

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
İQTİSADİYYAT İNSTİTUTU

AZƏRBAYCANIN
XARİCİ İQTİSADİ ƏLAQƏLƏRİ:
PROBLEMLƏR VƏ PERSPEKTİVLƏR

*Azərbaycan MEA İqtisadiyyat İnstitutu
Elmi Şurasının qərarı ilə çap olunur.*

BAKİ – 2015

AMEA-nın müxbir üzvü, iqtisad elmləri doktoru, professor

Ağasəlim Kərim oğlu Ələsgərovun

ümumi redaktəsi ilə

Redaktorlar:

A.M. Məhərrəmov – *i.e.d., prof.;*

F.Ə. Qənbərov – *i.e.n., dos.;*

M.G. Güləliyev – *f.e.n.*

Müəlliflər kollektivi:

I fəsil – AMEA-nın müxbir üzvü, *i.e.d., prof.* **A.K. Ələsgərov**; **II fəsil** – *i.e.n., dos.* X.Ş. Kərimov; **III fəsil** – *f.e.n.* M.G. Güləliyev; **IV fəsil** – *i.e.n., dos.* F.Ə. Qənbərov; **V fəsil** – *i.e.n.* Ə.B. Səriyev; **VI fəsil** – *f.e.n.* M.G. Güləliyev; Ə.Q.Mənəfova (6.1 və 6.2); *i.e.n.* A.A. Eyvazov (6.3); **VII fəsil** – *i.e.n., dos.* S.H. Abasova; **VIII fəsil** – *i.e.d., prof.* A.M. Məhərrəmov; **IX fəsil** – *i.e.n.* G.X. Səmədova.

A-40. AZƏRBAYCANIN XARİCİ İQTİSADI ƏLAQƏLƏRİ: PROBLEMLƏR VƏ PERSPEKTİVLƏR

Bakı, «AVROPA» nəşriyyatı, 2015, 332 səh.

A $\frac{4702060106 - 51}{8032 - 2015}$ *Qrifli nəşr*

© «AVROPA» nəşriyyatı, 2015

MÜNDƏRİCAT

Ön söz	6
Fəsil 1. Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi əlaqələrinin əsas xüsusiyyətləri	8
1.1. Xarici iqtisadi əlaqələrin qiymətləndirilməsi meyarı	8
1.2. Azərbaycanda xarici iqtisadi əlaqələrin inkişaf mərhələləri	13
1.3. Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi əlaqələrinin prioritetləri	21
Fəsil 2. Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrinin qurulmasının nəzəri və tarixi aspektləri	48
2.1. Xarici ticarət nəzəriyyələrinə baxış	48
2.2. Xarici ticarət əlaqələrinin tarixi inkişaf mərhələləri	50
2.3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici iqtisadi əlaqələr təcrübəsi	52
2.4. Sovet dövrü və müstəqillik illərində ölkənin xarici ticarət əlaqələri	61
2.5. Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələrinə dair tarixi və müasir araşdırmalar	63
Fəsil 3. Qlobal problemlər və qloballaşma prosesinin mahiyyəti	69
3.1. Qlobal problemlər	69
3.2. Beynəlxalq Maliyyə İnstitutları qloballaşmanı hansı mexanizmlə reallaşdırırlar?	92
3.3. Qloballaşma və iqtisadi təhlükəsizlik problemləri	98
3.4. İqtisadi təhlükəsizliyin qiymətləndirilməsi metodologiyası	107
Fəsil 4. Azərbaycan beynəlxalq valyuta-maliyyə münasibətləri sistemində	113
4.1. Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafında xarici investisiyalar	113

4.2.	Valyuta məzənnəsi və iqtisadi artım	125
4.3.	Dövlətin xarici borcları və iqtisadi təhlükəsizlik	137
4.4.	Azərbaycanın tədiyyə balansının strukturu və əsas risklər	149
4.5.	Azərbaycanın valyuta-maliyyə siyasətinin prioritetləri	160
Fəsil 5.	Xarici iqtisadi əlaqələrdə xarici investisiyalı müəssisələrin fəaliyyətinin əsas istiqamətləri	171
5.1.	Xarici iqtisadi əlaqələrdə xarici investisiyalı müəssisələrin inkişafının xronikal-tarixi təsviri.....	171
5.2.	Birgə və xarici investisiyalı müəssisələrin fəaliyyətində beynəlxalq təcrübə	178
5.3.	Birgə (müştərək) əməkdaşlıq: prinsiplər və qanunauyğunluqlar	186
5.4.	Xarici iqtisadi əlaqələrdə birgə və xarici investisiyalı müəssisələrin fəaliyyətinin inkişafı	197
Fəsil 6.	Azərbaycanın elm və təhsil sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığı	210
6.1.	Təhsil xidmətləri bazarı: mahiyyəti, xüsusiyyətləri və dinamikası	210
6.2.	Azərbaycanın təhsil xidmətlərinin ixracı.....	227
6.3.	Qloballaşma şəraitində beynəlxalq elmi-texniki əməkdaşlığın əsas istiqamətləri	236
Fəsil 7.	Azərbaycan iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətliliyinin təmin edilməsində beynəlxalq təcrübə	251
7.1.	Azərbaycan iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətliliyinin iqtisadi aspektləri	251
7.2.	İnkişaf etmiş Avropa ölkələrinin təmsalında rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsi.....	253
7.3.	Beynəlxalq bazarlara çıxışının təmin olunmasında maliyyələşdirmənin rolu.....	270

Fəsil 8. Azərbaycan Respublikasında gömrük siyasətinin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri	276
8.1. Azərbaycan Respublikasında gömrük siyasətinin nəzəri tənzimlənmə məsələləri	276
8.2. Azərbaycanda gömrük işinin təşkilinin hüquqi bazası.....	280
8.3. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi siyasətində beynəlxalq gömrük əməkdaşlıq məsələləri	283
8.4. İxracın stimullaşdırılması və regionların inkişafı arasında qarşılıqlı əlaqələr	293
8.5. İdxalın tənzimlənməsi metodları.....	300
8.6. Xarici iqtisadi əlaqələrin mövcud vəziyyətindən perspektiv çıxarışlar	303
Fəsil 9. Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq turizm əlaqələri	305
9.1. Avropa ölkələrində turizm sektorunun inkişaf istiqamətləri.....	305
9.2. Azərbaycanda turizm sektorunun müasir vəziyyəti.....	314
9.3. Azərbaycanda turizm sektorunun inkişaf potensialı	323

ÖN SÖZ

Oxuculara təqdim edilən bu kitab bəlkə də ən azı bir il bundan əvvəl dərc oluna bilərdi. Amma müəllif kollektivinin rəhbəri, Azərbaycanın görkəmli iqtisadçı alimi, AMEA-nın müxbir üzvü, iqtisad elmləri doktoru, professor Ağasəlim Ələsgərovun elmi əsərlərə ciddi tələbkarlıqla və dəqiqliklə yanaşması onun nəşrini xeyli ləngitdi. Kitab nəşrə hazırlananda Ağasəlim müəllim artıq həyatda yox idi.

Ağasəlim Kərim oğlu Ələsgərov Azərbaycan iqtisad elminin görkəmli təmsilçilərindən biri olmaqla, bütün ömrünü iqtisad elminin ən aktual məsələlərinə həsr edən, böyük həyat təcrübəsi, zəngin mənəviyyat və ən ülvəi insani dəyərlərə malik olan bir alim idi.

Onun iqtisad elminin ən aktual problemlərinin öyrənilməsi sahəsində maraq dairəsi çox geniş idi və 60 illik elmi fəaliyyəti ərzində o, aqrar sahənin iqtisadiyyatı, makroiqtisadi problemlər, nəqliyyat-iqtisadi əlaqələrin səmərəliliyi, xarici-iqtisadi əlaqələr və s. istiqamətlərdə ciddi elmi araşdırmalar aparmış, bu sahələrin hər birində öz elmi məktəbini yaratmağa nail olmuşdu. Azərbaycan Respublikasının müstəqillik əldə etməsi və bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinə keçməsi ilə əlaqədar olaraq, onun elmi fəaliyyəti daha da genişlənmiş, müasir dövrdə çox aktual olan bir sıra elmi, nəzəri və praktiki əhəmiyyətli əsərlər yazıb çap etdirmişdi.

Ağasəlim Ələsgərovun rəhbərliyi altında hazırlanan son kitabın isə Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələrinə həsr olunması təsadüfi deyil. Çünki Azərbaycan müstəqil dövlət olduğundan sonra AMEA-nın iqtisadiyyat İnstitutunda ilk dəfə olaraq «Xarici iqtisadi əlaqələr» şöbəsi Ağasəlim müəllim tərəfindən yaradılıb və ömrünün sonlarına qədər o, bu şöbəyə rəhbər-

lik edərək Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələrinin müxtəlif istiqamətlərinin tədqiq edib. Azərbaycanda «Dünya iqtisadiyyatı» ixtisası üzrə məktəbin formalaşmasında A. Ələsgərovun əvəzədilməz xidmətləri olub.

Təqdim edilən kitab 9 fəsildən ibarət olmaqla Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələrinin müxtəlif istiqamətlərinin – xarici ticarət, valyuta münasibətləri, birgə və xarici investisiyalı müəssisələrin fəaliyyəti, elm və təhsil sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq, turizm əlaqələri və xarici iqtisadi əlaqələrin dövlət tənzimlənməsi və s. məsələlərin geniş təhlilinə həsr edilir və Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrinin qurulmasının tarixi aspektləri xronoloji olaraq araşdırılır. Kitabda həmçinin qlobal problemlər və qloballaşma prosesinin mahiyyəti nəzəri olaraq araşdırılaraq, Azərbaycanın qloballaşma prosesində iştirakının ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinə təsiri məsələləri müəyyən edilir.

Kitabın ərsəyə gəlməsində xidmətləri olan hər bir kəsə, o cümlədən İnstitutun əməkdaşları Nərinə Ağayeva və Səfa Qurbanovaya dərin təşəkkürümüzü bildiririk.

Beləliklə, görkəmli iqtisadçı alim Ağasəlim Ələsgərovun səbirsizliklə gözlədiyi və onun ümumi rəhbərliyi ilə üzərində iki ildən çox əmək sərf etdiyi kitabı hörmətli oxuculara – iqtisadçı alimlərə, doktorantlara, ali məktəbin iqtisadçı müəllimlərinə və Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələri ilə maraqlanan mütəxəssislərə təqdim edirik. Təəssüf ki, o özü bunu görmədi. Biz inanırıq ki, bu kitabdan istifadə edən hər bir kəs Ağasəlim müəllimi xoş xatirə ilə yada salacaq.

Allah Sizə rəhmət eləsin, Ağasəlim müəllim!

Redaktorlardan

FƏSİL 1

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ XARİCİ İQTİSADI ƏLAQƏLƏRİNİN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

1.1. Xarici iqtisadi əlaqələrin qiymətləndirilməsi meyarı

Azərbaycan Respublikasının xarici ölkələrlə iqtisadi əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi və yüksək effektiv sivil bazar münasibətlərinin formalaşması, xüsusilə qloballaşma şəraitində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu isə öz növbəsində mənfəətlə işləməyi və əldə edilən nəticənin düzgün qiymətləndirilməsinin və səmərələşdirilməsinin zəruriliyini irəli sürür. Bazar iqtisadiyyatı münasibətləri şəraitində rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatda xarici iqtisadi əlaqələrin amillərinin müəyyənləşdirilməsi və bu prosesin qiymətləndirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Müxtəlif inkişaf səviyyəsinə malik olan ölkələrin iqtisadi əlaqələrinin yaranması və formalaşmasının obyektiv əsasını beynəlxalq əmək bölgüsü təşkil edir. Bu iqtisadi əlaqələr özünün praktiki təzahürünü ölkələr arasında mübadilədə, onların müəssisələrinin, firmalarının xidmətlərinin də, beynəlxalq ticarətdə, elmi-texniki tərəqqidə, istehsal, investisiya, valyuta-maliyyə, kredit, informasiya, beynəlxalq əlaqələr, kapital və əmək resurslarının yerləşdirilməsində və digər proseslərdə tapır.

Xarici iqtisadi əlaqələr obyektiv olaraq əmək bölgüsü prosesindən, istehsal və elmin ixtisaslaşmasından, təsərrüfat həyatının beynəlmiləşməsindən əmələ gəlir.

Beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsi və inkişafı təbii, coğrafi, demografik və qiymət göstəricisinin səviyyəsindən asılıdır. Beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin tərkib hissəsi və istiqamətlərini idxal və ixrac, istehsalın ixtisaslaşması, informasiya, ölkələr arasında valyuta-maliyyə və kredit əlaqələri, kapitalın dövriyyəsi, iş qüvvəsinin miqrasiyası, turizm, birgə və birbaşa müəssisələr, beynəlxalq iqtisadi təşkilatların əlaqələri və dövlət tənzimlənməsi

təşkil edir. Onun daxili potensialı, perspektivi və rolunun inkişafı beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsi ilə bilavasitə bağlıdır.

Beynəlxalq iqtisadi əlaqələr məlum olduğu kimi heç də dövlətin bu sahələrin işinə qarışmasından azad deyildir. Bu işə dövlətlərarası iqtisadi, ticarət, kredit, valyuta, gömrük və ödəmələr vasitəsilə olur. Bundan başqa xarici iqtisadi əlaqələr fəaliyyətinin nəticələri ayrılıqda götürülmüş hər bir ölkədə beynəlxalq xarici iqtisadi münasibətlərinin vəziyyətinə təsir edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu mürəkkəb proses müxtəlif amillərin mövcudluğu və cərəyan etməsi ilə də əlaqədardır. Bu mürəkkəb prosesin əsasını yer kürəsində mövcud olan fərqli coğrafi vəziyyət, təbii resursların qeyri-bərabər bölüşdürülməsi, o cümlədən bitki və heyvanlar aləminin, torpaq və təbii şəraitin müxtəlifliyi təşkil edir. İstehsal edilən əmtəələrin həcmnin və nomenklaturasının genişlənməsi, yeni sahələrin meydana gəlməsi, yarım sahələr və istehsalın inkişafı, xammal ehtiyatlarına tələbin çoxalması və digər zəruri proseslərə ehtiyacın sürətlə artması təbii resursların məhdudluğu şəraitində baş verir.

Məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsi vacib amillərdən biridir. Sahələrdə elmi-texniki tərəqqi, iri maşınlı istehsalın hal-hazırda bütün qanunauyğun bir hal kimi mövcud olduğu dövrdə, dərin ixtisaslaşma effektiv ola bilər. Belə bir halda böyük bazarın yerləşdirilməsi və əmtəələrin istehsalı və satışı təmin olunur.

Azərbaycan Respublikası daxilən iqtisadi rayonlara bölünmüşdür. Onların da, istehsalın yerləşdirilməsi və ixtisaslaşdırılması nəticəsində iqtisadi inkişaf səviyyələri və iqtisadi əlaqələrdə iştirakları fərqlənir. Bütün bunların xarici iqtisadi əlaqələrin təşkili, həyata keçirilməsi prosesində nəzərə alınması zəruridir.

Xarici iqtisadi əlaqələrin formalaşması və inkişafında sənayenin həlledici təsiri vardır. Bu təsirin rolu və əhəmiyyəti beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə sənayenin inkişaf səviyyəsi ilə əlaqədardır. Məhsuldar qüvvələrin inkişafı tarixi göstərir ki, sənayedə baş verən çevriliş anında bu sahə xarici iqtisadi əlaqələrin maddi əsasını təşkil edir. Azərbaycan sənayesi xalq təsərrüfatının vacib sahəsi kimi respublikada məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsi-

nə həlledici təsir edir və xarici iqtisadi əlaqələrdə bir sıra yarım sahələr iştirak edirlər. Bura elektroenergetika, yanacaq sənayesi, qara və əlvan metallurgiya, kimya və neft-kimya sənayesi, maşın-qayırma və metal emalı, meşə, ağac məmulatlarının istehsalı, kağız məmulatları, inşaat materialları, şüşə, yüngül sənaye, un və un məmulatları sənayesi aiddir. Öz növbəsində yuxarıda göstərilən bu sahələr sənayenin saysız yarım sahələrinə bölünür. Böyük planda respublika sənayesi iki böyük sahədən ibarətdir: hasil etmə və emal. Məlum olduğu kimi bu sənaye sahələri bütünlükdə xarici iqtisadi əlaqələr prosesində mühüm rol oynayır.

Xarici iqtisadi əlaqələrin ən vacib amili nəqliyyatın vəziyyəti və inkişaf səviyyəsindən ibarətdir. Beynəlxalq iqtisadi əlaqələrdə göstərilən amil müxtəlif ölkələr arasında nəqliyyat əlaqələrini təmin edir. Azərbaycan Respublikasında dəmir yolu, dəniz, hava, boru kəməri (qaz kəməri, neft kəməri), avtomobil, metropoliten, avtobus, taksi kimi nəqliyyat vasitələri mövcuddur. Göstərilən cəhətlər ölkə daxili və xarici dövlətlərlə sərnişin və yük daşınmasında mühüm rol oynayır. Beynəlxalq iqtisadi əlaqələrdə bu sahənin əsas vəzifəsi müxtəlif ölkələr arasında nəqliyyat əlaqələrinin təmin edilməsindən ibarətdir. Bu sahə istehsal edilən məhsulları və sərnişinləri bütün ölkələrə çatdırır.

İnfrastrukturun inkişaf səviyyəsi başqa amillər kimi xarici iqtisadi əlaqələrin bu və ya digər ümumi qanunauyğunluqlarına tabedir. İnfrastrukturun vəziyyəti, əhəmiyyəti və onun inkişaf imkanları bilavasitə investisiyanın ümumi həcmi və bu amillərin inkişafına yönəldilməsi ilə əlaqədardır.

Respublikada mövcud olan infrastrukturun müasir vəziyyəti rəqabətin üstünlüyünün xarici iqtisadi əlaqələrin çox sahələrində yüksəldilməsinə mane olur. Limanlar, avadanlıqla zəif təchiz olunub, anbar təsərrüfatı, gömrükxanalar, dəmir yolu, avtomobil təsərrüfatı, aeroportlar, rabitə sistemi, maliyyə bazarı, birjalar tələb olunan səviyyədə deyildir.

İnfrastrukturun zəif inkişafı xarici iqtisadi əlaqələr sahəsində nəinki tərəqqini ləngidir, eyni zamanda onun inkişafını da məhdudlaşdırır. Xarici iqtisadi əlaqələrin infrastrukturunun ayrılmaz

bir hissəsi olan gömrük sistemində görülən işlərin təşkili vəziyyətinin və yaxşılaşdırılması zərurəti diqqəti cəlb edir.

Xüsusilə qeyd etmək lazımdır, ki, yuxarıda göstərilən amillərin xarici iqtisadi əlaqələr prosesində tətbiqi və nəzərə alınması iqtisadiyyatın bu sahəsinin sürətli inkişafını təmin edə bilər.

Xarici iqtisadi əlaqələrin inkişaf etdirilməsi və yüksək effektiv sivil bazar münasibətlərinin tərəqqisinin təminatı xüsusilə qloballaşma şəraitində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu isə öz növbəsində maksimum mənfəətlə işləməyi və əldə edilən nəticənin düzgün qiymətləndirilməsini və səmərəli istifadəsini irəli sürür.

P.Kruqman və M.Obstfeld «Beynəlxalq iqtisadiyyat» nəzəriyyə və siyasət adlı əsərlərində bununla əlaqədar yazıblar: «Hamı qəbul edir ki, xarici ticarət xeyir gətirir..., ola bilsin ki, bütünlükdə beynəlxalq iqtisadi nəzəriyyədə ən vacibi ticarətdən əlverişli xeyir əldə etməkdir».¹

Təbiidir ki, bunun üçün isə ümumi meyarı təyin etmək tələb olunur. Məlumdur ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində dünya ölkələrində inkişafın əsasını və nəticəsini mənfəətin artması təşkil edir.

Məlum olduğu kimi sosialist istehsal münasibətlərinin hökm sürdüyü dövrdə də istehsalın zərərsiz mənfəətlə işləməsi tələb olunurdu. O zaman istehsalın və tədavülün nəticələrini qiymətləndirmək üçün digər iqtisadi göstəricilərlə yanaşı mənfəət kateqoriyasına xüsusi diqqət verilirdi.

Mənfəət izafi dəyərin çevrilmiş formasıdır. Satışdan daxil olmuş vəsaitin ona sərf edilmiş xərclərdən artıq hissəsidir. İzafi dəyər istehsalı və mənfəət əldə etmək bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinin məqsədini təşkil edir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində mənfəət əmtəə-pul münasibətləri ilə bağlı olduğuna görə ümumiləşdirici dəyər kateqoriyası olur. Sabit bazar münasibətlərində çalışan ölkələrdə mənfəətin rolu və əhəmiyyəti müəssisələrin təsərrüfat fəaliyyətinin yüksəldilməsində, maliyyə və maddi resurslarının səfərbər edilməsində artır. Mənfəət ümumiləşdirici, sintetik göstərici kimi çoxsaylı, ek-

¹Кругман П., Обстенфельд М. Международная экономика: М.: ЮНИТИ, 1997, с.3

stensiv, eləcə də intensiv amillərin təsirinə məruz qalır. Mənfəətin həcmi bilavasitə istehsalın və satışın həcmindən, nəqliyyatın və digər müvafiq xərclərin səmərəliliyinin aşağı düşməsi və qiymətlərin dinamikasından asılıdır. Mənfəətin artırılmasında canlı və material xərclərinə qənaət edilməsi, tədavül xərclərinin azaldılması, elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin tətbiqi mühüm rol oynayır.

Mənfəət iqtisadi kateqoriya kimi aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir:

– müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin nəticəsinin qiymətləndirilməsində əsas göstərici kimi istifadə olunur;

– mənfəət təmiz gəlirin bölgüsünü təmin edir və geniş təkrar istehsala vəsait ayrılmasına şərait yaradır;

– mənfəət təsərrüfat vahidi (müəssisənin), onun işçilərinin iqtisadi baxımdan stimullaşdırılmasını təmin edir.

– mənfəətin nisbi səviyyəsi rentabelliği ifadə edir. Bazar münasibətlərinə keçmiş ölkələrdə bu vacib iqtisadi göstəricidən geniş istifadə olunur;

– mənfəət istehsalın, tədavülün və investisiya qoyuluşunun tənzimləyicisidir. Material, əmək və maliyyə resurslarının bir sahədən digər sahəyə keçirilməsini və orta mənfəət normasının yaradılmasını təşkil edir;

Məlum olduğu kimi mənfəətin yaranması və effektiv istifadə olunması bilavasitə istehsalın və tədavülün səmərəliliyini tələb edir. Müəssisələrin maliyyə vəziyyətinin yekunu özünü mənfəətdə ifadə edir. Mənfəət ümumiləşdirici sintetik göstərici olduğu üçün çoxsaylı intensiv və ekstensiv amillərin təsirinə məruz qalır. Bu vacib göstəricinin həcmi istehsal və tədavülün ölçüsündən, məhsul vahidinə sərf edilən xərclərdən və qiymət amilinin səviyyəsindən əsasən asılıdır. Mənfəətin normasının dinamikasına təsir edən əsas amillər izafi dəyərin kütləsi, norması, kapitalın üzvi tərkibi və onun dövrüyyə vaxtıdır. Mənfəət normasının artmasına müzdlü əməyin istismarının yüksəldilməsi, əmək haqqının iş qüvvəsinin dəyərindən aşağı salınması, kapitalın dövr etmə vaxtının sürətlənməsi, kapitalın elementlərinə qənaət və s. təsir edir. Mənfəət

bazar iqtisadiyyatı şəraitində istehsalın hərəkətverici motividir. Sahibkarlar kapitalı yüksək mənfəət əldə etməyə imkan verən sahələrə yönəldirlər. Xarici iqtisadi əlaqələrin qiymətləndirilməsi üçün bu əsas göstərici mənfəətlə yanaşı, onlara əlavə olaraq istehsal xərcləri və rentabellik göstəricilərindən də istifadə edirlər. MDB ölkələrində və keçmiş sosialist sisteminə daxil olmuş dövlətlərdə çalışan sahibkarlar yuxarıda qeyd edilmiş əlavə göstəricilərin tətbiqi nəticəsində mənfəətin norma və kütləsinin artmasına nail olurlar. Adları çəkilən göstəricilərdən: mənfəət, istehsal və tədavül xərcləri, rentabellik göstəricisindən beynəlxalq ticarət, turizm, birgə və birbaşa müəssisələrin fəaliyyətləri, iş qüvvəsinin miqrasiyası, istehsalın beynəlxalq kooperasiyası, maliyyə-valyuta əlaqələrinin təkmilləşdirilməsi və investisiya qoyuluşunun qiymətləndirilməsində (bank faizi kimi) azad ticarət zonalarının yaradılmasında müvafiq iqtisadi meyar kimi istifadə etmək olar.

1.2. Azərbaycanda xarici iqtisadi əlaqələrin inkişaf mərhələləri

Məlum olduğu kimi ictimai əmək bölgüsü dünya təsərrüfat sistemini yaradır. Dünya ölkələri bu sistemə qoşulmaq və ictimai əmək bölgüsünün tələblərinə müvafiq fəaliyyət göstərərək daim inkişaf etməyə çalışırlar. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizin dünya dövlətləri ilə xarici iqtisadi əlaqələri əsrlər boyu davam etmişdir. Lakin XX əsrdə bu sahənin inkişafı mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Azərbaycanın çar Rusiyası tərəfindən işğal edilməsindən sonra çar hakimiyyət orqanları, rus ticarət və sənaye burjuaziyası Azərbaycan xammal ehtiyatlarının mənimsənilməsinə və onlardan istifadə edilməsinə ciddi maraq göstərməyə başladı. Bununla əlaqədar olaraq, regionda sənaye xammalının istehsalı üçün bir sıra layihələr hazırlandı, lakin zəngin xammal ehtiyatlarından geniş surətdə istifadə edilməsinə olan kəskin tələbatın zəifliyi üzündən neft istehsalı hələlik sənaye əhəmiyyəti kəsb etdi. Görünür, bunu neft işində çar hökumətinin xüsusi gəlir mənbəyi-

nə çevrilmiş intizam üsulunun uzun müddət hökm sürməsi ilə izah etmək doğru olardı.

XIX əsrin ortalarında neftdən yanacaq kimi istifadə edilməsi ilə əlaqədar olaraq neft məhsullarına olan tələbat güclənir. Neft çıxarılan torpaq sahələri genişlənir, neft quyularının sayı artır və neft istehsalının texniki təchizatının təkmilləşməsi dövrü başlayır.

İslahat dövrü Rusiyada sənaye yüksəlişi neftə olan tələbatın artmasını, neft istehsalının inkişafına mane olan, onu təxirə salan bütün səbəblərin aradan qaldırılmasını tələb edirdi. Xəzinə torpaqlarına malik olub xüsusi sənaye müəssisələrinə təhkim olunmuş Balaxanı kəndlilərinin icbari əməyinin ləğvi (1864), sonra isə iltizam üsulunun aradan götürülməsi (1872) Azərbaycanda neft sənayesinin inkişafı üçün zəruri şərait yaratdı və onun misli görünməmiş bir sürətlə nəinki Rusiya, habelə dünya kapitalist təsərrüfatının inkişaf etmiş sahələri sırasına çıxmasına imkan verdi.

XIX əsrin ikinci yarısı və XX əsrin əvvəllərinə Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafı yeni bir mərhələyə qədəm qoydu. Ölkənin digər sənaye rayonları kimi, Azərbaycanın da kapitalist istehsalına və Ümumrusiya bazarına cəlb olunması xeyli genişləndi. Bu prosesin labüdlüyü milli çərçivənin parçalanması səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri olan kapitalist sisteminin möhkəmlənməsi dövründə daha bariz şəkildə ortaya çıxdı.¹

Müxtəlif amillərə əsasən Azərbaycan Rusiyaya daha da yaxınlaşır, rus kapitalizminin təsiri altında məhəlli xüsusiyyətlər aradan qalxır və Rusiya bazarı ilə iqtisadi əlaqələr möhkəmlənirdi. Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafını müəyyən edən mühüm amillərdən biri də çarizmin iqtisadi siyasəti idi. Azərbaycana imperiyanın bir tərkib hissəsi kimi baxan mütləqiyyət Rusiya sənayecilərinin, mülkədarların və dövlət xəzinəsinin mənafeyini nəzərə alaraq, onun sənayesinin inkişafı üçün müəyyən tədbirlər görürdü. Lakin çarizmi ilk növbədə Azərbaycanın xalq təsərrüfatının Rusiya fabrik və zavodları üçün xammal istehsal edən sahə-

¹Переход от феодализма к капитализму. М.: 1969, с.83.

ləri (neft, miss, mahlıç, balıq, düyü, meyvə və s.)¹ maraqlandırır-
dı. Bununla belə sənayeyə yeni texniki vasitələr tətbiq edilir, is-
tehsalın və fəhlə qüvvəsinin təmərküzləşməsi qüvvətləndirilirdi.
Neft, miss əritmə, toxuculuq və digər sahələr ümummilliyə bazara
və onun vasitəsilə dünya əmtəə mübadiləsinə cəlb olunmağa baş-
layırdı.

Azərbaycanın inqilaba qədərki neft sənayesinin inkişafı rus
kapitalizminin nəinki eninə, həm də dərininə inkişaf etməsinin açıq
təzahürü idi. Neft sənayesi Azərbaycanın iqtisadiyyatının və inqi-
laba qədərki bütün xalq təsərrüfatının aparıcı sahəsi idi və onun
bütün bölmələri Rusiyanın ehtiyaclarını ödəməyə xidmət edirdi.
Neft sənayesi inkişafının tələbləri Bakıda maşınqayırma, metallurgi-
ya zavodlarının, sement müəssisələri və neft sənayesi ilə əlaqədar
olan sahələrin işini təmin etmək üçün lazım olan müxtəlif emalat-
xanaları özündə birləşdirən mexaniki istehsal sahəsinin yaranması-na
təkan verdi. Bundan başqa, Bakıda kanat istehsalı, metaltökmə
iş, gəmi təmiri və digər sahələr sürətlə inkişaf etməyə başladı.

1918-ci il mayın 28-də Azərbaycanın müstəqilliyi bəyan
olundu. Azərbaycanda siyasi mədəniyyət, dövlət institut və qu-
rumları dövrün tələblərinə uyğun formalaşdırıldı. Bir sıra mühüm
əhəmiyyət kəsb edən tədbirlər hazırlanaraq həyata keçirildi. Qısa
bir müddət ərzində xalq hakimiyyəti respublika iqtisadiyyatının
sahələrində tədbirlər sistemini reallaşdırmağa başladı. Bu müstə-
qillik 23 ay davam etdi. 1920-ci ilin aprel ayının 27-də XI Qızıl
Ordu Azərbaycan ərazisinə daxil oldu və Azərbaycanda sovet
hakimiyyəti quruldu.

Məlum olduğu kimi Azərbaycan Respublikası 1920-1990-cı
illərdə praktiki olaraq dünya inteqrasiyasından təcrid olunmuş-
du. Çünki sosialist istehsal münasibətləri iqtisadi inkişafın bazar
modelini rədd edirdi. Sosialist təsərrüfatçılıq sistemi dağılana qə-
dər digər respublikalarda olduğu kimi bizim ölkəmiz beynəlxalq
əmək bölgüsünə ona görə cəlb edilmişdir ki, dünya bazarına zərü-

¹Сумбатзаде А.С. Развитие капитализма и проблема многоукладности в экономике Азербайджана (Международный конгресс экономической истории) Ленинград, 1970, с.3

ri olan geniş xammal bazasına malik idi. Ərazimizdə müxtəlif qiymətli, təbii resurslarla yanaşı uğurla fəaliyyət göstərən yanacaq-energetika, maşınqayırma, kimya-meşə kompleksi, inşaat materialları sənayesi, yüngül, yeyinti sənaye sahələri, aqrar sənaye kompleksinin bəzi sferaları xarici iqtisadi əlaqələrin respublikamızda yaranması və inkişafına xidmət edə bilərdi. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin əsasını dünya ölkələri ilə iqtisadi münasibətlərin tərəflər üçün əlverişli və dostluq şəraitində yaradılmasından ibarət idi. Vətənimizin əlverişli siyasi-coğrafi vəziyyəti, 3 iri subregionların kəsişdiyi nöqtədə olması (bir tərəfdən Cənubi-Şərqi, Cənubi-Qərb və digər tərəfdən isə mərkəzi Asiya ölkələrinin yaxınlığında yerləşməsi), ölkəmizin iri transkontinental layihələrdə iştirak etməsinə geniş imkan yaradırdı. Lakin mərkəzləşdirilmiş planlaşdırmanın hökm sürdüyü və xarici ticarətin üzərində dövlət inhisarının mövcudluğu və digər səbəblər buna imkan vermirdi. Azərbaycan Respublikası xarici iqtisadi əlaqələr sahəsində müstəqil hərəkət etmək imkanlardan məhrum edilmişdi. Ölkəmiz dünya bazarına çıxmaq, dünya iqtisadi arenasında mövcud qaydalara uyğunlaşmaq və özünə beynəlxalq əmək bölgüsündə layiqli yer tutmaq arzusunda idi. Qeyd etmək lazımdır ki, məhsuldar qüvvələrin sürətli inkişafı və elmi-texniki tərəqqi dövlətlər arasında qarşılıqlı mübadilə üçün şərait yaradırdı. Neft emalı sənayesi də inkişaf edirdi, 1902-ci ildə Bakıda 91 neftayırma zavodu var idi.¹ Neft emalı sənayesinin inkişafı ilə yanaşı neftdən alınan məhsulların da sayı artırdı. Neftdən iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində istehlak edilən yağ, benzin və digər qiymətli məhsullar əldə edilirdi. Azərbaycanda göstərilən neft emalı sənayesi sahələrinin sürətlə inkişafı tələbatı ödəyir və ixracın artmasına səbəb olurdu.²

Müvafiq statistik materialların təhlili göstərir ki, Rusiyanın ixracında xam neft və onun emalından əldə edilən məhsulların miqdarı artmağa meyilli idi. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, neft məhsullarının nəql edilməsi üçün Xəzər dənizi və Volqada xüsusi

¹Обзор Бакинской губернии за 1902 г. с. 16.

²İsmayılov M. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın kənd təsərrüfatı. B.: 1960

donanma yarandı və tədricən nəqliyyat vasitələrinin təkmilləşdirilməsi tədbirləri həyata keçirildi. Neftin daşınması ilə əlaqədar yeni dəmir yol xətləri çəkildi. Neft daşımalarının artmasını nəzərə alaraq metal sistemlər tətbiq edildi. 1907-ci ildə dünyada ən böyük neft kəməri (Bakı-Batumi, 829 km) istifadəyə verildi.

Neft sənayesi ilə yanaşı istehsalın başqa sahələri də yaradıldı. Bura Tağıyevin pambıq-parça fabriki ilə eyni zamanda tütün fabriki də daxil idi.¹ Bundan başqa Bakıda 2 iri tütün fabriki də var idi. Bakının sürətlə böyüməsi, orada neft və başqa sənaye sahələrinin inkişafı ilə yanaşı ölkənin digər yerlərində sənaye müəssisələri meydana çıxır, şəhərlər yaranırdı.

Dəmir yol xəttinin və küllü miqdarda kapital qoyuluşu, yeni texnikanın tətbiqi Azərbaycanda miss və digər faydalı qazıntıların ildən-ilə artmasını təmin edirdi. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, ölkənin iqtisadi həyatında başqa sənaye sahələri ilə bərabər balıqçılıq təsərrüfatı da mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Müvafiq balıqçılıq rayonları formalaşır və sürətlə inkişaf edirdi. Bu sahənin məhsulları Tiflisə, Həştərxana, Rusiyanın daxili quberniyalarına nəql edilirdi.

Yuxarıda göstərilən sənaye sahələri ilə yanaşı ölkədə pambıq təmizləyən, ipək əyirən, tütüncülük və şərabçılıq sənayesi sahələri də inkişaf edirdi. Azərbaycanda pambıqçılığın inkişafı ilə əlaqədar olaraq pambıq təmizləmə müəssisələri də yaranır və geniş miqyasda fəaliyyət göstərirdi. Xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, ölkədə tütüncülük sənayesinin inkişafı da geniş vüsət alırdı və Bakının ən böyük tütün fabriki Zaqafqaziyanın müəssisəsi hesab olunurdu.

Azərbaycanda digər sənaye müəssisələri də fəaliyyət göstərirdi. Bunlardan çiyid yağı zavodunu və biyan kökü emal edən zavodu göstərmək olar. 1897-ci ildə bu müəssisələrin sayı 1700, orada işləyənlərin sayı isə 8723 nəfərə çatırdı.²

Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra H. Əliyevin rəhbərliyi ilə iqtisadi əlaqələrin yaradılması və arealının

¹İsmayılov M. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın kənd təsərrüfatı. B.: 1960, s.18, 19.

²İsmayılov M. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın kənd təsərrüfatı, B.: 1960, s.27

genişləndirilməsi sahəsində mühüm addımlar atıldı. Belə ki, ölkəmiz 1991-ci ildə 82, və 2013-cü ildə isə 150 dövlətlə xarici iqtisadi əlaqələri yaratmağa nail olmuşdur. Lakin SSRİ dövründə mərkəzləşdirilmiş planlaşdırmanın təsiri və tələbi altında digər ittifaq respublikaları kimi bizim ölkəmizdə də milli, təbii resurslardan yarım-fabrikatlar istehsalı və ekoloji baxımdan zərərli məhsulların hasilatına geniş yer verilmişdi. O zaman Azərbaycan Respublikası mərkəzin sifarişi ilə xarici ölkələrə ixrac edilmək üçün çox məhdud adda neft maşınqayırmasının bir necə texniki baxımdan təkmilləşmiş məhsulunu, metal boruları, kimya, yüngül sənayenin və digər sahələrin bəzi məhsullarını təklif edə bilərdi.

Azərbaycanın iqtisadi quruluşu SSRİ dövründə Ümumittifaq xalq təsərrüfatı kompleksinin tələblərinə xidmət edirdi və elə bir vəziyyətdə idi ki, müasir beynəlxalq əmək bölgüsünün qlobal sisteminin sifarişlərini heç cür ödəyə bilməzdi. Belə bir ağır vəziyyətdən çıxmaq üçün uzun müddət tələb olunurdu və bu sahədə müstəqil Azərbaycan Respublikasında Heydər Əliyevin rəhbərliyi sahəsində ardıcıl olaraq bir sıra mürəkkəb problemlər həll edildi. Yəni zəruri qanunlar, normativ aktlar hazırlandı, xarici dövlətlərlə əlaqələr yaradıldı və digər vacib işlər görüldü.

Məlum olduğu kimi dünyada avtomatlaşdırmanın, elektrotexnikanın, telekommunikasiyanın, biotexnologiyanın və kompüterləşmənin geniş miqyaslı sürətli inkişafı şəraitində respublikamız yüksək texnoloji hazır məhsulun istehsalı ilə məşğul olmaya bilməzdi. SSRİ dağıldıqdan sonra başqa sahələrdə olduğu kimi xarici iqtisadi əlaqələr sferasında da böyük çatışmazlıqlar və bir sıra mühüm problemlərin həll edilmədiyi şəraitdə vəziyyət daha da acınacaqlı oldu. 1991-1994-cü illərdə respublikalar arasında mərkəz tərəfindən formalaşdırılmış iqtisadi əlaqələr və müəssisələr arasında istehsal kooperasiyası mərkəz tərəfindən sürətlə dağıdılmağa başladı. Yeri gəlmişkən bunu demək kifayətdir ki, ticarət balansının müsbət saldosu sürətlə aşağı düşdü. Həmin dövrdə idxal və ixracın həcmi azaldı və bu proses idxal üzrə 1997-ci ilin sonuna, ixracın həcmi üzrə isə 1999-cu ilin IV rübünə qədər davam etdi. Belə bir mənfi proses xarici iqtisadi əlaqələrin bütün sahələrini bürüdü.

Dövlət xarici ticarəti inkişaf etdirmək, investisiya qoyuluşunun miqyasını genişləndirmək, birgə və birbaşa müəssisələrin fəaliyyətini səmərəli təşkil edərək canlandırmaq, elmi texniki əməkdaşlığın arealını genişləndirmək, turizmi respublikanın imkanlarına uyğun olaraq optimal inkişaf etdirmək, ticarət zonalarının, texnoparkların yaradılmasını təşkil etmək, miqrasiya məsələlərinin həllini səmərəli istiqamətə yönəltməklə digər müvafiq məsələləri qısa müddətdə həll etməli idi. Yuxarıda deyilənlərdən görüldüyü kimi ölkəmizin qarşısında bir sıra mürəkkəb məsələlər dururdu və onların strateji planda həll edilməsi tələb olunurdu. Belə ki, ilk növbədə respublikamızın tədqiq edilməmiş yeni struktura daxil olması kimi çox mürəkkəb vəzifənin həll edilməsi zəruri idi. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, H.Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan Respublikasında başlanmış köklü iqtisadi islahatlar xarici iqtisadi əlaqələr sistemini də tam əhatə etmişdi. Yuxarıda göstəriləyi kimi, dövlət tərəfindən işlənərək bir sıra sənədlərin qəbul edilərək həyata keçirilməsi xarici iqtisadi əlaqələrin formalaşaraq inkişafında mühüm rol oynadı. Həmin sənədlərə müvafiq olaraq Azərbaycan Respublikasında xarici vətəndaşların hüquqları və mənafelərinin qorunmasına, dövlət təminatının verilməsi və həyata keçirilməsi də daxil idi. Respublikada, bilavasitə xarici iqtisadi əlaqələrə dair sənədlər paketi işlənərək qəbul edilmişdi. Onlara xarici iqtisadi fəaliyyət, valyuta operasiyalarının idarə edilməsi məsələləri, vergi tutulmasına dair; gömrük fəaliyyətinə dair; idxal və ixracın qeyri-tarifsiz idarə edilməsi, elmi-texniki əməkdaşlıq məsələləri haqqında tədbirlər və s. daxil idi. Yuxarıda göstərilən vacib sənədlərin qəbul edilməsinin Azərbaycan Respublikasının imkanlarına uyğun olaraq onun xarici-iqtisadi əlaqələr arealının genişləndirilməsinə və səmərəsinin artmasına böyük təsiri oldu.

Ölkəmizin iqtisadiyyatının formalaşması, inkişafı və ictimai əmək bölgüsündə ixtisaslaşması əsasən bütünlükdə SSRİ-nin, o cümlədən bir sıra İttifaq respublikalarının iqtisadiyyatının geriliyinin aradan qaldırılmasına, onların inkişaf səviyyələrinin tarazlaşmasına və beynəlxalq aləmdə nüfuzlarının yüksəldilməsinə xidmət edirdi. Belə bir vəziyyətdə vətənimiz müstəqil olaraq

dünya bazarına çıxmaq imkanına malik olmadığı üçün iqtisadiyyatın bu vacib sahəsində xarici iqtisadi əlaqələr üzrə zəruri təcrübə toplaya bilməmiş və öz daxili potensialının münasib yerini dünya bazarında müəyyənləşdirməkdən məhrum olmuşdu.

Azərbaycan keçmiş SSRİ-nin tərkib hissəsi kimi mövcud olduğu dövrdə dünya iqtisadiyyatında baş vermiş keyfiyyət dəyişikliklərindən demək olar ki, istifadə edə bilməmişdi. Sovet İttifaqı dağıldıqdan sonra bütün bu və ya digər müvafiq çətinlikləri aradan qaldırmaqla yanaşı yenidən müstəqilliyini bərpa etmiş ölkəmiz xarici dövlətlərlə və həmçinin keçmiş İttifaq respublikaları ilə prinsip etibarilə yeni, daha əlverişli və mükəmməl iqtisadi əlaqələr yaratmağa başladı. Lakin bu prosesin həyata keçirilməsində bilavasitə Ermənistan silahlı qüvvələrinin Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzü, ictimai-siyasi sabitliyin vaxtaşırı pozulması, rəhbərliyin tez-tez dəyişilməsi, 90-cı illərin əvvəllərindən etibarən iqtisadiyyatın əksər sahələrində istehsalın tənəzzülü və bu prosesin getdikcə çətinləşməsi ilə üzləşdi.

Ölkədə yaranmış acınacaqlı və gərgin vəziyyəti Öndərimiz H.Əliyev «2001-ci il yeni əsr və 3-cü minillik münasibətilə» Azərbaycan xalqına müraciətində belə xarakterizə etmişdir: «1991-1994-cü illərdə ölkədə istehsal müəssisələrinin böyük əksəriyyəti dayanmış və öz gücünün 15-20% səviyyəsində işləmişdir. Həmin illərdə sənayedə illik geriləmə 20-24%-ə, kənd təsərrüfatında 15-20%-ə, kapital qoyuluşunda 40%-ə çatmışdır».¹

İqtisadi vəziyyətin ağırlaşması sosial sahələrin müsbət dinamikasının pozulmasında və xalqın maddi rifah halının pisləşməsində dağıdıcı rol oynadı. Göstərilən illərdə Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatı köklü sürətdə dağılmışdı. Mərkəz vasitəsilə mövcud olan xarici-iqtisadi əlaqələrin miqyası kiçilmiş, həcmi və quruluşu qeyri kafi idi. 1991-ci ilə nisbətən ticarət dövriyyəsinin həcmi, idxal-ixrac əməliyyatları 2002-ci ilə qədər aşağı düşmüşdür. Eyni mənfi proses digər sahələrdə də baş vermişdir.

Məlum olduğu kimi xoşbəxtlikdən ölkəmizin əlverişli coğrafi,

¹ «Dirçəliş» jurnalı, Azərbaycan Dövlət Quruculuğu Beynəlxalq Münasibətlər İnstitutu. Bakı, 2001, 1-2, s.37

siyasi vəziyyəti, təbii sərvətləri, uzun illər ərzində yaranmış əsas kapitalı (fondları), bütünlükdə güclü sosial-iqtisadi, elmi-texniki və yüksək ixtisaslı zəngin kadr potensialı respublikanın tənzüldən çıxarılması, dünyada gedən inteqrasiya prosesinə qoşulmasına imkan verirdi. Öz növbəsində isə mühüm radikal tədbirləri həyata keçirməklə yanaşı iqtisadiyyat sahəsində islahatların aparılması zəruri idi.

1993-cü ilin iyununda Ulu Öndərimiz H.Əliyevin xalq tərəfindən hakimiyyətə gətirilməsi ilə respublikamızın həyatında yeni dövr başlandı. Ölkədə aparılan ardıcıl və məqsədyönlü siyasət nəticəsində iqtisadiyyatda o zaman xroniki xarakter almış geriləmə prosesinin qarşısı alındı. Ümummilli lider H.Əliyevin rəhbərliyi ilə respublikada ictimai-siyasi sabitlik təmin edilməklə ən vacib sosial-iqtisadi problemlərin həlli istiqamətində mükəmməl iş aparıldı. Azərbaycanda bazar iqtisadiyyatının qurulmasının elmi əsaslandırılmış kursu müəyyənləşdirildi, mülkiyyət münasibətləri yenidən quruldu; aqrar islahatlar aparıldı; mülkiyyətin özəlləşdirilməsi tədbirləri həyata keçirildi; struktur siyasəti yerinə yetirildi; investisiya sahəsində köklü addımlar atıldı; maliyyə, pul-kredit, statistika, mühasibat, bank işləri yenidən quruldu; xarici iqtisadi əlaqələr qloballaşma şəraitində dünya bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinə keçidin tələblərinə uyğun olaraq təşkil edildi və ölkənin yeni keyfiyyətli inkişafı nəticəsində sosial iqtisadi həyatında müsbət nəticələr əldə edildi.

1.3. Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi əlaqələrinin prioritetləri

Müstəqillik qazandıqdan sonra Azərbaycan Respublikası xarici ölkələrlə iqtisadi əlaqələr prosesində fəal və uğurla iştirak etməyə başladı. Məlum olduğu kimi ölkəmiz xarici iqtisadi əlaqələri idxal-ixrac, investisiya qoyuluşu, elmi-texniki əməkdaşlıq, birgə və birbaşa müəssisələrin təşkili, iş qüvvəsinin miqrasiyası, istehsalın beynəlxalq kooperasiyası, valyuta-maliyyə əlaqələrinin təkmilləşdirilməsi, turizm, azad-ticarət zonalarının yaradılması və döv-

lət tənzimlənməsi sahələrində mühüm işlər həyata keçirir.

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikası dünyada inteqrasiya prosesində fəal iştirak etməklə özünü yerini müəyyənləşdirmişdir. Bunu aşağıdakı cədvəlin materiallarından görmək olar (cədvəl 1.1).

Cədvəl 1.1. Müstəqil Azərbaycan Respublikasının əsas göstəricilər üzrə dünyada xüsusi çəkisi¹

	Əsas sosial-iqtisadi göstəricilər	2012		
		Dünya	Azərbaycan	Azərbaycanın dünyada xüsusi çəkisi
1	Əhali (mln. nəfər)	7043.9	9,3	0,1
2	Sahə (min km ²)	134290	87	0,06
3	Ümumi milli gəlir (mlrd. dollar)	71692,4	57,9	0,08
4	Əhali artımı (%-lə)	1,1	1,3	Ö
5	Hər bir nəfərə ümumi milli gəlir (dollar)	10178	6220	61,1
6	Ümumi daxili məhsul (mlrd. dollar)	85986,8	86,5	0,1
7	Ümumi daxili məhsulun illik artımı (%-lə)	2,4	2,2	91,6
8	Əmtələrin və xidmətlərin ixracı (ÜDM %-lə)	30	54	1,8d.
9	Əmtələrin və xidmətlərin idxalı (ÜDM %-lə)	30	26	86,6
10	Kapitalın ümumi yığılı (ÜDM %-lə)	22	22	100
11	Dövlət büdcəsinin gəlirləri (ÜDM %-lə)	23,0	41,8	1,8
12	Dövlət büdcəsinin kəsiri (defisit %-lə)	-5,3	6,1	-
13	Möhkəm örtüklü avtomobil yolları (bütün yollara nisb. %-lə)	x	x	x
14	Yüksək texnoloji məhsulların ixracı (sənaye məhsullarına nisb %-lə)	18	7	38,8
15	ÜDM-də ticarətin payı (%-lə)	51	64	1,2d.
16	Birbaşa xarici investisiyalar (mlrd. dollar)	1510	0,6	0,03
17	Yardımanın həcmi (mlrd. dollar)	133	338	2,5d.

¹Dünya Bankı. 2012, s.2; 30

Cədvəldə verilən informasiyadan göründüyü kimi, 2012-ci ildə Azərbaycan dünyə əhalisinin 0,1%-ni təşkil edir. Həmi ildə ölkədə əldə edilən ümumi milli gəlirin dünyada əldə edilən milli gəlirin həcminə nisbəti isə 0,08% olub. Hər bir nəfərə ümumi milli gəlir dünyada 10178 dollar təşkil etdiyi halda Azərbaycanda bu göstərici 6220 dollar (61.1%) olmuşdur. Əmtəə və xidmətlərin ixracına gəldikdə isə, Azərbaycan Respublikasında bu göstərici ümumdünya səviyyəsindən 1,8 dəfə yüksək olmuşdur. İdxal üzrə isə bu göstərici dünyə səviyyəsindən 86.6%-ni təşkil etmişdir.

Dünya iqtisadiyyatında gedən və 3-cü minillikdə daha da güclənərək arealı genişlənən qloballaşma prosesi xarici iqtisadi əlaqələr sistemini də əhatə etmişdir. Bu nəhəng, obyektiv prosesin tələblərini xarici iqtisadi əlaqələrdə, onun aparıcı sahəsi olan əmtəə dövriyyəsində nəzərə almaq, idxal-ixrac əməliyyatlarını köklü olaraq səmərəli qurmağı zəruri edir.

Cədvəl 1.2. Azərbaycan Respublikasında 1991-2013-cü illərdə idxal-ixracın dinamikası (mln. ABŞ dolları)¹

İllər	Dövriyyə	İdxal	İxrac	Saldo
1991	4002,2	1881,3	2120,9	2397,6
1995	1304,8	667,6	637,2	-30,4
2000	2917,3	1172,1	1745,2	573,1
2003	5216,6	2626,2	2590,4	-35,8
2005	8558,4	4211,2	4347,2	136,0
2009	20826,9	6127,0	14699,9	8572,9
2010	27960,8	6600,0	21300,0	14700,0
2011 ²	36326,9	9756,0	33365,3	16814,9
2012	43813,2	9652,9	34160,3	24507,4
2013	43551,2	10712,5	32838,7	22126,2

Cədvəl 1.2-dən göründüyü kimi, ölkəmizin xarici ticarət sahəsində fəaliyyəti ilbəl genişlənmişdir. Belə ki, 1991 ilə nisbətən 2013-cü ildə, yəni keçən 22 ildə əmtəə dövriyyəsi 10,8 dəfə, o cümlədən idxal 5,6 dəfə, ixrac isə 15,4 dəfə artmışdır. İxracın ar-

¹Müstəqil Azərbaycan-20, s. 516; Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri, 2014, s.610.

²Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri, 2012, s.616

tım sürəti idxalı üstələmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, 2013-cü ildə idxal-ixrac əməliyyatlarının 79,5%-i ilk növbədə ABŞ, İndoneziya, Rusiya, Türkiyə, İsrail, Çin, Gürcüstan, Yaponiya, İran, Xorvatiya, İtaliya, Böyük Britaniya, Almaniya və Fransanın payına düşmüşdür. Onlardan bilavasitə 33,9%-ni tədqiqat obyektimiz olan 4 ölkə təşkil edir.

Azərbaycan Respublikasında idxal-ixrac əməliyyatlarında bütünlükdə o cümlədən MDB və uzaq xarici ölkələrin xüsusi və mütləq çəkisində dəyişikliklər müşahidə olunur. Tədqiqat göstərir ki, idxal-ixrac əməliyyatlarında MDB ölkələrinin xüsusi çəkisi azalır, uzaq xarici ölkələrin xüsusi çəkisi isə artır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Nazirlər Kabinetinin 2012-ci ilin sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına və 2013-cü ildə qarşıda duran vəzifələrə həsr olunmuş iclasında giriş nitqində demişdir: «Biz xarici fəaliyyətimizi genişləndirmişik, beynəlxalq təşkilatlarda qarşıda qoyduğumuz vəzifələrə çatmışıq. Biz güclü sənaye potensialı yaradırıq, məhsullarımızı rəqabətqabiliyyətli edirik ki, məhsullarımız xarici bazarlar tərəfindən realizə edilə bilsin. 2013-cü ildə bu sahədə ciddi addımlar atılacaq».¹

Azərbaycan Respublikasının dünya ölkələri ilə idxal-ixrac əməliyyatlarında dünyanın bir sıra birlik və təşkilatları iştirak edirlər. Onların sırasına MDB, Avropa Birliyi (AB), Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (QDİƏT), İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (İƏT), Demokratiya və İqtisadi İnkişaf uğrunda Təşkilatı (GÜAM), Neft İxrac edən ölkələrin Təşkilatı (OPEK), İslam Konfransı Təşkilatı (İKT), Asiya-Sakit Okeanı İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (ASİƏT), Avropa Azad Ticarət Assosiasiyası (AATA), Cənubi-Şərqi Asiya Dövlətlərinin Assosiasiyası (ASEAN), İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (İƏİT) daxildirlər. Bu birliklərdən Cənubi-Şərqi Asiya Dövlətlərinin Assosiasiyası (ASEAN), Avropa Birliyi (AB), Asiya Sakit Okeanı İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (ASİƏT), Neft İxrac edən ölkələrin Təşkilatı (OPEK) əmtəə dövriyyəsinin həcminə və inkişaf sürətinə görə

¹Xalq qəzeti, 16 yanvar 2013-cü il

müsbət planda seçilirlər.

Statistik təhlil Azərbaycanın ölkə qrupları üzrə ticarət dövriyyəsinin sürətlə artdığını göstərir. Belə ki, keçən dövr ərzində idxal və ixracın inkişaf nisbətləri eyni səviyyədə dinamik olmamış, 1991, 1992, 1993, 1994, 1995, 1996, 1997, 1998, 1999 və 2003-cü illərdə idxal ixracı üstələmişdir. 2004, 2005, 2006, 2009, 2010, 2011, 2012 və 2013-cü illərdə isə ixracın payı idxala nisbətən yüksək olmuşdur. Eyni zamanda idxalın quruluşunda ərzaq məhsullarının nisbi və mütləq çəkisi azalmağa və iqtisadi inkişafın əsasını təşkil edən maşın, avadanlıq və müvafiq texnikanın, yeni texnologiyanın tərəqqini təmin edən mal qruplarının artması təmayülü diqqəti cəlb edir. Bütünlükdə xarici ticarət əlaqələrinin dinamik və keyfiyyətli inkişaf etdirilməsi məqsədilə saldonun müsbət olması ilə ölkənin iqtisadi inkişafının sürətlə və yeni keyfiyyətlə təmin etmək üçün ölkəyə idxal edilən texnikanın, yeni texnologiyanın artırılması ilə yanaşı son məhsulun payının yüksəldilməsinə tədricən nail olmaq zərurəti qarşıda durur.

Keçən dövr ərzində idxal edilən ərzaq məhsullarının payı cüzi artdığı halda texniki avadanlığın xüsusi çəkisi isə sürətlə yüksəlmişdir. Ölkə Prezidenti İlham Əliyev cənabları andiçmə mərasimi nitqində demişdir: «Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması üçün əlavə tədbirlər planı hazırlanır. Bu gün biz özümüzü ərzaq məhsulları ilə 90-95% civarında təmin edirik. Növbəti illərdə qısa müddət ərzində tam təmin edəcəyik».¹

Xaricdən idxal edilən qida məhsullarının payının kritik həddü dünya təcrübəsində 30%-dən yüksək olmamalıdır.² Azərbaycan Respublikasında bu yüksək olmuşdur. Belə bir vəziyyətdə digər ölkələrdən çatışmayan məhsulları respublikaya idxal etmək zərurəti və asılılıq səviyyəsi meydana gəlmişdir. Müvafiq statistik materialları təhlili bu problemin uğurla həll edilməyə başladığını göstərir.

1995-2013-cü illərdə Azərbaycan Respublikasının ərzaq məhsulları ilə təmin edilmə vəziyyətini aşağıdakı cədvəlin materiallarından görmək olar (cədvəl 1.3).

¹«Respublika» qəzeti. 25 oktyabr 2008-ci il, №238 (2373), s.2.

²Müstəqil Azərbaycan: 20 il. s. 538-553. Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri 2012. s. 626; Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri 2013. s. 618

Cədvəl 1.3. 1995-2013-cü illərdə ərzaq məhsulları üzrə idxal və ixracın strukturu (mln. dollar)¹

1995			2008			2013			1995-ci ilə nisbətən 2008-cü ildə %-lə			2008-ci ilə nisbətən 2013-cü ildə		
idxal	ixrac	cəmi	idxal	ixrac	cəmi	idxal	ixrac	cəmi	idxal	ixrac	cəmi	idxal	ixrac	cəmi
Diri heyvanlar və heyvan mənşəli məhsullar														
74,3	0,6	74,9	51,5	1,2	52,7	128,8	1,8	130,6	69,3%	2,0 d.	70,3%	2,5 d.	1,5 d.	2,4 d.
Bitki mənşəli məhsullar														
51,5	13,3	64,8	519,5	252,1	771,6	548,4	301,7	850,1	10,0d.	18,9 d.	11,9 d.	1,0 d.	1,1 d.	1,1 d.
Heyvan və ya bitki mənşəli piylər və yağlar														
54,5	0,3	54,8	73,5	123,4	196,9	75,5	227,8	303,3	1,3 d.	411,3 d.	3,5 d.	1,0 d.	1,8 d.	1,5 d.
Hazır ərzaq məhsulları, spirtli və spirtsiz içkilər, tütün														
96,8	24,4	121,2	485,9	156,2	642,1	813,6	346,8	1160,4	5,0 d.	6,4 d.	5,2 d.	1,67 d.	2,2 d.	1,8 d.

Cədvəlin materiallarından görüldüyü kimi, 1995-ci ilə nisbətən 2008-ci ildə diri heyvan və heyvan mənşəli məhsulların idxalı 30,7% azalaraq 69,3% təşkil etmişdir. Bitki mənşəli məhsulların idxalı 10 dəfə artmışdır. Həmin dövrdə heyvan və ya bitki mənşəli piylər və yağlar 1,3 dəfə çoxalmışdır. Hazır ərzaq məhsulları, spirtli və spirtsiz içkilər, tütün məhsullarının istehlakı 5,0 dəfə artmışdır. Müqayisə edilən dövrdə Azərbaycan Respublikasından digər ölkələrə ixrac edilən diri heyvan və heyvan mənşəli məhsul-

¹Müstəqil Azərbaycan: 20 il. s. 538-553. Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri, 2012, s. 626; Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri 2014. s. 620. Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri 2009. s. 596

lar 2 dəfə, bitki mənşəli məhsullar 18,9 dəfə, heyvan və ya bitki mənşəli piylər və yağlar 411,3 dəfə və hazır ərzaq məhsulları isə 6,4 dəfə çoxalmışdır.

2008-ci ilə nisbətən 2013-cü ildə diri heyvan və heyvan mənşəli məhsulların idxalı 2,5 dəfə, bitki mənşəli məhsullar 1,0 dəfə, piylər və yağlar 1,1 dəfə və hazır ərzaq məhsulları, spirtli içkilər, tütün məhsullarının idxalı 1,6 dəfə artmışdır. Göstərilən dövrdə diri heyvan və heyvan mənşəli məhsulların Azərbaycan Respublikasından digər ölkələrə ixracı 1,5 dəfə, bitki mənşəli məhsullar 1,1 dəfə, piylər və yağlar 1,8 dəfə, hazır ərzaq məhsulları isə 2,2 dəfə çoxalmışdır. Beləliklə yuxarıda göstərilən məhsulların ixracının artması təmayülü diqqəti cəlb edir.

Respublikamız hətta bir sıra ərzaq məhsulları ixrac etməyə başlamışdır ki, yuxarıda göstərilən dövrdə müvafiq olaraq ixracın tərkibində bu göstərici 1,4%-dən 8,2%-ə yüksəlmiş, texniki avadanlığın payı isə 1,6%-dən 7,0%-ə çatmışdır. Bu müsbət prosesin davam etdirilməsi və ixrac edilən ərzaq məhsullarının mütləq və xüsusi çəkisini artırmaq məqsədilə yerli istehsal imkanlarından geniş istifadə etməklə dövlət tərəfindən kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının artırılmasının iqtisadi baxımdan tənzimlənməsinə ehtiyac vardır.

Apardığımız tədqiqat göstərir ki, Azərbaycan Respublikasının bir sıra bölgələrində eyni torpaq sahəsindən ildə 2 dəfə müxtəlif kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal etmək mümkündür. Bu məqsədlə bəzi bölgələrimizdə məhsulu biçilmiş arpa əkini sahələrində də istifadə etmək olardı. Taxılçılıqla əlaqədar arpa istehsalı məhsulunun yığılması nəticəsində iyun-sentyabr aylarında il ərzində ikinci məhsul (yem istehsal etmək üçün) almaq üçün iqtisadi rayonlarda torpaqlardan optimal istifadə etmək olardı. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasının təbii iqlim şəraitinə uyğun bir sıra xarici ölkələrdə ildə eyni torpaq sahəsindən bir necə dəfə məhsul əldə edilir. Respublikamızda 2000 və 2012-ci illərdə iqtisadi bölgələrdə arpa istehsalına dair məlumatı aşağıdakı cədvəldə verilmişdir (cədvəl 1.4).

Cədvəl 1.4 Azərbaycan Respublikasının 2000-2012-ci illərdə arpa istehsalının əkin sahəsi, ümumi məhsul və məhsuldarlığı¹

Respublikanın iqtisadi rayonları	2000			2012			2000-ci ilə nisbətən 2012-ci ildə		
	əkin sahəsi ha	üm. məh. ton	məh-lq	əkin sahəsi ha	üm. məh. ton	məh-lq	əkin sahəsi ha	üm. məh. ton	məh-lq
Respublika üzrə cəmi:	108552	226163	20,8	291572	740401	25,4	2,6	3,2	1,2
Abşeron iqtisadi rayonu	1096	1282	11,7	1618	2371	14,7	1,4	1,8	1,2
Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu	8513	16127	19,0	27298	77529	28,4	3,2	4,8	1,4
Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu	22878	41936	18,4	39619	119816	30,3	1,7	2,8	1,6
Lənkəran iqtisadi rayonu	2461	5129	20,8	6973	11989	17,2	2,8	2,3	0,8
Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu	7545	17262	22,9	21378	43148	20,2	2,8	2,4	0,8
Aran iqtisadi rayonu	37567	80808	21,5	125242	314917	25,1	3,3	3,8	1,1
Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonu	2681	5261	19,6	15770	43830	27,8	5,8	8,3	1,4
Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonu	383	566	14,8	1499	4624	30,8	3,9	8,1	2,0
Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu	2127	43690	20,6	43071	97436	22,6	2,0	2,2	1,0
Naxçıvan iqtisadi rayonu	4211	14106	33,5	9104	24741	27,2	2,1	1,7	0,8

Göründüyü kimi, arpa istehsalı ilə bütün iqtisadi rayonlarda məşğul olunmuşdur. Bütünlükdə respublika üzrə 2000-ci ilə nisbətən 2012-ci ildə arpa istehsalının əkin sahələri 2,6 dəfə, ümumi məhsul 3,2 dəfə, hər hektardan orta hesabla məhsuldarlıq 1,2 dəfə artmışdır. Arpa əkin sahələrinin məhsulunun yığımından sonra

¹Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı, 2013. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, s.200, 362, 468.

biçilmiş torpaqlarda zəruri aqrotexniki tədbirlərin həyata keçirilməsi nəticəsində iyun-sentyabr aylarında heyvandarlıq üçün tələb olan bir sıra yem məhsullarını artırmaq üçün ikinci məhsul istehsalını təmin etmək olardı. Bu müsbət prosesin təmin edilməsi üçün dövlət tənzimlənməsinə ehtiyac vardır. Bu işi təmin etmək məqsədilə ilk növbədə heyvandarlıq sahəsinin inkişafı üçün yem bazasının genişləndirilməsinə və möhkəmləndirilməsinə xüsusi diqqət vermək tələb olunur.

Respublikamızın Prezidenti İ.Əliyev cənablarının dediyi kimi biz sənaye sahəsində də ehtiyatlardan səmərəli istifadə etməliyik. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, respublikada bir sıra zəruri məhsulların istehsalı məqsədilə bəzi müəssisələrin bərpası və yenilərinin yaradılması ilə tələbi ödəmək üçün yüksək ixtisaslı işçi qüvvəsi və yüksək texnologiya ilə istehsal edilən malların təklifinin miqyasının genişləndirilməsinin vacibliyi də ön planda durmalıdır. Təhlillər göstərir ki, istehsalının təşkili mümkün və səmərəli olduğu halda (tələbin ödənilməsi məqsədi ilə) ölkəmizə xaricdən idxal edilən bir sıra eyni adlı məhsulların sürətlə artması prosesi davam etməkdədir. Bura bəzi heyvandarlıq, bitkiçilik məhsulları, hazır ərzaq məmulatları, kimya sənayesi materialları, emal olunmuş gön-dəri, toxuculuq materialları, daş-gips, sement, azqıymətli metallar və onlardan hazırlanan məmulatlar, bəzi maşın, mexanizm, elektrotexniki avadanlıqlar və s. daxildir.

Məlum olduğu kimi, keçən əsrin 1970-1980-cı illərdə Azərbaycan öz ehtiyacını daxili istehsalının hesabına bir sıra metal borularla, bəzi mineral gübrələrlə, neft maşınqayırma sənayesinin avadanlıqları ilə, inşaat materialları, yüngül sənayenin bəzi məhsulları ilə ödəyirdi və bütünlükdə ölkənin ehtiyaclarını ödəmək məqsədilə həmin məhsullar bütün respublikalara nəql edilirdi. O dövrdə ölkədə istehlakına ehtiyac olan bir sıra məhsullar əsasən Azərbaycana xaricdən idxal edilirdi.

Aşağıdakı cədvəldən 1995-2013-cü illərdə, yəni keçən 18 il ərzində Azərbaycan Respublikasına idxal və ixrac edilən malların əmtəə qrupları üzrə strukturu verilmişdir (cədvəl 1.5).

Cədvəl 1.5. 1995-2013-cü illərdə əmtəə qrupları üzrə idxal və ixracın strukturu (mln. dollar)¹

	1995			2013			1995-ci ilə nisbətən 2013-cü ildə %-lə		
	idxal	ixrac	cəmi	idxal	ixrac	Cəmi	idxal	ixrac	Cəmi
Diri heyvanlar və heyvan mənşəli məhsullar	74,3	0,6	74,9	128,8	1,8	130,6	1,7d.	3,0d.	1,7d.
Bitki mənşəli Məhsullar	51,5	13,3	64,8	548,4	301,7	850,1	10,6d.	22,6d.	13,1d.
Heyvan və ya bitki mənşəli piylər və yağlar	54,5	0,3	54,8	75,5	227,8	303,3	1,3d.	759,3d.	5,5d.
Hazır ərzaq məhsulları, spirtli və spirtsiz içkilər, tütün	96,8	24,4	121,2	813,6	346,8	1160,4	8,4d.	14,2d.	9,5d.
Mineral məhsullar	100,8	373,1	473,9	358,2	22255,8	22614,0	3,5d.	59,6d.	47,7d.
Kimya sənayesi Məhsulları	61,3	19,6	80,9	751,2	57,1	808,3	12,2d.	2,9d.	9,9d.
Plastik kütlə, kauçuk, rezin, onlardan hazırlanan məmulatlar	11,6	13,6	25,2	346,9	122,6	469,5	29,9d.	9,0d.	18,6d.
Emal olunmamış gön, aşılınmamış dəri, təbii xəz, onlardan hazırlanan məmulatlar	2,6	1,6	4,2	4,9	17,1	22,0	1,8d.	10,6d.	5,2d.
Oduncaq, mantar, onlardan hazırlanan məmulatlar	5,1	0,3	5,4	280,0	1,4	281,4	54,9d.	4,6d.	52,1d.
Oduncaqdan Hazırlanan kütlə, kağız və karton, onlardan hazırlanan məmulatlar	15,2	0,7	15,9	117,3	12,3	129,6	7,7d.	17,5d.	8,1d.
Toxuculuq materialları və məmulatları	11,4	124,6	136,0	93,8	58,2	152,0	8,2d.	46,7	1,1d.
Ayaqqabı, baş geyimləri, çətiirlər, çələklər, lələklər, süni güllər	1,9	0,3	2,2	11,4	0,2	11,6	6,0d.	66,6	5,2d.

¹Müstəqil Azərbaycan: 20 il. s. 538-553. Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri 201. s. 626 Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri 2014. s. 620

Fəsil 1. Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi əlaqələrinin...

	1995			2013			1995-ci ilə nisbətən 2013-cü ildə %-lə		
	idxal	ixrac	cəmi	idxal	ixrac	Cəmi	idxal	ixrac	Cəmi
Daş, qips, sement, keramika və şüşə məmulatları	8,0	1,5	9,5	199,2	3,6	202,8	24,9d.	2,4d.	21,3d.
Mirvari, qiymətli daşlar, qiymətli metallar və onlardan hazırlanan məmulatlar, bijuteriya, sikkələr	0,1	-	0,1	929,7	73,4	1003,1	9297,0d.	-	10031,0d.
Az qiymətli metallar və onlardan hazırlanan məmulatlar	42,0	17,5	59,9	1301,3	187,5	1488,8	30,9d.	10,7d.	24,8d.
Maşınlar, mexanizmlər, elektrotexniki avadanlıqlar	82,9	39,4	122,3	2758,2	57,5	2815,7	33,2d.	1,4d.	23,0d.
Quru nəqliyyat vasitələri, uçan aparatlar, üzən nəqliyyat vasitələri	36,6	4,4	41,0	1435,9	107,3	1543,2	39,2d.	24,3d.	37,6d.
Optik, topoqrafik, ölçü, nəzarət, tibbi və ya cərrahiyyə alət və aparatlar, saatlar, musiqi alətləri	4,0	1,8	5,8	318,4	9,3	327,7	79,6d.	5,1d.	56,5d.
Müxtəlif sənaye Malları	7,1	0,2	7,3	204,3	1,4	205,7	28,7d.	7,0d.	28,1d.
İncəsənət əsərləri, kolleksiya əşyaları və antikvarlar	0,0	0,0	0,0	0,4	0,1	0,5	-	-	-
Cəmi	667,7	637,2	1304,9	10677,4	23842,9	34520,3	15,9d.	37,4d.	26,4d.

Cədvəl materiallarından göründüyü kimi, 1995-ci ilə nisbətən 2013-cü ildə, yəni keçən 18 il ərzində bütün mal qrupları üzrə ümumi artım 26,4 dəfə, o cümlədən idxal sahəsində 15,9 və ixrac üzrə isə 37,4 dəfə olmuşdur. Lakin cədvəldə göstərilmiş 20 mal

qrupu üzrə yuxarıda göstərilən müddət ərzində proses fərqli olmuşdur. Belə ki, diri heyvan və heyvan mənşəli məhsullarda müvafiq olaraq artım 1,7 dəfə olmuşdur. Bitki mənşəli məhsullar üzrə müvafiq olaraq idxalın artımı 10,6 dəfə, ixracın artımı isə 22,6 dəfə təşkil etmişdir. Bütünlükdə bu məhsulların idxal və ixracı 13,1 dəfə artmışdır. Heyvan və ya bitki mənşəli piylər və yağların dinamikasında da müsbət dəyişikliklər baş vermişdir. Belə ki, bu sahədə bütünlükdə 1995-ci illə müqayisədə 2013-cü ildə 5,5 dəfə artım olmuş, ixrac idxalı üstələmişdir. Hazır ərzaq məhsulları, spirtli və spirtsiz içkilər, ixracı isə 14,2 dəfə artmışdır. Bütünlükdə isə bu artım 9,5 dəfəyə bərabər olmuşdur.

Müqayisə edilən illərdə mineral məhsulların idxal və ixracı 47,7 dəfə artmışdır. Müvafiq olaraq idxal 3,5 dəfə, ixrac isə 59,6 dəfəyə bərabər olmuşdur. Kimya sənayesi məhsulları üzrə bütünlükdə 9,9 dəfə artım olmuşdur. İdxal 12,2 dəfə, ixrac isə 2,9 dəfə artmışdır. Plastik kütlə, kauçuk, rezin və onlardan hazırlanan materialların idxalı 29,9 dəfə, ixracı isə 9,0 dəfə yüksəlmişdir. Bütünlükdə isə idxal və ixracın artımı cəmi 18,6 dəfəyə bərabər olmuşdur. Emal olunmamış gön, aşılammamış dəri, təbii xəz və onlardan hazırlanan məmulatların idxal və ixracı 5,2 dəfə, o cümlədən idxal 1,8, ixrac isə 10,6 dəfə artmışdır. Ölkədə oduncaq, mantar və onlardan hazırlanan məmulatların idxal və ixracının həcmi 52,1 dəfə, idxal 54,9 dəfə, ixrac isə 4,6 dəfə artmışdır. Oduncaqdan hazırlanan kütlə, kağız və karton, onlardan hazırlanan məmulatlar qrupuna gəldikdə isə bu sahədə bütünlükdə 8,1 dəfə, idxalda 7,7 dəfə, ixracda isə 17,5 dəfə artım olmuşdur. Toxuculuq materiallarında isə bütünlükdə 1995-ci ilə nisbətən 2013-cü ildə artım müşahidə olunmamışdır. Bu proses ixracda 46,7% təşkil etdiyi halda idxalı 8,2 dəfə artmışdır. Ayaqqabı, baş geyimləri, güllər və çətirlər qrupuna daxil olan məhsulların idxalı 6,0 dəfə, ixracı isə 66,6% çoxalmışdır. Bütünlükdə isə bu artım 5,2 dəfəyə bərabər olmuşdur. Daş, gips, sement, keramika və şüşə materiallarının respublikaya idxalı göstərilən illə müqayisədə 24,9 dəfə, ixracı isə 2,4 dəfə artmışdır. Bütünlükdə isə bu artım 21,3 dəfə təşkil etmişdir. Mirvari, qiy-

mətli daşlar, metallar və onlardan hazırlanan məmulatlar qrupu üzrə də respublikada idxal 9297,0 dəfə artıb və ixrac əməliyyatları həyata keçirilməmişdir. Az qiymətli metallar və onlardan hazırlanmış məmulatlar qrupuna gəldikdə burada idxal 30,9 dəfə, ixrac isə 10,7 dəfə çoxalmışdır. Bütünlükdə isə 24,8 dəfə artım olmuşdur. Maşınlar, mexanizmlər, elektrotexniki avadanlıqlar qrupuna daxil olan məhsulların idxalında 33,2 dəfə, ixracında isə 1,4 dəfə artım olmuşdur. Bütünlükdə isə bu artım 23,0 dəfəyə bərabər olmuşdur. Quru nəqliyyatı, üzən nəqliyyat vasitələri, uçan aparatlar qrupu üzrə 37,6 dəfə yüksəliş müşahidə edilmişdir. O cümlədən, idxal 39,2, ixrac isə 24,3 dəfə yüksəlmişdir. Optik və topoqrafik, tibbi və cərrahiyyə, musiqi alətləri qrupunda da artım olmuşdur. Belə ki, bütünlükdə 56,5 dəfə, idxal 79,6, ixrac isə 5,1 dəfə artmışdır.

Müxtəlif sənaye malları qrupunda isə müvafiq olaraq 28.1 dəfə, idxal 28.7 ixrac isə 7.0 dəfəyə bərabər olmuşdur. İncəsənət əsərləri, kolleksiya və antikvarlar qrupuna daxil olan məhsullar üzrə respublikada idxal-ixrac prosesi demək olar ki, baş verməmişdir. İdxal-ixrac əməliyyatlarının öyrənilməsinin tədqiqi bu vacib sahənin quruluşunun təkmilləşdirilməsini zəruri edir.

Xarici iqtisadi əlaqələrin mühüm istiqamətlərindən birini də investisiya qoyuluşu təşkil edir. Məlum olduğu kimi heç bir ölkə qloballaşma və iqtisadi inteqrasiya prosesindən kənar qala bilməz. Nəzərə alsaq ki, Azərbaycan Respublikası dünyanın qeyri-sabit bölgələrindən birində yerləşir, xarici siyasətdə və iqtisadi münasibətlərdə nə qədər mürəkkəb problemlərlə üzləşməli olur. Azərbaycan diplomatiyası üzünü qərbə tutdu və Avroatlantika məkanına inteqrasiya istiqamətində fəaliyyət göstərdi. Lakin bu zaman ölkəmizin sadəcə olaraq Avropanın və digər bölgələrin xammal bazasına çevrilməməsi üçün uğurlu diplomatik fəaliyyəti zəruridir. Respublikamız Avropadan Orta Asiyaya qapı, transqafqaz dəhlizinin, Böyük İpək Yolunun keçdiyi strateji bölgədir. Bununla əlaqədar Cənubi Qafqaz ABŞ-ın milli maraq zonasına daxildir. Bunu və digər vacib problemlərin həllinin zəruriliyini yüksək qiymətləndirərək Ulu Öndər 1997-ci ilin avqustunda ABŞ-a səfər

etdi. Nəticədə iqtisadi və siyasi diplomatiyanın qələbəsi baş tutdu. Ölkəmizin regionda lider dövlətlərdən birinə çevrilməsinə nail olundu. Respublikamıza investisiya qoyuluşu üçün böyük imkanlar açıldı.

Aparılan tədqiqat göstərir ki, Azərbaycan Respublikasında 1991-1993-cü illərdə bütünlükdə investisiya fəallığı aşağı düşdüyünə görə əsas kapitalla investisiya qoyuluşu 1990-cı ilin səviyyəsinin 26.6%-ni təşkil etmiş və nəticədə investisiya fəaliyyəti zəifləmişdi. Bu proses 1993-1995-ci illərdə ölkədə ictimai-siyasi sabitliyin bərpa olunması və böyük xarici şirkətlərlə «Əsrin müqaviləsi»nin imzalanması tədbirləri investisiya fəaliyyətinin canlanması və inkişafına səbəb oldu. Artıq 1994-cü ildə «Əsrin müqaviləsi» bağlandıqdan sonra vəziyyət dəyişdi. 1995-ci ildə respublikaya sərflənmiş investisiyanın 31,1%-ni daxili və 68,9%-ni isə xarici investisiyalar təşkil edirdi. Bunu nəzərə alaraq xarici investisiyaların Azərbaycana axınının tədqiqini 1995-ci ildən hesablamağa başladıq. Çünki 1995-ci il ölkə iqtisadiyyatına investisiya qoyuluşu baxımından əvvəlki illərlə müqayisədə daha uğurlu il olmuşdur. Belə ki, ölkə iqtisadiyyatının inkişafına bütün maliyyə mənbələri hesabına 375,1 mln. dollar həcmində xarici investisiya qoyulmuşdur. Onunda böyük bir hissəsini tikinti-quraşdırma işləri təşkil etmişdir. İstifadə edilmiş investisiyanın əsas hissəsi istehsal təyinatlı obyektlərdə toplanmışdı. O zaman investisiyanın qıtlığı vaxtında belə böyük həcmdə vəsaitin yönəldilməsi sonrakı illərdə inkişaf üçün maddi baza yaradırdı. Bütünlükdə Azərbaycan Respublikasına xarici investisiya qoyuluşu barədə ətraflı aşağıdakı cədvəlin göstəricilərində verilmişdir (cədvəl 1.6).

Cədvəlin materiallarının göstərdiyi kimi, 1995-2013-cü illərdə ölkə iqtisadiyyatına 73238,2 mln. ABŞ dolları həcmində xarici investisiya qoyulmuşdur. Ölkəmizdə ictimai-siyasi sabitlik və sürətli sosial iqtisadi inkişaf respublikamızı xaricilər üçün daha cəlbedici etmişdir. Bu isə Azərbaycana xarici investisiya axınının artmasına səbəb olmuşdur.

Cədvəl 1.6. 1995-2013-cü illərdə Azərbaycan Respublikasına yönəldilmiş xarici investisiyalar (mln. ABŞ dolları)¹

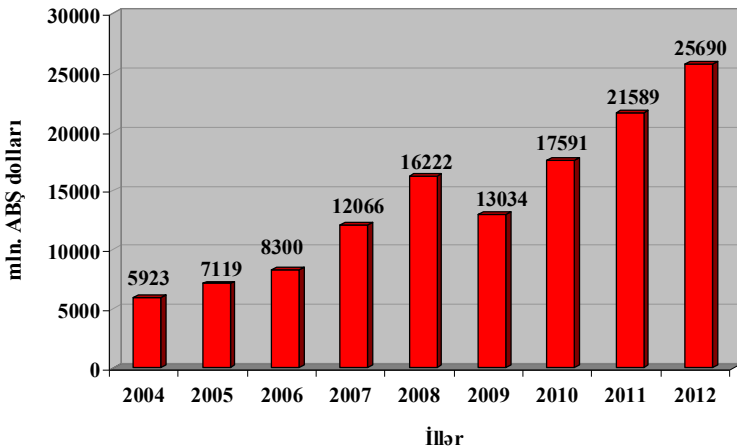
	1995	2000	2005	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Cəmi xarici investisiya	375,1	927,0	4893,2	6847,4	5468,6	8247,8	8673,9	10314,0	10540,9
O cümlədən									
Maliyyə kreditləri	220,4	262,9	698,4	2357,9	1438,3	3405,9	3692,5	3135,5	2655,8
Neft Sənayesinə	139,8	546,1	3799,9	3350,7	2412,7	2955,3	3407,8	4287,8	4935,2
Birgə müəssisələr və xarici firmalar	14,9	118,0	230,5	494,1	624,4	659,6	886,0	1094,5	1041,0
Ondan:									
Türkiyə	6,8	31,6	96,2	60,8	76,8	147,5	89,1	185,9	401,3
Niderland	-	-	1,2	43,8	28,0	163,5	173,3	186,0	141,6
ABŞ	2,1	11,2	24,8	108,8	117,6	40,0	73,8	92,5	24,4
İran	0,9	2,9	1,2	-	6,8	3,2	11,2	-	-
Almaniya	1,2	1,7	21,5	48,2	383,8	17,0	32,5	45,6	15,1
Rusiya	0,7	-	5,1	5,8	50,3	11,7	35,0	21,8	36,1
Böyük Britaniya	0,7	6,8	39,5	146,4	160,0	144,0	148,8	149,3	136,0
Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri	0,7	2,8	5,7	38,5	43,2	30,3	75,3	92,4	109,3
İsveçrə	1,2	-	-	3,7	16,0	11,7	26,7	79,4	18,2
İtaliya	0,1	-	4,6	2,0	9,8	10,3	-	22,1	21,3
Fransa	-	39,3	2,6	-	4,5	6,2	14,3	14,4	6,1
Norveç	-	-	-	-	40,3	3,6	6,9	-	-
Yaponiya	-	16,4	-	-	2,8	1,4	2,5	5,4	3,0
Sair ölkələr	0,5	5,3	28,1	36,1	29,5	69,2	196,6	199,7	128,6
Digər investisiyalar	-	-	164,4	644,7	993,2	1227,0	667,7	1794,2	1906,5

1995-ci ilə nisbətən 2013-cü ildə xarici investisiyanın həcmi 28.1 dəfə artmışdır. Bu artım 2004-2013-cü illərdə sanballı olmuşdur. Ölkə iqtisadiyyatının inkişafına belə böyük məbləğdə xarici investisiya qoyuluşunun yönəldilməsi respublikanın sonrakı illərdə tərəqqisi üçün güclü maddi baza yaratmışdır. Cəmi investisiyalar

¹Müstəqil Azərbaycan 20 il. s.328; Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri; 2003, s.372; 2007, s.352; 2012, s.401; 2013, s.400, 2014, s.404

maliyyə kreditləri, neft sənayesinə investisiya qoyuluşu, birgə müəssisə və xarici firmaların vəsaitləri, neft bonusu hesabına formalaşmışdır. Ölkə iqtisadiyyatına yönəldilmiş investisiyalar haqqında məlumatı aşağıdakı materiallardan görmək olar.

2013-cü ildə ölkənin iqtisadi və sosial sahələrinin inkişafı üçün bütün maliyyə mənbələrindən əsas kapitalla 15.4 milyard manat vəsait yönəldilmişdir, onun 2/3 hissəsi tikinti-quraşdırma işlərinin yerinə yetirilməsinə sərf edilmişdir. Bu isə 2011-ci illə müqayisədə, tikinti-quraşdırma işlərinə sərf edilmiş vəsaitin isə 1/6 hissəsini təşkil etmişdir. 2012-ci ildə dövlət müəssisə və təşkilatları əsas kapitalla 9098,9 milyon manat, qeyri-dövlət müəssisələri isə 6308,0 milyon manat vəsait sərf etmişlər. Məhsul istehsalı obyektlərinin inkişafında bu, mühüm əhəmiyyət kəsb edir.¹

Ölkə iqtisadiyyatına yönəldilmiş investisiyalar

Xüsusilə vurğulamaq lazımdır ki, əsas kapitalla yönəldilmiş vəsaitlərin artımının sanballı bir hissəsinin qeyri-neft sektoruna yönəldilməsi diqqətə layiqdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev demişdir: «Azərbaycan iqtisadiyyatı bu il uğurla inkişaf edir və bu di-

¹Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin arayışı əsasında.

namik inkişaf əminəm ki, gələcək illərdə də özünü göstərəcəkdir. Çünki bu günə qədər aparılan islahatlar və əldə edilmiş nəticələr deməyə əsas verir ki, bundan sonra da Azərbaycanın uğurlu inkişafı təmin ediləcəkdir. Bütün makroiqtisadi göstəricilər yüksək səviyyədədir. İqtisadiyyatımız 9 ayda 5,4% artmışdır. Hesab edirəm ki, indiki zamanda, xüsusilə dünyada hələ də davam edən böhran şəraitində bu kifayət qədər yüksək göstəricidir və bizə imkan verir ki, öz investisiya proqramımızı daha da uğurla icra edək. Ən sevindirici məsələ ondan ibarətdir ki, qeyri-neft sektorumuz yüksək tempə qorunur. Qeyri-neft sektorumuz 9 ayda 10,4% artmışdır və hesab edirəm ki, bu, dünya miqyasında ən yüksək göstəricidir. Eyni zamanda Azərbaycanda aparılan islahatlar bax bu nəticəyə gətirib çıxarmışdır. Çünki, iqtisadiyyatımızın neft-qaz amilindən asılılığı ildən-ilə daha da azalır və beləliklə, iqtisadiyyatımızın şaxələndirilməsi məsələləri öz həllini tapır».¹

Yuxarıda göstərilən bu proses əsas kapitala yönəldən investisiyalara, kənd təsərrüfatı istehsalına və digər sahələrə də aiddir. Regionlarda daxili ehtiyatların səmərəli istifadə edilməsi respublikanın xarici iqtisadi əlaqələr prosesinə cəlb edilməsi üçün böyük imkanların açılmasına və istifadəsinə şərait yarada bilər. Qeyri-neft sektorunun geniş planda inkişaf etdirilməsi ən əvvəl ölkənin ümumi maraqlarını təmin etməklə böyük tərəqqinin yaranmasına xidmət edə bilər. Məhsuldar qüvvələrin Azərbaycan ərazisində səmərəli yerləşdirilməsi ölkənin sosial-iqtisadi inkişafını təmin etmiş olardı.

Bu gün xarici investorlar üçün daha da gözəl imkanlar vardır. Çünki ölkə inkişaf edir, infrastruktur yeniləşir, daxili bazarımız genişlənir və xarici bazarlara çıxışlarımız da yaradılır. Belə olan halda xaricdən investisiyaları cəlb etmək məsələləri gələcəkdə də prioritet olaraq qalacaqdır.

Məlum olduğu kimi ölkəmizin dünya təsərrüfat sistemində köklü qovuşması prosesinin təmin edildiyi vaxtda və respublikamızın bazar iqtisadiyyatı münasibətləri şəraitində uğurlu inkişaf

¹«Azərbaycan» qəzeti, 8 oktyabr 2013-cü il.

etdiyi bir dövrdə kiçik sahibkarlığın, xarici və müştərək müəssisələrin, kənd təsərrüfatında fərdi təsərrüfatların fəaliyyətinin gücləndirilməsi və digər bu kimi vacib tədbirlərin həyata keçirilməsi olduqca mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu baxımdan, yuxarıda göstərilən dövrdə aparıcı sahələrdən biri olan xarici və birgə müəssisələrin quruluşuna və dinamikasına aid materialların nəzərdən keçirilməsi zəruridir.

Azərbaycanda 1995-2013-cü illərdə xarici və müştərək müəssisələrin fəaliyyəti barədə əsas göstəriciləri cədvəlin materiallarının dan görmək olar (cədvəl 1.7).

Cədvəl 1.7. 1995-2013-cü illərdə Azərbaycan Respublikasında xarici və birgə müəssisələrin dinamikası, quruluşu və fəaliyyəti barədə əsas göstəricilər¹ (mövcud olan statistik materiallara əsasən)

	Fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayı			Onlarda işləyənlərin sayı (nəfər)				Orta aylıq əmək haqqı (manat)		Məhsulun (işin və xidmətin) həcmi (min manat)				
	1995	2013	1995-ci ilə nisbətən 2013-də %	1995	2013	1995-ci ilə nisbətən 2013-də %	Cəminə nisbətən %-lə	1995	2013	1995-ci ilə nisbətən 2013-də %	1995	2013	1995-ci ilə nisbətən 2013-də %	Cəminə nisbətən %-lə
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
Cəmi	293	1140	3.8d.	7027	84985	12.0 d.	100	156.8	1304.0	8.3 d.	311868,9	30065455.0	96.4 d.	100
Sənaye	65	233	3.5 d.	3213	23672	7.3 d.	27.8%	182,2	1705.6	9.3 d.	53618,2	23919442.7	446.1 d.	79.5%

¹Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri, 2013, s. 136
Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri, 2001, s. 91

Fəsil 1. Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi əlaqələrinin...

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
Tikinti	12	157	13.0 d.	455	23067	50.6 d.	27.1%	30,1	1280.1	42.6 d.	12438,8	2407049.1	193.5 d.	8.0 d.
K/t, ovçuluq, meşəçilik və balıqçılıq	-	16	-	-	328	-	0.3%	-	246.4	-	-	8133.8	-	0.02%
Topdan və pərakəndə satış: avtomobillərin, məişət mallarının və şəxsi əşyaların təmiri	166	315	1.8 d.	1578	13456	8.5 d.	15.8%	58,7	373.0	6.4 d.	213390,2	211824.6	99.2 d.	0.7%
Məhmanxana və restoranlar	17	34	2.0 d.	968	2416	2.4 d.	2.8%	229,2	634.4	2.7 d.	20601,8	64471.6	3.1 d.	0.2%
Nəqliyyat, anbar təsərrüfatı və rabitə	8	102	12.7 d.	214	8246	38.5 d.	9.7%	75,8	2522.1	33.6 d.	5098,4	2288218.3	448.8 d.	7.6%
Daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar: icarə və kommersiya fəaliyyəti	-	14	-	-	967	-	1.1%	-	846.5	-	-	26676.2	-	0.08%
İstirahət, əyləncə və incəsənət sahəsində fəaliyyət	-	6	-	-	562	-	0.6%	-	597.5	-	-	187320.9	-	0.6%
Təhsil	-	29	-	-	1716	-	2.0%	-	356.4	-	-	11401.4	-	0.0
Peşə, elmi və elmi texniki fəaliyyət	-	142	-	-	7079	-	8.3%	-	2542.6	-	-	639620.4	-	2.1%
Səhiyyə və sosial xidmətlər	-	16	-	-	498	-	0.5%	-	578.0	-	-	4994.1	-	0.0
İnzibati və yardımçı xidmət göstəricisi	-	28	-	-	2175	-	2.5%	-	2209.4	-	-	265334.4	-	0.8%

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
Digər kommunal, sosial və fərdi xidmətlər	-	48	1.9 d.	599	803	1.3 d.	0.9%	0.3	1392.2	4640.0 d.	6721.5	30967.5		0.1%

Cədvəlin materiallarından göründüyü kimi respublikamızın ərazisində: «sənaye», «tikinti», «kənd təsərrüfatı», «ovçuluq», «meşəçilik», «balıqçılıq», «topdan və pərakəndə satış», «avtomobillərin», «məişət mallarının» və «şəxsi əşyaların təmiri», «mehmanxanalar və restoranlar», «nəqliyyat», «anbar təsərrüfatı» və «rabitə», «daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar», «icarə və kommərsiya fəaliyyəti», «təhsil peşə, elmi və elmi texniki fəaliyyət, səhiyyə və sosial xidmətlər inzibati və yardımçı xidmətlərin göstərilməsi», digər kommunal, sosial və fərdi işlər görmək üçün xarici və müştərək müəssisələr yaradılaraq inkişaf etdirilir. Respublikada göstərilən sahələr üzrə müəssisələrin sayı, orada işləyənlərin miqdarı, istifadə etdikləri məhsulun həcmi, orta aylıq əmək haqqı diqqətəlayiq səviyyədə yüksəlmişdir. Belə ki, müəssisələrin sayı 1995-ci ilə nisbətən 2013-cü ildə 3.8 dəfə, işləyənlərin miqdarı 12.0 dəfə, əmək haqqı 8.3 dəfə və məhsul istehsalının həcmi isə 96.4 dəfə artmışdır. Bu prosesi davam etməklə müəssisələrin sayı, işləyənlər, əmək haqqı və əldə edilən məhsulun istehsalı genişlənməmişdir. 1995-2013-cü illərdə sənaye, tikinti, kənd təsərrüfatı istehsalı, ticarət dövriyyəsi, mehmanxanaların fəaliyyətində, nəqliyyatın müxtəlif sahələrində, təhsil, səhiyyə və digər xidmət sahələrində də sanballı artım müşahidə olunmuşdur. Azərbaycana bu müsbət proses xarici və müştərək müəssisələrin quruluşunda və yerləşdirilməsində də baş verərək keyfiyyət dəyişikliklərinə səbəb olmuş, istehsal və xidmətin miqyası genişlənərək xeyli səmərələşdirilmişdir. Lakin bütün bunlara baxmayaraq xarici və müştərək müəssisələrin daha səmərəli olması üçün bir sıra işlərin həyata keçirilməsinə ehtiyac qalmaqdadır.

Bura yeni texnologiya, yüksək ixtisaslı işçi qüvvəsi tətbiq etməklə ölkəmizin iqtisadiyyatının daha sürətlə inkişaf etdirilməsi məqsədilə rəqabətqabiliyyətli məhsulların və xidmətlərin genişlən-

dirilməsi, əsasən əmək və əmək haqqı tutumlu sahələrin inkişafını təmin edən işlərin həyata keçirilməsinə ehtiyac qalmaqdadır. Göstərilən müəssisələr təkcə bir regionda deyil, respublikamızın bütün bölgələrində iqtisadi amillər nəzərə alınmaqla səmərəli yerləşdirilməlidir. Birgə və birbaşa müəssisələrdə əldə edilən mənfəət ölkəmizin daxilində yüksək səmərə ilə birgə və xarici investisiyalı müəssisələrin şəbəkəsinin genişləndirilməsini zəruri edir.

Ölkəmizin xarici iqtisadi əlaqələrini təhlil edərək belə bir qənaətə gəlmək olur ki, inkişaf etməkdə olan dövlətlərin təcrübəsi Azərbaycan Respublikasının ərazisində azad ticarət zonalarının: İran İslam Respublikası ilə, Rusiya Federasiyası ilə və Orta Asiya Respublikaları ilə Azərbaycan arasında (azad ticarət zonalarının) təcridcən yaradılması məqsədə uyğundur.

Regionların daxili ehtiyatlarının səmərəli istifadə edilməsi respublikanın xarici iqtisadi əlaqələri prosesinə cəlb edilməsi üçün böyük imkanların açılmasına və istifadəsinə şərait yarada bilərdi. Regionların məhsuldar qüvvələrinin inkişafı və artımında tarazlığın yaradılması təkcə onların hər birinin inkişafı ilə məhdudlaşmır, həm də xarici iqtisadi əlaqələrin daha geniş miqyasda inkişaf etdirilməsinə imkan yaratdı. Bu baxımdan Ulu Öndərimiz H.Əliyevin başçılığı ilə imzalanmış «Əsrin müqaviləsi» Azərbaycan Respublikası qarşısında duran tələpəli problemin həllini sürətləndirdi.

«Regionların əsaslı sosial iqtisadi inkişafına başlanılması mərhələsi» 2004-2008-ci illəri əhatə edir. Bu mərhələ regionların inkişafında böyük dönüş dövrüdür. Bunun əsasını İ.Əliyevin başçılığı ilə böyük mütəxəssislər qrupu tərəfindən işlənmiş və 2004-2008-ci illərdə «Regionların sosial iqtisadi inkişafı dövlət proqramı» haqqında prezidentimizin imzaladığı fərman təşkil edir. Göstərilən dövrdə görülən möhtəşəm layihələrin həyata keçirilməsi nəticəsində xarici iqtisadi əlaqələrin sürətlə inkişafına da geniş imkanlar açıldı. 2004-2008-ci illərdə regionların sosial iqtisadi inkişafının dövlət proqramının uğurla həyata keçirilməsi respublikamız üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən problemin – məhsuldar qüvvələrin ölkə ərazisi daxilində düzgün tənzimlənməsinin gerçək-

ləşməsində mühüm rol oynadı. Bu isə öz növbəsində xarici ölkələrlə idxal ixrac əməliyyatlarının quruluşunu təkmilləşdirdi və daxili potensialını gücləndirdi.

Məlum olduğu kimi respublikamızda regionların hərtərəfli sosial-iqtisadi inkişafının növbəti mərhələsi 2008-ci ildən sonrakı dövrü əhatə edir. Göstərilən mərhələnin əsas mahiyyəti və vəzifələri ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyevin 14 aprel 2009-cu ildə «Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı haqqında» imzaladığı fərmanda geniş şərh edilmişdir.

Fərmanda göstəriləni kimi, əvvəllər qəbul edilmiş sənədlərdə nəzərdə tutulmuş tədbirlərin icrası Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafında keyfiyyətə yeni mərhələnin başlanğıcını qoymuş, qeyri-neft sektorunun davamlı inkişafına, yeni iş yerlərinin və müəssisələrin yaradılmasına, regionların kommunal xidmət və infrastruktur təminatının həcmünün və keyfiyyətinin yüksəldilməsinə təkan verilmiş, sahibkarlıq mühitinin daha da yaxşılaşdırılmasında, iqtisadiyyata investisiya qoyulmasının artmasında əhalinin məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsinə və yoxsulluğun azaldılmasında mühüm rol oynamışdır.

Məlum olduğu kimi «Azərbaycan-2020: gələcəyə baxış» inkişaf konsepsiyası hazırlanmış və bu mühüm sənəddə ölkəmizin əldə etdiyi nailiyyətlərin növbəti illərdə daha da möhkəmlənməsi müəyyənləşdirilmişdir. Növbəti 10 ildə qeyri-neft sektoru hesabına ümumi daxili məhsulun 2 dəfə artırılması, xalqın rifahının davamlı yaxşılaşması istiqamətində qarşıda duran hədəflərə uğurlu nail olunması təmin olunacaq, Azərbaycan Respublikası daha da inkişaf edəcək, ölkənin gücü daha da artacaqdır.¹

Azərbaycan Respublikasında regionların mövcud potensialından daha səmərəli istifadə etməklə yerlərdə sənaye sahələrinin və kənd təsərrüfatı istehsalının inkişafını sürətləndirmək, sivil bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinin tərəqqisini yüksək keyfiyyətlə təmin etmək, bu işdə sahibkarlara dəstək olmaq, əhalinin yaşayış

¹«Xalq» qəzeti, 17 yanvar 2012. №11 (26941)

səviyyəsini yaxşılaşdırmaqla yoxsulluq probleminin həllinə nail olmaq və ölkənin iqtisadi cəhətdən hərtərəfli inkişaf etdirmək bu gün də dövlətin qarşısında duran əsas vəzifələrindəndir.

«Regionların inkişafında» əvvəlki mərhələlərlə növbəti mərhələlər arasında mühüm fərq var. Əvvəlki mərhələdə regionların müxtəlif infrastruktur sistemlərinin genişləndirilməsi və müasirləşdirilməsi vəzifəsi əsasən həll edildi. Hazırkı mərhələdə isə həmin işləri davam etdirməklə yanaşı, neft-qaz sektorundan gələn gəlirlər vasitəsilə regionlarda istehsal sahələrinin genişlənməsi həyata keçirilir.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının illik ümumi yığıncağında respublika prezidenti İ.Əliyev giriş nitqində demişdir: «Bu gün biz böyük neft-kimya kompleksinin tikilməsi üzərində işləyirik. Neft-kimya sahəsində böyük perspektivlər vardır. Nəzərə alsaq ki, ölkəmizdə bu istiqamətdə bütün dövrlərdə çox güclü elmi məktəb olmuşdur, bu iqtisadi gücümüzü artıracaq yeni iş yerlərinin açılmasına gətirib çıxaracaqdır»¹. Təbii ki, neft-kimya kompleksi müəssisələrinin respublika ərazisində yaradılması və inkişaf etdirilməsi xarici iqtisadi əlaqələrin tərəqqisinə bilavasitə təsir edəcəkdir.

Beləliklə, xarici iqtisadi əlaqələrin təhlili aşağıdakıları deməyə əsas verir:

1. Xarici iqtisadi əlaqələrin idxal-ixracının quruluşunu təkmilləşdirmək;

2. İxracda yüksək texnoloji sənaye məhsulu istehsalını genişləndirmək;

3. Kənd təsərrüfatında il ərzində eyni torpaq sahəsindən 2 məhsul almaq üçün digər sahələrdə də mövcud imkanlardan istifadə etmək;

4. Bir sıra sənaye kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalını respublikada bərpa etmək;

5. Əsas kapitala yönəldilmiş vəsaitlərin artımının bir hissəsini neft-qaz sektoruna yönəldilməsini təşkil etmək.

¹ «Respublika» qəzeti, 27 aprel 2011, №086 (4088)

Son illər ərzində, yəni 1991-2013-ci illərdə inkişaf etmiş iqtisadiyyata malik dövlətlər beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin inkişafı üçün elmtutumlu, eyni zamanda rəqabətqabiliyyətli məhsulların satış bazarlarına çıxışını təmin etmək üçün aşağıda sadalanan dövlət tənzimləmə funksiyalarına üstünlük verirlər: 1) əmtəə üzrə ixtisaslaşdırmanın aparılması; 2) əmtəə çeşidinin müxtəlifliyinin təmin edilməsi; 3) ixtisaslaşma çeşidinin müxtəlifliyinin təmin edilməsi; 4) iqtisadi regionlar üzrə iqtisadi müxtəlifliyin təmin edilməsi; 5) sahə üzrə regionların konkret üstünlüklərinin əldə olunması.

Rəqabətqabiliyyətli məhsullar istehsalına, əsasən, innovasiya yönümlü iqtisadiyyatın möhkəmləndirilməsi və milli məhsulların beynəlxalq satış bazarlarında təmsil olunması aiddir və bu proses həm daim inkişaf edən, eləcə də açıq iqtisadi sistemlərə üstünlük verən dövlətlərin fəaliyyətində müşahidə olunur. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsinə arxalanaraq demək olar ki, qloballaşma şəraitində beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin inkişaf etdirilməsi 3 əsas istiqamət üzrə həyata keçirilir. Onlara aşağıdakılar aiddir:

–Xaricdən gətirilən keyfiyyətli məhsullarla rəqabətə davam gətirmək üçün ölkə iqtisadiyyatında rəqabətqabiliyyətli məhsulların istehsalının dövlət tərəfindən dəstəklənməsi;

–Ölkə üzrə milli sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi və onların məhsullarının dünya bazarlarına çıxarılmasının təmin etdirilməsi;

–Rəqabətə davam gətirən məhsulların istehsal olunub dünya bazarlarına çıxışı üçün bir sıra təşkili, hüquqi və maliyyə dəstəklərinin formalaşdırılması.

Bildiyimiz kimi istehlakçı üçün keyfiyyət anlayışı məhsulun funksional, sosial, ekoloji xüsusiyyətlərindən asılıdır və məhsulun keyfiyyət amilinə (uzunömürlülük və davamlılıq) təsir edir. Məhz buna görə də müəssisələr keyfiyyət meyarlarına uyğun olan məhsulları istehsal edərkən əhalinin alıcılıq qabiliyyətini yaddan çıxarmamalıdırlar. Sözsüz ki, keyfiyyətin əldə edilməsi xərclər tələb edir. Lakin satışda əldə olunan mənfəət keyfiyyətin yaxşılaşdırılmasına sərf olunan xərcləri kompensasiya edir.

Öz növbəsində istehsal olunan məhsulun keyfiyyətinin artırılması, onun rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi üçün cürbə-

cür rəqabət strategiyalarından istifadə etmə prosesindən asılı olur. Konkret müəssisə üçün rəqabət strategiyası təsadüfi seçilməməli və hərtərəfli düşünülmüş kompleks yanaşmaya əsaslanmalıdır ki, buna da aşağıdakıları aid etmək olar:

- 1) bazar mühiti və rəqiblərin təhlili;
- 2) sahənin (bazarın) dinamikasının təhlili;
- 3) daxili və xarici istehlakçıların təhlili, seqmentasiyanın aparılması;
- 4) müəssisənin mövqələşdirilməsinə dair qərarın qəbul edilməsi.

Məhsul və xidmətlərin geniş dünya bazarına çıxarmaq üçün müxtəlif kanallardan istifadə edirlər. Dünya ölkələrinin təcrübəsindən aydın olur ki, beynəlxalq bazarlama kanalları üç həlqədən ibarətdir. Birinci həlqə ticarət bölüşdürmə kanallarına nəzarət edir. İkinci həlqə xarici ölkələrin sərhədlərinə məhsul çatdırmağı təmin edən dövlətlərarası kanaldır. Üçüncü həlqə – dövlətdaxili kanaldır ki, o da öz növbəsində qonşu ölkənin hədlərindən son istehlakçıya-dək məhsul və xidmətlərin çatdırılmasına nəzarət edir. Beynəlxalq bazarlama kanallarından ən mürəkkəbi isə üçüncü kanaldır. Bu onunla əlaqədardır ki, müxtəlif dövlətlərdə məhsul və xidmətlərin bölüşdürülməsi spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. Bu bazarlama kanallarına istinad edərək beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin inkişaf etdirilməsi və genişləndirilməsi ixrac potensialın formalaşmasına və inkişafına, həmçinin bölgü sistemini cəlb etməklə ixracın strukturunun tədricən dəyişməsinə, yəni dövlət tərəfindən verilən dotasiyalara (maliyyələşdirməyə) və bir sıra başqa tədbirlər vasitəsi ilə hazır məhsul ixracının həvəsləndirilməsinə təsir göstərir.

Son illərin iqtisadi ədəbiyyatında bir sıra alimlər (Kalyujnaya və s.) qeyd edirlər ki, milli rəqabət qabiliyyətli iqtisadiyyatın möhkəmləndirilməsində əsas istiqamət kimi aşağıda sadalanan tənzimləmə funksiyaları xüsusi yer tuturlar:

1. maliyyə axınlarının dövlət tərəfindən tənzimlənməsi;
2. hüquqi və siyasi əlaqələrin tənzimlənməsi;
3. texnoloji, elmi və informasiya axınlarının dövlət tərəfindən tənzimlənməsi;

4. sosial axınların dövlət tərəfindən tənzimlənməsi.

Bir çox ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, beynəlxalq iqtisadi əlaqələrdə rəqabət qabiliyyətli məhsulların üstünlüyünün təmin edilməsi üçün innovasiya sferasının dəstəklənməsi, inkişaf etdirilməsi dövlətin bir sıra funksiyaları vasitəsi ilə həyata keçirilir ki, onlara aşağıdakılar aiddir:

–elmi nailiyyətlər əldə etmək və texnoloji inkişafa nail olmaq üçün dövlət innovasiya fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi məsələlərinin həllində birbaşa iştirak etməlidir. Bundan əlavə nəinki büdcə, həmçinin qeyri-büdcə vəsaitlərinin bu sferaya yönəldilməsi üçün bir sıra imtiyaz xarakteri daşıyan tədbirlərin dövlət tərəfindən dəstəklənməsi, qeyri-büdcə investisiya fondlarının yaradılması gələcəkdə innovasiya fəaliyyəti ilə məşğul olan sahibkarlıq subyektlərinin beynəlxalq bazarlara çıxışının sürətləndirilməsinə gətirib çıxaracaqdır;

–rəqabət qabiliyyətli məhsulların xarici bazarlara çıxışını təmin etdirilməsində xüsusi rol oynayan innovasiya fəaliyyətinin həvəsləndirilməsinə diqqəti artırmaq məqsədi ilə dövlət ölkə daxilində müəssisələr arasında sağlam rəqabət fəaliyyətini dəstəkləməli, vergi imtiyazlarını həyata keçirməli, yeniliklərin sığortalanma mexanizmlərini yaratmalıdır. Qeyri-səmərəsiz və ətraf mühitin çirklənməsinə səbəb olan innovasiya fəaliyyətinin dayandırılmasına yönələn dövlət nəzarəti gücləndirilməlidir;

–dövlət tərəfindən rəqabətə davamlı məhsulların istehsalının təmin edilməsi nəinki bütün elmi institutlar və sənaye müəssisələrinin fəaliyyətini səmərəli təşkilinə gətirib çıxarır, eləcə də, elmi-texniki və kooperasiya əməkdaşlığının inkişaf etdirilməsi üçün bütün koordinasiya məsələlərinin həllinə nəzarət sisteminin fəaliyyətini gücləndirir;

–dövlət innovasiya fəaliyyətinin səmərəli olması üçün elmi-informasiya infratsrukturunun formalaşdırılmasına diqqəti artırarkən intellektual və sənaye mülkiyyətinin, novatorçu hüquqlarının qorunmasına xüsusi diqqət güclənir və rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsal edən, eləcə də xidmətlər təklif edən subyektlər informasiya məkanında tezliklə işgüzar tərəfdaşlar tapmağa meylli

olurlar;

–dövlət sahibkarları lazım olan informasiya ilə təmin etməli, onlara hüquqi məsləhətlər vasitəsi ilə yardım göstərməli, tərəfdaşların axtarışı və kooperasiya müqavilələrinin bağlanması hüquqi dəstək və zəmanət təqdim etməlidir. Dövlət sifarişi ilə yerinə yetirilən innovasiya layihələri ilk andan əldə edilən nəticənin satışına qədər himayəyə alınmalı və yeniliklərin yayılması üzrə təşkil mexanizmlər yaradılmalıdır;

–dövlət sosial rifah və ətraf mühiti qoruyan innovasiyaların tətbiq olunmasına xüsusi diqqət yetirməlidir;

–dövlət yeniliklərin regional və dövlətlərarası tənzimləmə məsələlərinə xüsusi təşkilati dəstək formalarını yaratmalı və onların fəaliyyətinə diqqəti artırılmalıdır;

–dövlətin mərkəzi və yerli orqanları ölkə daxilində innovasiya fəaliyyətinin düzgün qurulmasına, resurslara qənaət etməyə və ekoloji təmizliyə yönələn yeniliklərin tətbiq olunmasına, elmi-texniki potensialdan səmərəli istifadə edilməsinə nəzarət edirlərsə, bu milli iqtisadiyyatın xarici bazarlara çıxışını təmin edəcəkdir.

Xarici iqtisadi əlaqələr sahəsində əldə edilmiş nəticələr bir daha göstərir ki, müstəqilliyi bərpa edilmiş Azərbaycan Respublikasının həyatında görülən işlər və əldə edilən müsbət nəticələr ölkəmizin gələcək yüksəlişi üçün əsaslı zəmin yaratmış, vətənimiz bazar iqtisadiyyatı münasibətləri şəraitində inamla irəliləyir.

FƏSİL 2

AZƏRBAYCANIN XARİCİ TİCARƏT ƏLAQƏLƏRİNİN QURULMASININ NƏZƏRİ VƏ TARİXİ ASPEKTLƏRİ

2.1. Xarici ticarət nəzəriyyələrinə baxış

Xarici ticarət hətta ən qədim dövlətlərin mühüm bir atributu olmuşdur. O, böyük iqtisadi fayda mənbəyi olmaqla bərabər həm də mədəniyyət daşıyıcısı hesab olunurdu. Qədim dövlətlər xarici ticarət vasitəsilə iqtisadi maraqlarını təmin etməklə özlərinə tərəfdaş qazanır və bu yolla düşmən hesab etdikləri dövlətlərdən qorunmaq arealını genişləndirmiş olurlar. Bu ibrətamiz böyük tarixi təcrübə sonralar mühüm xarici ticarət nəzəriyyələrinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Tərbiyəvi himayədarlıq (F. List), mütləq üstünlük (A.Smit), nisbi üstünlük (D.Rikardo), Hekşer-Olin modeli, Leontyev Paradoksu və digər nəzəriyyələr ölkələrarası xarici ticarətin mükəmməl nəzəri bazasını formalaşdırmaqla iqtisad elminin meqa iqtisadiyyat bölməsini yaratmış və dərinləşdirmişdir. D.Rikardo (1772-1823) özünün xarici ticarət nəzəriyyə-sindən belə nəticəyə gəlirdi ki, «ticarət bütün sivilizasiyalı millətləri bir ümumdünya icmasında birləşdirəcəkdir».

Klassik siyasi iqtisad məktəbinin digər nümayəndəsi Karl Marks (1818-1883) ixtisaslaşma və mübadilənin hər hansı bir ölkə üçün, o cümlədən inkişafca geridə qalmış bir ölkə üçün faydalılığını əsaslandırmışdır. Onun fikrinə görə, bu faydalılıq yalnız suveren dövlətin müəyyən əmtələri özünün istehsal edə bilməsinə nisbətən xaricdən ucuz qiymətə almasında deyil, həm də bu qism əmtəələrin istehsalı üzrə ixtisaslaşma hesabına onların daha çox səmərəliliklə istehsalına nail olunmasındadır.

Müasir qloballaşma yer planetində millətlər, ölkələr, insanlar arasında elə qarşılıqlı əlaqə və asılılıqları şərtləndirir ki, sanki ayrıca bir fərdin firavan yaşaması bütün ölkələrin birgə cəhdindən asılıdır. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə bu reallığı görərək dünyanı

böyük bir kooperativə bənzədirdi: O, «Kooperativ cəmiyyətlər» adlı məqaləsində yazırdı: «İnsanlar biri hamı üçün, hamısı biri üçün işləyir. Əlbirliklə dünyanı dolandırırırlar. Təklildə hərəkət verilməsi müşkül və namümkün olan dünya imran və emarını (sivilizasiyanı) kooperasiya ilə irəli aparırırlar. Bu surətlə bir az diqqət verəndə aşkar görünür ki, dünyanın bu varlığı böyük bir kooperativdən ibarətdir. Dünya böyük bir kooperativdir».¹

Yeni müstəqil dövlətin xarici ticarət fəaliyyətinin qurulmasında bu nəzəriyyələrlə yanaşı onların müasir interpretasiyaları və istifadə təcrübəsi də əhəmiyyət kəsb edir. ABŞ iqtisadçısı E.Raynert klassik iqtisadi nəzəriyyələri iqtisadi siyasətin və iqtisadiyyatın tarixi dərsləri ilə qarşı-qarşıya qoyur. Onun gəldiyi nəticəyə görə D.Rikardonun beynəlxalq ticarətdə müqayisəli üstünlük nəzəriyyəsi ancaq bu şərtlə qəbul edilir ki, ticarət edən ölkələrin emal sənayelərinin inkişaf səviyyəsi eyni olsun. Əks halda zəif ölkələr ancaq xammal və ucuz işçi qüvvəsinə əsaslanaraq daha da geri qalarlar. E.Raynertin fikrinə görə varlı ölkələr ona görə varlanıblar ki, azad ticarət siyasəti yeritməklə bərabər dinamik sənaye və xidmət sahələrini əsrlərlə subsidiyalaşdırıb və müdafiə ediblər². Neft gəlirlərini hazır məhsulları idxalına, daşınmaz əmlakə, dəfinəyə sərf edən ölkələr özlərinin gələcəklərini məhv etmiş ölkələr hesab olunur. Heç də təsadüfi deyil ki, İngiltərə 1485-ci ildə, Almaniya XVI əsrin ortalarında, ABŞ 1820-ci ildə emal sənayesinin inkişafına keçmişlər³.

Beləliklə, alman iqtisadçısı F.Listin vaxtı ilə irəli sürdüyü «Bütün dünya ölkələrinin hamısı industrial ölkələr olduqda azad ticarət hamıya sərfəli olur» fikri bu gün daha da aktuallaşmış hesab edilir⁴.

Bu gün şübhəsiz insan intellekti çox şeyə qadirdir. Ən ağır xəstəliklərin müalicə metodlarını, nanotexnologiyalardan müxtə-

¹ M.Ə.Rəsulzadə, Əsərləri. I cild, Bakı, Azərneşr, 1992, 470 s., s.197-198.

² В.Клинов. Какой должна быть экономическая политика (о книге Э.Райнерта «Как богатые страны стали богатыми и почему бедные страны остаются бедными»). Ж. «Вопросы экономики» №-1, 2012, стр. 143

³ Yənə orada s. 146

⁴ Yənə orada s. 147

lif məqsədlər üçün istifadəni hər bir insana yönəltmək, insan beyninin nəyə qadir olduğunu insanlıq naminə istifadə etmək kimi mötəbər missiya yeni dünya qaydalarını gündəliyə gətirmişdir. Hazırda qapalı olmayan istənilən ölkə bu müvəffəqiyyətlərdən faydalanır. Azərbaycanın təbii üstünlükləri, onun sanki dünyanın mərkəzində yerləşməsi xarici ticarət əlaqələrinin obyektiv iqtisadi əsasını təşkil edir. Dünya ölkələrinin iqtisadi əlaqələrinin əsasını təşkil edən obyektiv meyarlarla qiymətləndirdikdə Azərbaycanın dünya iqtisadi inteqrasiyasına qovuşmasını şərtləndirən amillərə bunları da aid etmək olar:

1. Respublikanın təbii və insan resurslarına, xammal ehtiyatlarına malik olmaqda üstünlükləri;
2. İnvestisiya-kapital resurslarından istifadənin zəruriliyi;
3. Texnoloji potensialın möhkəmləndirilməsi və ölkə iqtisadiyyatının texnoloji imkanlarının artırılması;
4. Müstəqil Azərbaycanın siyasi durumunun möhkəmləndirilməsi. Müstəqilliyin möhkəmliyinin və etibarlılığının artırılması.

2.2. Xarici ticarət əlaqələrinin tarixi inkişaf mərhələləri

Azərbaycanın qədim dövlətçilik tarixi bu ölkənin beynəlxalq iqtisadi əlaqələrinin, o cümlədən Avropa ilə ticarətin də qədim və zəngin tarixə malik olduğundan xəbər verir. Uzun müddət bu əlaqələr mahiyyətə müstəqil dövlətin xarici iqtisadi əlaqələrini ifadə etməsə də, tarixin dərsləri kimi əhəmiyyət kəsb edir və ibrətamizdir.

Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrinin böyük tarixini şərti olaraq altı dövrə ayırmaq olar:

1. Qədim dövr;
2. Orta əsrlər;
3. XIX əsr;
4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrü;
5. Sovet dövrü;
6. Müstəqillik dövrü.

Tarixi mənbələrə görə e.ə. II minilliyin 2-ci yarısında antik

Albaniya ilə Yunanıstan-Roma arasında ticarət əlaqələri mövcud olmuşdur.¹ Maraqlıdır ki, bu ticarət əlaqələri sadə əmtəə mübadiləsi formasında deyil, pul vasitəsi ilə həyata keçirilmişdir.²

E.ə. IV əsrin axırları III əsrin əvvəllərində Albaniyada antik pulların zərb olunduğu məlumdur. Eyni zamanda, bu ərazidən Avropa dövlətlərinə məxsus pul nişanları tapılmışdır. Ticarət və mübadilədə duz (ixrac) şüşə qablar (idxal) zərgərlik məmulatları (həm idxal, həm də ixrac), gümüş vaz və digər qablar (idxal) olunduğu aşkar edilmişdir. Azərbaycanda erkən orta əsrlərdə əkinçiliyin, maldarlığın, sənətkarlığın inkişafı əmtəə mübadiləsinin və ticarətin yeniləşməsinə səbəb olmuşdur. Bu dövrdə xarici ticarət dövlət siyasətinin mühüm tərkib hissəsinə çevrilmişdir.

XI-XII əsrlərdə xarici ticarət əlaqələrinin genişlənməsinə dair daha zəngin məlumatlar vardır. Məsələn, Xudafərin körpüsünün tikilməsi (1027-ci il) ondan xəbər verir ki, İpək yolunun böyük ticarət yolu kimi fəaliyyəti və əhəmiyyəti artmışdır. Bu dövrdə qiymətli xəzlərin, xalçaların, corabların, ipək parça, saplar, kətan parçalarının, qab-qacağın Avropa ilə ticarətinin inkişaf etdiyi məlumdur.³ Bu zaman Azərbaycanda dövriyyədə olan qızıl pullar digər dövlətlərin pul nişanları ilə uğurlu rəqabət apara bildiyindən ticarətin inkişafına təkan verirdi.⁴

M.H.Vəliyev (Baharlı) «Azərbaycan» (1921) əsərində verdiyi məlumata görə XIII əsrin II yarısında Azərbaycanda tacirlər əsasən italiyalılar, 100 il keçdiyindən sonra isə ingilislər olmuşlar.

XIV əsrin sonlarında Gennuyadan Azərbaycana tacirlərin gəlməsi, buradan ipək xammal alması, Xəzər dənizində donanma saxlamaları barədə məlumatlar mövcuddur.⁵

XVII əsrdə xarici ölkələrlə, o cümlədən Avropa ilə ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsi üçün ticarət mərkəzlərinin yaradıl-

¹ Azərbaycan tarixi, VII cildə. I c., Bakı, Elm, 2007, s.383.

² Yənə orada, s.87.

³ Azərbaycan tarixi, VII cildə. II c., Bakı, Elm, 2007, s.456-457.

⁴ Yənə orada, s.458.

⁹ Məhəmməd Həsən Vəliyev (Baharlı) «Azərbaycan (Fiziki-coğrafi, etnoqrafik və iqtisadi öçerk)», Bakı, 1993

⁵ Azərbaycan tarixi, VII cildə. III c., Bakı, Elm, 2007, s.76.

ması, ticarət infrastrukturunun – anbarların, karvansaraların genişləndirilməsi ilə yanaşı Səfəvi pul sisteminin təkmilləşdirilməsi zərurəti, həmçinin baş vermiş pul böhranının xarici ticarətə təsiri bu gün üçün də maraq kəsb edən mühüm iqtisadi məsələ hesab oluna bilər.¹

XVI əsrdə Avropa ilə ticarət münasibətlərinin genişlənməsində Böyük Coğrafi Kəşflər müstəsna rol oynadı. Azərbaycan ipəyinə Avropa manufakturaları böyük maraq göstərdi, bu maraq və mənafeələr artıq kapitalist münasibətlərindən irəli gəlirdi, ticarətdə müvazinəti gözləmək, daha böyük səmərə əldə etmək üçün bir çox ziddiyyətli məsələləri həll etmək lazım gəlirdi. I Şah Təhmasib tərəfindən (1514-1576) pul islahatının həyata keçirilməsi ondan xəbər verirdi ki, xarici ticarətin genişləndirilməsinin mükəmməl pul sistemi ilə bağlılığı, pul dövrüyəsindən asılılığı artıq iqtisadi düşüncədə yer almışdı.²

XIX əsrdə Azərbaycanın Avropa ölkələri ilə ticarət əlaqələrində Rusiya faktoru xüsusi rol oynayırdı. (Bu Sovet dövründə də davam etmişdir). Ticarət əlaqələrinin qarşısı alınmasa da, çarizmin iqtisadi siyasəti «fəal vasitəçi ilə ötürmə məntəqəsi» funksiyasını icra etməkdən ibarət oldu.³ Azərbaycan rus pul sistemi ilə əvvəlcə rus bazarına, sonra isə bu bazar vasitəsi ilə Avropa bazarına qoşuldu. Bu hal Azərbaycanda kapitalist əmtə-pul münasibətlərinin inkişafına, şübhəsiz, müsbət təsir göstərdi.

2.3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici iqtisadi əlaqələr təcrübəsi

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrü ölkənin dünya və Avropa ilə xarici-iqtisadi əlaqələrin inkişafında mühüm bir mərhələ təşkil edir. Artıq müstəqil dövlətin ticarət əlaqələri qurulmağa, bunun üçün institutsional baza yaradılmağa başlanır. Lakin bu, zaman tələb edirdi. Ona görə də qısa müddət ərzində bu vəzifələri

¹ Azərbaycan tarixi, VII cildə. III c., Bakı, Elm, 2007, s.311-316.

² Azərbaycan tarixi, VII cildə. III c., Bakı, Elm, 2007, s.253.

³ Azərbaycan tarixi, VII cildə. IV c., Bakı, Elm, 2007, s.56.

yerinə yetirmək Xalq Cümhuriyyətinin imkanları çərçivəsində deyildi. Böyük mesenat, sənayeçi Hacı Zeynalabdin Tağıyevin 1919-cu ilin iyununda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin baş naziri N.Yusifbəyliyə göndərdiyi məktubunda deyilirdi: «Mal ixracına qoyulmuş qadağalar milli valyutanın tamamilə qiymətdən düşməsinə gətirib çıxarmışdır: idxal və ixrac əməliyyatları üzərində sərt nəzarət, mal mübadiləsinin məhdudlaşdırılması sərmayə sahiblərinə ciddi ziyan gətirdi».¹ Şübhəsiz, bu fikir maraqlıdır və nəzəri cəhətdən düzdür. Lakin praktiki olaraq qadağalar tətbiq etməmək müstəqilliyə daha böyük zərbə ola bilərdi, milli iqtisadiyyatın asanlıqla xarici təsirə məruz qalmasına səbəb olardı. Hər halda bu qayda ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bir çox iqtisadi məsələləri, o cümlədən xarici iqtisadi əlaqələr məsələsini qismən də olsa, tənzimləyə bilmişdi.

AXC-nin iqtisadi platformasında xarici ölkələrlə iqtisadi əməkdaşlığı asanlaşdırmaq, bu sahədə maneələri aradan qaldırmaq, digər tərəfdən isə bu cür əməkdaşlığı dünya normaları əsasında həyata keçirmək nəzərdə tutulurdu. Məsələnin bu şəkildə qoyuluşu dövrü mətbuatın səhifələrində müxtəlif baxışların ortaya çıxmasına səbəb olur. «Bakinskaya jizn» qəzetində çıxan bir sıra məqalələrdə Zaqafqaziyada bütün gömrük məhdudiyyətlərinin aradan qaldırılması təklifi irəli sürülür. «Azərbaycan» qəzetində dərc olunan məqalələrdə isə göstərilir ki, 1919-cu ilin iyulunda Azərbaycan və Gürcüstan arasında hərbi müdafiə ittifaqı haqqında müqavilə bağlansa da bu iki respublika arasında qarşılıqlı iqtisadi əlaqələrdə gömrük hədləri mövcud olmalıdır, hökumət əmtəələrin idxal və ixracını tənzimləməlidir.² Xüsusən, taxıl məhsullarının İrana, Gürcüstana, Ermənistana və Dağıstana nəzarətsiz axıb getməsi Azərbaycanın milli iqtisadi mənafeləri, əhəlinin tələbatını ödəmək baxımından zərərli sayılırdı.³ Azərbaycanı ildə 7 milyon pud buğda idxalından xilas etmək məqsədilə özünün taxıl istehsalı imkanlarının artırılması nəinki öz əhalisinin ehtiy-

¹ Azərbaycan tarixi, VII cildə. V c., Bakı, Elm, 2007, s.490.

² Azərbaycan qəzeti. № 155, 25 iyul 1919 cu il

³ Azərbaycan qəzeti. № 247, 15 noyabr 1919 cu il.

aclarını ödəmək, hətta ixrac potensialına nail olmaq üçün əhəmiyyətli hesab olunurdu.¹

AXC iqtisadiyyatında həm əvvəlki dövrdən miras qalan, həm də bu respublikanın mövcudluğu dövründə baş verən inflyasiya ciddi bir hadisə idi. Onun qarşısını almaq üçün hökumət bir sıra tədbirlər nəzərdə tuturdu. Maliyyə Nazirliyinin maliyyə-iqtisad komitəsi tərəfindən 20 iyul 1919-cu il tarixdə qəbul edilmiş qərar-da həyata keçirilməsi zəruri sayılan tədbirlər sırasında əmtələrin sərbəst ixracına nail olunması vacib sayılırdı. Şübhəsiz iqtisadi fikir baxımından bu, maraqlı faktdır.

Xaricdən Azərbaycana gətirilən spirtli içkilərə, balıq məhsullarına gömrük rüsumlarının artırılması haqqında AXC parlamentinin maliyyə-büdcə komissiyasında 1919-cu ilin avqust ayında təsdiq olunan qanun layihələri də daxili bazarın qorunması və inflyasiyanın qarşısının alınmasına xidmət edir.²

Xarici iqtisadi-ticarət fəaliyyətin iqtisadiyyatın sağlamlaşdırılması və pul tədavülünün tənzimlənməsində rolu AXC parlamentinin 24 noyabr 1919-cu il tarixli iclasında da geniş müzakirə olundu. İclasda məsələyə münasibətdə müxtəlif, hətta bir-birinin zidd fikirlər söylənilir. Əhməd bəy Pepinov (müsəlman sosialist blokundan) belə hesab edir ki, pulun məzənnəsini artırmaq üçün bəzi əmtələrin, xüsusən taxıl, pambıq, yun və s. ticarəti inhisarlaşdırılmalıdır. Malaxazyan (daşnaq) isə onların azad ticarətinin genişləndirilməsini irəli sürürdü. M.Ə.Rəsulzadə prinsipçə həm Ə.Pepinovun və həm də Malaxazyanın fikirlərini tənqid edir və göstərir ki, bu cür təkliflər ölkəyə böyük zərər gətirə bilər. Tam azad ticarətə keçməklə ölkədə zəruri tələbat mallarına ehtiyac yaranar, inhisarlaşdırma üçün isə bizdə kifayət qədər təlimat və qaydalar yoxdur. Y.Əhmədov (bitərəf müsəlman) belə hesab edir ki, böyük sərvətləri (yun, pambıq, neft və s.) olan Azərbaycanın hökuməti əmtəə mübadiləsini düzgün təşkil etsə pul tədavülü heç bir çətinlik olmadan tənzimlənər. Karabekovun («İttihad») fikrincə neft, yun və taxılın qonşu ölkələrə nəzarətsiz ixracı yol ve-

¹ Azərbaycan qəzeti. № 155, 25 iyul 1919 cu il.

² Azərbaycan qəzeti. № 180, 26 avqust 1919 cu il.

rilməzdir, bu pul tədavülünü nizamlamağa imkan vermir

AXC-nin iqtisadi platformasında respublikanın mövcudluğundan əvvəl formalaşmış iqtisadi əlaqələrə münasibət əsasən bir mənalı idi. Bu əlaqələri kəsmək yox, müstəqil dövlətin iqtisadi əlaqələri kimi genişləndirmək məqsədəuyğun sayılırdı. Azərbaycanda mövcud olan xarici kapital nümayəndələri ilə münasibətləri yeni əsaslarda inkişaf etdirmək üçün konkret addımlar atılırdı. Məsələn, Azərbaycan hökumətinin 18 oktyabr 1919-cu il tarixdə qəbul etdiyi qərarla Böyük-Şor gölünün bir hissəsini «Nobel qardaşları birliyinə» icarəyə verilməsi haqqında vaxtı bitmiş müqavilənin bərpa olunması göstərilir, bu müqavilənin şərtlərinə yeni dəyişikliklərin edilməsi əsaslandırılırdı.¹

Ümumiyyətlə, Azərbaycanda xarici kapital və konsessiya məsələsinə dair həm parlamentin, həm də xarici kapital nümayəndələrinin fikirləri uyğun gəlirdi. Fransız kapitalistlərinin nümayəndəsi Manronun fikrincə, xarici kapitalın, o cümlədən fransız kapitalının Azərbaycana gəlməsi gənc müstəqil dövlətin yaşamasını, onun məhsuldar qüvvələrinin inkişaf etməsini təmin edir. Xarici kapitalın respublikaya hansı şəkildə tətbiqinə gəldikdə isə fransız kapitalistinin fikrincə bu aşağıdakı formalarda ola bilər:

1. İngiltərə, Almaniya, Fransa, Hollandiya və ABŞ-da olduğu kimi müəyyən sənaye sahəsinin sadəcə, maliyyələşdirilməsi yolu ilə.

2. Konsessiya formasında.

Fransız kapital sahibləri ikinci yola üstünlük verirlər. Manronun fikrincə, Azərbaycanda konsessiya obyektinə nəqliyyat, meşə sərvətinin istehsalı, liman avadanlıqları istehsalı, neft rayonlarının elektriklişdirilməsi, soyuducu işi və s. ola bilər.²

Həmçinin respublika sərhədləri daxilində mal mübadiləsinin tənzimləmək məqsədilə 1919-cu ilin avqust ayından xaricdən Azərbaycana gətirilən bir sıra zinət şeylərinə xüsusi müvəqqəti gömrük tarifləri tətbiq olunur.³

¹ Azərbaycan qəzeti. № 270, 13 dekabr 1919 cu il

² Azərbaycan qəzeti. № 15, 10 yanvar 1919-cu il

³ ARYTMDA, fond 895, siyahı 3, iş 274, vərəq 1, 3, 4, 5, 6

AXC parlamentinin 22 dekabr 1919-cu il tarixli iclasında hökumət rəhbəri Nəsim bəy Yusifbəyov yeni kabinənin bəyannaməsini elan edir. Bəyannamə iqtisadi fikir baxımından diqqəti cəlb edir. Orada Azərbaycanın azad və müstəqil yaşamasının şərti kimi güclü iqtisadiyyatın yaradılması zərurəti göstərilir. Hökumətin xarici ticarət siyasətində köklü dəyişiklik etməsi nəzərdə tutulur. İndiyədək ticarət siyasətində idxalı artırmaq və imkan daxilində ixracı azaltmaq üstünlük təşkil edirdisə və nəticədə pul qiymətdən düşürdüsə, artıq indi ixracı stimullaşdırmaq istiqamətində tədbirlərin həyata keçirilməsi mümkünlüyü və zərurətindən bəhs olunurdu.¹

Qeyd edək ki, AXC özünün xarici iqtisadi fəaliyyətində daima Azərbaycan hökumətinin başlıca vəzifələrini reallaşdırmaq məqsədini güdüdü. Bu vəzifələrdən biri öz əhalisini zəruri şeylərlə təmin etməkdən və xəzinənin gəlirlərini artırmaq üçün əlavə mənbələr axtararaq tapmaqdan ibarət idi. Belə əlavə mənbələrdən biri də gömrük gəlirləridir. Bu və ya digər məhsulun xaricə satışına icazə verilməsi və ya onun qadağa edilməsi zamanı o məhsulun əhali üçün nə dərəcədə zəruri olması, hökumətə nə qədər gəlir gətirməsi halları diqqətlə nəzərə alınır. Azərbaycan hökumətinin 20 fevral 1919-cu il tarixli qanun layihəsi ilə xaricə konyak, üzüm və tut spirtlərinin ixracına icazə verilir.² (AXC-nin fəaliyyətindən qabaq xaricə spirtlərinin satışı qadağan olunmuşdu. Bu da bəzi təsərrüfatların və hökumətin maliyyəsinə ciddi mənfi təsir göstərmişdi). Hökumət belə hesab edir ki, xaricə spirt satışında nəinki dövlət xəzinəsi və araq çəkməklə məşğul olan adamlar, həmçinin bütün əhali maraqlıdır. Onlar öz təsərrüfat məhsulları olan üzümü və tutu şərab zavodlarına satmaqla qazanar, indiyədək heç bir qiyməti olmayan tullantılardan (məsələn, çürümüş meyvə qabıqları) istifadə sərfəli bir işə çevrilər. Bu qanun layihəsini işləyib hazırlayarkən hökumət həm də onu nəzərdə tuturdu ki, əhali üçün spirt ancaq texniki və tibbi məqsədlər üçün zəruridir. Xaricə satışına icazə verilən 85 dərəcəli konyak spirti və 40-45 dərəcəyə qədər olan üzüm və

¹ Azərbaycan qəzeti. № 278, 24 dekabr 1919-cu il

² ARYTMDA, fond 895, siyahı 3, iş 250, vərəq 3

tut spirti isə bu məqsəd üçün yaramır. Ona görə də onun xaricə satışından əhaliyə heç bir ziyan dəyə bilməz.

Parlamentin Azərbaycan Respublikasının sərəhədlərindən kənara xammal ixracının şərtləri haqqında qəbul etdiyi qanun da respublikanın xarici iqtisadi fəaliyyətini öyrənmək baxımından çox qiymətlidir.¹ Bu qanuna görə pambıq, yun, ipək, frizin (ipək istehsalında tullantı), barama kimi xammalların azad şəkildə ixracına bu şərtlə icazə verilirdi ki, ixrac olunan xammalın dəyərinin 25 faizi əvəzsiz olaraq xəzinənin hesabına keçirilsin. Məsələnin belə qoyuluşu xarici valyuta əldə etmək və ya əmtəə mübadiləsi qaydası ilə dövlətə lazım olan zəruri məhsulları almaq imkanı verirdi. Bu şəkildə xammal ixracının nisbətən səmərəli bir tədbir kimi ortaya çıxması çoxlu mübahisələrin, fikir ayrılıqlarının təsiri nəticəsində aşkar olundu. Ticarət, Sənaye və Ərzaq Nazirliyi ilk vaxtlar valyuta əmtəələrinin xarici bazarlarda özünü xüsusi agentləri vasitəsi ilə satışının təşkil olunmasını irəli sürdü. Lakin bu agentlərin Qərbi bazarlarının qayda-qanununu kifayət qədər bilməməsi və bu qaydaların hələ hökumət üçün də qaranlıq olması nazirliyin bu tədbirdən əl çəkməsinə səbəb oldu. Bu zaman xarici valyuta əldə etmək məqsədi ilə belə əmtəələrin azad satışına icazə verilməsi, azad ticarət prinsipinin tətbiqi kimi mülahizələr də mövcud idi. Bu mülahizələr onların tətbiqində ciddi çətinliklərin mövcudluğu ucubətindən həyata keçirilmədi. Məsələn, azad ticarət prinsipinə keçid ona görə əlverişli ola bilməzdi ki, bütün qonşu respublikalarda əmtəə mübadiləsi sistemi üstünlük təşkil edir. Belə şəraitdə yalnız Azərbaycanda azad ticarətin tətbiqi respublikadan hər şeyin ixracına səbəb olar, idxal minimum həddə enərdi. Qonşu respublikalar Azərbaycan mallarından özlərində əmtəə mübadiləsi əməliyyatları üçün istifadə edərdilər. Nəticədə Azərbaycan hökuməti xammal ixracına, xəzinəyə müəyyən rüsum keçirmək şərti ilə icazə vermək qaydasına üstünlük verdi. Xammal ixracına dair bu cür qaydanın işlənilib hazırlanmasını AXC dövründə iqtisadi fikrin mühüm nailiyyəti hesab etmək olar.

¹ ARYTMDA, fond 895, siyahı 3, iş 148, vərəq 9

AXC özünün xarici-iqtisadi siyasət sahəsində fəaliyyətini anacaq qanunların işlənilib hazırlanması ilə məhdudlaşdırmır. Bu qanunların həyata keçirilməsi istiqamətində mühüm addımlar atır. Məsələn, xarici dövlətlərlə əmtəə mübadiləsini qaydaya salmaq üçün ağır maliyyə şəraitində 20 milyon manatlıq fond yaradılır və hökumətin 12 fevral 1919-cu il tarixli qərarı ilə bu fondan ilkin ehtiyaclar üçün 10 milyon manat həcmində kredit buraxılması qərara alınır.¹ Eyni zamanda, AXC-nin Ticarət, Sənaye və Ərzaq Nazirliyinin nəzdində «Xarici dövlətlər və bir-birinə yaxın sahələrlə əmtəə mübadiləsi komitəsi» fəaliyyət göstərir. Komitə haqqında təsdiq olunmuş xüsusi əsasnamədə² göstərilir ki, Əmtəə Mübadiləsi Komitəsinin mühüm vəzifələrindən biri respublikanın iqtisadi və maliyyə vəziyyətinin əsasını təşkil edən xaricə neft ixracını və satışının təşkil etməkdən ibarətdir. Komitənin 15 mart 1919-cu il tarixli plenar iclasında gedən geniş diskussiya onunla nəticələnin ki, bütün əmtəələr iki böyük qrupa ayrılır:

1. Xaricə ixrac edilməsinə, ümumiyyətlə, icazə verilməyən əmtəələr və ya komitənin xaricə ixrac etməyə səlahiyyəti olmayan əmtəələr.

2. Komitənin icazəsi ilə xaricə ixrac edilməsinə icazə verilən əmtəələr.

Bu iclasdan dərhal sonra Ticarət, Sənaye və Ərzaq Nazirliyi ixracı dair qaydalar təsdiq edir.³ Qaydalarda, ümumiyyətlə, ixracına icazə verilməyən əmtəələrə taxıl, un, bişirilmiş çörək, krupa, yem, at, iri və xırda buynuzlu mal-qara, ət və onun bütün növləri, qənd, külçə və pul şəkilində qızıl və gümüş, dəmir, soyuq silahlar və s. daxil edilir. Komitə tərəfindən xaricə satışına icazə verilən əmtəələrə düyü, makaron, hər cür toxum və tərəvəz, çay, qəhvə, bitki yağı, şərab, duz, sabun, meşə materialları, neft və neft məhsulları, qızıl və gümüş məmulatı, maşın və alətlər və s. aid edilir. Əsasnamədə göstərilir ki, bu iki qrupa aid olmayan, yerdə qalan bütün əmtəələrin azad satışına icazə verilir. Hökumət

¹ ARYTMDA, fond 84, siyahı 1, iş 57, vərəq 1d.

² ARYTMDA, fond 84, siyahı 1, iş 57, vərəq 2.

³ ARYTMDA, fond 84, siyahı 1, iş 57, vərəq 6

nazirliyin iclaslarında gedən diskussiyalara yekun vuraraq əmtəələrin ixracı üzrə qaydaları təsdiq edir (28 iyun 1919-cu il) və bunun əsasında xüsusi sərəncam verir.¹

Bütün Zaqafqaziya xalqlarını iqtisadiyyat sahəsində ümumi maraqlar birləşdirdiyi üçün əslində müstəqil dövlətlər arasında əlaqələri genişləndirməkdə heç bir maneə yox idi. Özünün hələ mükəmməl iqtisadi bazasını yaradıb başa çatdırmayan AXC ümumi humanizm prinsipləri ilə çıxış edərək, Dağıstana 50 milyon manat məbləğində yardım göstərir. Bu da respublika büdcəsinin məxaricinin 1/8 hissəsini təşkil edirdi.

AXC qonşuluğa mühüm iqtisadi faktor kimi baxırdı. Demokratik respublikanın xarici iqtisadi əlaqələrinin formalaşması baxımından Azərbaycan və Gürcüstan Respublikaları arasında bağlanan müqavilə hüquqi və iqtisadi sənəd kimi diqqəti cəlb edir.² 26 dekabr 1918-ci il tarixdə bir illik müddətə bağlanan bu müqaviləyə əsasən böyük ehtiyac olan məhsulların bu respublikanın tələbatları çərçivəsində gömrük vergiləri qoymadan alınib-satılmasına icazə verilir. Əhalinin və Gürcüstan dəmiryolunun ehtiyacları üçün neft, mazut, kerosin, yağların rüsumsuz ixracına müəyyən hədd qoyulur. Müqavilədə göstərilir ki, gürcü əhalisi üçün kerosin buraxılması 1 milyon pud, neft və neft məhsullarının ümumi satışı ilə 20 milyon puddan çox olmamalıdır. O cümlədən, satılan neftin dəyərinin 1/10 hissəsi həcmində Gürcüstanın Azərbaycana bəzi məhsulları gömrüksüz satması nəzərdə tutulur. Bura daş kömür, meşə materialları və s. aid edilir. Müqaviləyə görə digər respublikalardan alınan məhsulların başqa respublikalara satışına icazə verilmir.

AXC həmçinin Rusiya ilə iqtisadi əməkdaşlıq etməyə böyük əhəmiyyət verirdi. AXC-nin təcrübəsində belə bir cəhət diqqətə layiqdir ki, o, Rusiya bazarından məhrum olmağa mənfi münasibət bəsləyir. Neft, pambıq və başqa ixrac məhsulları üçün rus bazarlarının böyük əhəmiyyətini nəzərdə tuturdu. M.Ə.Rəsulzadə «bolşevik hökuməti ilə birbaşa əlaqələrin yaradılmasını» tələb

¹ ARYTMDA, fond 84, siyahı 1, iş 57, vərəq 15

² ARYTMDA fond 24, siyahı 1, iş 51, vərəq 15-17

edir, N.Yusifbəylinin təşkil etdiyi hökumət öz iqtisadi proqramında bu məsləyə böyük yer verirdi. Lakin əks tərəfin Azərbaycanı müstəqil dövlət kimi tanımasını açıq bildirməməsi və Qızıl Ordunun Azərbaycan istiqamətində irəliləməsi bu məsləyə münasibətdə AXC parlament və hökumət üzvlərinin arasında mübahisələrə səbəb oldu.

Daxili işlər naziri M.N.Hacınski mövcud vəziyyəti nəzərə alıb belə hesab edirdi ki, Azərbaycanın istiqlalini tanıdırmaq üçün Sovet Rusiyasına böyük iqtisadi, maddi güzəştlər etmək lazımdır. Xarici işlər naziri F.X.Xoyski isə bundan fərqli olaraq güclü rejim yaradıb Rusiya tərəfindən təcavüz olduğu halda hərbi qüvvə ilə cavab verməyi məqbul hesab edirdi.

Müxtəlif fikirlərin mövcudluğuna baxmayaraq, 1920-ci ilin martın 30-da Sovet Rusiyası və Azərbaycan birgə komissiyasının iclasında ticarət müqaviləsi imzalanmışdır. Lakin Rusiyaya münasibətdə göstərilən mövqelərin heç biri əslində həyata keçirilmədi. Bolşeviklər AXC-ni qane edə biləcək bir sıra şərtlər və ədsələr də onlara əməl etmədilər.

AXC-nin müstəqil dövlət kimi formalaşması bu respublikaya münasibətlərində başqa dövlətlərin öz mövqelərini dəyişməyə sövq etmişdir. Məsələn, İngiltərə Azərbaycanın müstəqilliyini tanımaqla bərabər, öz qoşunlarını müəyyən şərtlərlə respublikadan çıxarmağı lazım bilirdi. Azərbaycan dövlət və hökumət nümayəndələri isə bu münasibəti tam dərinliyi ilə dərk edərək mövqelərini müəyyənləşdirməli olurlar.

Azərbaycanın xarici iqtisadi-ticarət strategiyasına dair fikirlərin aşkar edilməsi baxımından Paris sülh konfransının ali şurasına təqdim olunan memorandum böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu sənəddə iqtisadi əlaqələrin pozulması nəticəsində respublikada əmələ gələn iqtisadi-maliyyə böhranı faktlarla səciyyələndirilir. Böhranın aradan qaldırılması üçün müəyyən məbləğ borc alınması, borcları isə respublikanın real malik olduğu neft, pambıq, yun, ipək hesabına ödənilməsi öhdəyə alınır.¹

¹ N.Nəsibzadə. Azərbaycan Demokratik Respublikası. Bakı 1990, səh 31

AXC dövründə də neft sənayesi iqtisadiyyatın prioritet sahəsi sayılırdı. Bu zaman neft dünyanın ən qüvvətli hərəkətvericisi idi. Odur ki, parlament və hökumət vaxtaşırı neft hasilatı və emalının vəziyyətini təhlil edir, dünya neft bazarını öyrənirdi.

AXC-nin xarici-iqtisadi fəaliyyət sahəsində siyasəti respublika az yaşadığından tam həyata keçirilmədi. Lakin bu siyasət respublikanın artıq yenidən bərpa olunan milli istiqlalının möhkəmləndirilməsi üçün bu gün böyük təcrübə əhəmiyyət kəsb edir.

2.4. Sovet dövrü və müstəqillik illərində ölkənin xarici ticarət əlaqələri

Sovet dövründə Azərbaycan-Avropa iqtisadi münasibətlərinin inkişafı buradakı xüsusiyyətlər də tarixi əhəmiyyət kəsb edir. Bu əlaqələr Avropa sosialist dövlətləri və iki müxtəlif sistem dövlətlərinin əlaqələri kimi müəyyən xüsusiyyətlər kəsb etmişdir. Onları müstəqil dövlətin iqtisadi əlaqələri kimi təsnifləşdirmək mümkün deyildir. Xarici ticarət inhisarının SSRİ Xarici Ticarət Nazirliyinə məxsus olması sanki müttəfiq respublikalardakı bu əlaqələrə formal bir məzmun vermişdi. O dövrdə Azərbaycan xüsusən neft maşınqayırma, bir sıra yüngül və yeyinti məhsulları ixrac etməklə Avropa ölkələri ilə ticarət əlaqələri saxlayırdı. Məsələn, 1945-70-ci illərdə Azərbaycanda istehsal olunan neft sənaye məhsulları dünyanın 15-dən çox ölkəsinə göndərilirdi. Artıq 1980-ci illərdə Azərbaycan dünyanın 100-dən çox ölkəsinə 400 adda məhsul ixrac edirdi.¹ SSRİ-nin süqutunun son illərində Azərbaycanın ixracı onun idxalını 2 mlrd. rubl (manat) məbləğində üstələyirdi. İlk baxışda müsbət sayıla biləcək belə iqtisadi vəziyyət, əslində ölkəyə valyuta qazandırmırdı. Əksinə, ixrac və idxal arasındakı bu fərq ölkədə istifadə olunmuş milli gəlirin istehsal olunmuş milli gəlirdən kifayət qədər az olduğunu ifadə edirdi. Lakin bu gün o dövrdəki əməkdaşlığın tarixi dərslərini qiymətləndirəndə, demək olar ki, keçən müddət ərzində toplanan təcrübə Azərbaycanın nisbətən asanlıqla tanınmasına və beynəlxalq

¹ Azərbaycan tarixi, VII cildə. VII c., Bakı, Elm, 2007, s.263.

əmək bölgüsündə onun yerinin dəqiqləşdirilməsinə yardımçı olmuşdur. Ulu öndər H.Əliyevin Sovet dövrünün indiki müstəqilliyimiz üçün böyük rol oynadığını söyləməsi, görünür həm də bununla əlaqədar idi.

Artıq müstəqilliyin 20 ili tamam olmuşdur. Azərbaycanın beynəlxalq iqtisadi əlaqələrində baş verən dəyişiklikləri aşkar etmək və qiymətləndirmək üçün kifayət qədər tədqiqat materialları mövcuddur. Bu materiallara əsaslanaraq, demək olar ki, Azərbaycanın dünya ölkələri, o cümlədən Avropa ilə iqtisadi əməkdaşlığında yeni müsbət meyillər meydana gəlmişdir: Azərbaycan beynəlxalq iqtisadi əlaqələrdə bərabərhüquqlu, müstəqil iqtisadi subyekt kimi təmsil olunur; xarici ticarətin təcridcən liberallaşdırılması nəticəsində həm dövlət və həm də özəl sektor xarici iqtisadi əlaqələrin daşıyıcısı kimi çıxış edir; birbaşa barter əməliyyatlarına nisbətən, təcridcən daha səmərəli olan valyuta ilə ticarət əlaqələrinə keçilmişdir; bağlanan beynəlxalq müqavilələrin, o cümlədən ticarət müqavilələrinin səmərəlilik dərəcəsi artmışdır; vasitəçi şirkətlərin iştirakı ilə baş tutan ticarət sövdələrinə nisbətən, birbaşa ticarət sövdələri üstünlük təşkil etmişdir; xarici ticarətin valyuta aspektlərinin tənzimlənməsi üçün ilk dəfə olaraq 1994-cü ildən etibarən ölkənin valyuta (tədiyyə) balansını tərtib olunmuşdur; respublikanın mövcud iqtisadi-ticarət əlaqələri təcridcən milli bazarın və dünya bazarının tələblərinə uyğun istehsal strukturunun formalaşdırılmasına istiqamətləndirilmişdir; beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin ənənəvi forması olan xarici ticarətlə yanaşı bu əlaqələrin digər formaları (birgə sahibkarlıq, birbaşa xarici investisiya qoyuluşu, kredit-valyuta əlaqələri, nüfuzlu beynəlxalq iqtisadi təşkilatların üzvü olmaq və onların fəaliyyətində iştirak etmək və i.a.) yaranıb və inkişaf etmişdir; ixrac və idxalın strukturunda mütərəqqi dəyişikliklər baş vermişdir; Azərbaycan təkcə kapital idxal edən ölkə deyil, həm də kapital ixrac edən ölkəyə çevrilmişdir.

Beləliklə, müstəqillik illərində Azərbaycan dünya iqtisadiyyatının mühüm tərkib hissəsinə çevrilib. Xarici ticarət dövriyyəsi son 10 ildə 7 dəfə artaraq ÜDM-in 76%-nə çatıb. Bu, idxalın 20%

azalması şəraitində baş verib. Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrinin inkişafı həm də elə bir sosial-iqtisadi şəraitdə baş verib ki, bir sıra partnyor ölkələrin milli valyutaları kəskin ucuzlaşıb. Məsələn, 2014-cü ildə rus rublu 80%, qazax tingəsi 19%, türkmən manatı 22%, belarus rublu 17%, ukrayna qrivnası 90%, türk lirəsi 8% ucuzlaşmışdır.¹

2.5. Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələrinə dair tarixi və müasir araşdırmalar

Elmin tarixi baxımından nəzər yetirdikdə məlum olur ki, Azərbaycanın beynəlxalq iqtisadi əlaqələrinə dair çoxsaylı fundamental əsərlər yazılmışdır. AMEA-nın müxbir üzvü, iqtisad elmləri doktoru, professor B.Y.Axundov «İnqilaba qədərki Bakı neft sənayesində inhisarçı kapital» (1959) əsərində neft sənayesinə xarici kapitalın nüfuz etməsinin bir çox aspektləri, o cümlədən onun Azərbaycan-Rusiya, Azərbaycan-Avropa İttifaqı münasibətlərinin formalaşmasına təsiri məsələləri araşdırılmışdır.² Kitabda xarici kapitalın tətbiqi ilə əldə olunan mənfəətin bölgüsü və istifadəsi, bu cəhətdən xarici və milli kapital arasında fərqlərin aşkarlanması da maraq doğurur.

Akademik Ə.S.Sumbatzadənin tədqiqatları göstərir ki, XIX əsrdə Azərbaycanda istehsal olunan bir çox məhsulların (taxıl, pambıq, şərab, yun, xalça, dəri xammal, ipək, zəfəran, balıq, boyaq bitkiləri və s.) Rusiya və Avropa bazarlarına çıxarılması ölkənin ümumdünya sisteminə qoşulmasını təsdiq edir.³ Onun gəldiyi nəticəyə görə, XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda kapitalizmin inkişafı təkcə Bakı şəhəri və xüsusən neft sənayesi ilə məhdudlaşmır, ölkənin rayonlarını da əhatə edir. Deməli, Azərbaycanın dünya ölkələri ilə geniş şəkildə mübadilə münasibətlərinə qoşulması, ticarət etməsi üçün kifayət qədər

¹ Azərbaycan qəzeti 11 yanvar 2015-ci il

² Б.Ю.Ахундов. «Монополитический капитал в дореволюционной Бакинской нефтяной промышленности». М. Соцэкгиз. 1959.

³ А.С.Сумбатзаде. Сельское хозяйство Азербайджана в XIX вв. Изд.. АН Азерб. ССР, 1958, стр.14

maddi əsaslar yaranır.

AMEA-nın müxbir üzvü, professor Y.M.Mahmudovun «Ağqoyunlu və Səfəvilər dövlətlərinin Qərbi Avropa dövlətləri ilə qarşılıqlı münasibətləri (XV əsrin II yarısı – XVII əsrin əvvəlləri)» monoqrafiyasında 150 illik bir dövr ərzində Avropa ölkələri ilə iqtisadi əlaqələrin xarakteri, məzmunu aşkar edilmişdir.¹ Müəllifin gəldiyi nəticəyə görə, Azərbaycan feodal dövlətləri ilk ticarət əlaqələrini İtaliya ilə qurmuşlar. Bu ənənəvi əlaqələr Aqqoyunlu və Səfəvi hökmdarları tərəfindən davam etdirilmiş və genişləndirilmişdir. XIV-XV əsrlərdə İtaliya şəhərlərində (Venetsiya, Florensiya, Kenuya) yaranan kapitalist istehsalının xammala olan ehtiyacı Azərbaycan ipəyi vasitəsilə təmin olunmuşdur. Həmçinin, bu dövrdə İtaliya tacirləri Avropa ilə Şərq arasında ticarətdə vasitəçi rolu oynayaraq, böyük qazanc əldə etmişlər. Tarixi mənbələr göstərir ki, o dövrdə Azərbaycanın İspaniya, Portuqaliya, İngiltərə, Hollandiya, Skandinaviya ölkələri ilə də ticarət əlaqələri mövcud olmuşdur.

Xarici ölkələrlə iqtisadi əlaqələrdə sənaye və ticarət mərkəzi olan Bakı şəhərinin böyük rolu olmuşdur. Əslində, bu ənənə indi də davam edir. İqtisad elmləri doktoru, professor Mirağa Musayev bir çox əsərlərində, o cümlədən 3 monoqrafiyasında bu məsələni geniş araşdırmışdır.²

Bu monoqrafiyalarda XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın Avropa ölkələri ilə ticarət əlaqələrinin tarixi tədqiq olunaraq onun inkişafının tam mənzərəsi verilmişdir.

IX-XII əsrlərdə Azərbaycanın beynəlxalq ticarət əlaqələri, o cümlədən Avropa ölkələri ilə ticarət əlaqələrini Y.Gözəlova tədqiq etmişdir.³

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Azərbaycanın xa-

¹ Ягуб Махмудов. «Взаимоотношения государств Аккоюнлу и Сэфэвидов с Западно-европейскими странами (II половина XV – начало XVII века)». Баку, Изд. Бакинского Университета. 1991, 264 стр..

² М.Ə.Мусайев. XIX əsrdə Bakı şəhərinin ticarəti (1800-1883-cü illər). Bakı, 1966; Yenə də onun «XIX əsrin sonlarında Bakı şəhərinin ticarəti» (1884-1900). Bakı, 1972; Yenə də onun «XX əsrin əvvəllərində Bakı şəhərinin ticarəti» (1900-1917), 1975.

³ Y.Gözəlova. IX-XII əsrlərdə Azərbaycanın beynəlxalq ticarət əlaqələri. Bakı, Elm, 2005.

rici ticarət əlaqələri B.Bəydəmirovanın və X.Ş.Kərimovun məqalələrində öyrənilmişdir.¹ Bu iqtisadi əlaqələrdə Avropa ölkələri də mühüm rol oynamışdır. Azərbaycanı müstəqil dövlət kimi tanıyan 23 dövlətin əksəriyyəti Avropa dövlətləri idi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin liderləri öz ölkələrini Paris Sülh Konfransında təmsil etməklə Avropa ölkələri ilə iqtisadi əməkdaşlığı genişləndirmək məqsədini güdürdülər. Lakin bu məqsədin tam həyata keçirilməsinə nail ola bilmədilər. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti parlamentinin qəbul etdiyi qanunlarla müstəqil dövlətin xarici iqtisadi əlaqələrinin hüquqi bazasını yaratmaq mümkün oldu.

Sovet dövründə Azərbaycanın Avropa ölkələri ilə iqtisadi əməkdaşlığı tam müstəqil dövlətin əlaqələri kimi qurulmasa da, genişlənməmişdir. Bu dövrdə Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrinin öyrənilməsinə bir çox əsərlər həsr olmuşdu.²

Ölkəmiz müstəqillik qazanmaqla onun tarixində yeni era başlandı. Respublika öz iqtisadi potensialını hərəkətə gətirmək və reallaşdırmaq imkanı qazandı. Respublikanın xarici-iqtisadi əlaqələri nəinki yeni mahiyyət kəsb etdi, həmçinin genişlənərək dövlətin iqtisadi fəaliyyətinin mühüm tərkib hissəsinə çevrildi. Xarici-iqtisadi əlaqələrdə müəllifi ümummilli lider H.Ə.Əliyev olan «Əsrin müqaviləsi» ilə başlanan böyük dəyişikliklər sonra prezident İ.H.Əliyev tərəfindən TAP və TANAP layihələrinin irəli sürülməsi ilə dinamik, davamlı və daimi bir prosesə çevrildi. Qeyd olunmalıdır ki, ulu öndər Heydər Əliyevin neft strategiyasından sonra ikinci böyük xidməti qədim İpək Yolunun bərpasıdır. Əslində bununla tarixi bir ənənə bərpa edilmişdir. 1993-cü ilin may ayında Brüsseldə Avropa Komissiyasında TRASEKA proqramının

¹ B.S.Bəydəmirova. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici iqtisadi əlaqələrinə dair. AEA Xəbərləri, İqtisadiyyat jurnalı, 1998, № 1, s.104-113; X.Ş.Kərimov. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin iqtisadi modeli: liberal və milli dəyərlərin sintezi. AMEA Xəbərləri. İqtisad elmləri seriyası, 2008, № 4, s.220-227.

² Ə.Qasımov. Sosialist ölkələri arasında iqtisadi əməkdaşlıq. 1959, 125 s.; Ə.Qasımov. Sosialist ölkələrinin iqtisadi inteqrasiyası haqqında. Bakı, Azərnaşr, 1972, 62 s.; T.S.Vəliyev. Sosialist ictimai əmək bölgüsü. Bakı, 1976; N.Əbdürrəhmanov, N.Soltanova. İqtisadi inteqrasiya və sosialist ölkələrinin əməkdaşlığının inkişafında onun rolu. Bakı, 1978, 64 s.; A.Əliyev və b. Sosialist ölkələrinin iqtisadi əməkdaşlığı. Bakı, Azərnaşr, 1980, 160 s.

əsası qoyulmuş, Brüssel bəyannaməsi qəbul edilmişdir. Azərbaycan TRASEKA-ya qoşulmaqla ölkənin Avropa ilə inteqrasiyası üçün geniş imkanlar yarandı.¹

Müstəqilliyin 20 ili ərzində Azərbaycan xarici-iqtisadi əlaqələri nəzəri və praktik cəhətdən bir çox iqtisadçıların tədqiqat obyektinə olmuşdur.²

Azərbaycan xarici iqtisadi əlaqələrinin daha sistemli, ardıcıl, akademik səviyyədə araşdırılması üçün AMEA İqtisadiyyat İnstitutunda Xarici iqtisadi əlaqələr şöbəsi açılır. Şöbəyə AMEA-nın müxbir üzvü, iqtisad elmləri doktoru, professor A.K. Ələsgərov rəhbərlik edir. Keçən müddət ərzində şöbə tərəfindən çoxsaylı tədqiqatlar aparılmış, yüksək ixtisaslı elmi kadrlar hazırlanmışdır. Professor A.K.Ələsgərovun, i.e.d. S.H. Haqverdiyevanın çoxsaylı tədqiqatlarında beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin metodoloji məsələlərinə, institusional əsaslarına (hüquqi bazasına), Azərbaycan Respublikasının Avropanın ayrı-ayrı ölkələri ilə iqtisadi əməkdaşlığının potensial imkanlarına və digər məsələlərə diqqət yetirilmişdir.³

¹ «Xalq qəzeti». 12 oktyabr, 2004.

² Ə.Ə.Zərgərov. Azərbaycanın müasir xarici iqtisadi əlaqələri haqqında. AEA Xəbərləri. «İqtisadiyyat» jurnalı, 1996, №1-4, s.49-58; Ə.Bayramov. Regional iqtisadi inteqrasiya: nəzəriyyə və praktika. Monoqrafiya. Bakı, 1997, 211 s.; Гаджиев Ш. Азербайджан на пути к мировому сообществу: стратегия внешнеэкономического развития. Киев. Экспресс – об ява, 2000, 503 стр.; Эмир Ильсоева. Э.И. Азербайджан в системе международных экономических отношений. Баку, Элм, 2000, 180 стр.; Эмир Ильсоева Э.И. Геополитика в внешнеэкономических связях Азербайджанской республике. Баку, Элм, 2003, 239 стр.; İ.Kərimli. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin müasir problemləri. Bakı, 2006, 304 səh.; Vəliyev D.Ə. Azərbaycanın qlobal iqtisadiyyata inteqrasiyası. Bakı, 2008, 428 s.

³ S.H.Haqverdiyeva. «Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin nəzəri-metodoloji məsələləri». AEA Xəbərləri. «İqtisadiyyat» jurnalı, №2, 1998, s.57-65; Yenə onun «Müstəqil Azərbaycan respublikasının xarici ölkələrlə iqtisadi əlaqələrinin hüquqi təminatı məsələləri». AEA Xəbərləri. «İqtisadiyyat» jurnalı, №4, 1998, s.55-61; A.K.Ələsgərov, S.H.Haqverdiyeva. «Azərbaycan Respublikasının dünya birliyi ilə xarici ticarət əlaqələri» (rus dilində). AEA Xəbərləri. «İqtisadiyyat» jurnalı, №1-2, 2000, s.57-67; S.H. Haqverdiyeva. «Azərbaycan Respublikasının Rusiya Federasiyası ilə xarici iqtisadi əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi və təkmilləşdirilməsi». AEA Xəbərləri. «İqtisadiyyat» jurnalı, №3-4, 2000, s.55-66; A.K.Ələsgərov, S.H.Haqverdiyeva. «Müasir dövrdə Azərbaycan-Rusiya xarici-iqtisadi əlaqələrinin təkmilləşdirilməsi və inkişaf problemləri». AMEA Xəbərləri. «İqtisadiyyat» jurnalı, №1, 2001, s.211-223; S.H.Haqverdiyeva.

Müstəqil dövlətin xarici iqtisadi fəaliyyətinin tənzimlənməsi, gömrük siyasətinin formalaşması, iqtisadi diplomatiya məsələləri də xüsusi tədqiqat obyektinə çevrilmiş və mühüm araşdırmalar sırasında olmuşdur.¹

Lakin bütün bunlara baxmayaraq, mövzu aktuallığını nəinki itirməyib, əksinə, Azərbaycan iqtisadiyyatı inkişaf etdikcə yeni üfqlər aşkarlamaq zərurəti ilə daha da aktuallaşıb. Yeni, daha əlverişli partnyorlar tapmaq zərurəti; Qeyri-neft sektorunun imkanlarını səfərbər edib xarici-iqtisadi fəaliyyətə cəlb etmək; Beynəlxalq rəqabətqabiliyyətliliyi artırmaq; Avropa dəyərlərini (mə-nəviyyatda yox, iqtisadiyyatda) mənimsəmək; Postneft (enerji) iqtisadiyyatını formalaşdırmaq; İqtisadi, maliyyə, ərzaq təhlükəsizliyini artırmaq; Xalq üçün rahat və firavan həyat təmin etmək. Bunlar problemin aktuallığını ifadə edir.

Bu gün ölkəmiz Avropa ölkələri ilə iqtisadi əlaqələrin səmərəlilik, ədalətlik, rəqabətqabiliyyətlilik şərtləri ilə genişləndirməkdədir. Azərbaycan Respublikası Prezident Administrasiyasının rəhbəri Ramiz Mehdiyevin fikrinə görə «Biz postsovet məkanında keçid dövrünü uğurla başa vuran və dünya iqtisadiyyatına səmərəli inteqrasiya olunan nadir bir ölkəyik».² Eyni zamanda, po-

«Azərbaycan-Gürcüstan: strateji partnyorluq». AMEA Xəbərləri. «İqtisadiyyat» jurnalı, №1, 2005, s.56-61; A.K.Ələsgərov, S.H.Haqverdiyeva. «Azərbaycan-Türkiyə: partnyorluğun iqtisadi potensialı». «Audit» jurnalı, №1, 2005, s.19-25; S.H.Haqverdiyeva. «Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət əlaqələrinin tənzimlənməsinin əsas istiqamətləri». AMEA Xəbərləri. «İqtisadiyyat» jurnalı, №2, 2006, s.26-32 (rus dilində); A.K.Ələsgərov, S.H.Haqverdiyeva. «Müstəqil Azərbaycan Respublikasında xarici-iqtisadi əlaqələrin təşəkkülü, formalaşması və inkişaf etdirilməsi məsələlərinə dair». AMEA Xəbərləri. «İqtisadiyyat» jurnalı, №2, 2007, s.20-35; A.K.Ələsgərov, S.H.Haqverdiyeva. «Müstəqil Azərbaycan dövlətinin sosial-iqtisadi inkişafında yeni nailiyyətlər». «Audit» jurnalı, №1, 2007, s.39-43; A.S.Ələsgərov, S.H.Haqverdiyeva. «Qloballaşma şəraitində Azərbaycan Respublikasının dünya təsərrüfat sisteminə inteqrasiyası: reallıqlar və qarşıda duran bəzi problemlərin həlli barədə». AMEA İqtisadiyyat İnstitutunun bülleteni. Modernizasiya xətti, №1-2, 2010, s.19.

⁴⁵A.M.Məhərrəmov, H.H.Aslanov. «Xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi» Bakı. 2008, 400 s.; Amil M.Məhərrəmov « Gömrük siyasətinin formalaşması və inkişafının nəzəri və praktiki problemləri» Bakı, Nurlar nəş, 2009, 496 s.; Dr. Amil M.Məhərrəmov «İqtisadi diplomatiya» Bakı, 2013, 386 s.

² AR-nın Prezidenti yanında DİA-nın 15 illik yubileyi münasibəti ilə akademiyanın Elmi

tensial imkanlarımızın açdığı yeni üfüqlər bu istiqamətdə elmi araşdırmaların və praktik fəaliyyətin davam etdirilməsini şərtləndirir.

İqtisadiyyatda hakim olan liberalizm ideologiyasına biganə qalmamaqla bərabər hələ də mövcud olan ikili standartları, inkişaf etmiş bir çox ölkələrin liderlik ambisiyalarını nəzərə almaq üçün, ölkənin beynəlxalq iqtisadi fəaliyyətində fərqli və özünəməxsus cəhətlər ortaya çıxır. Azərbaycan kimi zəngin bir dövlətin iqtisadi maraqlarını həm uzaq xaric (Qərbi), həm də MDB ölkələri ilə əlaqələndirmək, bu məsələlərdə bir tarazlıq yaratmaq (tarazlı siyasət yeritmək), onu davamlı etmək yeni elmi araşdırmalar tələb edir.

FƏSİL 3

QLOBAL PROBLEMLƏR VƏ QLOBALLAŞMA PROSESİNİN MAHIYYƏTİ

3.1. Qlobal problemlər

Son 20 ildə «qloballaşma» anlayışı iqtisadi tədqiqatlarda və məqalələrdə daha çox rast gəlinir. Lakin bu anlayışdan əsasən beynəlxalq əlaqələri, o cümlədən dünya təsərrüfat sisteminin, siyasi və humanitar əlaqələrin yeni keyfiyyətini xarakterizə etmək üçün istifadə edilir. Odur ki, «qloballaşma» anlayışı müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən müxtəlif cür şərh edildiyindən onun «mahiyyəti», «təzahürləri» və «təsirləri» də müxtəlif cür qiymətləndirilir. Bunun nəticəsidir ki, «qloballaşma» bir proses kimi bəzi tədqiqatçılar tərəfindən «obyektiv», bəzi tədqiqatçılar tərəfindən isə subyektiv hadisə kimi öyrənilir. Bəzi müəlliflər onun müsbət tərəflərini, bəzi müəlliflər isə mənfi tərəflərini qabardırlar. Bəlkə də iqtisadi və siyasi ədəbiyyatda «qloballaşma» anlayışı qədər qeyri-dəqiq anlayış yoxdur. Həm «müsbət», həm «mənfi», həm «inkışafa təkan verən», həm də «inkışafa mane olan» və sair. Belə hal bir daha sübut edir ki, bu anlayışın qeyri-dəqiqliyi onunla «elmi əməliyyat» aparmağa ciddi mane olur.

Neftin geosiyasi vacibliyini qiymətləndirmək çox çətinidir. Hələ birinci dünya müharibəsində dünya ölkələri neft mənbələrinə sahiblik üstündə müharibəyə başlamışdı. Neftə olan ehtiyac Almanıyanın və Yaponıyanın ikinci dünya müharibəsində məğlubiyyətində mühüm şərt oldu. Həm Sovetlər, həm də Amerika müxtəlif məsələlər ətrafında mübarizədə dayana bildilər. Bu məsələlərdə neftin rolunu qiymətləndirməmək olmaz.

Hazırda dünya siyasətində neft mühüm faktordur. Xüsusilə, neft və qaz ehtiyatlarının azalan xətlə inkışafı gələcəkdə enerji faktorunun geosiyasi məsələlərdə əsas rol oynayacağından xəbər verir. Beynəlxalq Enerji Agentliyinin məlumatlarına əsasən ha-

zırda dünya enerji istehlakında neftin payı 45%¹, BP-nin 2012-ci il hesabatına görə isə 33,1%² təşkil edir. Neft istehlakı əsasən nəqliyyat sektorunun həyatını təmin edir. Sənayedə, xüsusilə, plastik məhsulların istehsalında və asfalt sənayesində də neft dən istifadə edilir.

Dünyada neft ehtiyatlarının qiymətləndirilməsi və neft istehlakının idarə olunması ölkələrin geosiyasi əlaqələrinə mühüm təsir göstərir. BP-nin 2012-ci il hesabatına görə dünya 1,6 trilyon barel neft ehtiyatına malikdir³. Bu rəqəm bugünkü texnologiyalar sayəsində əldə edilə bilən ehtiyatları nəzərdə tutur. Ola bilsin ki, texnoloji imkanların artması bu rəqəmi bir qədər artırma bilər. Lakin belə artım problemin həllinə gətirib çıxara bilməz. Əlbəttə, bu gün mövcud neft ehtiyatlarından başqa yeni kəşf edilə bilən ehtiyatlar da ola bilər və bütün ehtiyatların artıq kəşf edildiyini birmənalı təsdiq etmək olmaz. Lakin dünyada geosiyasi maraqların müəyyən edilməsi və beynəlxalq münasibətlərin formalaşması gələcəkdə kəşf edilə bilən ehtiyatlar üzərində deyil, bu gün mövcud olan ehtiyatlara əsaslanaraq hazırlanır.

Dünyada neft ehtiyatlarının regionlar üzrə paylanması böyük dövlətlərin geosiyasi maraqlarını düzgün anlamağa kömək edir. Həm OPEC-in, həm də BP-nin 2012-ci il hesabatlarına⁴ əsasən təsdiq etmək olar ki, bu ehtiyatların 70%-i Yaxın Şərq ölkələrində, 7%-i Afrikada, 7%-i Cənubi Amerikada, 7%-i Şərqi Avropada və Rusiyada, 4%-i Şimali Amerikada, 3%-i Asiya ölkələrində, 1%-i isə Qərbi Avropa ölkələrindədir. Böyük neft ehtiyatlarına malik olan Yaxın Şərq ölkələrdə isə Səudiyyə Ərəbistanı (260 milyard barel), İran (130 milyard barel), İraq (115 milyard barel), Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri (98 milyard barel) əsas neft ehtiyatları

¹ World Energy outlook 2012 <http://www.worldenergyoutlook.org/publications/weo-2012>.

²BP Statistical Review of World Energy June 2012 http://www.bp.com/liveassets/bp_internet/globalbp/globalbp_uk_english/reports_and_publications/statistical_energy_review_2011/STAGING/local_assets/pdf/statistical_review_of_world_energy_full_report_2012.pdf

³ Yenə orada

⁴ Yenə orada

olan ölkələrdir. BP-nin 2011-ci il hesabatlarına görə 2010-cu ildə gündəlik neft hasilatı 87 milyon bareldən bir qədər çoxdur. Bu hasilatın əsas hissəsi (31%) Yaxın Şərqi payına düşür. Şərqi Avropada hasilat 15%, Latın Amerikasında 14%, Asiya ölkələrində 10%, Şimali Amerikada 10%, Qərbi Avropada isə 7% təşkil edir. Bu regionların ümumi hasilat həcminə əsasən mövcud neft ehtiyatlarının nə qədər müddətə kifayət edəcəyini hesablamaq o qədər də çətin deyil. Belə ki, dünya neft ehtiyatlarının 1,4 trilyon barel olduğunu və dünya üzrə ümumi illik neft hasilatının həcmi 30 milyard barel olduğunu nəzərə alsaq, neft ehtiyatlarının çox yaxın zamanlarda, yəni təqribən 40- 50 ilə tükənə biləcəyi ehtimalı aydın olar. Bu, dünyada və neftlə zəngin olan Yaxın Şərqdə ciddi problemlərin yaşanacağından xəbər verir.

Əlbəttə, belə hesablamalarda hasilatın artma ehtimalının getdikcə yüksəlməsi nəzərə alınmayıb. Belə ki, son 20 ildə hasilatın hər il artması müşayiət olunur. Bu təkcə dünyada ümumi iqtisadi inkişaf deyil, həm də əhali artımı ilə və ümumi istehlakın artımı ilə bağlıdır. Digər tərəfdən, dünya əhalisinin artması, inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadi cəhətdən imkanlarının yüksəlməsi, neft istehlakını və beləliklə, neft hasilatının artmasını və neft ehtiyatlarının daha tez bir müddətə tükənməsini şərtləndirə bilər. Neft istehlakının inkişaf dinamikası da geosiyasətin müəyyənləşməsində böyük dövlətlərin enerji siyasətinin qurulmasında mühüm rol oynayır. İstehlakın həcmi regionlar üzrə payı da həm dünyada, həm də regionda baş verən siyasi prosesləri düzgün anlamağa kömək edir. Belə ki, istehlak həcminə görə, Amerika Birləşmiş Ştatları (21,1%) və Çin (10,6%) digər ölkələri geridə qoyur. Bu ölkələrin öz ehtiyatlarını, hasilat həcmi və istehlak həcmi müqayisə etsək, həm ABŞ, həm də Çinin neft ehtiyatlarının təqribən 10 il müddətində tükənəcəyini ehtimal etmək olar. Avropa İttifaqına daxil olan ölkələrin də neftlə dayanıqlı təminatı eyni dərəcədə risklidir.

ABŞ Enerji İnformasiya İdarəsinin məlumatlarına görə¹, dünya üzrə gündəlik neft hasilatı və istehlakı durmadan artaraq

¹ Annual Energy Review 2011 <http://www.eia.gov/totalenergy/data/annual/pdf/aer.pdf>

2030-cu ildə 120-125 milyon barel ola bilər. Əgər belə olarsa, mövcud neft ehtiyatları daha tez bir müddətdə tükənə bilər. Bəzən belə iddia edilir ki, neft hasilatının artması əlavə investisiyaların qoyulmasını tələb etdiyindən və neftin aşağı qiymətinin saxlanmasını təmin etdiyindən neft hasil edən ölkələr hasilatı artırmaqdan imtina edə bilər. Bu isə neft istehlakının zorla azaldılmasını təmin etməklə onun daha uzun müddətdə istifadəsinə imkan yarada bilər. Əlbəttə, bu variant mümkündür. Lakin hasilatın artmasının qarşısının alınması və ya qiymətlərin artması ilə istehlakın azaldılmasının təmin edilməsi gələcəkdə digər məhsulların qiymətinin kəskin qalxmasına və sosial problemlərin kəskinləşməsinə səbəb ola bilər. Deməli, istənilən halda neftlə birbaşa və ya dolayısı ilə bağlı kəskin problemlərin olacağı şübhəsizdir. Xüsusilə, neft istehlakı yüksək olan və daha az neft ehtiyatlarına malik olan inkişaf etmiş ölkələrin neftə olan tələbatının təmin edilməsi zərurəti regionda ciddi qarşıdurmaların ola biləcəyindən xəbər verir.

Son 30 ildə yeni neft ehtiyatlarının axtarılmasına milyardlarla dollar vəsait xərclənib. Buna baxmayaraq, yeni ehtiyatların kəşf edilməsi getdikcə çətinləşir. Belə tədqiqatlar bir daha sübut edir ki, əsas neft ehtiyatlarının kəşfi artıq başa çatıb. Mütəxəssislərin hesablamalarına görə neft ehtiyatlarının kəşfinin zirvəsi 1965-ci ildə olub. Beləliklə, son 45 ildə yeni neft ehtiyatlarının kəşfi dinamikası azalma istiqamətindədir. Hubbard nəzəriyyəsinə görə ehtiyatların kəşfinin zirvəsinin arxasınca hasilatın zirvəyə çatması və azalması baş verir. Belə hal ABŞ-da artıq baş vermişdi. Belə ki, Hubbard hesablamışdı ki, 1920-ci ildə ABŞ-ın neft ehtiyatlarının kəşfi öz zirvəsinə çatdığından 1970-ci ildə hasilat öz zirvəsinə çatacaq və ABŞ nefti getdikcə tükənəcək. Beləliklə, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, ABŞ neftinin yaxın gələcəkdə tükənməsi artıq şübhəsizdir. Hubbard zirvəsi neftlə zəngin olan ölkələrin hamısında baş verəcək. Beləliklə, dünya neft ehtiyatlarının kəşfi öz zirvəsinə 1960-cı ildə yetişib. İllik neft hasilatının həcmi illik kəşf olunan yeni ehtiyatların həcmindən xeyli çox olması onu bildirir ki, neft ehtiyatlarının da tükənməsi qaçılmazdır.

Digər tərəfdən, indiyə qədər hasil olan neftin həcmi son dövrlərə qədər kəşf edilən ehtiyatların təqribən yarısına bərabərdir. Beləliklə, təsdiq etmək olar ki, dünya artıq mövcud neft ehtiyatlarının yarısını istehlak edib. Nəzərə alsaq ki, neftin intensiv istehlakı 19-cu əsrin sonlarından başlayıb və son 100 ildə həm iqtisadi inkişafla, həm də əhalinin sürətli artımı ilə əlaqədar olaraq neft istehlakı da sürətlə artıb. Onda təsdiq etmək olar ki, neft ehtiyatının qalan yarısı daha az müddətdə istehlak ola bilər. Bunu yuxarıda qeyd etdiyimiz rəqəmlər də təsdiq edir. Neftlə bağlı həyəcanlı vəziyyət eyni ilə qazla da bağlıdır. Belə ki, dünyanın enerjiyə olan tələbatının digər əsas hissəsini qaz ehtiyatları təmin edir. BP-nin 2012-ci il hesabatına əsasən¹ dünya üzrə qaz ehtiyatı 187 trilyon kub metr həcmində dəyərləndirilir. Qaz ehtiyatı ən çox olan ölkələr isə Rusiya Federasiyası (23,9%), Qatar (13,5%) və İrandır (15,8%). ABŞ-ın qaz ehtiyatı 7,7 trilyon kub metrdir. Bu ümumi həcm 4,1% deməkdir. Regionlar üzrə götürdükdə isə Şimali Amerikada 5,3%, Cənubi və Mərkəzi Amerikada 4%, Avropada 2,8%, Yaxın Şərqdə 40,5%, Afrikada 7,9%, Asiya ölkələrində 8,7%, MDB ölkələrində isə 31,2% qaz ehtiyatı var. Göründüyü kimi qaz ehtiyatlarının da əsas hissəsi Yaxın Şərq ölkələrindədir. Yaxın Şərqdə böyük qaz ehtiyatlarının olması səbəbindəndir ki, bu region inkişaf etmiş ölkələrin diqqət mərkəzindədir. Bütün inkişaf etmiş ölkələrin, o cümlədən ABŞ-ın qaz istehlakı durmadan artır. BP-nin 2011-ci il hesabatlarına görə 2010-cu ildə ABŞ-ın qaz istehlakı 683,4 milyard kub metr, Avropa ölkələrinin qaz istehlakı isə 550 milyard kub metrdən çox olub. Beləliklə, bu ölkələrin öz qaz ehtiyatları ən çoxu 10 il istehlak həcmi təmin edə bilər. Bu ölkələrin qaz idxalının getdikcə çoxalacağı və dünyada qaz ehtiyatları uğrunda gərginliyin artacağı şübhəsizdir.

Dünyada əsas enerji daşıyıcılarından biri olan qaz ehtiyatlarının istehlakının durmadan artması bu ehtiyatların da yaxın on

¹ BP Statistical Review of World Energy June 2012

http://www.bp.com/liveassets/bp_internet/globalbp/globalbp_uk_english/reports_and_publications/statistical_energy_review_2011/STAGING/local_assets/pdf/statistical_review_of_world_energy_full_report_2012.pdf

illiklərdə tükənəcəyini bildirir. Belə ki, dünyada qazın illik istehlakı təqribən 3,2 trilyon kub metrdir. Hazırda mövcud qaz ehtiyatlarının təqribən 187,1 trilyon kub metr olduğunu nəzərə alsaq, bu ehtiyatların ən çoxu 60 ildə tükənəcəyi şübhəsizdir. Əgər əhali artımını və inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadi inkişaf imkanlarını nəzərə alsaq, bu ehtiyatlar daha yaxın dövrlərdə tükənə bilərlər. Məsələn, Cənubi və Mərkəzi Amerikada qaz istehlakı son 10 ildə 40% artıb. Bu dövr ərzində Yaxın Şərq və Afrika ölkələrinin qaz istehlakı isə demək olar ki, iki dəfə artıb. Bütün bunlar bir daha təsdiq edir ki, inkişaf etməkdə olan ölkələrin həm iqtisadi, həm də sosial inkişafı bu ölkələrin qaza və neft ə olan tələbatını getdikcə artıracaq. Belə olan halda neft və qaz ehtiyatları daha az müddətdə tükənə bilər.

Təəssüf ki, digər enerji daşıyıcısı ilə, yəni kömürlə bağlı vəziyyət də ürəkaçan deyil. Belə ki, kömürdən istifadə, hər şeydən əvvəl, ciddi ekoloji fəsadlar törədə bilər. Digər tərəfdən, kömürün nəqli və ondan texnoloji istifadə imkanları neft və qazdan istifadə imkanları ilə müqayisədə xeyli çətinidir. Bütün bunlara baxmayaraq, kömürdən istifadə hazırda dünyada enerjiyə olan ehtiyacın müəyyən hissəsini öz üzərinə götürüb. Lakin kömür ehtiyatları da gələcəkdə enerji böhranının aradan qaldırılması ilə bağlı narahatçılığı daha da artırır. Hazırda dünyada kəşf edilmiş kömür ehtiyatları 860 milyard tondur. Bu ehtiyatların 27,6% ABŞ-da, 18,2% Rusiya Federasiyasında, 13,3% Çində, 8,9% Avstraliyada, 7% isə Hindistanda, 4,7% Almaniyada yerləşir. Dünyanın qalan ölkələri o qədər də böyük olmayan kömür ehtiyatlarına malikdir. Dünyanın kömür istehlakı isə ildə 3555,8 milyon neft ekvivalenti miqdarındadır. Bu təqribən 5333,7 milyon ton kömür deməkdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, bəzi ölkələrdə, xüsusilə inkişaf etmiş ölkələrdə kömür istehlakı son 10 ildə bir qədər azalsa da, dünyada istehlak həcmi artmaqdadır. Belə ki, 2010-cu ildə 2000-ci ilə nisbətən kömür istehlakı 48% artıb. Bu çox ciddi artımdır. Lakin ilk baxışda onun uzun müddətə, yəni təqribən 150-160 ildən çox bir müddətə tükənməyəcəyi faktı heç də gələcəkdə enerji təminatı ilə bağlı optimist olmağa əsas vermir. Belə ki, neft və qazın yaxın onillik-

lərdə tükənməsi ehtimalı kömür istehlakını kəskin artırmağa bilər. Digər tərəfdən, kömür istehsalının və nəqlinin çətinliyi, həmçinin ekoloji cəhətdən zərərli olması bu enerji ehtiyatlarından geniş şəkildə istifadənin perspektivsiz olduğunu təsdiq edir. Kömür ehtiyatlarının regionlar üzrə qeyri-bərabər paylanması da gələcəkdə geosiyasi problemləri və qarşıdurmaları gücləndirə bilər.

Enerji daşıyıcıları ilə bağlı narahatlıqlar heç də əsassız deyil. Belə ki, alternativ enerji mənbələrinin artacağına və karbohidrogen ehtiyatlarını əvəz edəcəyinə sadəcə inanmaq çox azdır. Mövcud vəziyyəti düzgün qiymətləndirməklə problemin həllinə çalışmaq qlobal miqyasda ciddi siyasi qərarların qəbul edilməsini zəruri edir. Bu gün alternativ enerji mənbələri dünya enerji istehlakında çox az paya malikdir. Məsələn, bütün mənbələrdən istehlak edilən enerjinin ümumi miqdarı 2009-cu ildə 11363,2 milyon ton neft ekvivalenti, 2010-cu ildə isə 12002,4 milyon ton neft ekvivalenti olub. 2009-cu ildə bu həcmə 34,4% neftin, 23,4% qazın, 29,1% kömürün, 5,4% nüvə enerjisinin, 6,5% su elektrik stansiyalarının, 1,2% isə bərpa edilə bilən mənbələrin payına düşürdü. 2010-cu ildə də bu rəqəmlər ciddi şəkildə dəyişməyib. Belə ki, neftin payı 33,6%, qazın payı 23,8%, kömürün payı 29,6%, nüvə enerjisinin payı 5,2%, su elektrik stansiyalarının payı 6,5%, bərpa edilə bilən mənbələrin payı isə 1,3% olmuşdur. Göründüyü kimi, 2009 və 2010-cu illərdə alternativ enerji mənbələrinin payı ümumi istehlakda çox azdır (uyğun olaraq 7,7% və 7,8%) və ciddi şəkildə dəyişməyib. Enerji daşıyıcıları ilə bağlı narahatlıqların əsas mahiyyəti heç də mövcud mənbələrin az olması və yeni mənbələrin kəşfinin getdikcə çətinləşməsi ilə bağlı deyil. Əsas problem bu mənbələrin getdikcə tükənməsi kontekstində dünyada və regionda baş verə biləcək siyasi və iqtisadi alternativ ssenarilərdən hansının seçilə biləcəyi ilə bağlıdır. Belə ki, aşağıdakı mümkün ssenarilərdən biri ola bilər:

1. *Ən təhlükəli ssenari*: Dünyanın enerji istehlakını azaltmaq məqsədilə əhalinin sayını kəskin azaltmaq. Bu məqsədlə böyük güclər lokal müharibələri qızışdırmaq və epidemiyalar yaymaq yolunu tuta bilərlər. Lokal müharibələri qızışdırmaq üçün isə mil-

lətçilik, separatizm, etnik və dini qarşıdurmalar qızıışdırıla bilər.

2. *Təhlükəli ssenari*: Böyük güclər, xüsusilə ABŞ, Avropa Birliyi və Çin dünyada mövcud olan enerji ehtiyatlarını nəzarətə alaraq, inkişaf etməkdə olan ölkələrin enerjiyə əlçatanlığını məhdudlaşdırıla bilər. Bu halda enerji ehtiyatları ilə zəngin olan regionlarda, xüsusilə Yaxın Şərqdə ciddi qarşıdurmalar və müharibələr qaçılmaz olar. Belə ssenari inkişaf etdiyi təqdirdə inkişaf etməkdə olan ölkələrin enerji istehlakının azaldılması zərurəti onların iqtisadi cəhətdən zəiflədilməsinə səbəb ola bilər.

3. *Təhlükəsiz ssenari*: Karbohidrogen ehtiyatlarının istehsalını və istehlakını hər il ən azı 4-5% azaltmalı. Bunun bir hissəsini alternativ enerji ilə əvəz etməklə alternativ enerji mənbələrinin xüsusi çəkisini illik ümumi enerji istehlakında ən azı 1-2% artırmalı. Beləliklə, yaxın 30 ildə alternativ enerjiden istifadə imkanlarını 40-50%-ə çatdırmaq, karbohidrogen ehtiyatlarından istifadəni isə ən azı 50% azaltmaq mümkündür. Karbohidrogen ehtiyatlarından istifadənin alternativ enerji ilə əvəz edilməsi təkcə qlobal enerji probleminin həllinə yox həmçinin enerji mənbələri üzərində monopoliyanı aradan qaldırmaqla qlobal qarşıdurmaların həllinə imkan yaradır. Digər tərəfdən, qlobal səviyyədə karbohidrogen ehtiyatlarına qənaət strategiyası xüsusi diqqət mərkəzində olmalı və böyük həcmdə enerji istehlakı ilə bağlı olan maddi və qeyri-maddi istehsal sahələrinin azaldılmasını təmin etmək zəruridir. Sənaye sahələrində, tikinti sektorunda və nəqliyyatda yaşıl texnologiyalardan geniş şəkildə istifadə edilməsi dəstəklənməlidir. Əlbəttə bu siyahını xeyli artırmaq olar. Lakin bütün bunlar qlobal səviyyədə siyasi iradənin və əməkdaşlığın həyata keçirilməsini zəruri edir. Lakin enerji təhlükəsizliyi problemi o qədər ciddi problemdir ki, bu problemin həlli əvvəl-axır dünyanı Yaşıl iqtisadi prinsipləri qəbul etməyə məcbur edəcək.

İlk baxışda həm iqtisadi, həm də siyasi cəhətdən fərqli xüsiyyətlərə malik olan Cənubi Qafqaz respublikaları müxtəlif dövrlərdə eyni taleyi yaşamış ölkələrdir. Min illər boyu daha geniş və zəngin mədəniyyətə malik eyni cəmiyyətlər içərisində yaşayaraq öz dillərini, milli mədəniyyətlərini və özünəməxsusluğunu forma-

laşdırıla bilər. Odur ki, bu xalqları birləşdirən xüsusiyyətlər, onları ayıran xüsusiyyətlərdən heç də az deyil. Zaman dəyişdikcə hər bir xalqın taleyində prioritetlər də, dəyərlər də dəyişib. Son iki yüzilliyin dəyərləri sırasına «milli özünəməxsusluq» və «milli dövlət» dəyərləri də əlavə edilib. Görəsən «milli dövlət» dəyərinin prioritetlik tarixi ilə «daxiliyanma mühərrikinin» ixtirası tarixi arasındakı paralellik təsadüfidirmi? Neft ə olan tələbatın artması»milli özünəməxsusluğa»olan ehtirası artırdığı kimi neftin və qazın tükənməsi də «milli dəyərlərə» və «milli dövlətə» olan ehtirası azaltmayacaq ki? Başqa sözlə desək, hər bir ölkənin «astanasında» dayanan enerji problemləri dünyada getdikcə artan millətçilik, separatizm, şovinizm, irqçilik və sair kimi problemləri arxa plana ataraq, qarşıdurma əvəzində, inteqrasiya və əməkdaşlıq meyllərini gücləndirə biləcəkmiz?

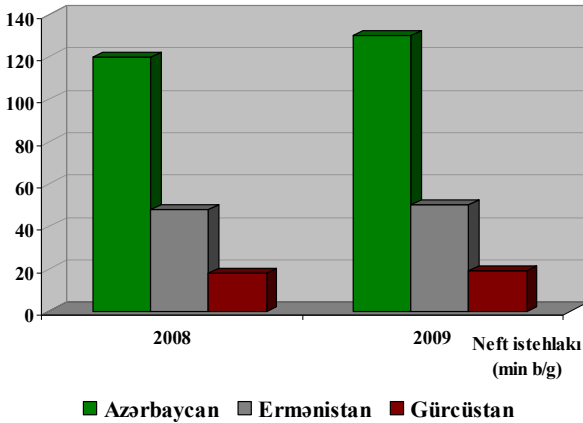
Əlbəttə, bu suallar həm də Cənubi Qafqaz ölkələrinə aiddir. Regiona addımbaaddım yaxınlaşan «enerji kabusu» nə vaxtsa bu cəmiyyətləri inteqrasiyaya və əməkdaşlığa məcbur edəcəkmiz? Region ölkələri «Qafqaz hamımızın evidir!» deyərək, region üçün ən əhəmiyyətli və təxirəsalınmaz məsələ ilə – dayanıqlı enerji təminatı ilə məşğul olmağa nə vaxt qərar verəcəklər? Təəssüf ki, hələ də Cənubi Qafqaz respublikalarının heç birində belə təhlükənin olması və getdikcə dərinləşməsi nə cəmiyyət tərəfindən, nə də dövlətlər tərəfindən təxirəsalınmaz problemlər kimi qəbul edilməyib. Bunu hər üç dövlətin qəbul etdiyi milli təhlükəsizlik sənədlərinin müddəaları da sübut edir.

Ermənistan respublikasının milli təhlükəsizlik strategiyası¹ dövlətin, cəmiyyətin və fərdin təhlükəsizliyinin təminatına, dayanıqlı inkişafa və erməni xalqının özünəməxsusluğunun qorunmasına yönələn dövlət siyasəti kimi xarakterizə edilir. Gürcüstan milli təhlükəsizlik konsepsiyasında da Gürcüstan dövlətçiliyi Gürcüstanın əsas milli dəyəri hesab edilir². Fundamental milli

¹ Republic of Armenia national security strategy
http://www.mfa.am/u_files/file/doctrine/Doctrineeng.pdf

² National Security Concept of Georgia
<http://www.nsc.gov.ge/files/files/National%20Security%20Concept.pdf>

dəyərlərin qorunması Gürcüstanın varlığı və təhlükəsizliyi üçün, həmçinin onun vətəndaşlarının təhlükəsizliyi və rifahı üçün mühümdür. Belə fundamental dəyərlər sırasına müstəqillik, azadlıq, rifah, sülh və təhlükəsizlik daxil edilir. Azərbaycanın Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyasında¹ da təhlükəsizlik mühiti kimi onun suverenliyinin, ərazi bütövlüyünün, sərhədlərinin toxunulmazlığının, milli maraqlarının, davamlı inkişafının, əhalisinin rifah və dəyərlərinin qorunması əsas hesab edilir.

Ermənistanın Milli təhlükəsizlik konsepsiyasında onun enerji asılılığı bir neçə dəfə təkrar edilir. Qeyd edilir ki, Ermənistan öz təbii enerji resurslarının azlığı səbəbindən xarici enerji təminatından asılıdır. Əsas enerji təminatçısı kimi Rusiyaya arxalanan Ermənistan öz yerli imkanlarının artırılmasına da diqqət yetirir. Odur ki, iqtisadiyyatın əsas hədəfi kimi enerji müstəqilliyinin yaradılması seçilir. Lakin bu mümkündürmü? Enerji təminatında diversifikasiyaya üstünlüyün verilməsi, yeni enerji mənbələrinin yaradılması, o cümlədən nüvə enerjisinin inkişaf etdirilməsi öz enerji ehtiyaclarını təmin etmək üçün Rusiya və İranla da öz əməkdaşlığını genişləndirməyə ümid edir. Beləliklə, Ermənistanın enerji təhlükəsizliyi siyasətinin əsasında daxili imkanların səfərbər

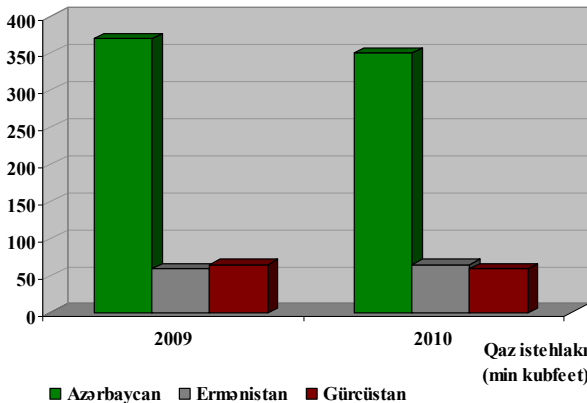
¹ National Security Concept Of The Republic Of Azerbaijan.
http://www.un.int/azerbaijan/pdf/National_security.pdf

edilməsi və idxal imkanlarının artırılması dayanır. Ermənistanın nə karbohidrogen, nə də kömür ehtiyatları yoxdur. Odur ki, nəqliyyat, elektrik istehsalı və istilik üçün istifadə edilən enerjinin əsas hissəsi idxal edilir. Baxmayaraq ki, Ermənistanı əhatə edən ölkələr karbohidrogen ehtiyatlarına malikdirlər, onun özünün yalnız Gümrü və Spitakda az miqdarda qəhvəyi kömürü var. Kəşf edilən neft yataqları isə zəngin olmadığından, həmçinin dərin olduğundan iqtisadi cəhətdən sərfəli deyil. Son 25 ildə Ermənistanın enerji istehsalı və istehlakı dinamikası bu ölkənin gələcəkdə ciddi enerji problemləri ilə qarşılaşa biləcəyindən xəbər verir. Belə ki, 1988-ci ildə elektrik istehsalı 3,5 Gvat olsa da 2010-cu ildə bu rəqəm 1,2 Gvat səviyyəsinə qədər aşağı düşüb. Bu, əsasən onunla əlaqədardır ki, Sovet İttifaqı dağılından sonra Ermənistan iqtisadiyyatı və həmçinin Ermənistan enerji sektoru da ciddi şəkildə zəif əyib. Bu müddətdə bir neçə istilik elektrik stansiyaları, həmçinin Metsamor Atom Stansiyasında olan iki reaktor dayandırılıb. Hazırda Hrazdan-Yerevan və Vorotan Su Elektrik stansiyası əsas enerji mənbəyi olaraq qalır. Bu stansiyalar Ermənistanın enerji tələbatının təqribən üçdə birini təmin edir. Ermənistan hökuməti Metsamor Stansiyasını 2017-2021-ci illərdə dayandırmağı planlaşdırır. Onun əvəzində isə 1000 MVt gücündə olan stansiyaların tikilməsi nəzərdə tutulur. Digər Cənubi Qafqaz ölkələrində olduğu kimi Ermənistanın əsas şəhərlərində də mərkəzləşmiş isitmə sistemləri Sovet iqtisadi və idarəetməsi süqut etdikdən sonra dağıldı. Beləliklə, əsasən neft və qaz ilə işləyən isitmə sistemləri əvəzinə elektrikle işləyən lokal isitmə və soyutma sistemləri geniş yayıldı. Bu isə elektrik enerjisinə olan tələbatı xeyli artırdı. Son 20 ildə şəxsi avtomobillərin artması da qazla işləyən avtomobillərin sayını xeyli artırıb. Hazırda istifadə edilən şəxsi avtomobillərin demək olar ki, 50% qazla işləyir.

Ermənistanda istehlak edilən enerjinin yalnız 35% yerli ehtiyatlar və imkanlar sayəsində təmin edilir. İstehlak edilən enerjinin qalan 65% isə idxal edilir. Ermənistanda istehsal edilən alternativ enerji mənbələri, xüsusilə bərpa edilən enerji sahələri həm ətraf mühitə az mənfi təsirinə olmasa, həm də iqtisadiyyatı daya-

nıqlı enerji ilə təmin etməsi baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. Lakin bu mənbələrin kifayət qədər olmaması Ermənistan iqtisadiyyatını idxal enerji daşıyıcılarından asılı edib. Belə vəziyyət digər iqtisadi parametrlərin, xüsusilə bazarda tələb və təklifi n idxal edilən enerji daşıyıcılarının qiymətlərinə həssaslığını yaradır. Digər tərəfdən, enerji təminatının əsasən idxal edilməsi iqtisadiyyatda qeyri-stabillik yaradır. Əlbəttə, Ermənistanın enerji təminatındakı çatışmazlıq və 65%-lik idxaldan asılılıq cəmiyyətdə müstəqilliklə bağlı ciddi narahatçılıq da doğurur.

Ermənistanın 2008-ci ildə illik elektrik enerjisi üzrə istehsalı təqribən 5,863 milyard KVt saat olub. İstehlakı isə 4,986 milyard KVt saat olub. İstehsal edilmiş elektrik enerjisinin müəyyən hissəsi Gürcüstana, bir hissəsi isə Dağlıq Qarabağa ixrac edilib. Ermənistanın neft istehlakı hər gün təqribən 52,000 bareldir. Bu həcmə hamısı idxal edilir. Qeyd edək ki, 1992-ci ildən 1999-cu ilə qədər Ermənistanın neft istehlakı gündəlik 48 min bareldən 4 min barelə qədər azalsa da sonrakı illərdə bu rəqəm yenidən sürətlə artaraq 52 min barelə qədər yüksəlib. Ermənistanda neft yataqları olmadığı üçün istehlak edilən bütün həcm idxal edilir. 2010-cu ildə əsas idxal həcmi Bolqarıstandan, Rumıniyadan, Rusiyadan

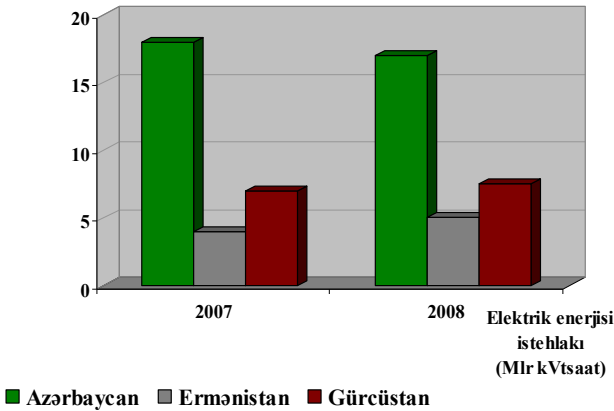

və Yunanıstandan edilib. Ermənistanın istehlak etdiyi qazın bütün həcmi, yəni təqribən 1,86 milyard kub metr (2010), idxal edilir. Ermənistanın qaz istehlakı da ilbəl artır. «World Develop-

ment Indicators database» və «CIA World Factbooks» hesablamalarına görə Ermənistanda istehsal edilən elektrik enerjisinin təqribən 57,7%-i qeyri karbohidrogen mənbələrindən, o cümlədən atom (30,7%) və su elektrik stansiyalarından (27%) əldə edilir. Qalan hissə isə karbohidrogen daşıyıcılarının payına düşür.

Gürcüstan Milli təhlükəsizlik konsepsiyasında da enerji təhlükəsizliyi məsələsi diqqət mərkəzindədir. Xəzər hövzəsindən Avropaya enerji daşıyıcılarının nəqlində Gürcüstanın koridor kimi öz geosiyasi rolu var. Gürcüstan öz enerji təhlükəsizliyini bu yolla dayanıqlı şəkildə təmin edə biləcəkmi? Regionda, xüsusilə Azərbaycanda karbohidrogen ehtiyatlarının tükənməsi Gürcüstanın enerji təminatına da ciddi zərbə vura bilər. Gürcüstan Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyasında qeyd edilir ki, yalnız bir ölkədən, azad iqtisadiyyatı və mülkiyyət hüquqları təhlükəsiz olmayan bir ölkədən idxal edilən enerjiden asılılıq, yerli enerji mənbələrinin inkişaf etməməsi, enerji təminatının sabit olmaması və enerji infrastrukturunun zəif texniki imkanları Gürcüstanı xarici təsirlərə həssas edir. Konsepsiyada «yalnız bir ölkə» dedikdə yəqin ki, Azərbaycan nəzərdə tutulub. Gürcüstanda kifayət qədər yaxşı anlaşırlar ki, enerji problemləri təkcə iqtisadi inkişaf üçün deyil, həm də milli təhlükəsizlik üçün təhdid yaradır. Əlbəttə, Gürcüstanın Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyasında BTC və CQBK xüsusi önəm verilir. Bununla yanaşı, bu kəmərlərin təkcə enerji təminatı üçün deyil, həmçinin regional təhlükəsizlik üçün əhəmiyyəti xüsusi qeyd edilir. Beləliklə, Gürcüstanın enerji təhlükəsizliyi siyasətinin əsasında Xəzər hövzəsinin enerji daşıyıcılarının nəqlinin koridoru kimi çıxış edərək öz enerji ehtiyaclarını təmin etmək ideyası dayanır. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, Gürcüstanın da enerji təminatı qonşu ölkələrin, xüsusilə də Azərbaycanın enerji ehtiyatlarından ciddi şəkildə asılıdır. Bu ehtiyatlar tükəndikcə Gürcüstanın da enerji ilə bağlı ciddi problemləri yarana bilər. 2002-ci ilin rəqəmlərinə əsasən Gürcüstanın öz neft ehtiyatları 35 milyon bareldir və bu həcm onun öz ehtiyaclarını ödəyəcək qədər deyil. 2001-ci ildə onun hasilatı gündə 2000 barel, 2010-cu ildə isə təqribən 1000 barel olub. Bu həcm Gürcüstanın daxili istehlakından,

yəni gündə təqribən 13000 barel olan həcmdən, xeyli azdır. Odur ki, Gürcüstan iqtisadiyyatı neft idxalından tam şəkildə asılı olan bir iqtisadiyyatdır. Gürcüstanın öz qaz istehsalı da xeyli azdır. Gürcüstanda qaz ehtiyatları 8,5 milyard kub metrdir. 2009-cu ildə Gürcüstanda 10 milyon kub metr qaz istehsal olunub. Həmin il onun istehlakı isə 1,71 milyard kub metr olub. Göründüyü kimi, Gürcüstanın öz ehtiyatları onun istehlakını cəmi 6-7 il ödəyə bilər. Odur ki, onun daxili imkanları hesabına öz istehlakını uzun müddət ödəyə bilməsi və dayanıqlı enerji təhlükəsizliyini təmin etməsi ciddi sual doğurur. Digər tərəfdən, Gürcüstanda, təəssüf ki, alternativ enerji imkanlarından geniş istifadə edilmir.

Azərbaycan Respublikasının enerji təhlükəsizliyi siyasəti məhiyyətə həm Ermənistan, həm də Gürcüstandan xeyli fərqlənir. Belə ki, Azərbaycanın zəngin neft və qaz yataqları Azərbaycana imkan verir ki, o, müəyyən dövr üçün həm öz ehtiyaclarını ödəsin, həm də böyük həcmdə neft və qaz ixrac etsin. Digər tərəfdən, Azərbaycan Orta Asiya regionundan Avropaya gedən neft və qaz nəqli üçün koridor rolunu oynayaraq mühüm geosiyasi əhəmiyyət daşıya bilər. Beləliklə, Azərbaycan üçün daha üstün imkanlar var. Azərbaycan 1) enerji müstəqilliyinə malikdir; 2) enerji ixrac edərək region ölkələri ilə iqtisadi sahədə müqayisəli üstünlük əldə edir; 3) Orta Asiya ölkələrindən ixrac edilən enerji ehtiyatları üçün nəqliyyat koridorudur. Əlbəttə, Cənubi Qafqaz Respublika-

ları arasında Azərbaycan öz enerji ehtiyatları baxımından daha əlverişli mövqedədir.

BP-nin 2011-ci il üçün hesabatına əsasən Azərbaycanın neft ehtiyatları 1 milyard ton, qaz ehtiyatları isə 1,3 trilyon kub metrdir. Bu, uyğun olaraq, dünya ehtiyatlarının 0,5% və 0,7%-ini təşkil edir. Azərbaycanda istehsal edilən neft və qazın əsas hissəsi ixrac edilir. Hazırda Azərbaycan böyük neft və qaz ixracatçısıdır. BP-nin hesabatlarına görə 2010-cu ildə Azərbaycanda gündəlik 1,037 milyon barel neft istehsal olunub. Həmin il Azərbaycanın gündəlik neft istehlakı 73 min barel olub. Yəni istehsal olunan neftin təxminən 7%-i daxili istehlak üçün istifadə edilib. Əgər Azərbaycan neftinin hasilat həcmi bu səviyyədə saxlanılarsa, ən gec 15- 18 il ərzində tükənə bilər. Başqa sözlə desək, 2015-2016-cı illərdən başlayaraq Azərbaycanda neft hasilatı kəskin aşağı düşərək 2025-2030-cu illərdə tükənə bilər. Bu, Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün nəinki enerji problemləri, həmçinin maliyyə problemləri yarada bilər. Belə ki, büdcəyə daxil olan neft gəlirlərinin həcmi azalarsa, ciddi büdcə kəsiri yarana bilər. Azərbaycanda qaz hasilatı da kifayət qədər yüksək həcmliyə malikdir. 2010-cu ildə Azərbaycanda qaz hasilatı 15 milyard kub metr olub. Heç şübhə yoxdur ki, bu həcm yaxın gələcəkdə xeyli artacaq. Belə ki, dünyada enerji problemləri kəskinləşdikcə regiona təzyiqlər də genişlənəcək.

Beləliklə, enerji ilə zəngin olan region ölkələrini öz ehtiyatlarını digərləri ilə, ən yaxşı halda, «kəskinləşməyə» məcbur edəcəklər. Beləliklə, Cənubi Qafqaz ölkələrinin hər biri müxtəlif həcmdə enerji ehtiyatlarına malik olsalar da hazırda müxtəlif mənbələrdən öz enerji ehtiyaclarını ödəyirlər. Lakin qlobal enerji problemləri kontekstində bu ölkələr üçün «qızıl dövr» heç də uzun müddətli deyil. Belə ki, Ermənistanın enerji təminatı ondan iqtisadi və siyasi asılılığı olmayan ölkələrdən təmin edildiyindən istənilən anda dayandırıla bilər. Bu isə Ermənistan iqtisadiyyatının məhv olması deməkdir. Gürcüstanın enerji təminatı isə Azərbaycanın enerji ehtiyatlarının nəqlindən asılı olduğundan belə təhlükəsiz enerji təminatı yalnız bu «koridorların yaş» qədər ola bilər. Azərbaycanın enerji təminatı isə ilk baxışda müqayisəli

üstünlüyə malik olsa da ciddi həssaslığa malikdir. Belə ki, geniş həcmli karbohidrogen ixracının uzun müddət davam edəcəyinə ciddi şübhələr var. BP-nin hesabatlarına görə yaxın 10-15 ildə Azərbaycandan neft ixracı kəskin azalacaq. Azərbaycanın öz istehlakı üçün istifadə edə biləcəyi həcmdə neft istehsalı isə getdikcə çətinləşəcək. Digər tərəfdən, dayanıqlı regional sabitlik təmin edilməsə, Azərbaycanın enerji təminatı da ciddi risklərlə və təhlükələrlə üzləşə bilər.

Heç şübhə yoxdur ki, «qloballaşma» anlayışı ayrı-ayrı ölkələrə xas olan problemlərin daha «qlobal» xarakter alması ilə və ya hər hansı hadisənin bir ölkənin miqyasından çıxaraq daha çox ölkəni əhatə etməsi ilə müəyyən qədər əlaqəlidir. Odur ki, çox hallarda «qlobal» deyiləndə «beynəlxalq» mənasında başa düşülür¹. Lakin «qloballaşmanı» ölkələrarası, bazarlararası və ya şirkətlərarası əlaqələrin miqyasının sadəcə genişlənməsi kimi, məsələn «qlobal biznesin», «qlobal şirkətlərin» «qlobal rəqabətin» formalaşması kimi xarakterizə etmək «qloballaşma» anlayışının əsas mahiyyətinin gizlədilməsi ola bilər. Hər hansı qlobal hadisəni və ya prosesi də «qloballaşma» kimi xarakterizə etmək düzgün deyil. Məsələn, qlobal iqlim dəyişikliyi «qloballaşma» ilə birbaşa əlaqələndirmək düzgün deyil. Yəni «qloballaşma» heç də hər hansı hadisənin lokal miqyasdan çıxaraq qlobal xarakter alması demək deyil. Bu «qloballaşmanın» mahiyyəti yox, yalnız təzahürü ola bilər.

Bəzən «qloballaşmanı» «geniş» və «dar» mənalarda izah etməyə çalışırlar. Guya «geniş» mənada qloballaşma bütün beynəlxalq əlaqələr sistemini, «dar» mənada isə dünya təsərrüfat sistemini əhatə edir². Amerika tədqiqatçısı T. Levitt 1983-cü ildə ilk dəfə «qloballaşma» anlayışını işlədiləndə transmilli şirkətlər tərəfindən ayrı-ayrı malların satış bazarlarının birləşməsi nəzərdə tutulurdu.³ Rumyantsevanın hazırladığı yeni iqtisadi ensiklopediyə

¹International Business: Environments and Operations / John D. Daniels, Lee H. Radebaugh. Addison-Wesley Publishing Company, Inc. 1994.

²Гаджиев К.С. Введение в геополитику. Учебник для вузов. М.: Издательская корпорация «Логос», 1998.Сəh.74-75

³Levitt Th. The Globalization of Market // B. de Witt, R.Meyer (ed.). Strategy. Process,

ada qloballaşmaya şəraitin və ya fəaliyyətin həcmi nöqteyi-nəzərindən yanaşılaraq ona «... öz miqyası və ya tətbiqi ilə bütün dünyanı əhatə edən şərait və ya fəaliyyət»¹ kimi qiymət verilir. Əlbəttə, qloballaşmaya verilən belə tərifdə qloballaşmanın müəyyən istiqamətli, idarəolunan bir proses olması nəzərdən atılır, ona yalnız bir şərait kimi qiymət verilir.

1990-cı ildə Yaponiya alimi K. Ohmae «Sərhədsiz dünya» kitabında² «qloballaşmanın» mahiyyətinin nədən ibarət olduğuna müəyyən qədər işarə etdi. O bildirdi ki, ayrı-ayrı dövlətlərin milli iqtisadiyyatı haqqında danışmaq artıq mənasızdır və dünya iqtisadiyyatı bundan sonra üç mərkəzin, yəni ABŞ, Avropa İttifaqı və Yaponiyanın qarşılıqlı əlaqəsi ilə müəyyən edilir. O iddia edirdi ki, artıq milli dövlətlər deyil, «qlobal firmalar» iqtisadi arenada əsas «oyunçudurlar». Amma bu kitabda da qloballaşmanın aktorları müəyyən qədər göstərsə də mahiyyəti, məqsədi xeyli qaranlıq qalır.

Ratlend özünün «qloballaşma və postkommunizm» məqaləsində qloballaşmanın mahiyyətini inqilabi bir hadisə kimi xarakterizə etsə də bu hadisənin məqsədi və idarə edilməsi haqqında fikir bildirmir. O, qeyd edir ki, «...onun (qloballaşmanın – M.G.) mahiyyəti elə bir inqilabla bağlıdır ki, bu inqilab tarixi və müəyyən mənada fəzanı aradan qaldırır. Nəzəri olaraq, bundan sonra istənilən ölkə və istənilən xalq öz tarixinin necə olmasından asılı olmayaraq, öz qapılarını beynəlxalq əmək bölgüsü prinsiplərinə, xarici kapitalla və texnologiyalara açarsa yaranan iqtisadi üstünlüklərdən istifadə edə bilərlər...»³

Qloballaşmanın hadisə və ya proses olması, onun məqsədləri

Content, Context. An International Perspective. Minneapolis, St.Paul, New York, Los Angeles, San Francisco, 1994.

¹Румянцева Е.Е. Новая экономическая энциклопедия, Москва ИНФРА-М. 2008. стр. 110

² Ohmae K. Managing in a Borderless World // B. de Witt, R.Meyer (ed.). Strategy. Process, Content, Context. An International Perspective. Minneapolis, St.Paul, New York, Los Angeles, San Francisco, 1994.

³Ратленд П. «Глобализация и посткоммунизм» // Мировая экономика и международные отношения, 2002, № 4, с. 15-18;

və mahiyyəti, təsirləri və aktorları və sair məsələlərə bir-birindən fərqləndirilməyə, qloballaşmanın «nə olmasını» dərk etmək xeyli çətin olar. Məsələn, qloballaşmanı tədqiq edən bəzi müəlliflər qloballaşmanın əlamətləri kimi Ölkələr arasındakı asılılığın artmasını əsas gətirirlər. Onlar qeyd edirlər ki, bu asılılıq «...o qədər yüksəlir ki, ayrıca ölkənin milli problemi bütün bəşəriyyətin probleminə çevrilir»¹. Oxucuya tamamilə aydındır ki, qloballaşmaya belə tərifin verilməsi xeyli şişirdilmiş tərifdir. Məgər doğrudanmı qloballaşma nəticəsində hər hansı bir ölkənin problemi bütün dünyanın probleminə çevrilir. Belə olsaydı dünyada milyarddan çox insan yoxsulluq içərisində yaşamazdı. Milyonlarla insan susuzluqdan əziyyət çəkməzdi və sair. Əlbəttə, qloballaşma prosesinin güclənməsi kommunikasiyaların, infrastrukturaların, münasibətlərin çox sürətli inkişafı sayəsində mümkün olub. Qlobal Transmilli şirkətlərin yaranması və ya Dünya ticarətinin və konvergeniya tendensiyalarının intensivləşməsi də qloballaşmanın əlamətləri ola bilər. Hətta bütün dünya üzrə yüksək dərəcəli konsentrasiyalı və sürətli kapital yerdəyişməsi ilə müşayiət olunan maliyyə qloballaşması da reallaşa bilər. Amma bütün bunlar qloballaşmanın «özü deyil».

C. Sorosun «qloballaşmaya» verdiyi tərif onun mahiyyətini daha aydın ifadə edir: «Mən onu (qloballaşmanı – M.G.) qlobal maliyyə bazarının inkişafı, transmilli korporasiyaların gücünün artması və onların milli iqtisadiyyata təsirlərinin genişlənməsi kimi başa düşürəm»². C. Soros haqlı olaraq qeyd edir ki, bu yeni hadisədir, yəni əlli, hətta 30 il bundan əvvəl belə hadisə baş verə bilməzdi. Belə ki, ikinci dünya müharibəsindəkə və bir qədər ondan sonra dünya ölkələrinin əksəriyyəti kapitalın beynəlxalq axınına nəzarət edə bilirdi. Lakin ikinci dünya müharibəsindən sonra ABŞ-ın siyasi, iqtisadi və hərbi qüdrətinin artması və onun birbaşa nəzarəti ilə Bretton-Woods konfransının, Beynəlxalq Valyuta Fondunun və Dünya Bankının yaradılması beynəlxalq

¹Т.В. Бревдо, Г.Ю. Волков, О.А. Миронова Глобализация мировой экономики. Ростов на Дону: Феникс, 2008, стр. 11

²Джордж Сорос. О глобализации. Москва, «ЭКМО», 2004, s. 15

ticarətin genişlənməsini və investisiyaların axınını təmin etməli idi. Beləliklə, qloballaşmanın əsası bu institutların yaradılması ilə qoyuldu. Başqa sözlə desək, qloballaşma heç də obyektiv proses deyil, böyük iqtisadi və hərbi güclərin maraqlarına xidmət edən və onların yaratdıqları institutlar vasitəsilə nəzarətdə saxlanılan prosesdir. Odur ki, qloballaşmanın əsas əlaməti maliyyə kapitalının sərbəst hərəkətinin təmin edilməsidir. Lakin bu proses insan kapitalının hərəkətini ciddi şəkildə nəzarətdə saxlayır¹.

Kastelsə görə nə yeni texnologiya, nə də yeni biznes öz-özlüyündə qlobal iqtisadiyyatı inkişaf etdirə bilməzdi. Qlobal iqtisadiyyatın yaranmasında əsas iştirakçılar inkişaf etmiş ölkələr, xüsusilə ABŞ və onun nəzarətində olan beynəlxalq institutlar, məsələn, BVF, Dünya Bankı, BTT oldu. Qloballaşmanın əsasını bu ölkələr və təşkilatlar tərəfindən yaradılmış siyasət, yəni Vaşinqton konsensusunun tələbləri təşkil edir. Bu tələblərə əsasən liberallaşma və özəlləşmə əsas prioritet təşkil edir.²

M. Kastelsə qloballaşmanın «daxil edilmə mexanizmi» belədir: ABŞ BVF, Dünya Bankı, BTT vasitəsilə ölkələrə təzyiq göstərir ki, onlar öz qanunvericiliklərini dəyişərək «eyni oyun qaydalarına uyğunlaşsınlar». Bu oyun qaydaları bazar prinsipləri əsasında mal və xidmətlərin, kapitalın sərbəst hərəkətini nəzərdə tutur. Ölkələr öz daxili xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq kreditə ehtiyac duyduqlarından struktur dəyişikliyi etməyə məcbur olurlar.³

A. Zinovyeve görə qloballaşma – ABŞ-ın rəhbərliyi ilə aparıldığı və bəşəriyyət üzərində hökmranlığı nəzərdə tutan müharibənin maskalanmasıdır. O yazır: «Qloballaşma – Qərbin çox ciddi şəkildə planlaşdırdığı və daim detallarına qədər planlaşdırılaraq idarə edilən elə müharibədir ki, bu müharibə nəinki dünya ağılığını nəzərdə tutur, hətta insanlığın və bəşəriyyətin təkamül prosesini öz maraqlarına uyğun olaraq nəzarətdə saxlayır və idarə edir»⁴.

¹ Yəne orada. s. 17

²Кастельс М. Глобальный капитализм и новая экономика: значение для России. В книге: постиндустриальный мир и Россия.-М., 2001, стр. 75

³Yenə orada, s. 77

⁴Зиновьев А. Глобализация и Россия// независимая газета. 2003, 26 февраля

V.N. Şevçenko «Sinergetika qloballaşma ideologiyasını əsaslandırın metod kimi» məqaləsində yazır ki, «qloballaşma prosesi – dünya miqyasında kapitalizmin qələbəsini təsdiq edən dünya inqilabıdır. Lakin onun məqsədi qarşılıqlı əlaqədə olan dünyanın yaradılması deyil, bir qütblü, bir mərkəzdən asılı olan və onunla idarə edilən dünyanın yaradılmasıdır»¹.

Təəssüf ki, son illərdə dünyada, xüsusilə yaxın Şərqdə baş verən hadisələr M. Kastelsin, A. Zinovyevin, V.N. Şevçenkonun və onlarca belə tədqiqatçıların qloballaşma ilə bağlı fikirlərinin həqiqətə daha yaxın olduğunu sübut edir. Qloballaşma ilə bağlı fikirləri ümumiləşdirərək və real gerçəklikdə baş verən hadisələrlə uyğun qiymətləndirmələr apararaq belə nəticəyə gəlmək olar ki, **qloballaşma** – *ABŞ və Aİ tərəfindən idarə edilən BMİ, TMS, BMT və digər dinc iqtisadi və siyasi təşkilatlar, həmçinin NATO kimi hərbi təşkilatlar vasitəsilə və onların fəaliyyətinə normal şəraitin yaradılması yolu ilə (məsələn, ticarətin liberallaşması, kapital axınlarının təminatı, «dollarlaşma» və sair yollarla) dünya ölkələrinin yeraltı, yerüstü sərvətlərini və insan kapitalını nəzarətə almaq məqsədilə digər dünya ölkələrinin iqtisadiyyatına, siyasi və sosial həyatına, mədəniyyətinə dağıdıcı təsir göstərən qeyri-obyektiv prosesdir.*

Beləliklə, «qloballaşmaya» spontan bir proses kimi yox, ciddi şəkildə təşkil edilmiş institutlar vasitəsilə reallaşan və idarə edilən, həmçinin aydın məqsədli proses kimi baxılmalıdır. Qloballaşmanın qiymətləndirilməsi, ölçülməsi və ya hər hansı ölkəyə, regiona təsirlərinin öyrənilməsi üçün onun subyektlərinin, yəni Beynəlxalq Maliyyə İnstitutlarının fəaliyyətinin araşdırılmasına ciddi ehtiyac var.

Qloballaşmanın həyata keçməsində əsas instrument rolu oynayan Beynəlxalq Maliyyə İnstitutları (BMİ) beynəlxalq hüquq əsasında fəaliyyət göstərən və bir neçə ölkə tərəfindən yaradılan maliyyə təşkilatlarıdır. Bu institutlar «qloballaşmanın», yəni «sərbəst kapital axınının» reallaşması üçün nöinki beynəlxalq kreditləşmə yolu ilə yerli qanunvericiliyə və iqtisadiyyata təsir

¹Шевченко В.Н. Сinergetika как метод обоснования идеологии глобализма. М.: Экономика, 2002

göstərirlər, həmçinin Birbaşa Xarici İnvestisiyaların genişlənməsinə dəstək verirlər. Bunlar coxtərəfli inkişaf bankları, Bretton Woods İnstitutları, regional inkişaf bankları, ikitərəfli inkişaf bankları və agentlikləri və sair müxtəlif regional maliyyə institutları kimi fəaliyyət göstərirlər. Bu institutlar arasında beynəlxalq maliyyə instrumenti kimi ən nüfuzlusu Dünya Bankı, Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı, Asiya Bankı, Avropa İnvestisiya Bankı, Beynəlxalq Valyuta Fondudur. Azərbaycanda əsasən bu banklar fəaliyyət göstərirlər. Lakin bu institutlardan ikisi-Beynəlxalq Valyuta Fondu və Dünya Bankı dünyada maliyyə və iqtisadi düzəni müəyyən edən strukturun əsas «dirəkləridir».

Beynəlxalq maliyyə korporasiyası¹ (BMK) Dünya bankının² üzvüdür və mənzil-qəragahı Vaşinqtonda yerləşir. Dünya Bankının digər infrastrukturunu kimi BMK da öz nizamnaməsinə görə iqtisadiyyatın inkişafına, xüsusilə də inkişaf etməkdə olan ölkələrin dirçəldilməsinə yardım məqsədilə təsis edilmişdir. Lakin əsas bankdan fərqli olaraq, onun fəaliyyəti daha çox özəl sektorun inkişafına yönəlmişdir. Faktiki olaraq, BMK inkişaf etməkdə olan ölkələrdə özəl sektorun inkişafını maliyyələşdirən ən böyük kredit mənbəyidir. BMK Dünya Bankının digər strukturlarından asılı olmadan idarə olunur, həmçinin hüquqi və maliyyə cəhətdən razılaşmaların əldə olunması, kapital qoyuluşu, idarəçilik və şəxsi heyətin təyin olunması kimi məsələlərdə müstəqil fəaliyyət göstərir.

BMK-nın sərmayəsinin mənbəyi öz vəsaitidir, yəni nizamnamə kapitalı və bölüşdürülməmiş gəlirdir. O, beynəlxalq maliyyə bazarlarında qiymətli kağızlar buraxmaqla vəsait toplayır. Təsis olunduğu 1956-cı ildən bu günədək BMK öz vəsaitindən 30 milyard dollar kredit vermiş, müştəriləri üçün daha 20 milyardın cəlb edilməsinə təminat vermişdir. BMK üzvü olan hər bir ölkə idarə heyətində təmsil olunur və ölkəsinin səhm payına müvafiq

¹http://www1.ifc.org/wps/wcm/connect/corp_ext_content/ifc_external_corporate_site/about+ifc

²<http://web.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/EXTABOUTUS/0,,pagePK:50004410~piPK:36602~theSitePK:29708,00.html>

səsi vardır. Beləliklə, Böyük Səkkizlər və bir sıra inkişaf etmiş sənaye ölkələri BMK-nın idarə heyətində səs çoxluğuna malikdirlər.

Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankının¹ (AYİB) nizamnaməsinə görə bu bank 1991 ildə keçmiş sovet respublikalarında özəl sektoru maliyyələşdirmək məqsədilə təsis edilmişdir. O, hal-hazırda regionda Mərkəzi Avropadan tutmuş Mərkəzi Asiyaya qədər 27 ölkədə işləyən ən böyük müstəqil sərmayəçidir. Onun sahibi 60 ölkə və iki hökumətlərarası təşkilatdır. BMK kimi AYİB də özəl müəssisələrə investisiya qoyur, adətən bunu kommersiya şərikləri ilə birgə edir. AYİB bankların, sənayenin, biznesin, yeni müştərək müəssisələrin və mövcud şirkətlərin layihələrinə pul qoyur. Sahələrinə aid layihələrin maliyyələşdirilməsini təmin edir və mövcud şirkətlərləməkdaşlıq edir. Bank həmçinin dövlətə məxsus şirkətlərlə işləyir, özəlləşdirilməni dəstəkləyir, dövlət müəssisələrinin yenidən qurulmasında və bələdiyyə xidmətlərinin inkişaf etdirilməsindəməkdaşlıq edir.

Bankın nizamnaməsinə görə o, özünün region hökumətləri ilə yaxın əlaqələrindən əl istifadə edir ki, biznes mühitinə kömək edə bilsin. AYİB-də BMK-da olduğu kimi idarə heyəti, maliyyə strukturu və səsvermə sistemi mövcuddur.

İxrac kreditləri agentlikləri² həm dövlətə məxsus, həm də özəl ola bilər. Dövlət ixrac kreditləri agentlikləri milli hökumətlər tərəfindən idarə olunur və dövlətin pulundan ixracatçıları və onların banklarını müxtəlif növ risklərdən (siyasi, valyuta, müqavilə tərəfinin və ya əcnəbi hökumətin müqaviləni pozması) sığortalamaq və zəmanət vermək məqsədi ilə istifadə edir. Bəzi ixrac kreditləri agentlikləri həmçinin borclara və portfel investisiyalara zəmanət verir. Rəsmi ixrac kreditləri agentlikləri adətən özəl sektorun həvəssiz işlədiyi riskləri təmin edir.

Geniş mənada, ixrac kreditləri agentliklərinin zəmanəti aşağıdakı kimi işləyir. Əgər şirkət hesab edirsə ki, idxalçıya göndərdiyi malın pulunu almamaq riski var, o milli ixrac kreditləri agentliklərinə müraciət edib müəyyən məbləğin müqabilində

¹ <http://www.ebrd.com/pages/about/history.shtml>

² <http://www.investopedia.com/terms/e/export-credit-agency.asp>

sığorta sənədi alır. İxrac kreditləri agentliyi öz növbəsində idxalçının hökumətindən agentliyin borcunu öz üzərinə götürməklə əks-zəmanət verməyi tələb edir. Öhdəlik yerinə yetirilmədikdə ixrac kreditləri agentliyinin ziyanı idxalçı ölkənin dövlət borcunun üstünə əlavə edilir. Nəticə etibarı ilə, ixrac kreditləri agentliklərinin dəstəklədiyi inkişaf layihələrinin nəhəng hesablarını Cənubun kasıbları ödəyir. İxrac kreditləri agentliklərinin borcları kommersion qaydasında verildiyindən onlar kasıb ölkələr üçün xüsusilə ağır yüküdür. İxrac kreditləri agentlikləri bütün inkişaf etməkdə olan ölkələrin borcunun 24%-nin və qeyri-kommersion təsisatlarının borcunun 56 %-nin mənbəyidir., İnkişaf etməkdə olan ölkələrin Birləşmiş Krallığa olan borcunun 94 %-i, Belçikaya olan borcunun 73%, İsveçə olan borcunun 97%, İsveçrəyə olan borcunun 94% ixrac kreditlərinin borcudur¹. Beləliklə, inkişaf etməkdə olan ölkələrin Avropa ölkələrinə olan borclarının təqribən 80%-i iqtisadi inkişaf üçün alınan borclardan yox, ixrac kreditlərindən yaranıb.²

İxrac kreditləri agentlikləri dünyada özəl sektorun layihələri üçün ən böyük dövlət maliyyəsi qaynağıdır. 2000-ci ildə ixrac kreditləri agentlikləri inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün 500 milyard dollarlıq sığorta və zəmanət, 58,8 milyard dollarlıq isə ixrac kreditləri təmin etmişlər. Bununla müqayisədə Dünya Bankı kimi beynəlxalq inkişaf bankı cəmi 41 milyard dollar kredit vermişdir.

Beynəlxalq maliyyə institutları tərəfindən verilən borcların, sərmayələrin və zəmanətlərin böyük bir hissəsi yanacaq hasilatı layihələrinin maliyyələşdirilməsinə yönəlir. Hesablanmışdır ki, 1992-2004-cü illər ərzində Dünya Bankı bu sektorun inkişafına xidmət edən layihələrə təqribən 28 milyard dollar ayırmışdır³ (is-

¹http://eurodad.org/uploadedfiles/whats_new/reports/exporting%20goods%20or%20exporting%20debts_final%20for%20print.pdf

² Yəni orada

³Sustainable energy economy network et al., how the world bank's energy framework sells climate and poor people short: a civil society response to the world bank's investment framework for clean energy and development 6 (2006), available at http://www.seen.org/pdfs/energy_framework_cso.pdf (last visited apr. 15, 2007) [hereinafter civil society response].

tilik-generator stansiyaları istisna edilir). Əlbəttə, bu barədə ictimaiyyətə çatdırılmış rəqəmlər dəqiq olmaya da bilər. Xatırlatmaq lazımdır ki, beynəlxalq maliyyə institutları bu sahədə ümumi investisiyanın əhəmiyyətli bir hissəsini təmin edən digər sərmayə mənbələrinə də təsir edir.

1994-cü illə 1999-cu ilin əvvəli arasında inkişaf etməkdə olan ölkələrdə neft və qaz hasilatına və onlardan istifadə edən sənaye müəssisələrinə qoyulan sərmayə bütün layihələrin və ticarət kapitalının axınının 40%-ni təşkil edib. İxrac kreditləri agentlikləri bu maliyyələşdirmənin 20 %-ni həyata keçirmişlər. Beynəlxalq «Yerin dostları» təşkilatı və digər vətəndaş cəmiyyəti qrupları beynəlxalq maliyyə institutlarını və ixrac kreditləri agentliklərini yanacaq hasilatı və mədən sənayesinə investisiya qoyuluşunu beş il ərzində dayandırmaya çağırmışlar. Beynəlxalq maliyyə institutlarının bu sahələrə kredit ayırması yoxsulluğun kökünü kəsmək və tükənən təbii sərvətlərin mühafizə olunmasından daha çox sosial bərabərsizliyin inkişafına təkan verir. Bu kreditlərin azaldılması bütün yanacaq hasilatı və mədən sənayesini əhatə etməlidir: kəşfiyyat, tədqiqat, sınaq qazma, istismar, boru kəmərləri və yolların çəkilməsi kimi infrastruktur və beynəlxalq maliyyə institutları tərəfindən həyata keçirilən maliyyə və izahat xarakterli layihələrə kapital qoyuluşu tədricən azaldılmalıdır.

3.2. Beynəlxalq Maliyyə İnstitutları qloballaşmanı hansı mexanizmlə reallaşdırırlar?

Qloballaşmanın «maliyyə resurslarının ölkələr arasında sərbəst hərəkətinin təmin edilməsi» kimi başa düşülməsi bir neçə sual yaradır. Birincisi, bu «təminat» hansı mexanizmlə həyata keçir? İkincisi, onun təminatçısı kimdir? Üçüncüsü, belə «təminat» hansı ölkələrin marağına xidmət edir? Dördüncüsü, yerli ölkələrin maraqlarının müdafiəsi üçün hər hansı beynəlxalq mexanizm və ya institut varmı?

Beynəlxalq maliyyə institutları ilə, məsələn Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankı (BYİB) ilə ölkələr arasındakı maliyyə münasibətləri daha ciddi strukturlarla formalaşmış. BYİB-nin

rəsmi elan olunmuş məqsədi xarici maliyyə mənbələrinə ehtiyacı olan ölkələrə köməyin göstərilməsidir¹. Rəsmən etiraf edilməsə də, hər şeydən əvvəl, BYİB «söz sahibi» olan ölkələrə aid Transmilli şirkətlərin (TMS) fəaliyyəti üçün münbit şəraitin yaradılmasını nəzərdə tutur. Qloballaşmanın əsas instrumentlərindən biri kimi, BYİB-in hər hansı ölkə ilə münasibətlərinin ilkin addımı bu ölkənin maliyyəyə ehtiyacının olması və ya belə ehtiyacın süni şəkildə «formalaşdırılmasıdır». İkinci addım maliyyəyə ehtiyacı olan ölkələrin üzərinə ciddi məsuliyyətin qoyulmasıdır. BYİB formalaşdırdığı «mexanizmlər» nəzərdə tutur ki, belə məsuliyyətə cəlb edilmiş ölkə BYİB tərəfindən ona verilən kreditləri sərbəst istifadə edə bilməz və ya ona lazım olan mal və xidmətlər BYİB-də «söz sahibi» olan ölkələrin şirkətlərindən satın almalıdır. Adətən kreditə ehtiyacı olan ölkənin kredit həcmi onun bankdakı illik üzvlük haqqından çox olur. Odur ki, Bank hər hansı layihəni maliyyələşdirmək üçün inkişaf etmiş kapitalist ölkələrin xüsusi banklarını da yüksək gəlirlə kreditləşmə prosesinə cəlb edir. Beləliklə, bu ölkələrin xüsusi bankları borcalan ölkəyə nüfuz edir. «Qloballaşma» üçün vacib olan «açıq qapı» təmin edilmiş olur.

Beynəlxalq Maliyyə İnstitutlarının (BMİ) keçən əsrin 90-cı illərində üçüncü dünya ölkələrində tətbiq etdiyi mexanizmdən keçmiş sovet respublikaları, o cümlədən Azərbaycan ilə əlaqədə də istifadə edilib. Belə ki, 1991-ci ilin oktyabrında keçmiş Sovet İttifaqından müstəqillik əldə etdikdən sonra, daha doğrusu 1991-ci ilin sonunda Sovet İttifaqı dağılıqdan sonra Azərbaycan iqtisadiyyatı ciddi tənəzzül məruz qaldı. Belə ki, 1990-cı ildən 1995-ci ilədək ölkənin ÜDM demək olar ki, 60% aşağı düşdü. Rusiyanın öz neft hasilatını genişləndirməsi və keçmiş sovet respublikaları arasındakı iqtisadi əlaqələrin qırılması Azərbaycanda neft hasilatının 1970-ci illə müqayisədə 1993-cü ildə 20 milyon tondan 10 milyon tona qədər azalmasına səbəb oldu. Maliyyə çatışmazlığı ilə bağlı olan iqtisadi çətinliklər və mövcud iqtisadi strukturların dağılması yoxsulluğun səviyyəsini kəskin surətdə yüksəltdi.

¹<http://www.brettonwoodsproject.org/institution/ibrd/index.shtml>

2002-ci ildə yoxsulluğun səviyyəsi 46.7% idi. Əlbəttə. Dağlıq Qarabağ münaqişəsi nəticəsində yüz minlərlə insan qaçqın düşdüyündən, həmçinin münaqişə zonasında təsərrüfat sistemi dağıldığından ümumi yoxsulluq səviyyəsi kəskin artmışdı.

Bu dövrdə ciddi iqtisadi çətinliklərin və yüksək yoxsulluq səviyyəsinin olduğunu nəzərə alaraq Azərbaycan hökuməti Beynəlxalq Maliyyə İnstitutlarının (BMİ) köməyinə ehtiyacı olduğunu bildirdi. İlk yardım 1994-cü ildə Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı (AYİB) tərəfindən, sonra isə 1995-ci ildə Dünya Bankı və Beynəlxalq Valyuta Fondu tərəfindən gəldi. 1994-cü ildən 2005-ci ildən BMİ, o cümlədən Dünya Bankı və Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası (BMK)¹, AYİB² ilə birlikdə Azərbaycan Hökumətinə və Azərbaycanda fəaliyyət göstərən özəl şirkətlərin maliyyələşdirilməsinə 3,4 milyard ABŞ dollarından çox, 2013-cü ilədək isə 9,7 milyarddan çox vəsaitin ayrılmasını təsdiqləyərək Azərbaycana ciddi şəkildə cəlb ediləblər.

2013-cü ilədək Azərbaycana AYİB tərəfindən 6.6 milyard dollardan çox, Dünya Bankı və BMK tərəfindən isə 3.1 milyard dollardan çox vəsait ayrılıb. BMİ-nin inkişaf siyasəti kreditləri adlandırılan ilkin kreditlərində, o cümlədən Dünya Bankı tərəfindən 219 milyon və BVF tərəfindən verilən 500 milyon dollarlıq kreditlərdə, struktur islahatları üstünlük təşkil edirdi. Bu proqramlar əsasən hökumətin büdcə proseslərinə, ticarətin liberallaşmasına, xüsusilə gömrük sisteminin, tarif və vergi sistemlərinin sadələşdirilməsi yolu ilə, yəni Dünya Ticarət Təşkilatı (DTT) ilə uyğunlaşdırılmasına, seçilmiş sektorlarda özəlləşməyə, bank sektorundakı islahatlara, investisiya mühitinin inkişaf etdirilməsinə, o cümlədən müvafiq qanunların qəbuluna yönəlmiş siyasəti və institusional islahatları dəstəkləyirdi.

Digər çox nüfuzlu BMİ olan BVF³-nün elan edilən əsas məqsədi fondun üzvü olan ölkələr arasında valyuta-kredit münasibətlərini tənzimləməkdən, ödəmə balanslarının defisiti ilə bağlı olan

¹<https://finances.worldbank.org/countries/Azerbaijan>;

²<http://www.ebrd.com/russian/pages/country/azerbaijan.shtml>

³<http://www.imf.org/external/about.htm>

valyuta çətinlikləri zamanı onlara yardım etməkdən ibarətdir. BVF İkinci Dünya müharibəsindən sonra dağılmış Avropanın iqtisadiyyatını bərpa etmək, həmçinin 1930-cu illərin iqtisadi böhranının təsirlərini aradan qaldırmaq məqsədi ilə formalaşdı. BVF yeni qlobal borana imkan verməmək üçün Avropa ölkələrinə maliyyə yardımını göstərməli və işsizliyi aradan qaldırmağa yardım etməli idi. Üzv ölkələrə göstərilən yardımlar isə xarici valyutada onlara qısa və orta müddətli kreditlərin verilməsindən ibarətdir. Baxmayaraq ki, BVF beynəlxalq valyuta sisteminin institusional əsası kimi Birləşmiş Millətlər Təşkilatının mühüm institutudur, burada da «söz sahibi» olan ölkələr (xüsusilə, ABŞ) qlobal maliyyə vasitəsilə milli ölkələrin iqtisadiyyatına təcavüz etmək imkanına malikdirlər. 1980-cı illərdə BVF-nun məqsədləri xeyli dəyişdi. İqtisadi çətinlikləri olan ölkələrə kömək etmək əvəzinə BFV yeni bazarların açılması üçün, daha doğrusu, sərbəst maliyyəyə axınlarının təminatı üçün aqressiv instrumentə çevrildi. Bu dövrdən başlayaraq, Avropa yox, üçüncü dünya ölkələri BFV-nun maraq dairəsinə daha çox cəlb edildi. İkinci dünya müharibəsindən sonra dünyada xeyli yeni müstəqil ölkələr yaranmışdı. Bu ölkələrin maliyyəyə ehtiyacı var idi. Beləliklə, BVF-nun «yeni müstəmləkə fəlsəfəsi» reallaşmağa başladı: BVF yeni müstəqillik qazanan ölkələrə, həmçinin digər iqtisadi zəif ölkələrə maliyyə yardımını o şərtlə reallaşdırmağa başladı ki, bu ölkələr öz iqtisadiyyatlarını inkişaf etmiş ölkələrin şirkətlərinə və maliyyə axınına açıq elan etsin. Beləliklə, öz daxili bazarını xarici təcavüzdən, xüsusilə idxal mallarından qoruyan inkişaf etmiş ölkələr digər ölkələrin daxili bazarını ələ keçirdilər.

Yeni «maliyyə müstəmləkəçiliyi mexanizmi» çox sadə, lakin mahiyyəti çətin başa düşülən, həmçinin təhlükəsiz və effektivdir. Təqribi olaraq bu mexanizmi belə xarakterizə etmək olar: Birinci mərhələ ondan ibarətdir ki, ölkənin yeraltı və yerüstü sərvətlərinin işlənməsi və nəqli ilə bağlı BMİ investisiya qoyurlar (yəni ABŞ valyutası olan dollar ölkəyə yerləşdirilir). Investisiya qoyuluşu bir neçə hazırlıq mərhələlərinin, xüsusilə qanunvericiliyin BMİ qane edə biləcək formada dəyişdirilməsi ilə, o cümlədən

qoyulan investisiyaların qorunması və böyük mənfəət verməsinin təminatı ilə müşayiət olunur. Bu mərhələnin başlanması və reallaşması ölkə ilə BMİ arasında əməkdaşlığın ilkin mərhələsi olsa da ölkə iqtisadiyyatının zahirən dirçəlişi kimi görsənir. Azərbaycanda bu mərhələ 10 il, daha doğrusu 1994-cü ildən 2004-cü ilədək davam edib.

Azərbaycanda BMİ, xüsusilə Dünya Bankı (DB), Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı (AYİB), Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası (BMK), Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) fəaliyyət göstərirlər. BMİ-nin Azərbaycan üzrə strategiyalarına əsasən bu banklar tərəfindən kreditləşmənin əsas məqsədi qeyri-neft sektorunun davamlı inkişafı üçün zəruri olan şəraitin təmin edilməsindən ibarətdir. Lakin reallıqda ayrılan maliyyə vəsaitlərinin əsas hissəsi (təqribən 60%) karbohidrogen ehtiyatlarının hasilatına və nəqlinə, yönəldilib. BMİ-nin Azərbaycan üzrə strateji sənədlərində Azərbaycanın «qloballaşan» ölkəyə çevrilməsi açıq məqsəd kimi qoyulmasa da Azərbaycan dövləti ilə BMİ arasındakı ikitərəfli əməkdaşlıq Azərbaycanda bir çox siyasi və iqtisadi islahatların aparılması şərtini irəli sürmüşdür. Belə islahatlar isə nəinki bank və maliyyə sahələrindəki dəyişiklikləri, həmçinin dövlət idarəçiliyində, demokratikləşmədə, təhsildə və səhiyyə sahələrində bir çox islahatların və «struktur dəyişikliklərinin» aparılmasını nəzərdə tuturdu.

Azərbaycanın beynəlxalq maliyyə qurumları ilə ikitərəfli əlaqələrinin qurulmasından təqribən 20 il ötür. Odur ki, 1) Azərbaycan-BMİ əməkdaşlığının müsbət və mənfi tərəflərinin araşdırılmasına, 2) Azərbaycanın «qlobal maliyyə sisteminə» qoşulmasının keçən əsrin 90-cı illərində geniş yayılmış yoxsulluğa və yüksək işsizlik səviyyəsinə təsirlərin qiymətləndirilməsinə, 3) Azərbaycan iqtisadiyyatının neft gəlirlərindən asılılıq dinamikasının öyrənilməsinə və nəhayət, 4) Azərbaycan iqtisadiyyatda gözlənilən «holland xəstəliyinin» təsirlərinin dəyərləndirilməsinə ciddi ehtiyac vardır. Belə qiymətləndirmələr Azərbaycan-BMİ arasındakı gələcək əməkdaşlığın qarşılıqlı faydalılığına ciddi təsir göstərə bilər.

Azərbaycana maliyyə axınının ilkin dövründə BMİ-nin ümumi

yanaşmasının mühüm hissəsini «neft və qaz imkanlarının reallaşması» təşkil edirdi. Bu tədbir yuxarıda nəzərdə tutulan tədbirlərlə birlikdə Dünya Bankının Azərbaycanda nəzərdə tutduğu əsas məqsədə, yəni neft və qaz mənbələrinin maliyyə vasitəsilə nəzarətə alınması məqsədinə «hazırlıq mərhələsi» hesab oluna bilər. Dünya Bankının həyata keçirdiyi ilk layihə «Neft üzrə Texniki Yardım» idi (Aprel, 1995). Bu layihə və Dünya Bankının Xarici İnvestisiya üzrə Məsləhət Xidməti (XİMX) layihəsi Hasilatın Pay Bölgüsü Sazişinə (HPBS) və Yerli Hökumətlərlə Razılaşmaya (YHR) əsaslanan yeni müqavilə modellərini cəlb etməklə Azərbaycan neft sənayesinin inkişafı üçün strategiyanın hazırlanmasına yardım göstərmiş və onu dəstəkləmişdir. Daha doğrusu, AYİB və BMK Azərbaycanda HPBS-nə və YHR-ya əsaslanan bir neçə mühüm neft və qaz layihələrini maliyyələşdirməkdən öncə, zəruri olan bir neçə «hazırlıq layihələrini» də maliyyələşdirdi.

Birinci mərhələnin, daha doğrusu, «hazırlıq mərhələsinin» əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, 1) ölkə qanunvericiliyi BMİ-nin maraqlarına tam şəkildə uyğunlaşdırılır; 2) BMİ ətrafında onların siyasətini dəstəklənən «əlverişli ictimai mühit» formalaşdırılır; 3) Bu maliyyənin müqabilində ölkənin infrastrukturunu, sərvəti və işçi qüvvəsi investisiyaların cəlb edildiyi sahələrdə təmərküzləşir (faktiki olaraq, bu maliyyə ilə TMSŞ lazım olan mal və xidmətlər, insan kapitalı tədricən «satın alınır»).

«BMİ-borcalan ölkə» əməkdaşlığının «hazırlıq mərhələsinin» investisiya qoyulan ölkə üçün əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, ölkə iqtisadiyyatına daxil olan investisiyalar ilkin «iqtisadi dirçəliş imitasiyası» yaradır. «Dirçəliş» imitasiyası onunla xarakterizə olunur ki, 1) ölkə ərazisinə ölkə iqtisadiyyatının həcmi ilə müqayisədə geniş həcmli xarici valyutanın daxil olması «milli valyutanın» inflyasiyasını azaldaraq mal və xidmət bazarından ciddi qiymət dəyişikliyinə müvəqqəti olaraq dayandırır; 2) bu mərhələdə həyata keçirilən layihələr, məsələn «Struktur islahatları, yaxud inkişaf siyasəti kreditləşməsi» layihəsi, «Neft üzrə Texniki Yardım» Layihəsi, «İnstitusional Qurum üzrə Texniki Yardım», «Struktur İslahatları Krediti» layihəsi, «Fermala-

rın Özəlləşdirilməsi» layihəsi, «Yoxsulluğun Azaldılmasına Dəstək» Krediti və sair bu kimi layihələr xeyli sayda ixtisaslı kadrların işə cəlb edilməsinə və yoxsulluğun müəyyən qədər azaldılmasına səbəb oldu. Bu layihələrə cəlb edilmiş çoxlu sayda kadrlar bilik və bacarıqlarını artıraraq yeni iqtisadi şəraitdə işləmək vərdişləri əldə etdilər. Bu mərhələdə Dünya Bankının ayırdığı qrantlar sayəsində cəmiyyətdə xeyli sayda qeyri-hökumət təşkilatları formalaşdı.

Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin, QHT-larının layihələrə dolayısı ilə cəlb edilməsi BMİ ətrafında «əlverişli ictimai mühit» yaradır. 1994-2004-cü illər ərzində Azərbaycanda 3000 çox QHT formalaşdı. «Milli valyutanın», yəni manatın 1994-cü ilədək olan sürətli inflyasiyası (bəzi illərdə inflyasiya 1000%-ə çatırdı) demək olar ki, dayandırıldı. Yeni iş yerlərinin yaranması, yoxsulluğun azaldılması istiqamətində müəyyən addımların atılması, kadrların bilik və bacarıqlarının artırılması kimi sosial təsirlərdən başqa «hazırlıq mərhələsi» siyasi təsirlərə də malikdir. Məhz bu mərhələ həm də BMİ-borcalan ölkə hakimiyyəti arasında ciddi sınaq mərhələsi hesab oluna bilər. 1994-2004-cü illər arasında aparılan siyasi islahatlar BMİ-nin Azərbaycanda davamlı fəaliyyəti üçün siyasi zəmin yaratdı. Məhz bu dövrdə ölkədə öz fəaliyyətinin dayanıqlı, təhlükəsiz və yüksək gəlirli olmasına nail olmaq üçün BMİ ölkə hakimiyyətini möhkəmləndirməkdə maraqlı idi. Digər inkişaf etməkdə olan ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycanda da belə «dəstək siyasəti» demokratikləşmə prosesinin, insan hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılmasını zəruri etdi.

3.3. Qloballaşma və iqtisadi təhlükəsizlik problemləri

Bəlkə də bütün canlıların, o cümlədən insanların əhəmiyyət verdikləri əsas məsələ onların təhlükəsizliyidir. Bütün canlılar Allahın onlara bəxş etdiyi instinktlə, insan isə həm də şüurla öz təhlükəsizliyini daim qorumağa cəhd göstərir. Elə insanların əcdadlarının əvvəl sürü şəklində, sonralar isə qəbilə və tayfa şəklində yaşamaları, daha sonralar isə dövlətin formalaşması da insanların təhlükəsizliyinin daha yaxşı təminatı ilə bağlı olub. Elə bu mənə-

da iddia etmək olar ki, həm instinkt kimi, həm də şüurlu akt kimi «təhlükəsizlik» insan həyatının əsas məqsədlərindən biri olub. Yəni «təhlükəsizlik» anlayışı çox qədim olmasa da bütün digər elmi anlayışlardan ən qədim təbii kökə malikdir.

İlk dəfə elmi ədəbiyyatda «təhlükəsizlik» anlayışına ingilis filosofu Roberin 1190-cı ildə tərtib etdiyi lüğətdə rast gəlinir. Rober «təhlükəsizliyi» istənilən təhlükədən özünü müdafiə edilmiş hesab edən insanın ruhi sakit vəziyyəti kimi qiymətləndirir. Sonrakı dövrlərdə «təhlükəsizlik» ayrıca götürülmüş insan miqyasından daha geniş miqyasa, yəni dövlət miqyasına müncər edilir. Beləliklə, elmi ədəbiyyata «dövlətin təhlükəsizliyi» anlayışı daxil olur¹. Artıq XVII-XVIII əsrlərdən başlayaraq «təhlükəsizlik» anlayışı elmi ədəbiyyatlarda geniş yayılıb. Bu dövrlərdən başlayaraq insanların rifahının və təhlükəsizliyinin təmin edilməsi dövlətin əsas məqsədi kimi müəyyən edilib. Rusiyada da XIX əsrin axırlarından başlayaraq «dövlət təhlükəsizliyi» anlayışı istifadə edilib².

XX əsrdə təhlükəsizlik haqqında təsəvvürlər bir qədər də genişləndi. 1904-cü ildə ABŞ prezidenti T. Ruzveltin Konqresə müraciətində «milli təhlükəsizlik» anlayışı işlədilir. Artıq bu dövrlərdən başlayaraq «milli təhlükəsizlik» həm dövlətin ərazisinin qorunmasını, həm də bu ərazilərdən kənarında dövlətin maraqlarının müdafiəsini özündə əks etdirməyə başlayır. Geniş mənada ifadə edilən «milli təhlükəsizlik» anlayışının daxilində «iqtisadi təhlükəsizlik» problemləri getdikcə daha qabarıq şəkildə özünü göstərir. 1985-ci ildə BMT-nin 40-cı sessiyasında beynəlxalq iqtisadi təhlükəsizliklə bağlı qətnamənin qəbulundan sonra «iqtisadi təhlükəsizlik» anlayışı dünya iqtisadi və siyasi ədəbiyyatlarında geniş yayılmağa başladı.

Son 30 ildə elmi ədəbiyyatda geniş yayılmasına baxmayaraq «milli təhlükəsizlik» və «iqtisadi təhlükəsizlik» anlayışlarına hələ də müxtəlif yanaşmalar var. Bəzi müəlliflər «milli təhlükəsizlik» deyəndə şəxsiyyətin, cəmiyyətin və dövlətin həyati vacib maraqla-

¹Вечканов Г.С. Концептуальные аспекты экономической безопасности России // Социальные технологии и современное общество. СПб., 2003, s. 16

²Полное собрание законов Российской империи. Собрание 3-е., I том, ст. 437

rının daxili və xarici təhlükələrdən qorunduğu vəziyyəti nəzərdə tuturlar¹. «Həyatı vacib maraqlar» deyəndə isə şəxsiyyətin, cəmiyyətin və dövlətin varlığını və inkişafını təmin edən ehtiyaclar toplusu nəzərdə tutulur. «Milli təhlükəsizliyə təhdid» deyiləndə isə adətən elə hadisələr və proseslər nəzərdə tutulur ki, şəxsiyyətin, cəmiyyətin və dövlətin həyatı vacib maraqlarının reallaşmasına maneələr yaradır. Lakin «həyatı vacib maraqların» müəyyən edilməsi daha çox subyektiv yanaşma ilə müəyyən edildiyindən çox hallarda elmi əsaslandırmadan kənarda qalır.

«Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik konsepsiyası»nda Azərbaycan Respublikasının təhlükəsizlik mühiti onun suverenliyi, ərazi bütövlüyü, sərhədlərinin toxunulmazlığı, milli maraqları, davamlı inkişafı, əhalisinin rifah və dəyərlərinin qorunmasına təsir edən amillərin məcmusu kimi xarakterizə edilir².

Şəxsiyyətin, cəmiyyətin və dövlətin həyatı vacib maraqları daha çox iqtisadi münasibətlərlə bağlı olduğundan milli təhlükəsizliyin də əsasında iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması dayanır. «İqtisadi təhlükəsizlik» anlayışına da «milli təhlükəsizlik» anlayışı kimi elmi ədəbiyyatlarda müxtəlif yanaşmalar var. Qeyd edək ki, bəzi alimlər «iqtisadi təhlükəsizlik» anlayışını təkcə dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinə deyil, həm də ayrıca götürülən ailə təsərrüfatına, müəssisəyə, regiona və sair aid edirlər. Bəzi iqtisadçılar «iqtisadi təhlükəsizlik» anlayışının mahiyyətinə iqtisadiyyatın qeyri-bərabər inkişafını, dövlət borclarının artmasını, aclığın yayılmasını və sair aspektləri daxil edirlər³. Odur ki, onlar iqtisadi təhlükəsizliyin mahiyyətinə milli iqtisadiyyatın müstəqilliyini təmin edən şərtlər və amilləri daxil edirlər. Milli iqtisadiyyatın müstəqilliyi isə dövlətin öz milli ehtiyatları üzərində, həmçinin istehsalın effektivliyinin və məhsulun keyfiyyətinin artırılması üzərində nəzarətinin zəruriliyini nəzərdə tutaraq ölkə iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətliliyinin

¹ Handbook of futures research / Ed. By J. Fowlers. New York: Plenum press. – 1978.

² «Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik konsepsiyası»

³ Абалкин Л. Экономическая безопасность России: угрозы и их отражение // Вopr. Экономики, 1994, №12, s.18

təmin edilməsi ilə bağlıdır.

Bəzi alimlər iqtisadi təhlükəsizliyin əsas amili kimi rəqabət-qabiliyyətli milli iqtisadiyyatın səmərəli inkişafı üçün münbit şəraitin yaranmasını nəzərdə tuturlar. Bu, həm də elə şəraitdir ki, ölkənin həyati vacib maraqları qorunmuş olur¹. Belə şərait ölkə iqtisadiyyatının və institutlarının elə bir vəziyyəti ilə xarakterizə olunur ki, hətta daxili və xarici qeyri-münasib vəziyyətlərdə milli maraqlar, sosialyönlü siyasət və müdafiə potensialı təmin edilmiş olsun. İqtisadi təhlükəsizliyin bu amili də xeyli abstraktdır və daha çox subyektiv yanaşma xarakteri daşıyır.

Arxipov A., Qorodetskiy A. və bəzi digər alimlərin fikrincə, iqtisadi təhlükəsizlik millətlərarası və beynəlxalq səviyyədə ictimai ehtiyacların səmərəli təminatını yerinə yetirmək üçün ölkə iqtisadiyyatının «bacarığıdır»². Məsələn, Moiseenko E.Q, Məsnikoviç M.V. və başqaları qeyd edirlər ki, iqtisadi təhlükəsizlik miqyasca dəyişərək, müxtəlif sosial səviyyələrdə özünü göstərir^{3,4,5,6}. Beləliklə, müxtəlif səviyyələrdə iqtisadi təhlükəsizlikdən söhbət açmaq olar, məsələn, beynəlxalq iqtisadi təhlükəsizlik, milli iqtisadi təhlükəsizlik, hər hansı müəssisənin və ya kollektivin iqtisadi təhlükəsizliyi, ailə təsərrüfatının və fərqlənən iqtisadi təhlükəsizliyi. Beləliklə, bəzi alimlər iqtisadi təhlükəsizliyə şəxsiyyətin, cəmiyyətin və dövlətin həyati vacib maraqlarına mümkün mənfi təsirlərin aradan qaldırılması üçün şəraitin yaradılması prosesi kimi baxırlar. Bu proses qarşılıqlı əlaqədə olan müxtəlif səviyyə-

¹Гутман Г.В., Лапыгин Ю.Н., Прилепский А.И. Экономическая безопасность региона. М.: Наука, 1996, 121с., s. 114

²Архипов А. Экономическая безопасность: оценки, проблемы, способы обеспечения / А.Архипов, А.Городецкий, Михайлов // Вопросы экономики. 1994, №12

³Моисеенко Е.Г. Экономическая безопасность государства. Мн.: ИНБ РБ, 2001, 130 с.

⁴Мясникович М.В., Полоник С.С., Пузиков В.В. Управление системой обеспечения экономической безопасности / Минск: ИООО «Право и экономики». 2006, 380 с.

⁵Национальная экономики Беларуси: Потенциалы. Хозяйственные комплексы. Направления развития. Механизмы управления: Учеб. пособие / В.Н. Шимов, Я.М. Александрович и др. Под общей редакцией В.Н. Шимова. Мн.: БГЭУ, 2005, 844 с.

⁶Национальная экономики Беларуси: Потенциалы. Хозяйственные комплексы. Направления развития. Механизмы управления: Учеб. пособие / В.Н. Шимов, Я.М. Александрович и др. Под общей редакцией В.Н. Шимова. Мн.: БГЭУ, 2005, 844 с.

lərin, məsələn, beynəlxalq, milli, regional, sahəvi, ayrıca götürülmüş təsərrüfat subyekti və şəxsiyyəti əhatə edən səviyyələrin yaradığı tam sistemdir. İstehsal, sosial və ekoloji sferalar isə bu sistemin mühüm tərkib hissələridir¹.

İqtisadi təhlükəsizliklə bağlı yuxarıda sadaladığımız bütün təriflərdə ümumi cəhət ondan ibarətdir ki, «iqtisadi təhlükəsizlik» hər hansı zaman kəsiyində ölkə iqtisadiyyatının müəyyən vəziyyətidir. Bu «müəyyən» vəziyyət imkan verir ki, ölkənin həyati vacib maraqları qorunsun. Digər tərəfdən, belə «müəyyən» vəziyyətdə ölkənin iqtisadi müvazinətini nə xarici, nə də daxili təhdidlərlə pozmaq mümkün olmur. Lakin «iqtisadi təhlükəsizliyə» verilən belə tərifdə bir neçə anlayışın dəqiqləşməsinə ehtiyac var. Birincisi, qeyd etdiyimiz «müəyyən vəziyyətin» iqtisadi göstəriciləri necə müəyyən edilməlidir. Hansı göstəricilər və bu göstəricilərin hansı qiymətində ölkə iqtisadiyyatının «təhlükəsizlik» səviyyəsinə çatmasını iddia etmək olar? İkincisi, şəxsiyyətin, cəmiyyətin və dövlətin hansı maraqları «həyati vacib iqtisadi maraqlar» hesab edilə bilər? Üçüncüsü, daxili və xarici təhdidlərin miqyası və xarakteri hansı səviyyədə olmalıdır ki, ölkə iqtisadiyyatının «müəyyən vəziyyəti» bu təhdidlərə müqavimət göstərə bilsin? Sonuncu qeyd etdiyimiz məsələ kifayət qədər ciddi məsələdir. Çünki həm daxili, həm də xarici təhdidlərin miqyası müxtəlif ola bilər. Bu müxtəlifliyə uyğun olaraq ölkə iqtisadiyyatının da təhlükəsizlik «immuniteti» müxtəlif ola bilər. Bu mənada V. Medvedyev haqlı olaraq qeyd edir ki, «...milli təhlükəsizlik anlayışı konkret-tarixi mahiyyət daşıyır. Onun tərkib hissələrinin müəyyən şərait xaricində strukturlaşdırılması və öyrənilməsi mənasızdır. Burada «konkret situasiyanın konkret analizi» tələb olunur. Məhz bu, müəyyən edir ki, ölkə üçün hansı sahələrdə hansı şəraitdə təhlükə yaranır, bu təhlükənin dərəcəsi nə qədərdir və nə dərəcədə kəskindir, eləcə də bu təhlükələr arasında əlaqə nə dərəcədədir və sair».²

¹Экономическая безопасность: теория, методология, практика / под науч. ред. Никитенко П.Г., Булавко В.Г.; Институт экономики НАН Беларуси. – Минск: Право и экономика, 2009. – 394 с.

²Медведев В. Проблемы экономической безопасности России // Вопросы эконо-

Əlbəttə, bəzi alimlər iqtisadi təhlükəsizliyə daha konkret yanaşaraq ona iqtisadi böhranlar zamanı milli iqtisadiyyatın dözümlülüyü kimi və dünya iqtisadi arenasında rəqabətqabiliyyətliliyinin təmin olunması kimi baxırlar¹. Burada da «dözümlülük» dərəcəsi xeyli sual doğurur. Çünki ölkə iqtisadiyyatı dünya iqtisadiyyatına nə qədər çox inteqrasiya olunursa, qlobal iqtisadi böhranların təsirinə də bir o qədər məruz qalmaq şansı yaranır. Odur ki, iqtisadi təhlükəsizlik tələbi bəzi ölkələrin iqtisadiyyatı qarşısında dilemma yaradır: birincisi, dünya təsərrüfat sisteminə inteqrasiya, ikincisi, öz təhlükəsizliyini təmin etmək gücündə olan iqtisadi sistemini formalaşdırmaq.

Dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinin struktur elementlərinə texnoloji, istehsal, xammal, valyuta-kredit, enerji, informasiya, ərzaq və ekoloji təhlükəsizlik kimi elementlər daxildir. Dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinin təminatı üçün elementlərin hər biri üzrə həyati vacib maraqların qorunması vacibdir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, iqtisadi təhlükəsizliyin müxtəlif aspektləri, yəni fərdin, kollektivin, cəmiyyətin və dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyi bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədədir. Bu aspektləri iqtisadi təhlükəsizliyin subyektləri hesab etsək, onların iqtisadi təhlükəsizliyini daha aydın dərk etmək və təmin etmək üçün hər şeydən əvvəl onlara qarşı mümkün təhdidləri və təhlükələri müəyyən etmək və aradan qaldırmaq yolları düşünülməlidir. Başqa sözlə desək, təhlükəsizliyin təmin edilməsi mümkün təhlükələrin vaxtında aşkarlanmasından və aradan qaldırılmasından keçir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu məqalə çərçivəsində yalnız dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyi problemlərindən bəhs edilir.

İqtisadi təhlükəsizlik milli təhlükəsizliyin tərkib hissəsi olduğundan milli təhlükəsizliyə istənilən təhdid elə iqtisadi təhlükəsizliyə də təhdiddir. Bununla yanaşı iqtisadi təhlükəsizliyin öz xarakterik xüsusiyyətləri olduğundan onun öyrənilməsi və təmin

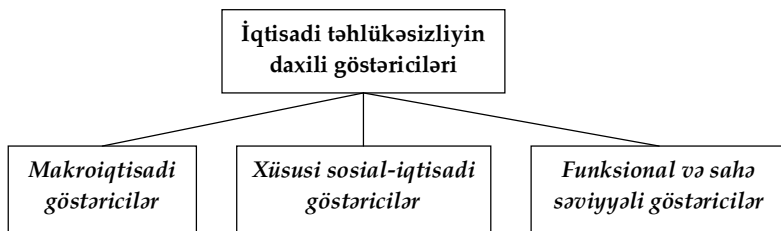
мики. 1997, №3, с.111-127.

¹ Моисеенко Е.Г. Региональная экономическая безопасность: теория, методология, моделирование: Монография. Мн.: Академия управления при Президенте Республики Беларусь, 2003, 331с.

edilməsi üçün zəruri olan metodoloji addım mümkün iqtisadi təhlükələrin müəyyən edilməsidir. Odur ki, «təhlükə» anlayışının da düzgün müəyyənləşməsi «təhlükəsizlik» anlayışı qədər vacibdir. «Təhlükə» anlayışı ümumi halda şübhəsiz ki, iqtisadi sistemin normal fəaliyyətinə və inkişafına dağıdıcı təsir göstərə bilən bütün amillərin məcmuusu kimi xarakterizə edilə bilər. Dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinə yaranan təhdidlər konkret halda onun struktur elementlərinə, o cümlədən texnoloji, istehsal, xammal, valyuta-kredit, enerji, informasiya, ərzaq və ekoloji sahələrə yaranan təhdidlərdən ibarət olur.

Hər hansı bir ölkə üçün xarakterik olan təhlükələri daxili və xarici təhlükələr kimi iki qrupa bölmək olar. Həmçinin baş vermə ehtimalından asılı olaraq təhlükələri «real» və «potensial» təhlükələr kimi iki qrupa bölmək olar.

L. Abalkinə görə iqtisadi təhlükəsizliyin daxili göstəricilərini belə qruplaşdırmaq olar:

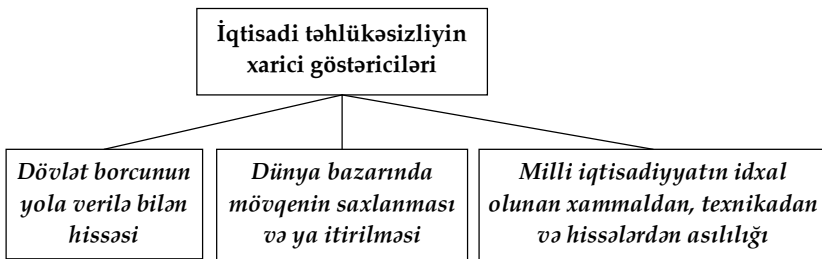
Sxem 1. İqtisadi təhlükəsizliyin daxili göstəriciləri¹

1-ci sxemdən görüldüyü kimi, İqtisadi təhlükəsizliyin daxili göstəricilərinə: a) milli iqtisadiyyatın prinsiplial xüsusiyyətlərini və inkişaf meylini əks etdirən makroiqtisadi göstəricilər; b) xüsusi sosial-iqtisadi göstəricilər; c) funksional və sahə səviyyəli göstəricilər daxildir. Bu göstəricilərin hər biri onların tərkib hissəsi olan digər göstəricilərin qrupudur. Belə ki, məsələn, makroiqtisadi göstəricilərə ÜDM-un həcmi, hərbi xərclərin ÜDM-un xərcində

¹Составлено по: *Абалкин Л.* Экономическая безопасность России: угрозы и их отражение // Вопросы экономики. 1994. № 12. С. 4–13.

payı, daxili və xarici borcların miqdarı və sair daxildir. İkinci qrup göstəricilərə isə buğda yığımının ümumi həcmi, əsas kapitala investisiyaların miqdarı və elmi xərclərin ÜDM-da həcmi və sair daxildir. Üçüncü qrupa isə monetarlaşma səviyyəsi, inflyasiya səviyyəsi, valyuta ehtiyatlarının həcmi və sair daxildir. İqtisadi təhlükəsizliyin daxili göstəricilərinin belə qruplaşdırılması geniş informasiya versə də müəyyən suallar doğurur. Məsələn, hərbi xərclərin həcmi və ya dinamikası necə olanda ölkə iqtisadiyyatı təhlükəsiz olur? SSRİ-nin hərbi xərcləri ilə müqayisədə Braziliyanın hərbi xərci xeyli az olsa da SSRİ iqtisadiyyatı asanlıqla çökdü. L. Abalkinin qeyd etdiyi bütün göstəricilər üzrə SSRİ regionun ən güclü ölkəsi olsa da öz təhlükəsizliyini qoruya bilmədi. Bunun hansı səbəbləri var idi?

L. Abalkin iqtisadi təhlükəsizliyin xarici göstəricilərini belə qruplaşdırmağı təklif edir:

Sxem 2. İqtisadi təhlükəsizliyin xarici göstəriciləri¹

2-ci sxemdə iqtisadi təhlükəsizliyin xarici göstəricilər kimi: a) dövlət borcunun yol verilə bilən həcmi; b) dünya bazarında ölkənin mövqeyinin saxlanması və ya itirilməsi; c) milli iqtisadiyyatın idxal olunan xammaldan, texnikadan və ehtiyat hissələrindən asılılığı əsas götürülür. Bu göstəricilərin də hər biri çoxlu sayda alt göstəricilərin qrupları kimi xarakterizə oluna bilər. İqtisadi təhlükəsizliyin yol verilə bilən «hədlərinin» müəyyən edilməsi üçün L.

¹ Составлено по: *Абалкин Л.* Экономическая безопасность России: угрозы и их отражение // Вопросы экономики. 1994. № 12. С. 4–13.

Abalkinin təklif etdiyi daxili və xarici göstəricilər sistemi bütün ölkələr üçün universal olmasa da iqtisadi təhlükəsizlik problemlərinin daha çox əhatə etdiyi sahələri özündə ehtiva edir.

Hər bir tarixi dövrdə hər hansı bir ölkənin iqtisadiyyatı üçün müxtəlif xarakterli təhlükələr ola bilər. Yəni elə bir universal «təhlükələr məcmusu» göstərmək olmaz ki, hər bir ölkə üçün xarakterik olsun. Lakin elə əsas iqtisadi təhlükələr var ki, əksər ölkələrin iqtisadiyyatı üçün onlar ciddi təhlükələr yarada bilər. Məsələn, terrorizm, elmi-texniki potensialın dağılması, valyuta ehtiyatlarının ölkədən sürətlə və böyük həcmdə çıxarılması, idxaldan asılılığın kəskin artması, cəmiyyətdə maddi cəhətdən təbəqələşmənin dərinləşməsi, xarici borcların artması, iqtisadi münasibətlərin kriminallaşması və sair. Sadaladığımız bu təhlükələr bu və ya digər dərəcədə hər bir ölkədə mövcud ola bilər. Lakin ölkə iqtisadiyyatı üçün bu hadisələr o zaman «təhlükə» olur ki, onlar o ölkə üçün «müəyyən edilən həddi» keçmiş olsun. Odur ki, hər hansı bir ölkə üçün iqtisadi təhlükəsizliyin təminatı mümkün təhlükənin həddinin dəqiq müəyyən edilməsi ilə bağlı olur. Potensial təhlükə kimi qiymətləndirilən hər hansı hadisə və ya proses müəyyən edilən həddi aşanda real təhlükəyə çevrilir. Qeyd etmək lazımdır ki, belə hədlər hər bir ölkə üçün özünəməxsusdur. Məsələn, ABŞ üçün ölkənin xarici borc həddi, Türkiyə üçün və ya Rusiya üçün olan hədlə eyni deyil və ola da bilməz. Çünki hər bir ölkənin öz iqtisadi özəlliyi var.

Beləliklə, iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi üçün öyrənilməsi vacib olan potensial və real təhlükələrin klassifikasiyasının aparılması və hər bir potensial təhlükə üçün yol verilə bilən hədd qiymətlərinin müəyyən edilməsi vacibdir. Belə hədd qiymətlərinin müəyyən edilməsi isə müxtəlif metodologiya ilə reallaşır. Hədd göstəriciləri ilə müvafiq iqtisadi göstəricilərin müqayisəsi iqtisadi təhlükəsizliyin dərəcəsini müəyyən etməyə imkan verə bilər.

3.4. İqtisadi təhlükəsizliyin qiymətləndirilməsi metodologiyası

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi hər bir ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi nə qədər özünəməxsus olsa da bütün ölkələrin hamısına xas olan müəyyən əlamətlər də var. Məsələn, 1) öz sərvətləri üzərində tam sərəncam hüququna malik olmayan ölkə iqtisadi təhlükəsiz ola bilməz. Digər tərəfdən, 2) öz iqtisadi inkişaf yolunu sərbəst seçmək hüququ olmayan ölkə də iqtisadi təhlükəsiz deyil. Hər hansı bir ölkənin «iqtisadi təhlükəsizliyinə» hər hansı konkret zaman kəsiyində və beynəlxalq iqtisadi əlaqələr sistemində baxıldığından «mütləq iqtisadi təhlükəsiz» ölkə o ölkə hesab oluna bilər ki, onun iqtisadiyyatını digər hər hansı bir ölkə və ya ölkələr dağıtmaq gücündə deyil.

«Mütləq iqtisadi təhlükəsiz» ölkənin milli sərvəti nəinki ən çox və artan olmalıdır, hətta digər qalan dünyanın ona qarşı potensial yarana bilən «koalisiyaların» da birgə gücündən çox olmalıdır. Bu mənada ayrıca götürülən kiçik ölkələrin «iqtisadi təhlükəsizliyi» deyiləndə «*mütləq iqtisadi təhlükəsizlik*» yox, «*müəyyən xarici iqtisadi və siyasi münasibətlər*» çərçivəsində «*nisbi iqtisadi təhlükəsizlikdən*» söhbət gedə bilər. Beləliklə, «müəyyən xarici iqtisadi və siyasi münasibətlər» sistemi dəqiqləşmədən hər hansı ölkənin «iqtisadi təhlükəsizliyindən» söhbət açmaq elmi əsasa malik deyil. Məsələn, ABŞ-ın iqtisadi gücü ilə İraqın iqtisadi gücü eyni olmadığından onların iqtisadi təhlükəsizlik tələbləri də müxtəlif olmalı idi. Deməli, İraq ABŞ-a nisbətən iqtisadi təhlükəsizliyi təmin olunmayan ölkə olduğundan asanlıqla çökdü. Eyni müqayisəni Ukrayna və Azərbaycan arasında da aparmaq olar. Bu ölkələrin hansı daha çox «iqtisadi təhlükəsiz» ölkədir? Bir il bundan əvvəl, kimsə «Ukrayna» deyilə bilərdi. Amma son bir ildə Ukraynada baş verən hadisələr sübut etdi ki, Ukrayna iqtisadiyyatı o qədər də «təhlükəsiz» səviyyədə deyilmiş. Bu müqayisəni Rusiya iqtisadiyyatı üçün də aparmaq olar.

Deməli, ölkələrin iqtisadi təhlükəsizliyi daha çox onların lokal, regional və qlobal səviyyədə qarşılaşdığı iqtisadi, siyasi və hərbi

münasibətlərlə ciddi şəkildə əlaqədardır. Odur ki, hər bir ölkə üçün «iqtisadi təhlükəsizliyin» (ES) öz «qırmızı xətti» (RL) və öz «strateji iqtisadi hədləri» (SL) olmalıdır. Bu hədlər hər bir konkret ölkənin geosiyasi və geoiqtisadi vəziyyətinə, sosial və etnik xüsusiyyətlərinə uyğun olmalıdır. Hər bir konkret ölkə hər bir tarixi dövr üçün bu «hədlərlə» müəyyən edilən «qırmızı xətti» müəyyən edərək ona nail olmağa və saxlamağa çalışmalıdır. «Hər hansı tarixi dövr» üçün müəyyən edilən «qırmızı xətt» dinamik olmalı və inkişaf etməlidir. Məsələn, 100 il bundan əvvəl ABŞ-ın iqtisadi təhlükəsizliyi üçün müəyyən edilən «qırmızı xətt» bu gün qəbul edilən ola bilməz. Eləcə də Azərbaycan üçün. Deməli, «iqtisadi təhlükəsizliyin qırmızı xətti» həmişə inkişaf edən və genişlənəndir. Bu mənada hər bir müstəqil ölkənin konkret zaman intervalında malik olduğu real iqtisadi gücü (RE) onun strateji təhlükəsizlik həddindən çox olmur. Belə ölkənin real iqtisadi gücü isə «qırmızı xətdən» az olmur. Beləliklə, «müəyyən geosiyasi və geoiqtisadi şəraitdə» özünü müstəqil hesab edən ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi «qırmızı xətlə» «strateji hədd» arasında təmin edilmiş olur. Yəni,

$$RL \leq RE \leq SL \quad (1)$$

Bu ikiqat bərabərsizliyin birinci hissəsinin pozulması ölkənin iqtisadi müstəqilliyinə və təhlükəsizliyinə təhdid yaradır. Bərabərsizliyin ikinci hissəsi pozulması isə ölkənin iqtisadi inkişafının strateji cəhətdən düzgün proqnozlaşdırılmaması deməkdir.

Hər hansı konkret dövr üçün həm «təhlükəsizliyin qırmızı xəttinin», həm də «strateji həddinin» müəyyən edilməsi isə ölkə iqtisadiyyatının müxtəlif faktorlarının hesablanmasını və onlar arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin öyrənilməsinə tələb edir. İqtisadiyyatın bütün sahələri üzrə «təhlükəsizliyin qırmızı xəttinin» dəqiq hesablanması və ölkə üzrə müəyyənləşdirilməsi hər bir konkret gələcək dövr üçün (yaxın və uzaq gələcək üçün) strateji hədlərin elmi əsaslandırılmasında baza rolunu oynayır. Bu prosesdə əsas ağırlıq «qırmızı xəttin» düzgün müəyyən edilməsinin elmi məntiqə əsaslanmasıdır.

İqtisadi ədəbiyyatlarda iqtisadi təhlükəsizliyin indikatorları kimi aşağıdakı xüsusiyyətlərə malik olan göstəricilərdən istifadə edilir¹:

–bu göstəricilər kəmiyyətə dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyini əks etdirirlər;

–bu göstəricilər lokal, regional və qlobal səviyyədə baş verən hadisələrə yüksək dərəcədə həssas olduqlarından baş verə biləcək təhlükələr haqqında fərdə, cəmiyyətə və dövlətə «xəbər» vermək gücündədirlər;

–bu göstəricilər digər iqtisadi göstəricilərlə sıx əlaqəli olduqlarından onların hər hansı dərəcədə dəyişməsi iqtisadiyyatda digər göstəricilərin də dəyişməsinə təsir edir.

Qeyd edək ki, yuxarıda sadalanan xüsusiyyətlərə malik olan iqtisadi göstəricilər olduqca çoxdur. İqtisadi ədəbiyyatda istifadə edilən belə göstəricilər nəinki sayca, hətta mahiyyətə müxtəlifdirlər. Məsələn, Rusiya Elmlər Akademiyasının İqtisadiyyat İnstitutunun maliyyə-bank tədqiqatları mərkəzi 150 belə göstərici müəyyən edərək hesablayır. Lakin mərkəz bu göstəricilər arasında elə əsas göstəriciləri müəyyən edərək öyrənir ki, onların müəyyən həddən aşması iqtisadi təhlükəsizliyə ciddi təhdid yaradır². Bu müəlliflərin fikrincə, məhz bu göstəricilər Rusiya üçün «qırmızı xətti» müəyyən edir. Əlbəttə, «qırmızı xətti» müəyyən edən göstəricilərin hər birinin hesablanması metodu da müxtəlifdir.

Bəzi müəlliflər iqtisadi təhlükəsizliyi tərkib hissələrinə ayıraraq onlara uyğun göstəricilər müəyyən edir. Məsələn, iqtisadi təhlükəsizliklə bağlı Rusiya Dövlət strategiyasında iqtisadi təhlükəsizliyin bir neçə tərkib hissəsi, o cümlədən iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafı, maliyyə sisteminin dayanıqlı inkişafı, sosial sferanın inkişafı, xarici ticarətin və xarici iqtisadi fəaliyyətin inkişafı kimi tərkib hissələr müəyyən edilərək 50 göstərici seçilib³.

¹ Экономическая безопасность хозяйственных систем: учебник / под ред. А.В. Колосова. М.: Изд-во РАГС. 446 с.

² Экономическая безопасность хозяйственных систем: учебник / под ред. А.В. Колосова. М.: Изд-во РАГС. 446 с.

³ О государственной стратегии экономической безопасности Российской Федера-

İqtisadi təhlükəsizliklə bağlı S. Qlazevin təklif etdiyi əsas göstəricilər isə istehsal dinamikasını, büdcənin vəziyyətini və dövlət borcunu əhatə edir¹. İllarionov isə milli və dünya iqtisadiyyatının dinamikasını müqayisə edərək iqtisadi təhlükəsizlik göstəricilərinin seçilməsini və «hədd qiymətlərinin» müəyyən edilməsini təklif edir. Onun fikrincə, əsas göstərici kimi iqtisadi inkişaf səviyyəsi və onu müəyyən edən adambaşına ÜDM götürülməlidir. Onun fikrincə, məhz iqtisadi artım iqtisadi təhlükəsizliyin əsas göstəricisi olmalıdır. İllarionovun müəyyən etdiyi göstəriciyə görə, bəzi neft və qaz ixrac edən ölkələr, xüsusilə Qatar iqtisadi cəhətdən ən təhlükəsiz ölkə hesab edilməlidir. Belə ki, Qatar adambaşına ÜDM həcmi 145,894 ABŞ dollarına qədər yüksələrək Böyük Britaniyanı 4 dəfə üstələyib².

Yuxarıda istinad etdiyimiz müəlliflərin və çoxlu sayda digər müəlliflərin iqtisadi təhlükəsizliklə bağlı təklif etdikləri göstəricilərin müxtəlifliyindən belə aydın olur ki, hələ də belə göstəricilərin seçimində vahid fikir yoxdur. Əsas narahatedici fakt bundan ibarətdir ki, bu seçim edilərkən iqtisadi təhlükəsizliyin yalnız bir sualına «hansı təhlükələr var?» sualına cavab axtarılır. Elə ona görə də tədqiqatlar bu təhlükələrin ola biləcəyi sahələrin öyrənilməsinə və müvafiq göstəricilərin hesablanmasına cəhd göstərilir. Amma unudulur ki, ikinci və daha vacib olan digər sual da var. Bu, «təhlükə haradan gözlənilir?» sualıdır. Hər bir ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi üçün bu sual da vacibdir. Hər iki sualın birgə araşdırılması və cavab tapılması vacibdir. Elə bu səbəbdən də bu və ya digər ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi ilə bağlı irəli sürülən fikirlər subyektiv və bəzi hallarda spekulativ xarakter daşıyır.

İqtisadi təhlükəsizliyin yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz göstə-

ции [Электронный ресурс]: Указ Президента Рос. Федерации от 29 апр. 1996 г. № 608 . Доступ из справ правовой системы «КонсультантПлюс». URL: <http://www.consultant.ru> (дата обращения: 14.11.2008).

¹ Глазьев С.Ю. Основы обеспечения экономической безопасности страны – альтернативный реформационный курс // Российский экономический журнал. 1997. № 1. с. 3-19.

²World Economic Outlook Database, October 2014, International Monetary Fund. Database updated on 7 October 2014. Accessed on 8 October 2014.

ricilərini bəzi çatışmazlıqlarını qeyd etmək lazımdır. Belə ki, bu göstəricilər:

- 1) insanların fiziki və bioloji təhlükəsizliyini əhatə etmir;
 - 2) insanların həyat səviyyəsinin yaxşılaşması dinamikasını əks etdirmir;
 - 3) ölkənin milli sərvətinin artması dinamikasını əks etdirmir.
- Odur ki, iqtisadi təhlükəsizliyin «qırmızı xətti»nin əsasən üç səviyyəsini bir-birindən ayırmaq zəruridir:

I səviyyədə: 1) Dövlətin zəruri ehtiyacları və əhalinin istifadəsi üçün ilkin zəruri olan mal və xidmətlərin ölkə daxilində istehsal edilməsi vacibdir; 2) Belə mal və xidmətlərin istehsalı üçün faktorların dayanıqlı təminatı zəruridir. Nəhəng hərbi iqtisadiyyata malik, dünyada ABŞ-dan sonra əsas kosmik və nüvə tədqiqatları mərkəzi olan SSRİ-də insanların zəruri istehlak mallarına tələbatının ödənilməməsi SSRİ-nin iqtisadi sütunlarına ciddi zərbə vurdu.

II səviyyədə isə: 1) dövlətin zəruri ehtiyacları və əhalinin istehlakı üçün zəruri olan ikinci dərəcəli mal və xidmətlərin ölkəyə heç olmazsa onun strateji müttəfiqləri tərəfindən daxil olması zəruridir; 2) belə mal və xidmətlərin idxalı üçün zəruri olan maliyyə vəsaitləri də davamlı təmin edilməlidir. İkinci dərəcəli mal və xidmətlərin ölkə daxilində istehsal edilmədiyi təqdirdə onun heç olmazsa müttəfiqlər tərəfindən ölkəyə idxal edilməsi ölkəni mümkün sanksiyalardan müdafiə etmiş olar. Məsələn, İran istehlakçıları üçün ikinci dərəcəli hesab edilən mal və xidmətlərin onunla iqtisadi əlaqələri normal olan ölkələrdən, o cümlədən Rusiya və Çindən idxal edilməsi İrana qarşı tətbiq edilən sanksiyaların təsirini xeyli azaldır.

III səviyyədə isə 1) ölkənin iqtisadi inkişafı və ölkə infrastrukturunun möhkəmlənməsi üçün zəruri olan mal və xidmətlər müəyyən hissəsi ölkəyə dünya bazarından daxil ola bilər; 2) ölkə belə mal və xidmətləri idxal etmək üçün dayanıqlı maliyyə imkanlarına malik olmalıdır. III səviyyədə ölkə dünya bazarındaki konyukturadan xeyli asılı vəziyyətdə olmuş olur. Odur ki, III səviyyəyə aid olan mal və xidmətlərin çeşidi həmişə azalma dinamikasına malik olmalıdır.

Beləliklə, qloballaşma şəraitində hər bir ölkənin iqtisadi təh-

lükəsizliyi özünəməxsus xarakter daşısa da ümumi olan bəzi xüsusiyyətlər mövcuddur. Hər bir ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyini qiymətləndirmək üçün yuxarıda sadaladığımız üç səviyyəli «qırmızı xəttin» kəmiyyətə hesablanması zəruridir. Bu məqsədlə hazırlanan göstəricilər sistemi də üç səviyyəli olacaq.

Nəticə:

1. «qloballaşma» heç də hər hansı hadisənin lokal miqyasdan çıxaraq qlobal xarakter alması demək deyil. Bu «qloballaşmanın» mahiyyəti yox, yalnız təzahürü ola bilər.

2. qloballaşma heç də obyektiv proses deyil, böyük iqtisadi və hərbi güclərin maraqlarına xidmət edən və onların yaratdıqları institutlar vasitəsilə nəzərdə saxlanılan prosesdir.

3. qloballaşmanın əsas mahiyyəti maliyyə kapitalının sərbəst hərəkətinin təmin edilməsidir.

4. Beynəlxalq Maliyyə İnstitutlarının borcalan ölkələrdə fəaliyyətinin birinci mərhələsində borcalan ölkənin yeraltı və yerüstü sərvətlərinin işlənməsi və nəqli ilə bağlı BMİ investisiya qoyurlar.

5. Birinci mərhələnin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, 1) ölkə qanunvericiliyi BMİ-nin maraqlarına tam şəkildə uyğunlaşdırılır; 2) BMİ ərtafında onların siyasətini dəstəklədən «əlverişli ictimai mühit» formalaşdırılır; 3) Bu maliyyənin müqabilində ölkənin infrastrukturunu, sərvəti və işçi qüvvəsi investisiyaların cəlb edildiyi sahələrdə təmərküzləşir.

6. «BMİ-borcalan ölkə» əməkdaşlığının «hazırlıq» mərhələsinin investisiya qoyulan ölkə üçün əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, ölkə iqtisadiyyatına daxil olan investisiyalar ilkin «dirçəliş imitasiyası» yaradır.

7. «dirçəliş imitasiyası» «milli valyutanın» inflyasiyasını azaldaraq mal və xidmət bazarından ciddi qiymət dəyişikliyinə müvəqqəti olaraq dayandırır, xeyli sayda ixtisaslı kadrların işə cəlb edilməsinə və yoxsulluğun müəyyən qədər azaldılmasına səbəb olur. Bu layihələrə cəlb edilmiş çoxlu sayda yerli kadrlar bilik və bacarıqlarını artıraraq yeni iqtisadi şəraitdə işləmək bacarığı əldə edirlər.

FƏSİL 4

AZƏRBAYCAN BEYNƏLXALQ VALYUTA-MALİYYƏ MÜNASİBƏTLƏRİ SİSTEMİNDƏ

4.1. Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafında xarici investisiyalar

Dünyanın bütün ölkələrində xarici investisiya qoyuluşu iqtisadi inkişafın təmin edilməsində əsas amillərdən biridir. Bu baxımdan, müasir dövrdə dövlətin iqtisadi siyasətində investisiya siyasəti prioritet istiqamətə çevrilib. Keçən əsrin 60-cı illərində ABŞ, Yaponiya, Almaniya, Fransa, Böyük Britaniya kimi ölkələrin iqtisadi inkişafının əsasını investisiya fəallığı təşkil edib. Əvvəllər xarici investisiyaların cəlb edilməsinin rolu tədriji balansının kəsinin örtülməsi, daxili istehsalın artırılması, işsizliyin aradan qaldırılması, məhsuldarlığın yüksəldilməsi və s. ilə məhdudlaşdı. Qloballaşmanın genişləndiyi müasir dövrdə, xarici investisiya, ölkə daxilində sağlam rəqabətin yaradılması, ölkəyə yeni texnologiya və «know-how» gətirilməsi, iqtisadiyyatda liberallaşmanın və müasir idarəçilik təcrübəsinin tətbiqi, insan resurslarının inkişaf etdirilməsi, ətraf mühitin qorunması, həmçinin transmilli şirkətlərin və onların məxsus olduğu ölkənin dəstəyinin qazanılması baxımından əhəmiyyətli sayılır. Bu baxımdan, Azərbaycan iqtisadiyyatına xarici investisiya qoyuluşunun strukturunun təhlili, investisiya mühitinə təsir edən amillərin araşdırılması, investisiya tələbinin müəyyən edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

1994-cü ildən başlayaraq Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatına investisiyaların cəlb olunması məqsədilə xarici investorlar üçün güzəştlər həyata keçirilməyə başlanılıb. Respublikada investorların hüquq və mənafelərinin qorunması, mülkiyyətin toxunulmazlığı, yerli və xarici sahibkarlara münbit iş şəraitinin yaradılması, əldə edilmiş mənfəətdən maneəsiz istifadə olunması ilə bağlı mühüm qanunlar qəbul edildi. Bu dövrdə Azərbaycan hökuməti tərəfindən bir sıra xarici ölkələr ilə ikiqat vergitutmanın

aradan qaldırılması və investisiyaların təşviqi və qarşılıqlı qorunması haqqında sazişlər imzalandı. Xarici investorların Azərbaycanda fəaliyyətinə mane olan amilləri aradan qaldırmaq və xarici kapitalı ölkə iqtisadiyyatına cəlb etmək üçün müvafiq qanunlar, normativ aktlar və qərarlar qəbul edilib. 1992-ci ildə «Xarici İnvestisiyaların qorunması» haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu (7 Aprel 1992-ci ildə və 5 Noyabr 1996-cı illərdə dəyişikliklər və əlavələr edilmişdir) və 1995-ci ildə «İnvestisiya Fəaliyyəti» haqqında Azərbaycan Respublikasının qanununun qəbul edilməsi ilə xarici investisiya qoyuluşunun hüquqi bazasının əsası qoyuldu.

Hazırda Azərbaycanda xarici investisiya qoyuluşunun hüquqi bazası 4 səviyyədə müəyyən edilib:

- 1) Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında;
- 2) Qanunlar və digər normativ-hüquqi aktlarda;
- 3) İkitərəfli və çoxtərəfli dövlətlər arası müqavilələrdə;
- 4) Çoxtərəfli beynəlxalq sazişlərdə.

1995-ci ildə qəbul edilmiş Konstitusiyada qeyd edilir ki, mülkiyyət toxunulmazdır və dövlət tərəfindən qorunur, heç kim məhkəmənin qərarı olmadan mülkiyyət hüququndan məhrum edilə bilməz. Bu, təkcə Azərbaycan vətəndaşlarına deyil, həmçinin xarici vətəndaşlara da şamil edilir.

«Xarici investisiyaların qorunması» haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu Azərbaycan Respublikasının ərazisində xarici investisiya qoyuluşunun hüquqi və iqtisadi prinsiplərini müəyyən edir. Bu Qanun xarici investorların hüquqlarının müdafiəsinə təminat verir. Qanunda xarici investorlara Azərbaycan Respublikasında qanunvericiliyin dəyişdirilməsi ilə bağlı bəzi təminatlar da verilir. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının sonrakı qanunvericiliyi investisiya qoyuluşu şəraitini pisləşdirdikdə, 10 il ərzində xarici investisiyaya investisiya qoyuluşunun həyata keçirildiyi zaman qüvvədə olmuş qanunvericilik tətbiq edilir. Lakin bu müddəa müdafiənin, milli təhlükəsizliyin və ictimai qaydanın təmin olunması, vergitutma, ətraf mühitin, əhəlinin əxlaq və sağlamlığının mühafizəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının

qanunvericiliyinin dəyişdirilməsinə şamil edilmir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamları ilə xarici investorlar üçün cəlbədicə olan metallurgiya, kimya, energetika, maşınqayırma, nəqliyyat, rabitə və digər sahələrin özəlləşdirməyə açılması xarici investisiya axınına güclü təkan vermişdir. Respublikada investorların hüquq və mənafələrinin qorunması, mülkiyyətin toxunulmazlığı, yerli və xarici sahibkarlara münbit iş şəraitinin yaradılması, əldə edilmiş mənfəətdən maneəsiz istifadə olunması ilə bağlı mühüm qanunlar qəbul edilmişdir. Azərbaycan hökuməti bir sıra xarici ölkələr ilə ikiqat vergi tutmanın aradan qaldırılması, investisiyaların təşviqi və qarşılıqlı qorunması haqqında sazişlər imzalamışdır.

1998-ci ildən başlayaraq Azərbaycanda vergi və sosial sığorta dərəcələrinin azaldılması da investorlar üçün əlavə stimula yaratdı. Belə ki, əmlak vergisinin progressiv sistemdən proporsional sistemə keçirilməsi, mənfəət vergisinin 35%-dən 20%-ə, ƏDV-nin 28%-dən 18%-ə, fiziki şəxslərin gəlir vergisinin maksimum həddinin 55%-dən 35%-ə endirilməsi xarici investisiyaların cəlb edilməsi üçün əhəmiyyətli dəyişikliklər idi. Bu dövrdə Azərbaycanda xarici investisiyaların cəlb edilməsi üçün bütün prosedurlar sadələşdirildi. Hazırda xarici investisiyalı müəssisələrin açılması üçün cəmi 7 gün vaxt tələb olunur və bunun üçün lazım olan prosedurların sayı 7-yə endirilib. Müqayisə üçün qeyd edək ki, region ölkələrində bu göstəricilər müvafiq olaraq 22 və 8-dir.¹

Görülən tədbirlər nəticəsində Azərbaycan iqtisadiyyatına qoyulan xarici investisiyaların həcmi sürətlə artmışdır. 1991-ci ildə respublika iqtisadiyyatına xarici investisiya qoyuluşu olmadığı halda, iqtisadiyyata yönəldilmiş xarici investisiyaların həcmi 2000-ci ildə 927 mln. ABŞ dolları, 2005-ci ildə 4893,2 mln. dollar, 2010-cu ildə 8247,8 mln. dollar, 2012-ci ildə isə 10314 mln. dollar təşkil etmişdir. 2000-ci ildə investisiya qoyuluşunun 64,3%-i, 2005-ci ildə 68,7%-i, 2010-cu ildə 47,52%-i, 2012-ci ildə 40,01%-i məhz xarici investorların vəsaitləri hesabına olmuşdur. Ümumi-

¹ Investing across Borders 2010, Indicators of foreign direct investment regulation in 87 economies. World Bank Group, Washington, p.95

likdə isə, 2000-2012-cu illər ərzində Azərbaycan iqtisadiyyatına qoyulan xarici investisiyalar 11.13 dəfə artıb. Dünyada baş vermiş iqtisadi böhranın nəticəsi olaraq xarici investisiyaların həcmi 2009-cu ildə əvvəlki illə müqayisədə 20.1% azalsa da, 2010-cu ildə 50,3% artmışdır. 2012-ci ildə isə artım 18.9% olmuşdur.¹

Cədvəl 4.1-dən də görüldüyü kimi, 2010-2012-ci illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatına xarici investisiya qoyuluşu əvvəlki illərlə müqayisədə dəfələrlə artıb və müstəqillik əldə etdikdən sonra ən yüksək səviyyədə olub. Beləliklə, 1995-2012-ci illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatına 100.71 mlrd. dollar investisiya qoyulub. Bu məbləğin 35.79%-i (36.01 mlrd. dollar) birbaşa xarici investisiyaların payına düşür. Qeyd edək ki, xarici mənbələrdən əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyaların həcmi 2010-cu ildə 2.41 milyard manat (3.0 mlrd. dollar) təşkil edib. Bu, 2009-cu ilə nisbətən 46.3% çox olsa da, 2005-ci ildəkindən 34,3% az idi.²

Cədvəl 4.1. **İqtisadiyyata yönəldilən investisiyalar**

	2000	2005	2007	2008	2009	2010	2011	2012
<i>İnvestisiya qoyuluşları</i>								
mln. manat	1289.8	6733.4	10353.9	13328.0	10475.0	14118.9	17048.8	20250.7
mln. dollar	1441.4	7118.5	12066.1	16522.0	13033.5	17591.5	21588.9	25777.3
<i>Xarici investisiyalar:</i>								
mln. manat	829.5	4628.5	5727.2	5625.3	4395.1	6619.7	6849.8	8102.7
mln. dollar	514.4	2225.3	5391.8	6847.4	5468.6	8247.8	8673.9	10314
<i>Daxili investisiyalar:</i>								
mln. manat	460.3	2104.9	4626.7	7702.7	6079.9	7499.2	10199	12148
mln. dollar	514.4	2225.3	5391.8	9374.6	7564.9	9343.7	12915	15463.3
o cümlədən:								
Maliyyə kreditləri	262.9	698.4	1576.6	2357.9	1438.3	3405.9	3692.5	3135.5
Neft sənayesinə	546.1	3799.9	4003.3	3350.7	2412.7	2955.3	3407.8	4287.8
Neft bonusu	-	1	68.2	3.5	1.0	2	19.9	2
Birgə və xarici investisiyali müəssisələr	118	230.5	439.1	494.1	624.4	659.6	886	1094.5

¹ Azərbaycan rəqəmlərdə 2012, Bakı 2013, s.123

² Müstəqil Azərbaycan 20. ARDSK 2011, 447 s

2009-cu ildə xarici investisiya qoyuluşunun azalması daha çox qlobal iqtisadi böhranla bağlı olmuşdur. Bunu, dünya ölkələrinə investisiya qoyuluşunun dinamikasını əks etdirən statistik məlumatlar da təsdiq edir. Dünya iqtisadiyyatında ÜDM istehsalının və beynəlxalq ticarət dövriyyəsinin böhrandan əvvəlki səviyyəyə çatmasına baxmayaraq, xarici investisiya qoyuluşları 2010-cu ildə böhrandan əvvəlki orta illik göstəricidən 15%, 2007-ci il göstəricisindən 37% az olub. 2010-cu ildə inkişaf etməkdə olan əksər ölkələrdə investisiya axınları artsa da, MDB ölkələrində azalma müşahidə edilib. Belə ki, 2010-cu ildə bu ölkələrdə xarici investisiya qoyuluşları 2009-cu illə müqayisədə 5% azalaraq 68 mlrd. dollar təşkil etmişdir.¹

Azərbaycanda xarici investisiya qoyuluşlarının təhlili göstərir ki, 2005-ci ildən başlayaraq Azərbaycanın xarici ölkələrə investisiya qoyuluşları artıb. Artıq Azərbaycan MDB ölkələri içərisində xarici ölkələrə investisiya qoyan əsas investora çevrilir (cədvəl 4.2).

Təhlillər göstərir ki, Azərbaycanda xarici və birgə müəssisələrin sayı 2012-cu ildə əvvəlki illərlə müqayisədə azalsa da görülən işlərin həcmi artıb. Statistik məlumatlara görə, 2012-ci ildə Azərbaycanda 1059 birgə və tam xarici investisiyalı müəssisə fəaliyyət göstərib. Bu, 1995-ci illə müqayisədə 3.61 dəfə çox, 2000-ci illə müqayisədə isə 28.4% azdır. Ancaq buna baxmayaraq, 2012-ci ildə bu müəssisələrdə işləyən işçilərin ümumi sayı 1995-ci illə müqayisədə 10.91 dəfə, 2000-ci illə müqayisədə isə 3.46 dəfə artıb. İstehsalın ümumi həcmi isə 2012-ci ildə 1995-ci ilə nisbətən 94.42 dəfə, 2000-ci ilə nisbətən 47.49 dəfə artıb.

Azərbaycanda xarici investisiyalı və birgə müəssisələrin fəaliyyətinin təhlili göstərir ki, xarici investisiya qoyuluşu nəticəsində iqtisadiyyatın bütün sahələrində istehsalın həcmi artmışdır. 1994-cü ildə dünyanın bir çox şirkətləri üzrə Xəzər Dənizinin Azərbaycan hissəsinə düşən neft-qaz yataqlarının işlənməsi üzrə müqaviləyə əsasən investisiya qoyuluşunun nəticəsi olaraq 2007-

¹ World Investment Report 2011., Non equity Modes of International Production and Development, UNCTAD, p. 12

ci ildə son 150 ildə ilk dəfə olaraq ən rekord həcmdə – 41,34 mln. ton neft hasil edilib. Növbəti illərdə də, neft hasilatı daha da artaraq 2009-cu ildə 50.42 mln. ton, 2010-cu ildə 50.84 mln. tona çatsa da, 2012-ci ildə neft hasilatı azalaraq 43.37 mln. ton olub. Eyni zamanda təbii qaz hasilatı da ilbəl artır. 2012-ci ildə təbii qaz hasilatı 2000-ci illə müqayisədə 4.84 dəfə artaraq 26796 mln. kub metr təşkil edib.

Cədvəl 4.2. **Birbaşa xarici investisiyaların hərəkəti (mln dollarla və faizlə)**

Birbaşa xarici investisiyaların hərəkəti	1995-2004 (orta illik)	2005 - 2007 (orta illik)	2008	2009	2010	Ümumi kapital yığımında xüsusi çəkisi			
						1995-2004 (orta illik)	2008	2009	2010
Azərbaycan									
Ölkə iqtisadiyyatına	1192	-1218	14	473	563	61.9	0.2	6.1	5.8
Xarici ölkəyə	247	737	556	326	232	15.3	6.1	4.2	2.4
Gürcüstan									
Ölkə iqtisadiyyatına	188	1124	1564	658	549	22.5	56.9	42.5	33.4
Xarici ölkəyə	3	-10	70	-1	6	0.4	2.5	-0.1	0.4
Qazaxıstan									
Ölkə iqtisadiyyatına	1898	6456	14322	13771	9961	37.6	40.0	44.7	23.3
Xarici ölkəyə	-98	874	1204	3118	7806	1.9	3.4	10.1	18.3
Rusiya Federasiyası									
Ölkə iqtisadiyyatına	4791	32553	75002	36500	41194	7.3	20.3	13.8	13.6
Xarici ölkəyə	4094	27278	55594	43665	51697	6.2	15.0	16.5	17.1
Müstəqil Dövlət Birliyi (MDB)									
Ölkə iqtisadiyyatına	9613	49711	108385	63794	64072	10.4	21.7	17.8	15.1
Xarici ölkəyə	4243	29166	58490	47432	60532	4.9	11.9	13.6	14.6
Dünya									
Ölkə iqtisadiyyatına	718542	1471784	1744101	1185030	1243671	9.8	12.5	9.5	9.1
Xarici ölkəyə	703779	1487426	1910509	1170527	1323337	9.6	13.7	9.4	9.7

Xarici investisiyaların cəlb edilməsinin əhəmiyyəti işçilərin sosial vəziyyətində də özünü göstərir. 2012-ci ilin məlumatına görə, əgər respublika üzrə qeyri dövlət sektorunda orta aylıq əmək haqqı

500.3 manat təşkil edirsə, xarici investisiyalı müəssisələrdə orta əmək haqqı 2.48 dəfə çox – 1241 manat olub. Mədəncixarma sənayesində orta əmək haqqı xarici investisiyalı müəssisələrdə ölkə üzrə orta əmək haqqı göstəricisindən 27.76%, emal sənayesində 67%, tikintidə 70% çoxdur. Ancaq burada mənfə amillərdən biri xarici və müştərək müəssisələrdə işləyən işçilərin yerli işçilərlə müqayisədə daha çox əmək haqqı almasıdır. Statistik məlumatlara görə, 2012-ci ildə əcnəbilərin əmək haqqı yerli işçilərlə müqayisədə 6.37 dəfə çox, o cümlədən mədəncixarma sənayesində 8.18 dəfə, emal sənayesində 5.22 dəfə, tikinti sənayesində 4.32 dəfə çoxdur.

Xarici investisiyaların cəlb edilməsi ölkə ərazisində əmək məhsuldarlığının və səmərəliliyin artmasında da xüsusi əhəmiyyətlidir. Xarici investisiyalı müəssisələr özləri ilə yeni texnika və texnologiya gətirməklə yerli müəssisələrdən daha çox məhsuldar fəaliyyət göstərirlər. Statistik məlumatlara görə, əgər 2012-ci ildə xarici və müştərək müəssisələrdə 1 işçiyə düşən istehsalın həcmi 384071 manat, sənayedə 1040847.2 manat, kənd təsərrüfatında 18029 manat, tikintidə 109164 manat təşkil edirsə, ümumilikdə ölkə iqtisadiyyatı üzrə bu göstərici 50283.7 manat, sənayedə 190967 manat, kənd təsərrüfatında 2894 manat, tikintidə isə 69211 manatdır. Bu göstəricilər onu göstərir ki, xarici investisiyalı müəssisələr digərlərinə nisbətən daha məhsuldar işləyirlər.

Ancaq yuxarıda göstərilən bütün müsbət amillərə baxmayaraq xarici investisiya qoyuluşları sahəsində əsas problemlər mövcuddur. Xarici investisiyalar üzrə əsas risklərdən biri xarici və müştərək müəssisələrin regional və sahələr üzrə qeyri bərabər bölgüsüdür. Belə ki, xarici investisiyalı müəssisələr əsasən Bakı şəhərində və hasilat sənayesində fəaliyyət göstərirlər. Statistik məlumatlara görə, 2010-cu ildə 89.36%-i (975 müəssisə), 2012-ci ildə isə fəaliyyət göstərən xarici investisiyalı müəssisələrin 88.57%-i (938 müəssisə) Bakı şəhərində fəaliyyət göstərirlər. Bu müəssisələrin yerinə yetirdikləri işlərin və göstərdikləri xidmətlərin həcmi müvafiq olaraq 2010-cu ildə 23.44 mlrd. manat, 2012-ci ildə 28.61 mlrd. manat olub ki, bu da ümumi işlərin müvafiq olaraq 97,62% və 97.21%-ni təşkil edir. Mədən sənayesində fəaliyyət göstərən müəssisələrin yerinə

yetirdikləri işlərin ümumi işlərdə xüsusi çəkisi 2010-cu ildə 79.3%, 2012-ci ildə isə 83.04% olub. Azərbaycanda fəaliyyət göstərən xarici investisiyalı müəssisələrin əksəriyyəti uzaq xarici ölkələrə məxsusdur. Belə ki, 2012-ci ildə yaradılan xarici müəssisələrin 63-ü MDB ölkələrinə məxsus olub ki, bu da ümumi müəssisələrin cəmi 5.9%-ni təşkil edir. Bu müəssisələrin ümumi məhsul və xidmət istehsalındakı payı 0.16% olub. Azərbaycanda xarici və müştərək müəssisələrin yerinə yetirdikləri işlərin 79.69 %-i (2012-ci il) 20 xarici müəssisə tərəfindən həyata keçirilir.¹

Sektorlar üzrə əsas kapitalla investisiyaların təhlili göstərir ki, 2009-cu ildə əsas kapitalla yönəldilən xarici investisiyaların 77.3%-ə yaxını (2008-ci ildə 68,6%-i) neft sektoruna qoyulmuşdur. Belə ki, 2008-ci ildə investisiyaların 44.3%-i, 2009-cu ildə isə 85.3%-i sənaye sektoruna qoyulmuşdur. 2012-ci ildə əvvəlki illərlə müqayisədə vəziyyət bir qədər pisləşib. 1999-2012-ci illərdə emal sənayesində əsas kapitalla yönəldilmiş xarici investisiyaların ümumi investisiyalarda xüsusi çəkisi 1.0%, kənd təsərrüfatında 0.4% təşkil edib. 2012-ci ildə qeyri-neft sektoruna yönəldilən sərmayələrin əksər hissəsi elektrik enerjisi, qaz və suyun istehsalı və bölüşdürülməsi, mənzil tikintisi, nəqliyyat, anbar təsərrüfatı və rabitə, təhsil, səhiyyə və sosial xidmətlər kimi qeyri-ticari sektorlara yönəldilib.

Əsas kapitalla yönəldilmiş sərmayələrin çox kiçik hissəsi kənd təsərrüfatına, istehsal və emal sahələrinə, ticarət sektorlarına istiqamətləndirilir. Ticarət və qeyri-neft sektorlarında əsas kapitalla yatırılan investisiyaların məhdudluğu bu sektorlarda müasir texnologiyaların, yeniliklərin və yeni biznes imkanlarının çatışmazlığına, həmçinin yeni idarəetmə üsullarının tətbiqinin və müəssisələrin restrukturizasiyasının ləngiməsinə gətirib çıxarır. Bu isə, öz növbəsində, bu sektorların rəqabətqabiliyyətliliyinə mənfi təsir göstərir. Bu fakt göstərir ki, qeyri-neft sektorlarının rəqabətqabiliyyətliliyinin artmasına və qeyri-neft sektorlarına sərmayələrin cəlb edilməsinə ehtiyac var. BXİ-nin cəlb edilməsi və biznes mühitinin təkmilləşdirilməsi sahəsində nəzərə çarpan nailiyyətlərə

¹ 2012-ci ildə xarici və müştərək müəssisələrin işinin əsas göstəriciləri, Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi, Bakı, 2013, s.56

baxmayaraq, hələ də həllini gözləyən bir sıra məsələlər qalır. Müqayisə üçün qeyd edək ki, dünyada bütünlükdə xarici investisiyaların cəmi 22%-i hasilat sənayesinə, 48%-i emal sənayesinə və 30%-i xidmət sektoruna yönəldilir.

Xarici investisiya qoyuluşlarının ölkələr üzrə quruluşunda təmərküzləşmə mövcuddur. Belə ki, Azərbaycana 2012-ci ildə investisiya qoyuluşu üzrə xarici ölkələr və beynəlxalq təşkilatlar arasında Böyük Britaniya yüksək xüsusi çəkiyə (33.6%) malik olub. Britaniya rezidentlərinin Azərbaycanda əsas kapitalla yönəldiyi investisiyaların həcmi 1096.55 mln. manat təşkil edib. Əvvəlki illə müqayisədə Britaniya investorlarının sərmayə yatırımı 87.99 mln. manat və ya 8.4% azalmasına baxmayaraq, 2012-ci ildə Böyük Britaniyanın Azərbaycan iqtisadiyyatına qoyulan xarici investisiyalarda xüsusi çəkisi 33.6% təşkil etmişdir. Böyük Britaniya ilə yanaşı Azərbaycan iqtisadiyyatının əsas xarici investorlarının ilk beşliyinə ABŞ, Yaponiya, Türkiyə və Norveç rezidentlərini daxil etmək olar. Bu beş ölkəni təmsil edən investorların kapital qoyuluşu ümumilikdə 2469.95 mln. manata yaxın olmuşdur ki, bu da ümumi investisiyaların 75.76%-ni təşkil edir.¹

Lakin aparılan təhlillər göstərir ki, son dövrlərdə xarici investorlarla qurulan əlaqələr sistemində bir sıra müsbət dəyişikliklərin olmasına baxmayaraq, qeyd olunan üstünlüklərdən və imkanlardan səmərəli istifadə olunmur. Belə ki, Azərbaycanda güclü xarici investisiya axınına nail olmaq üçün bütöv iqtisadi sistem formalaşdırılmalıdır. Dünya iqtisadiyyatında öncül yer tutan ölkələrin təcrübəsini nəzərə alaraq demək olar ki, Azərbaycanın xarici iqtisadi fəaliyyəti və xarici investorlarla effektiv münasibəti iqtisadiyyatda ümumi liberallaşma prinsipləri nəzərə alınmaqla qurulmalıdır. Ölkədə iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi mexanizmləri beynəlxalq hüquq normalarına və dünya praktikasına uyğun olmalı, iqtisadiyyatın və xarici ticarət əlaqələrinin strukturu ölkənin iqtisadi potensialına, daxili tələbatına və beynəlxalq əmək bölgüsündə malik olduğu üstünlüklərə uyğun olaraq forma-

¹ 2012-ci ildə xarici və müştərək müəssisələrin işinin əsas göstəriciləri, Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi, Bakı, 2013, s.56

laşdırılmalıdır. Bu gün investisiya prosesinin fəallaşması və onun səmərəliliyinin artırılması problemləri Azərbaycan Respublikası üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Xarici investisiyaların cəlb olunması ilk növbədə, Azərbaycan iqtisadiyyatının təxirə salınmaz prioritetlərini, yəni müasir istehsal texnologiyalarının mənimsənilməsini, innovasiya qərarlarını, yeni idarəetmə sistemlərinin, istehsal obyektlərinin yeniləşdirilməsini nəzərdə tutmalıdır. Lakin təcrübənin göstərdiyi kimi, xarici investorlar daha yüksək gəlirli, ən əvvəl, ixraca yönəlmiş xammal sahələrində möhkəmlənməyə çalışırlar. Bu, çox hallarda Azərbaycan iqtisadiyyatının xammal yönümlü olmasına və texniki-texnoloji geriləməsinə şərait yaradır.

Xarici investorların iqtisadi maraqlarının qorunması baxımından Azərbaycan iqtisadiyyatının üstünlüklərini iki qrupda cəmləmək mümkündür: 1-ci qrup amillər bütün inkişaf etməkdə olan ölkələrə, o cümlədən Azərbaycana xas olan üstünlüklərdir. 2-ci qrup üstünlüklər isə birbaşa Azərbaycana aid olan üstünlüklərdir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrə, o cümlədən Azərbaycana aid olan üstünlüklər aşağıdakılardır:

1) İnkişaf etməkdə olan ölkə olduğuna görə inkişaf potensialı inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə dəfələrlə çoxdur. Daha çox inkişaf daha çox gəlir əldə etmək imkanı deməkdir. Bu prinsip dünyadakı transmilli şirkətləri daha çox inkişaf etməkdə olan ölkələrə investisiya qoymağa həvəsləndirir.

2) Yerli firmalar zəif inkişaf etdiyindən, daxildə rəqabət güclü deyil.

3) İnkişaf etməkdə olan ölkələr yüksək risk qarşılığında daha çox gəlir əldə etmək imkanına malikdirlər.

4) İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə xarici investorlar bürokratik əngəllərlə yerli investorlarla müqayisədə daha az üzləşirlər.

Birbaşa Azərbaycana xas olana üstünlüklərdən aşağıdakıları göstərmək olar:

1) Azərbaycanın əlverişli coğrafi-nəqliyyat mövqeyinə malik olması ilə yanaşı, burada inkişaf etmiş beynəlxalq əhəmiyyətli nəqliyyat şəbəkəsi (hava, su, dəmiryolu və avtomobil yolları, neft

və qaz kəmərləri) vardır. Bu, xaricə intensiv əlaqələr yaratmaq imkanını asanlaşdırır;

2) zəngin təbii-iqtisadi potensiala (zəngin mineral-xammal ehtiyatları, məhsuldar torpaqlar, əlverişli təbii-iqlim şəraiti, bol və ucuz işçi qüvvəsi və s.) malikdir;

3) bir sıra müasir texniki-iqtisadi bazaya malik sənaye müəssisələri, istehsal sahələri və infrastruktur obyektləri mövcuddur;

4) güclü elmi-texniki potensial və ixtisaslı kadr ehtiyatı vardır;

5) xarici investisiyaların cəlb olunması və onun müdafiəsi, xarici iqtisadi əlaqələrin liberallaşdırılması və inkişafı haqqında bir sıra vacib qanunların və hüquqi-normativ aktların qəbul olunması və onların həyata keçirilməsi üçün təşkilati-idarəetmə mexanizminin yaradılması;

6) dünyanın bir sıra nüfuzlu xarici şirkətləri ilə birgə təsərrüfatçılıq fəaliyyəti ilə məşğul olan müəssisələrin yaradılması;

7) Dünyanın aparıcı ölkələri ilə dövlətlərarası iqtisadi müqavilələrin bağlanması, beynəlxalq müqavilə və sazişlərə qoşulma, beynəlxalq və regional iqtisadi birliklərə və təşkilatlara daxil olma və s.

Ölkəmizin malik olduğu bu üstünlüklərdən istifadə edərək xarici investisiyaların cəlb edilməsini sürətləndirmək və biznesin inkişafına mane olan məhdudiyətləri aradan qaldırılmaq lazımdır. Qeyd edək ki, xarici investorlar keçid iqtisadiyyatlı ölkələrə investisiya qoyarkən 3 əsas riski qiymətləndirirlər: a) makroiqtisadi sabitlik-iqtisadi artım, inflyasiya, valyuta məzənnə riski və s. b) institusional risk – xarici investisiya mühiti, vergi rejimi, hüquqi tənzimləmə və korrupsiyanın səviyyəsi; c) siyasi risklər – siyasi sabitlik, siyasi azadlıqlar və s.

Azərbaycanın ümumi investisiya siyasəti hazırlanarkən göstərilən risklərin minimuma endirilməli, daxili istehsal və istehlak bazarına investorların daxil olmasına şərait yaradılmalı, istehsal sahəsinə xarici investisiyaların 2 ildən artıq müddətə cəlb edilməsi stimullaşdırılmalı, xarici investorlara kapital qoyuluşu üçün biznes mühitinin cəlbedici olduğu haqqında tam məlumat verən və bey-

nəlxalq təşkilatlar tərəfindən müəyyən edilən reytinglərin artırılması istiqamətində iş aparan dövlət (regional) agentlikləri yaradılmalıdır. Qeyd edək ki, dünyanın aparıcı təşkilatlarının müəyyən etdiyi reyting hər bir ölkə, xüsusilə də iqtisadiyyatında xarici investisiyaya daha çox ehtiyac duyan ölkə üçün çox əhəmiyyətlidir. Xarici şirkətlər hər hansı bir ölkə iqtisadiyyatına investisiya qoyarkən beynəlxalq təşkilatların həmin ölkə üzrə qiymətləndirdiyi investisiya və biznes mühitini əks etdirən göstəricilərə böyük önəm verirlər. Son illər Azərbaycan iqtisadiyyatında liberallaşma, özəl mülkiyyətin inkişafı, biznes mühitinin yaxşılaşdırılması və xarici investisiyalara əsaslı güzəştlərin verilməsi sahəsində mühüm islahatların aparılmasına baxmayaraq, beynəlxalq təşkilatların reytingində ölkəmizin tutduğu mövqeyi daha da yüksəltmək imkanları vardır. Ölkələr xarici investorları cəlb etmək üçün iqtisadiyyatda daha geniş liberallaşma həyata keçirərək investisiya mühitini yaxşılaşdırmağa çalışırlar. UNCTAD-ın məlumatına əsasən, 2010-cu ildə dünya ölkələrində dövlət tənzimlənməsində 149 dəyişiklik edilib. Bu dəyişikliklərin 101-i liberallaşma və məhdudiyətlərin aradan qaldırılması ilə bağlıdır. Qeyd edək ki, maliyyə böhranı ilə əlaqədar olaraq xarici investisiyaların cəlbə ilə bağlı liberallaşdırılma prosesləri nisbətən zəifləyib. Müqayisə üçün qeyd edək ki, 2004-cü ildə iqtisadi tənzimləmədə 270 dəyişiklik olub. Bu dəyişikliklərin 234-ü yumşaldılmaya aiddir.¹

Ümumilikdə, ölkə iqtisadiyyatına xarici investisiyaların cəlb edilməsi üçün aşağıdakı tədbirlərin görülməsi zəruridir:

1. xarici investisiyalarda emal sənayesinin, xüsusi ilə qeyri-neft sektorunun payının artırılması tədbirlərinin həyata keçirilməsi;
2. qeyri-neft sektoruna investisiyaların cəlb edilməsini yaxşılaşdırmaq məqsədilə stimullaşdırıcı xarakterli hüquqi-iqtisadi mexanizmlərin tətbiqi;
3. əsas istehsal fondlarının sürətli fiziki və mənəvi köhnəlmə səviyyəsini nəzərə alaraq, investisiya qoyuluşlarının texnoloji

¹ World Investment Report 2011., Non equity Modes of International Production and Development, UNCTAD, p. 12

strukturunda mütərəqqi dəyişikliklərə nail olmaq istiqamətində tədbirlər görülməlidir. Xarici investisiyalarda yeni texnika və texnologiyaları özündə əks etdirən investisiyalara daha çox üstünlük verilməlidir.

4. Azərbaycanın ÜTT-yə üzvlüyünün sürətləndirilməsi;

5. regional inteqrasiya bloklarında fəal iştirak etmək, həmçinin region ölkələri ilə ikitərəfli müqavilə imzalayaraq xarici ticarətlə bağlı qarşılıqlı güzəştlər əldə etmək

Azərbaycan iqtisadiyyatında investisiya aktivliyini yüksəltmək məqsədilə investisiyaların innovasiyalarla müşayiət olunmasını, milli istehsal sahələrində yüksək texnologiyaların tətbiqinin genişlənməsini, maşınqayırma sektorunun modernləşdirilməsini, bank və sığorta sahələrində olan artıq likvidliyin real sektorun investisiya layihələrinə transformasiyasını, xaricə kapital axınının məhdudlaşdırılmasını və kapitalın xaricdən geri qaytarılmasını təmin etmək üçün səmərəli tədbirlər həyata keçirilməlidir.

4.2. Valyuta məzənnəsi və iqtisadi artım

Qloballaşmanın əsas xüsusiyyətləri içərisində ölkələr arasında kapital axınının genişlənməsini, beynəlxalq valyuta, kredit və fond bazarlarının inkişafını, beynəlxalq hesablaşma və pul köçürmələrinin sürətlənməsini, həmçinin beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatlarının dünya ölkələrinə təsirinin güclənməsini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Qloballaşmanın genişlənməsi nəticəsində beynəlxalq bazarlarda əmtəə və xidmətlərin alış və satış dövriyyələrinə nisbətən maliyyə əməliyyatlarının daha yüksək sürətlə artdığı müşahidə olunur. Maliyyə qloballaşması genişləndikcə, valyuta münasibətlərinin ölkələr arasındakı iqtisadi əlaqələrə təsiri daha da güclənir. Odur ki, ölkələrin rəqabətqabiliyyətliliyini göstərən beynəlxalq indeksi müəyyən etmək üçün istifadə edilən 12 göstəricilərdən 8-i valyuta sferasına aiddir. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, xarici iqtisadi əlaqələr genişləndikcə və ölkənin valyuta-kredit sferası inkişaf etdikcə, ölkənin iqtisadi artım potensialı daha yüksək olur və milli iqtisadiyyatın beynəlxalq rəqabətqabiliyyətliliyi artır.

Son illərdə dünya iqtisadiyyatının əsas meyllərindən biri də, beynəlxalq səviyyədə valyuta sisteminin qeyri-sabit olmasıdır. Beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının və dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin bütün cəhdlərinə baxmayaraq, valyuta məzənnələrinin vaxtaşırı dəyişməsi, buna müvafiq olaraq, iqtisadiyyatda qeyri-sabit dalğalanmaların davamlı artması müşahidə olunur. İqtisadi proseslərdə ən mənfi amillərdən biri dünyanın əsas valyutalarında, yəni dollar və avronun məzənnəsində olan kəskin dəyişmələrdir. Bunun nəticəsidir ki, son illər dünya ödəniş sistemlərində yeni bir valyutanın yaranması ideyası diqqət mərkəzindədir. Məlum olduğu kimi, son illər Rusiya, Çin və s. ölkələr özlərinin yaratdıqları bəzi regional ittifaqlar çərçivəsində milli valyutaların dünya pulu rolunu oynaması barədə təşəbbüslər göstərirlər.

Dünya iqtisadiyyatında gedən proseslərdən biri də, dünyanın aparıcı ölkələri arasında milli valyutaların ucuzlaşması ilə ixracın artırılması və iqtisadi artımın stimullaşdırılmasına əsaslanan iqtisadi siyasətin genişlənməsidir. Hazırda valyuta məzənnələri iqtisadi inkişafın əsas göstəricilərindən və dövlətin maliyyə siyasətinin əsas alətlərindən birinə çevrilib. Valyuta məzənnəsinin devalvasiya və revalvasiya nəticəsində dəyişməsi ölkədə makroiqtisadi göstəricilərə, o cümlədən idxal-ixrac əməliyyatlarına geniş təsir göstərir. Beynəlxalq təcrübədə ən çox istifadə edilən devalvasiyadır. Çünki devalvasiya ixracın real həcmnin artmasına və idxalın azalmasına gətirir və ona görə də ixrac üzrə ixtisaslaşmış və idxala rəqabətli sahələrdə yeni iş yerləri açılır və gəlir artır. Lakin ilk baxışdan bu proseslər məntiqi görünsə də, həmişə müsbət nəticə vermir:

1. Devalvasiya xarici ticarət şəraitini pisləşdirərək, ölkədə hər ixrac vahidi üçün daha çox idxala səbəb ola bilər. Ona görə də devalvasiya ancaq ticarət şəraitini yaxşılaşdırdığı və ya ən azı ona təsir etmədiyi halda ticarət balansının müsbət olmasına gətirib çıxara bilər.

2. Devalvasiya tədiyyə balansını tənzim etməyə xidmət etdikdə müsbət nəticəyə gətirir. Çünki devalvasiya yaranmış kəsiri aradan qaldırmaqla Mərkəzi Bankların valyuta məzənnəsini süni

surətdə sabit saxlamaq üçün daha çox valyuta ehtiyatı xərcləməkdən xilas edir.

3. Devalvasiya ticarət balansını yaxşılaşdırmaya bilər, çünki real məzənnə alıcılıq qabiliyyəti pariteti səviyyəsinədək artdıqda ixrac artır. Bu səviyyədən sonra ixracın artımı baş vermir. Əksinə daxili xərclər artdığı üçün ticarət balansı pisləşir.

Bütün bunlara yekun olaraq qeyd etməliyik ki, milli valyutanın devalvasiyası ixrac qiymətlərinin bahalaşmasına və idxal qiymətlərinin isə ucuzlaşmasına gətirib çıxarır və nəticədə idxal azalır, ixrac isə artır. Ancaq devalvasiyanın ixracdan daxil olan vəsaitə xalis effekti pozitiv olmaqla yanaşı neqativ də ola bilər. Belə ki, ixrac edilən ölkədə qiymətlərin ucuzlaşmasına istehlakçıların münasibəti az olarsa onda valyuta məzənnəsinin ucuzlaşmasının elə bir effekti olmur. Digər tərəfdən idxal qiymətlərinin artmasına yerli istehlakçıların münasibətindən asılı olaraq idxalın artması və ya azalması baş verir. Devalvasiyanın xarici ticarət balansına təsiri qısa zaman kəsiyində baş verə bilməz. Aparılan empirik araşdırmalar göstərir ki, qısa zaman intervalında milli valyutanın devalvasiyası yaxud, revalvasiyanın baş verməsindən asılı olmayaraq xarici ticarət dövriyyəsinin həm mütləq həm də nisbi həcmnin bu amilə verdiyi reaksiya sıfıra bərabər olacaqdır. Uzun müddətli vaxt ərzində milli valyutanın ucuzlaşması başlıca olaraq möhtəkir əməliyyatların intensivliyinin kəskin azalması ucbatından xarici ticarət şəraitinin yaxşılaşdırılmasına müsbət istiqamətli təsir göstərə bilər. Amma ümumilikdə devalvasiya idxaldan asılı olan istehsal sahələrində xərclərin aşağı düşməsinə səbəb olur. Bəzən idxal qiymətlərinin aşağı düşməsinə baxmayaraq, idxalçı firmalar ölkə daxilində qiymətləri aşağı saldırlar və valyuta məzənnəsinin dəyişməsindən əlavə gəlir əldə edirlər.

Ümumiyyətlə, real valyuta məzənnələrinin baha və ya ucuz olmasının iqtisadi inkişafa və səmərəliliyə təsiri barədə müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bəzi iqtisadçıların fikrincə, real valyuta məzənnələrinin artması iqtisadi artımın saxlanmasına kömək göstərir. Belə ki, real valyuta məzənnəsinin yüksəlməsi ölkədən xaricə kapital axının qarşısını alır, investisiya, o cümlədən maşın və

avadanlıqların idxalını stimullaşdırır. Real valyuta məzənnəsinin ucuzlaşması isə, xammal ixrac edənlər üçün səmərəli şərait yaradır. Ucuz real valyuta məzənnələrinin tərəfdarları hesab edirlər ki, belə halda, ölkə daxilində istehsal olunan malların səmərəliliyi artır və iqtisadi artıma şərait yaranır. Valyuta məzənnəsinin tədqiq edən iqtisadi nəzəriyyələrin əksəriyyətində real valyuta məzənnəsi ilə ölkədəki iqtisadi artım arasında əlaqənin olduğu sübut edilir. Klassik nəzəriyyədə göstərilir ki, real valyuta məzənnəsinin ucuzlaşması istehsalın genişlənməsi ilə və iqtisadi artımla müşahidə olunur. İxracatçılar məhsul istehsalına çəkilən xərcləri milli valyuta ilə həyata keçirdiklərindən və ixracdan daxil olan vəsaitlər xarici valyutada olduğundan, real valyuta məzənnəsinin ucuzlaşması ixrac üçün istehsal edilmiş malları daha səmərəli edəcək. Digər tərəfdən, idxal olunan mallara nisbətən ölkə daxilində istehsal olunan mallar daha ucuz olacaq və nəticədə istehsal genişləndiyindən iqtisadi inkişaf baş verəcək.

Nəzəri olaraq milli valyutanın ucuzlaşması ixracı ucuzlaşdırır, idxalı bahalaşdırır. Qısa müddətdə bahalaşan idxal «qiymət effekti» nəticəsində tədiyyə balansına mənfi təsir edir. Uzunmüddətli dövrdə isə ixracın artması «kəmiyyət effekti» ilə tədiyyə balansına müsbət təsir edir. Bu adətən *J* əyrisi kimi qiymətləndirilir: ***J* əyrisi (Marşall-Lerner şərti)**.

Ancaq milli valyutanın ucuzlaşmasının ixracı stimullaşdırması və iqtisadi artım yaratması üçün digər şərtlərin olması da vacibdir. Məsələn, milli valyutanın ucuzlaşması əgər iqtisadiyyatda dollarlaşma səviyyəsi 84%-dən yuxarıdırsa, iqtisadi artıma mənfi təsir göstərir. Dollarlaşmanın kritik həddi 50 %-dir.

Digər tərəfdən, əgər ölkənin xarici borc öhdəlikləri azdırsa, milli valyutanın 10% ucuzlaşması iqtisadi artımı 0.7% artırır. Əgər xarici borcların həcmi yüksəkdirsə ÜDM-in artım tempi 1.6% azalır.

Hələ də iqtisadçılar tərəfindən müəyyən edilməyib ki, real valyuta məzənnəsinin səviyyəsi necə olmalıdır ki, iqtisadiyyatda sabitlik yaransın və iqtisadi proseslərdə tarazılıq təmin edilsin. Əgər bu dəqiq müəyyən edilsəydi zaman-zaman dünya ölkələrinin iqtisadiyyatında sabitlik pozulmazdı və maliyyə böhranları baş

verməzdi.

Qeyd edək ki, neft ixrac edən ölkələrdə ixracın əsas hissəsinin xam neft təşkil etməsi və neftin dünya qiymətlərinin isə dəyişkən olması, bu ölkələrdə valyuta məzənnəsinin real dəyərinin kəskin dalğalanmalarına gətirib çıxarır. Son illər dünyanın aparıcı valyutalarının məzənnələrinin kəskin tərəddüdləri bir çox ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycanda məzənnə siyasəti amilinin əhəmiyyətini daha da artırmışdır. Dünyanın aparıcı valyutalarının məzənnələrində müşahidə edilən əhəmiyyətli tərəddüdlər ölkədə inflyasiya idxalına şərait yaratmaqla bərabər, iqtisadi subyektləri müəyyən dərəcədə məzənnə riskinə həssas edir.

Azərbaycanda milli valyutanın məzənnəsinin ABŞ dollarına əsasən formalaşması bu valyutanın dünyanın digər aparıcı valyutalarına qarşı kifayət qədər dəyişkən olması şəraitində nominal effektiv məzənnə üzrə hədəfə nail olunmasını mürəkkəbləşdirir. Qeyd olunanları nəzərə alaraq, Mərkəzi Bank 11 mart 2008-ci il tarixindən manatın dəyərinin valyuta səbətində nəzərən sabit saxlanılması konsepsiyasının reallaşdırılmasına başlamaq haqqında qərar qəbul etmişdir. Qərara alınmışdır ki, ilkin olaraq ABÖ dolları və avrodan ibarət iki valyutalı səbət tətbiq olunsun və bu valyutaların səbətdə paylarının dəyişməsi mərhələlərlə həyata keçirilsin. Mərkəzi Bank ölkənin xarici iqtisadi əlaqələrində dünyanın aparıcı valyutalarının rolunu nəzərə alaraq, son mərhələdə səbətin optimal strukturuna nail olmaları nəzərdə tutur. Səbətə görə, manatın kursu müəyyən ediləndə 90% dollar, 10% isə avronun təsiri əsas götürülür. Qeyd etmək lazımdır ki, bu qayda ilə əlaqədar olaraq, dolların kursunda kiçik dəyişiklik baş verən kimi manatın məzənnəsinə təzyiqlər artır və Mərkəzi Bank bazara müdaxilə etməli olur. Fikrimizcə, bunu nəzərə alaraq, valyuta səbətində avronun çəkisi 10%-dən 30-40%-ə yüksəldilməsi, dolların isə çəkisinin 60-70%-ə salınması daha məqsəduyğun ola bilər. Məsələn, Rusiyada dollar və avronun çəkisi 55/45 nisbətində götürülür.

Xronologiya göstərir ki, Azərbaycanda 1995-ci ildən başlayaraq manatla dollar arasında sabit kurs siyasəti yürüdülməsinə çalışılır. Həmin dövrdən, son dövrlərdə dollar-manat məzənnə-

si 0.8-lə 0.98 arasında, 2008-ci ilin iyulundan etibarən isə məzənnə bir qayda olaraq 0.8-lə 0.81 intervalında dəyişib. 2010-cu ildən başlayaraq, manatın ABŞ dolları ilə müqayisədə məzənnəsi 1 dollar 0.7856 AZN nisbətinə qədər bahalaşmışdır. Lakin 2014-cü ilin sonlarından başlayaraq neftin dünya qiymətlərinin kəskin ucuzlaşması nəticəsində ölkəyə daxil olan valyuta vəsaitlərinin azalması, ölkədə devalvasiya risklərini artırmış və nəticədə manatın dollarla müqayisədə məzənnəsi 33% azalaraq 1 ABŞ dolları 1.05 manat təşkil etmişdir.

Ümumiyyətlə, 2000-2014-cü illərdə Azərbaycan manatının məzənnəsinin nominal və real məzənnə indeksləri üzrə dəyişməsi təhlil etdikdə aydın olur ki, bu dövrə manat hər iki indeks üzrə bahalaşmışdır.

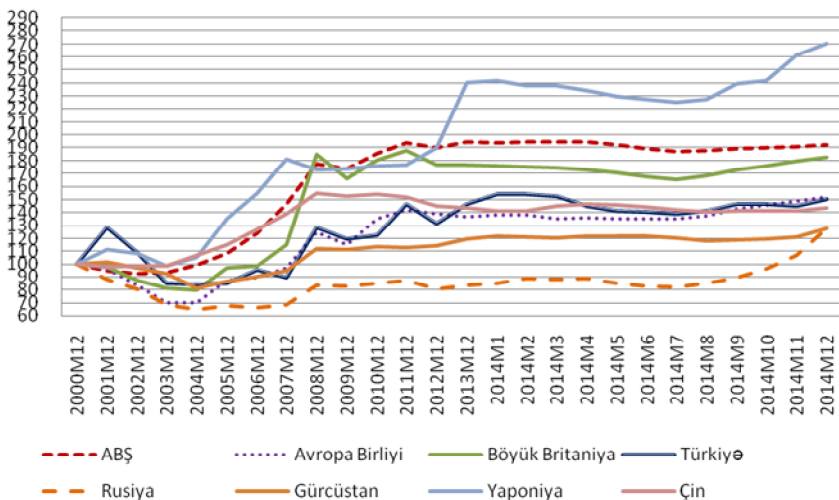
Cədvəl 4.3. 2000-2014-cü illərdə MNEM-nin və MREM-nin dinamikası

	2000	2002	2003	2005	2007	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Ümumi ticarət dövriyyəsi üzrə											
MNEM	100	97.3	86	92.1	85	98.3	104.2	108.1	108.3	108.1	124.5
Qeyri-neft sektoru üzrə MNEM	100	106	96	102	97	119.1	123.2	131.9	131.3	139	173.1
MREM	100	86.9	75	85.8	95	115.6	127.7	134.2	130.3	131.5	146.6
Qeyri-neft sektoru üzrə MREM	100	87.1	75	81.4	89	110	115.3	121.6	114.8	120.8	140.7

Cədvəl 4.3-dən görüldüyü kimi, manatın ümumi ticarət dövriyyəsi üzrə nominal effektiv məzənnəsi (MNEM) 2000-ci ilə nisbətən 2013-cü ildə ümumi ticarət dövriyyəsi üzrə 8.1%, qeyri-neft sektorunda isə 39% bahalaşmışdır. Real effektiv məzənnə (MREM) isə, ümumi olaraq 31.5%, qeyri neft sektoru üzrə 20.8% bahalaşmışdır. 2014-cü il ərzində isə manatın həm ümumi ticarət

dövriyyəsi, həm də qeyri neft sektoru üzrə məzənnə kəskin olaraq bahalaşmışdır.

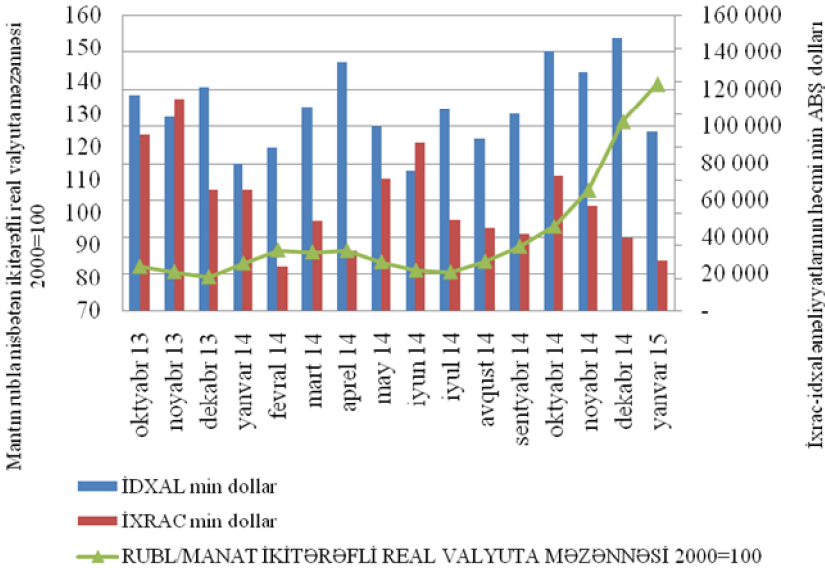
Hesablamalara əsasən, 2012-2014-ci il ərzində manatın nominal ikitərəfli məzənnəsinin dinamikası real ikitərəfli məzənnələrin dəyişməsinə təsir göstərmişdir. Bu illər ərzində manat Gran və Cənubi Koreya valyutaları istisna olmaqla əksər partnyor ölkələrin milli valyutalarına nəzərən həm nominal, həm də real olaraq möhkəmlənmişdir.

Qrafik 1. Manatın partnyor ölkələrin valyutalarına nisbətən real məzənnəsi 2000=100

Qrafik məlumatlarından görüldüyü kimi 2007-ci ildən başlayaraq manatın xarici ticarətdə əsas tərəfdaş ölkələrin milli valyutalarına nisbətən məzənnəsi ilbəl bahalaşmışdır. Region ölkələrinin əksəriyyətində isə milli valyutaların devalvasiya edilməsi, manatın həmin valyutalarla müqayisədə dəyərini kəskin möhkəmləndirmişdir. Statistik məlumatlara görə, 2014-cü ilin sonuna Azərbaycan manatın real məzənnəsi Türkiyə lirəsinə nisbətən 51.9%, Rusiya rubluna nisbətən 39.2%, Gürcüstan larisinə nisbətən 32.2%, Belarusiya rubluna nisbətən isə 51.4% bahalaşmışdır. Bu amil həmin ölkələrdən Azərbaycana idxalı stimullaşdır.

raraq, ixracın həcmnin azalmasına səbəb olmuşdur. Məsələn, 2014-cü ilin son aylarında Rusiya rublunun kəskin devalvasiyası Azərbaycandan Rusiyaya ixrac edilən qeyri neft sektorunun məhsullarını kəskin azaltmışdır.

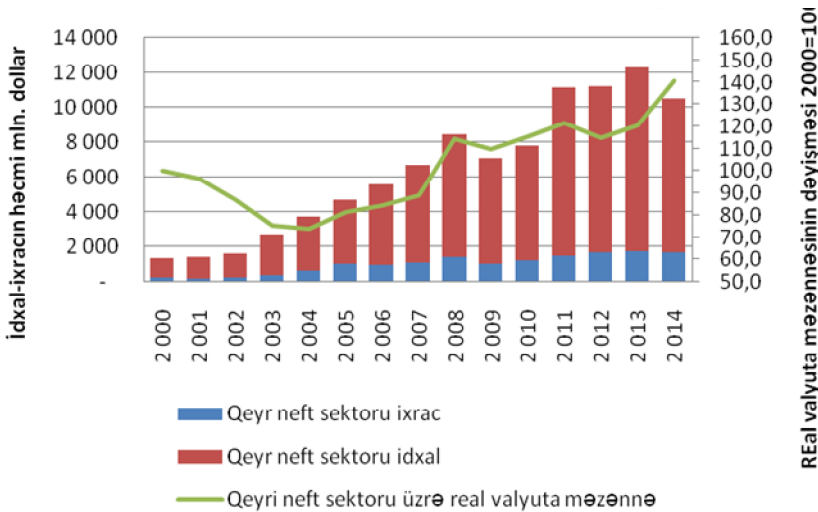

Qrafik 2. Rusiya ilə idxal-ixrac əməliyyatları və real ikitərəfli valyuta məzənnəsi arasında əlaqə

Qrafikdən də, göründüyü kimi, 2014-cü ilin oktyabr ayından başlayaraq, rublun ucuzlaşması nəticəsində Azərbaycanın bu ölkəyə ixracını kəskin azaltmışdır.

Ümumiyyətlə, təhlil göstərir ki, manatın bahalaşması qeyri neft sektorunun ixracına mane olan və idxalı stimullaşdıran amillərdən biri olmuşdur.

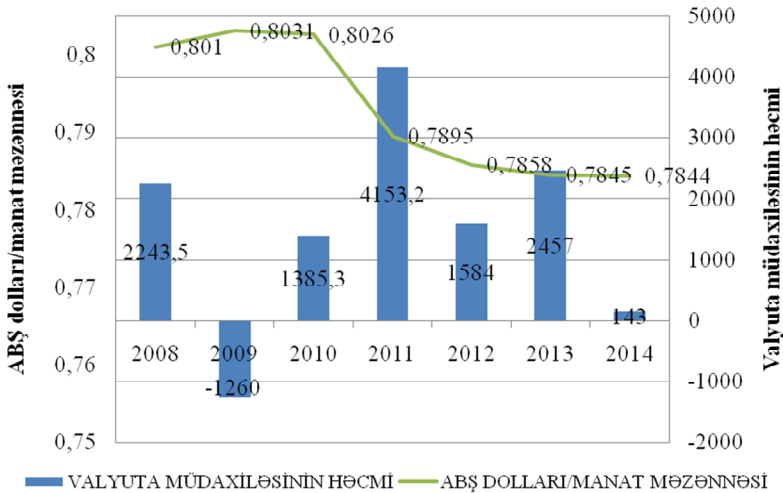
2008-ci ildən başlayaraq Mərkəzi Bank manatın bahalaşmasının qarşısının alınması üçün, bazara müdaxilə edərək dollar alışı həyata keçirmişdir. Təkcə 2013-cü ildə Mərkəzi Bank valyuta bazarına 2.5 mlrd dollar məbləğində müdaxilə etmişdir. Ümumiyyətlə, 2013-cü ilin məzənnə siyasəti valyuta bazarında tələb və

Qrafik 3. Qeyri-neft sektoru üzrə idxal-ixracın həcmi və manatın real məzənnəsi arasında əlaqə

təklif arasında tarazlığın təmin olunmasına və bu əsasda manatın ABŞ dollarına qarşı məzənnəsinin sabitliyinə yönəldilmişdir. Məzənnə siyasətinin parametrləri tədiyyə balansının vəziyyəti, bank sektorunda maliyyə sabitliyinin və qeyri-neft sektorunun rəqabət qabiliyyətinin qorunması hədəfləri nəzərə alınmaqla müəyyənləşdirilmişdir. Ölkənin tədiyyə balansında böyük profisitinin mövcud olması şəraitində valyuta bazarında təklif tələbi üstələmişdir. Ümumiyyətlə, 2014-cü ilin ikinci yarısından başlayaraq xam neftin qiymətinin sürətli şəkildə azalması ölkəyə daxil olan valyuta ehtiyatlarını sürətli şəkildə azaltmışdır. Bunun nəticəsi olaraq, Azərbaycan Mərkəzi Bankının valyuta bazarına intervensiyası 2014-cü ildə kəskin şəkildə azalmışdır.

Beləliklə, aparılmış təhlillər göstərir ki, son illər beynəlxalq və daxili valyuta bazarlarında baş verən proseslər manatın partnyor ölkələrin valyutalarına nəzərən nominal ikitərəfli məzənnələrinin dinamikasında öz əksini tapmışdır. Nəticədə, Azərbaycan manatının dəyəri digər valyutalara nisbətən həm uzunmüddətli dövrdə, həm də qısamüddətli dövrdə artmışdır.

Qrafik 4. AMB-nin valyuta müdaxiləsinin həcmi, min dollar

Hesablamalara əsasən, manatın bahalaşmasının qeyri-neft ÜDM-nə təsiri aşağıdakı kimi olur:

– manatın qeyri-neft sektoru üzrə ümumi ticarət dövriyyəsi çəkili real effektiv məzənnəsinin möhkəmlənməsi bir rübdən sonra qeyri-neft sektoruna öz mənfi təsirini göstərməyə başlayır. Bu təsir qeyri-neft ÜDM artımının 1.48% zəifləməsi kimi nəzərə çarpır. Bir ilə qədər bu təsir daha da yüksələrək qeyri-neft ÜDM-i artımının 1.85% zəifləməsi ilə nəticələnir;

– qeyri-neft ÜDM-nin dəyişkənliyində qeyri-neft sektoru üzrə ümumi ticarət dövriyyəsi çəkili real effektiv məzənnənin payı birinci ilin sonunda 43.5%-ə, ikinci ilin sonunda isə 60%-ə bərabərdir. Bu real məzənnə möhkəmlənməsinin qeyri-neft sektorunun inkişafına mənfi təsir effektini açıq şəkildə əks etdirir.

Aparılan təhlillər göstərir ki, Azərbaycanda milli valyutanın real məzənnəsinin yüksəlməsi iki ssenari üzrə baş verib:

1) Mərkəzi Bank aktiv şəkildə ölkəyə daxil olan valyutaları alıb əvəzində dövriyyəyə manat kütləsi buraxır. Nəticədə, inflyasiya artır və manatın nisbi sabit məzənnəsi saxlanılmaqla onun real məzənnəsi güclənir.

2) Mərkəzi Bank valyuta satışı əvəzinə ölkədə dollar kütləsinin artımına üstünlük verir. Bu, sabit qiymət fonunda milli valyutanın real məzənnəsinin güclənməsinə gətirib çıxarır.

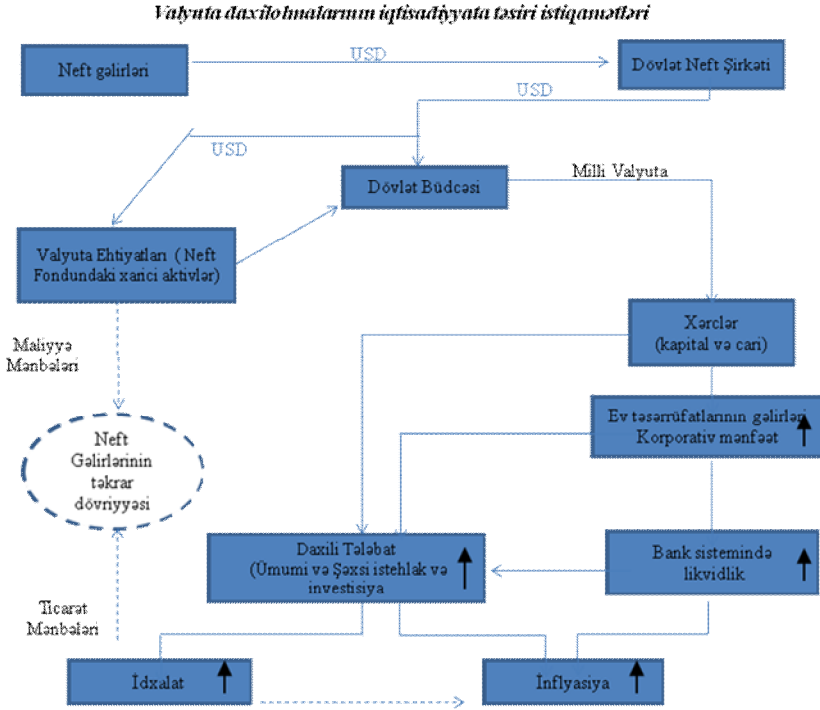
Azərbaycanda real valyuta məzənnəsinin bahalaşmasının hərəkətverici qüvvəsi olan valyuta təklifinin artmasının əsas səbəblərini belə qruplaşdırmaq olar:

- a) Neft Fondunun dövlət büdcəsinə transferləri;
- b) Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkətinin mənfəət vergisinin ABŞ dolları ilə ödənilməsi;
- c) Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin xarici valyutada gəlirləri;
- d) Birbaşa və yaxud dolaylı dövlət zəmanəti altında dövlət müəssisələrinin xarici borcları;
- e) Azərbaycanın kommersion banklarının xarici kreditordan aldığı borclar;
- f) Dövlətin xarici kreditordan aldığı borclar. Bütün bunlar ölkədə dollar təklifini artırır və nəticədə manatın bahalaşması prosesi baş verir.

Neft ixracının milli valyutaya təsiri prosesi aşağıdakı sxemdə əks olunmuşdur (sxem 5).

Neft ixracının artması və neftin dünya bazarında bahalaşması nəticəsində, real valyuta məzənnələrinin də bahalaşması ölkənin istehsal etdiyi məhsulların digər ölkələrdə istehsal olunan eyni məhsullarla rəqabət aparmaq qabiliyyətinin aşağı düşməsinə səbəb olur. Digər tərəfdən, neft istehsalı və ixracının artmasından əldə edilən «neft dollarının» valyuta bazarına daxil olması nəticəsində, milli valyutanın möhkəmlənməsi neft ixrac edən ölkələrin əsas xarakterik xüsusiyyətidir. Milli valyutanın möhkəmlənməsi nəticəsində, ənənəvi ixrac məhsullarının rəqabət qabiliyyətinin aşağı düşməsi və qeyri-neft sektoruna aid ixracın səviyyəsinin azalması qaçılmaz olur. Hesablamalara görə, Azərbaycanda real effektiv məzənnənin 10% artması ixracı 1.5% azaldır və ölkənin real idxalını 2.6% artırır.¹ Digər tərəfdən, valyutanın real dəyəri artdıqca

¹Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı // "Mərkəzi bank və iqtisadiyyat", 2014, №2, s.12.

Sxem 5. Valyuta daxilolmalarının iqtisadiyyata təsir istiqamətləri

İdxal yönümlü iqtisadiyyatda əhalinin fərdi istehlakı stimullaşır, sektorlararası iqtisadi əlaqələr pozulur. Təklifin mühüm hissəsi idxalın hesabına ödənilməsi üçün ölkədə yaranmış əlavə dəyər idxal olunan malların alınmasına sərf olunur, istehlak zənbilində ərzağın xüsusi çəkisi artır. Real valyuta məzənnəsinin artıb azalması təkcə pul emissiyasının həcmi, qızıl-valyuta ehtiyatlarının vəziyyəti, idxal və ixrac əməliyyatlarının səmərəliliyinə deyil, həmçinin makroiqtisadi göstəricilərə, o cümlədən ÜDM, investisiya qoyuluşuna, sənaye məhsullarının fiziki həcm indeksində də təsir göstərir.

Qeyd edək ki, beynəlxalq təşkilatlar Azərbaycana təklif edirlər ki, neft gəlirlərinin xarici ölkələrdə ABŞ dolları şəklində saxlanması, neft gəlirlərinin ancaq idxalın maliyyələşdirilməsinə sərf edilməsi, dövlət büdcəsi xərclərinin və Neft Fondundan transfertlə-

rin artırılmaması, həmçinin dövlət xərclərinin səmərəliliyinin artırılması təmin edilsin.¹ Fikrimizcə, dövlət xərclərindən səmərəli istifadə edilməsi, bank sektorunun inkişafı və qeyri-neft sektorunun inkişafı vasitəsilə antiinflasiya tədbirlərinin həyata keçirilməsi zəruridir. Hazırda Mərkəzi Bankın qarşısında duran əsas vəzifə inflasiyanın birmənalı olaraq sabit vəziyyətdə saxlanmasıdır. Bu, uzunmüddətli perspektivdə proqnozlaşdırılmalıdır. Hökumət inflasiyanı aşağı səviyyədə saxlamaq və milli valyutanın məzənnəsinin kəskin dəyişməsinin qarşısını almaq vəzifəsini qoyur.

4.3. Dövlətin xarici borcları və iqtisadi təhlükəsizlik

Xarici borc problemi xarici iqtisadi əlaqələr sistemində və onun tənzimlənməsi mexanizmində xüsusi yer tutur. Dünyanın bir çox ölkələrində xarici borclar daxili maliyyə mənbələrindən heç də geridə qalmır. Xarici borclar keçmişdə ancaq fəvqəladə zəruri hallarda cəlb edilirdisə, müasir dövrdə ölkələrin iqtisadi inkişafının maliyyələşdirilməsi üçün əsas mənbə hesab edilir. Dünya praktikası göstərir ki, xarici borc keçid iqtisadiyyatlı ölkələrin xarici iqtisadi strategiyasının formalaşdırılmasında mühüm rol oynayır.

Ötən əsrin sonlarından başlayaraq inkişaf etməkdə olan ölkələrdə xarici borclar iqtisadi inkişaf strategiyasının tərkib hissəsinə çevrilib. Xüsusilə, II Dünya müharibəsindən sonra xarici borclara əsaslanan inkişaf modelləri geniş tətbiq edilmişdir. Xarici borcların cəlb edilməsi, iqtisadi artımı stimullaşdırmaqla yanaşı, hökumət tərəfindən iqtisadi artım templərinin artırılması, sabitləşmə və yenidən bölgü siyasətinin əsas aləti kimi istifadə edilir. Xarici maliyyə mənbələrindən vəsaitlərin cəlb edilməsi ölkənin xarici iqtisadi əlaqələrinin tərkib hissəsi kimi xarakterizə olunur. Bu baxımdan, xarici dövlət borcları ölkənin ümumi iqtisadi durumuna təsir göstərən əsas amillərdən biridir. Lakin xarici borc vəsaitləri həmin vəsaitlə-

¹ Republic of Azerbaijan: 2010 Article IV Consultation-Staff Report; Public Information Notice on the Executive Board Discussion; and Statement by the Executive Director for Azerbaijan. May 2010 IMF Country Report No. 10/113. P.2

rin qaytarılması baxımından bir çox çətinliklər yarada bilər. Dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, xarici borclar cəlb edilərkən ÜDM artır və ödəniləndə isə azalır. Xarici borclar səmərəliliyə də təsir göstərir. Ancaq əsas məsələ xarici borcların cari xərclərin maliyyələşdirilməsi üçün deyil, investisiya layihələrində istifadə edilməsidir. Əgər cəlb edilmiş borclar daxili borcların və ya büdcə kəsirinin ödənilməsinə sərf edilərsə onda səmərəlilik azalar. Əgər bu vəsaitlər iqtisadi inkişafın təmin edilməsi üçün istifadə edilərsə, səmərəlilik artar.

Dövlətin xarici borclarının əsas səbəbi dövlət xərclərinin daxili mənbələr hesabına qarşılana bilinməməsi, tədiyyə balansındakı kəsir və investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsidir. Qeyd edək ki, büdcə kəsirinin örtülməsi üçün ən geniş yayılmış vasitələrdən biri, xarici mənbələrdən cəlb edilmiş birbaşa kreditlərdir. Bu zaman kreditorlar qismində beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatları, xarici kommersiya bankları və digər subyektlər çıxış edə bilirlər. Xarici mənbələrdən bu məqsədlə cəlb edilmiş kreditlər dövlətin xarici borcu kimi xarakterizə olunur. Kreditlərin qaytarılması, əksər hallarda, dövlət büdcəsi hesabına həyata keçirilir. Bir çox hallarda bu, borc alan dövlətin malik olduğu büdcə gəlirlərinin müəyyən bir hissəsinin borcların əsas və faiz məbləğlərinin ödənilməsinə ayrılması formasında mövcud olur. Belə ödəmə borcalan dövlətin iqtisadi müstəqilliyini məhdudlaşdırmaqla yanaşı, dövlət büdcəsini bir sıra çətinliklərlə üzləşdirir. Çünki büdcədə dövlət borclarının, o cümlədən xarici borc öhdəliklərinin təmin edilməsi ilə bağlı xərclər məcburi xarakter daşıyır. Hər hansı bir dövlət cəlb etdiyi xarici borc vəsaitlərini cari xərclərin ödənilməsinə yönəldərək qeyri-səmərəli şəkildə istifadə edərsə, bu, büdcə sistemində, həmçinin ölkə iqtisadiyyatında qeyri-sabitliyinə gətirib çıxara bilər.

Xarici borc ehtiyacını müəyyən etmək üçün bir sıra makroiqtisadi metodlar irəli sürülüb. Bu metodlar içərisində ən mühümü 1966-cı ildə Henri və Strout tərəfindən irəli sürülən ikili açıq metodudur. Sərmayə-yığım metodu və tədiyyə balansı kəsiri metodunun əlaqələndirilməsindən yaradılan bu metod, ölkənin xa-

ricdən cəlb edəcəyi maliyyə ehtiyaclarını müəyyən edir. Bir ölkə iqtisadiyyatında mövcud qaynaqlar, ölkədaxili istehsal (Y) və idxalın (M) cəmindən ibarətdir. Bu məbləğ istehlak (C), sərmayə (I) və ixracın (X) cəminə bərabər olmalıdır.

$$Y+M=C+I+X \quad (1)$$

Ölkə daxilində istehsal edilmiş ümumi gəlir istehlak (C) və yığma (S) sərf edilməlidir.

$$Y=S+C \quad (2)$$

Əgər iki tənlik arasında əlaqə yaratsaq,

$$I-S=M-X \quad (3)$$

alınar. Beləliklə, investisiyalar və yığım arasındakı fərq cari hesablar balansı kəsinə bərabər olur. Bu kəsirlərin örtülməsi üçün mövcud ehtiyatlardan və xarici borcdan istifadə edilməlidir. Ölkələr nəzərdə tutulan iqtisadi artımın əldə edilməsi üçün ehtiyac duyulan vəsaitləri, daxili imkanlar əldə edilənə qədər, xaricdən sərmayə idxalı kimi həyata keçirəcəklər.¹

Qeyd edək ki, xarici borc anlayışı 1960-cı illərdən başlayaraq həm nəzəri, həm də praktiki olaraq iqtisadçılar tərəfindən tədqiq edilib. İlk dəfə olaraq, 1962-ci ildə Rosenştein-Rodan tərəfindən iqtisadi tədqiqat obyektı olan xarici borclar barədə bu günə qədər müxtəlif aspektlərdən fikirlər söylənilib. P.N.Rosenştein-Rodan (1962: 107-138); H.Cenery and V.Strout (1966: 979-733); G.F.Papenek (1973: 120-130); C.Stoneman (1975: 11-26); R. D. Sinq (1985: 216-232); M.A.C. Sosa (1986: 28-32); D.Klark (1992: 189-197) tərəfindən həyata keçirilən araşdırmalarda xarici borcların məhdudlaşdırılmasının dünya ölkələrində, xüsusilə də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə iqtisadi artımın zəifləməsinə gətirib çıxaracağı qənaətinə gəlinib. Onların fikrincə, xarici borclar da daxil olmaqla bütün xarici investisiyalar inkişaf etməkdə olan ölkələrdə sərmayə ehtiyaclarının qarşılınması üçün mühüm mənbədir. Lakin bəzi tədqiqatçılar, (M.A.Rahman (1968: 123-130);

¹ Rıfat YILDIZ. Dış Borçlanma ve Türkiye'nin Dış Borçlarının Tahlili. (Erzurum, 1988), 405 s.

M.El-Sibly (1984: 125-145); J.Moriset (1986: 1709-1715); M.J.Fru (1986: 57-73); S.Klaessens (1990: 1671-1677); İ.Ottani və D.Villanueva (1990: 769-783); J.Kaminarides və E.Nissan (1993: 227-232); D.S.Qlasberg və K.B.Vard (1993: 703-719); P.Sanjib (1994: 129-139); B.Gedikli (1997: 24-31); T.V.Hees, H.Meilink və R. Martin (1999: Seminar); T.Evgin (2000: 10-11); H. Tandırcıoğlu (2000:1-20); A. M. Talha (2002: Dawn News) və başqaları) xarici borcların müəyyən həddən sonra iqtisadiyyatda tarazlığın pozulmasına və iqtisadi böhranlara səbəb olduğu əsaslandırılır. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin bir çoxunda xarici borcların idarə olunmaz səviyyəyə çatması, bəzi ölkələrin isə, məsələn, Meksikanın 1982-ci ildə öz xarici borclarını ödəməyəcəyini bildirməsi, xarici borcların məhdudlaşdırılmasını dəstəkləyən tədqiqatçıların sayını çoxaltmışdır. Odur ki, 1990-cı illərdə bir çox ölkələrdə tədiyyə balansında kəsirlər və böyük məbləğdə borclanmaların qarşısının alınması üçün xarici borcların azaldılması siyasəti həyata keçirilib. Məsələn, ABŞ-da büdcə qanunu qüvvəyə mindikdən sonra ABŞ-ın borc qalığının ÜDM-ə nisbəti 1995-ci ildəki 50%-dən 2000-ci ildə 35%-ə düşmüşdür. 1992-ci ildə Avropa Birliyinə üzv olmaq üçün tələbləri müəyyən edən Maastrixt sazişinə əsasən birliyə üzv olmaq istəyən ölkələrdə bütün dövlət xərclərinin məbləğinin ÜDM-də xüsusi çəkisi 60%-i keçməməlidir. İngiltərənin qəbul etdiyi qərara əsasən xarici borclanma ancaq iri layihələrin həyata keçirilməsi üçün cəlb edilə bilər və xarici borc qalığının ÜDM-ə nisbəti 40%-dən çox olmamalıdır.

Qeyd edək ki, ölkənin maliyyə-kredit sisteminin sabitliyini və möhkəmliyini xarakterizə edən göstəricilərdən biri olan dövlət borcları, Azərbaycanda «Dövlət borcu haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə tənzimlənir. Bu qanunda «Xarici dövlət borcu – Azərbaycan Respublikasının dövlət borcunun tərkib hissəsi olmaqla, «Azərbaycan Respublikası adından Azərbaycan Respublikasının qeyri-rezidentləri ilə bağlanmış müqavilələrin öhdəlikləri üzrə borc» kimi müəyyən edilir.¹

¹ Azərbaycan qəzeti, №173(4689), 7 avqust 2007.

1992-ci il aprelin 21-də Azərbaycan hökumətinin Türkiyə «Eksimbank» ilə imzaladığı kredit sazişi Azərbaycanın xarici dövlət borcu münasibətlərinin əsasını qoymuşdur. Xarici dövlət borcu mənbələri arasında ən üstün xüsusi çəkiyə beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatları malikdir. Hazırda ölkəmiz bu təşkilatlarla 60-dan çox layihə üzrə əməkdaşlıq edir.

Azərbaycanın cəlb etdiyi kreditləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1) *Birbaşa dövlətə verilən kreditlər.* Bu kreditlər əsasən beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatlarından hökumətin iqtisadi islahatları dəstəkləməsi üçün aldığı kreditlərdir. Məsələn, BVF-dən alınmış Stand-by, STF, ESAF və digər reabilitasiya kreditləri birbaşa dövlətə verilən kreditlərdir.

2) *Dövlət təminatlı borclar.* Bu borclara beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatlarından investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsi üçün alınmış güzəştli kreditlər aiddir. Məsələn, Beynəlxalq İnkişaf Agentliyindən alınmış neft sektoruna texniki yardım, Bakının su təchizatı, ərəzələrin bərpa edilməsi üzrə pilot layihə və s. üzrə alınan kreditlər bu təyinatlı kreditlərdir.

3) *Kommersiya kreditləri.* Bu borclara müxtəlif təşkilatlardan investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsi üçün kommersiya şərtləri ilə alınmış kreditlər aiddir.

4) *MDB dövlətlərinə olan borclar.* Bura Türkmənistan və Özbəkistana olan borclar aiddir.

Azərbaycanın xarici dövlət borcunun həcmi 2000-2012-ci illər ərzində 6.4 dəfə artaraq 9.71 mlrd. ABŞ dollarına, adambaşına düşən xarici dövlət borcunun məbləği isə 190.5 ABŞ dollarından 1057.7 ABŞ dollarınadək və ya 5.54 dəfə artıb.¹ Adambaşına düşən xarici borcların həcminə görə Azərbaycan digər MDB ölkələrindən xeyli aşağıdadır. Belə ki, 2011-ci ilin sonuna olan məlumata görə, əhalinin hər nəfərinə düşən xarici borc Qazaxıstanda 7514 ABŞ dolları, Ermənistanda 2494, Gürcüstanda 2483 və Rusiyada 3798 ABŞ dolları təşkil edib. Xarici borcun ÜDM-ə nisbəti 2000-2012-

¹ www.maliyye.gov.az.

cu illər ərzində 28.9%-dən 14.1%-ə düşüb.¹ Bu illər ərzində hökumət və dövlət qurumları tərəfindən cəlb olunan kreditlərin 90%-dən çoxu investisiya layihələrinin həyata keçirilməsi ilə bağlı olmuşdur. Cəlb edilmiş kreditin 36.2%-i elektroenergetikanın, 41.4%-i yol tikintisi və nəqliyyatın, 5.9%-i kənd təsərrüfatının, 4.2%-i sosial sahənin və 0.5%-i digər sahələrin payına düşür. İqtisadi islahatlar üçün cəlb edilən kreditlərin məbləği 344,9 mln. ABŞ dolları təşkil edib. Beynəlxalq təşkilatlar içərisində Dünya Bankından 3054.9 mln ABŞ dolları, Beynəlxalq Valyuta Fondundan 577.3 mln dollar kredit cəlb edilib. Azərbaycanda xüsusi sektorun cəlb etdiyi dövlət təminatı olmayan kreditlərin məbləği əvvəlki illərlə müqayisədə artsa da, o qədər də yüksək deyil. Dünya Bankının statistik məlumatına görə, Azərbaycanda bu tip kreditlərin ümumi xarici borcda xüsusi çəkisi cəmi 28.83% təşkil edir. Müqayisə üçün qeyd edək ki, 2012-ci ilin sonuna Qazaxıstanın bütün özəl sektorunun ümumi xarici borcu 117 mlrd. ABŞ dollarıdır ki, bu da ümumi xarici borcun 87.4%-nə bərabərdir. Rusiyada bu göstərici 65.7%, Ermənistanda və Gürcüstanda müvafiq olaraq 30.02% və 40.41% təşkil edib.

Azərbaycanda investisiya məqsədilə cəlb edilən vəsaitlərin kreditörə qismində beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatları və xarici ölkələrin kommersiya bankları çıxış edir. Azərbaycana bu məqsədlə daxil olan xarici kreditlərin böyük hissəsi güzəştli şərtlərlə müşayiət olunur. İllər üzrə ölkə iqtisadiyyatına cəlb olunan investisiya xarakterli xarici kreditlərin həcmi haqqında cədvəl 4.4-də məlumat verilmişdir.

Cədvəl məlumatlarından görüldüyü kimi, 2005-ci ildə ölkə iqtisadiyyatına cəmi xarici investisiya qoyuluşlarının 14.3%-i xarici kreditlərin payına düşürdü. 2012-ci ildə bu göstərici 30.4%-ə yüksəlib.

Azərbaycan Respublikasının xarici borcunun makroiqtisadi təhlilinə dair cədvəldə (cədvəl 4.5) Azərbaycanın 1995-2012-cu illər arasında xarici borcu üzrə müxtəlif göstəricilərin dinamikası verilmişdir.

¹ www.worldbank.org

Fəsil 4. Azərbaycan beynəlxalq valyuta-maliyyə münasibətləri.....

Cədvəl 4.4.*. Azərbaycanca investisiya layihələri üzrə xarici kreditlərin payı (mln. ABŞ dolları ilə)

Göstəricilər	İllər								
	1995	2000	2005	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Cəmi xarici investisiyalar	375	927	4893	6674	6847	5469	8247.8	8674	10314
İqtisadiyyata investisiya qoyuluşlarının cəmi həcmi (İİQH)	544	1441	7119	12066	16222	13034	17592	21589	25777
İnvestisiya xarakterli xarici kreditlər (İXXK)	220	263	698	1577	2358	1438	3405.9	3693	3136
İXXK-nın İİQH-yə nisbəti %-lə	40.5	18.2	9.8	13.1	14.5	11	19.6	17.1	12.2
İXXK-nın CXİ-yə nisbəti	58.8	28.4	14.3	23.6	34.4	26.3	41.3	42.6	30.4

*Cədvəl AR Maliyyə Nazirliyinin materialları, www.maliyye.gov.az saytının məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hesablanmışdır.

Cədvəl 4.5. Azərbaycanın xarici borcunun əsas göstəriciləri *

	1995	2000	2005	2010	2011	2012	Mak. hədd
Xarici borcun məbləği (mln ABŞ dolları)	321	1524.26	2118.81	7093.53	8369.56	9712.26	X
ÜDM (mln ABŞ dolları)	3052.50	5272.60	13245.40	52909.00	65951.60	68730.90	X
Xarici borcun ÜDM-də xüsusi çəkisi %-lə	10.5	28.9	16.0	13.4	12.7	14.1	50
Mal və xidmətlərin ixracının həcmi mln ABŞ dolları	851.7	2058.50	8336.20	28910.00	38058.00	37837.00	X
Xarici borcun ixracda xüsusi çəkisi %-lə	37.7	74.0	25.4	24.5	22.0	25.7	200
Büdcə gəlirləri (mln ABŞ dolları)	358.7	785.3	2233.90	14207.6	19881.9	21997.8	X

	1995	2000	2005	2010	2011	2012	Mak. hədd
Xarici borcun büdcə gəlirlərində xüsusi çəkisi %-lə	89.5	194.1	94.8	49.9	42.1	44.2	250
Xarici borc servisi (mln ABŞ dolları)	10.1	138.07	222.5	415.82	1838.8	1918.95	X
Xarici borc servisinin ixracda xüsusi çəkisi %-lə	1.2	6.7	2.7	1.4	4.8	5.1	30
Qısa müddətli xarici borcların ümumi xarici borc qalığında xüsusi çəkisi	4.4	10.2	8.8	12.38	10.64	8.77	50
Valyuta ehtiyatları (mlrd ABŞ dolları)	0.25	0.69	1.80	29.17	40.28	45.82	X
Valyuta ehtiyatlarının xarici borcda xüsusi çəkisi %-lə	0.78	0.45	0.85	4.11	4.81	4.72	Min10
Əhalinin sayı (mln nəfər)	7.6	8	8.4	9	9.1	9.2	X
Adambaşına düşən xarici borc, dollar	42	190.5	252.2	788.2	919.7	1055.7	X

*DB-nin saytı – <http://databank.worldbank.org/>, ARDSK-nin saytı – <http://www.azstat.org/>, ARMN-nin saytı – www.maliyye.gov.az, AMB-nin saytı – www.nba.az məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hesablanmışdır.

İqtisadi təhlükəsizlik baxımından əsas göstərici xarici borcların ÜDM-də xüsusi çəkisidir. Paris klubu üzvləri və beynəlxalq reyting təşkilatları xarici borcun səviyyəsini qiymətləndirmək üçün bu göstəricidən geniş istifadə edirlər. Bu göstərici, ölkə iqtisadiyyatının borc yükünün səviyyəsini göstərir və maksimum olaraq 50%-ə qədər olmalıdır. Azərbaycanda bu göstərici son 3 ildə bir qədər artsa da (2012-ci ilin sonuna 14.1%), 2000-ci illə müqayisədə təxminən 2 dəfə azdır və beynəlxalq təcrübədə qəbul edilən maksimum həddən çox aşağıdır. Müqayisə üçün qeyd edək ki, bu göstərici Qazaxı-

standa 330.7%, Ermənistanda 56,6%, Gürcüstanda 39.4%, Rusiyada 8.9% təşkil edir.

Xarici borc səviyyəsini qiymətləndirən digər bir göstərici - xarici borcların mal və xidmətlərin illik ixracının həcminə nisbətidir. Bu göstərici ölkənin illik cari borclarını ödəmək qabiliyyətini göstərir. Dünya Bankı bu göstəricidən debitor ölkələrin təsnifləşdirilməsi zamanı istifadə edir. Bu göstəricinin 220%-dən çox olması xarici borcların «kritik», 132-220% olması «normal» və 132%-dən aşağı olması isə «optimal» səviyyə hesab edilir. Ölkənin ödəmə qabiliyyəti reytingi üçün əsas təhlükə bu göstəricinin il ərzində 25% artmasıdır. Cədvəldən göründüyü kimi, Azərbaycanda bu göstərici 2000-ci ildə 74%, 2012-ci ildə isə 25.7% olmuşdur. Qeyd edək ki, 2000-ci illə müqayisədə bu göstərici 2.9 dəfə azalmışdır. Bunun əsas səbəbi neft ixracının artması hesabına ümumi ixrac olunan malların kəskin artmasıdır.

Xarici borcların səviyyəsini qiymətləndirən digər bir göstərici – xarici borcların məbləğinin dövlət gəlirlərinə olan nisbətidir. Bu göstəricinin 250%-dən çox olması ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi üçün təhlükəlidir. Azərbaycanda bu göstərici də, əvvəlki illərlə müqayisədə dəfələrlə azalaraq 2012-ci ilin sonuna 44.2% təşkil edib. Xarici borc riskini qiymətləndirən göstəricilərdən biri də, xarici borc servisinin ixraca nisbətidir. Dünya Bankı və BVF-nin qiymətləndirməsinə əsasən, bu göstərici 30%-dən çox olduqda xarici borcların cəlb edilməsi məhdudlaşdırılmalıdır. Digər tərəfdən, əgər xarici borcların il ərzində qaytarılan məbləği büdcə gəlirlərinin 10%-indən çoxdursa, onda bu təhlükəlidir. 2012-ci ildə Azərbaycanda bu göstərici cəmi 5.1% təşkil edib. Qeyd edək ki, 2012-ci ildə xarici borca xidmətlə əlaqədar xərclər 1918.95 mln dollar olmuşdur ki, bu da 2010-cu illə müqayisədə 4.61 dəfə çoxdur.¹

Qloballaşma şəraitində ölkədə makroiqtisadi sabitliyin dayanıqlığının mühüm şərtlərindən biri də, valyuta ehtiyatlarının yetərliyi. İndiyədək valyuta ehtiyatlarının optimal və ya minimal səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi üzrə çoxlu diskussiyalar aparılsa

¹ Qlobal iqtisadi böhranın Azərbaycana təsirləri: yeni miqlər yeni reallıqlara qarşı. Azərbaycan-Türkiyə İş Adamları Birliyi, Layihələr və Tədqiqatlar Şöbəsinin nəşri, s.4.

da, bu barədə yekdil fikir formalaşmamışdır. Çünki, bu göstəriciyə çoxlu amillər təsir göstərir. Belə ki, ölkənin qızıl-valyuta ehtiyatlarına olan tələbatına məzənnə rejimi, beynəlxalq kapital bazarlarına çıxış, ölkə iqtisadiyyatının açıqlığı və çevikliyi dərəcəsi və s. amillər təsir göstərir. Son illər Azərbaycanın tədiyyə qabiliyyətinin güclənməsi, ixrac potensialının və xarici investisiyaların artması ilə əlaqədar olaraq, valyuta ehtiyatlarının həcmi də sürətlə artmaqdadır. Azərbaycanın valyuta ehtiyatları hazırda Milli Bankın sərəncamında olan valyuta ehtiyatlarından və Neft Fondunun vəsaitlərindən ibarətdir. 2012-ci ildə strateji valyuta ehtiyatları 1995-ci ilə nisbətən 183.2 dəfə, 2000-ci ilə nisbətən 66.4 dəfə, 2005-ci ilə nisbətən isə 11.3 dəfə artaraq 45.82 mlrd. ABŞ dollarına çatmışdır. Demək olar ki, bütün illər üzrə xarici borc məbləği valyuta ehtiyatlarından xeyli az olmuşdur. Valyuta ehtiyatlarının və xarici borcun artım dinamikası göstərir ki, Azərbaycanın xarici borclarının səviyyəsi normaldır və gələcəkdə müəyyən problemləri həll etmək üçün xarici borc cəlb etmək imkanları vardır.

Digər əsas göstəricilərdən biri də il ərzində xarici borcların artan məbləğinin tədiyyə balansı kəsirindən çox və ya az olmasıdır. Latın Amerikasında baş vermiş maliyyə böhranı göstərdi ki, il ərzində tədiyyə balansının kəsirindən çox xarici borclanma, çox hallarda, alınan borcun səmərəli istifadə edilmədiyinin əsas göstəricisidir. Bu göstəricinin hesablanması üçün tədiyyə balansı kəsiri və ya cari hesablar balansı kəsirinin il ərzində dəyişmə faizi ilə ümumi xarici borc qalığının dəyişmə faizi müqayisə edilir. Xarici borcların müddəti də önəm daşıyır. Əgər ümumi xarici borc qalığında qısa müddətli borcların xüsusi çəkisi uzunmüddətli borcların xüsusi çəkisindən çoxdursa, ölkənin gələcəkdə borcların qaytarılması problemi ilə üzləşməsi ehtimalı daha çoxdur. Azərbaycanın cəlb etdiyi xarici borcların müddətlərinə görə təhlili də göstərir ki, bu amil üzrə vəziyyət əlverişlidir. Cəlb edilən kreditlərin 42%-dən çoxu 20 ildən daha çox müddətə və çox aşağı faizlərlə alınıb. Kreditlərin təxminən 53%-i 10 ildən 20 ilə qədərdir. Kreditlərin çox kiçik bir hissəsinin, yəni 4%-nin orta müddəti 5-

10 il arasında, 0.1%-nin müddəti isə 5 ilə qədərdir.¹

Xarici borcların cəlb edilməsində ən mühüm məsələ, borcun səmərəli istifadə edilməsi və əldə edilən gəlirin xarici borclara görə ödənəcək faizdən çox olmasını təmin etməkdir. Bu göstəricinin hesablanması üçün adətən il ərzində ÜDM-in artım faizi ilə xarici borc xidmətinin artım faizi müqayisə edilir. Nəticələrə görə, 2008-ci ildən başlayaraq bu göstərici pisləşməyə başlayıb.

Azərbaycanın xarici dövlət borclarının valyuta tərkibində ən yüksək xüsusi çəki ABŞ dollarına məxsusdur – 33.9%. Buna səbəb xarici dövlət borclarının 70%-ə qədərini beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatlarından alınmasıdır. Bu bölgədə sonrakı yeri avro tutur – 30.3%. Yaponiyadan alınan kreditlərin artması ilə xarici borc zənbilində ienin payı artaraq 11.3% təşkil edib. Xarici borclarda SDR-in payı isə 19% olub.

Qeyd edək ki, müxtəlif ölkələrdən və beynəlxalq təşkilatlardan cəlb edilən xarici borcların alınmasının və qaytarılmasının dəqiq planlaşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Xarici borclara xidmət göstərilməsi ilə bağlı hər hansı problemin yaranması ölkənin kredit reytingi üçün təhlükə yarada bilər. Azərbaycanın bu sahədə ciddi problemi yoxdur. 2012-ci ilin sonlarında Azərbaycan suveren kreditordlardan birinə çevrilə bilər. Bu barədə beynəlxalq reyting agentliyi olan «*Fitch Ratings*»in məlumatlarında deyilir. 2011-ci il may ayının 17-də «*Fitch Ratings*» beynəlxalq reyting agentliyi Azərbaycanın uzunmüddətli yerli və xarici valyutada reytingini «*BBB*» investisiya səviyyəsində saxlayaraq, reyting üzrə proqnozun «Sabit»dən «Pozitiv»ə dəyişdirilməsi barədə qərar qəbul edib. Digər beynəlxalq maliyyə qurumları da ölkəmizin maliyyə siyasəti barədə belə müsbət rəydedir.

Lakin həllini gözləyən bir sıra problemlər mövcuddur. Azərbaycanda xarici borcların idarə edilməsi prinsipləri təkmilləşdirilməlidir. Korporativ idarəetməyə gedilməli və «Dövlət borcu haqqında» Qanunda göstərildiyi kimi, dövlət zəmanəti ilə alınan borclar mümkün qədər az olmalıdır. Azərbaycanın hazırda «pro-

¹www.maliyye.gov.az

blemlı borcları» olmasa da, aqıq qalmıř borclar var. Bu borcların baęlanması vacıbdır. Malıyyə saħəsində hūquqı ekspertıza tək-mılləřdirilməli və cəlb edilmıř ekspertlər dūnya arbitraj məhkəmə-lərində mūbahisəli borclar probleminə, xūsusilə borc məsulıyyəti-nin dōvlətə və ya ayrı-ayrı řirkətlərə məxsus olması ilə baęlı məsə-ləyə aydınlıq gətirməlidirlər.

Dūnya təcribəsinə əsasən, xarici borcların belə səviyyəsi təh-lükəli olmasa da, ölkəyə kreditlərin deyil, birbařa investisiyaların cəlb edilməsinə üstünlük verilməlidir. Digər tərəfdən, gōtürölmüş kreditlərdən daha səmərəli və təyinatı üzrə istifadə etmək zəruri-dir. Azərbaycan iqtisadiyyatının neftdən asılı olmasını nəzərə ala-raq, ciddi hesablamalar aparılmalıdır ki, neft ehtiyatları tükən-dikdən sonra böyük məbləędə məcburi borclanmaya getməyə eh-tiyac yaranmasın. Digər tərəfindən, borcların böyük bir qismi dōvlətə məxsus təbii inhisarçılar tərəfindən idarə olunur. Məsə-lən, Dōvlət Neft řirkəti, «Azərenerji», «Azərsu», nəqliyyat sekto-ru və s. tərəfindən gələcəkdə dōvlət zəmanəti ilə alınan kreditlər məhdudlaşdırılmalıdır.

Ümumiyyətlə, xarici borcun idarə edilməsi dōvlətin əsas fun-ksiyalarından biridir. Xarici borcun idarə edilməsi siyasətinin məq-sədi xarici maliyyələşdirmə mənbələrindən maksimum mənfəətlə istifadə etmək, büdcə və tədiyyə balansı ilə baęlı makroiqtisadi çə-tinliklərə və problemlərə yol verməməkdir. Bu zaman əsas məsələ-lərdən biri xarici borcun idarə edilməsinin kompleks sisteminin formalaşdırılmasıdır. Bu sistem xarici kreditləri və borcları izlə-məyə, borc vəziyyətini təhlil etməyə imkan yaratmalıdır. Bu isə bir sıra dōvlət orqanlarının birgə fəaliyyətini nəzərdə tutur.

Xarici borclardan dōvlət tənziyləməsinin əsas aləti kimi isti-fadə etmək dōvlətdən borcların idarə edilməsi üzrə strategıyanın formalaşmasını tələb edir. Xarici borcların idarə edilməsi aşağıda-kıları əhatə edir:

- xarici borc üzrə dōvlət siyasətinin formalaşması;
- dōvlətin borclanma səbəblərinin müəyyən edilməsi;
- makro və mikro səviyyədə iqtisadiyyata təsir imkanlarının öyrənilməsi.

Xarici borcların idarə edilməsində əsas məsələ ölkənin idarə edə biləcəyi borc yükünün müəyyən edilməsi, borc qalıqlarının nəzarətdə saxlanması və borclanma metodlarının dəqiq müəyyən edilməsidir. Xarici borcların mənbələri, sektorlar üzrə bölgüsü, xüsusi sektorun borclanma yükü, cəlb edilmiş xarici borcların səmərəli istifadə edilməsi, risklərin qiymətləndirilməsi və xarici borc qalığının digər makroiqtisadi göstəricilərə uyğunluğu xarici borcların idarə edilməsində mühüm amildir. Xarici borcların idarə edilməsi ümumi maliyyə siyasətinin tərkib hissəsi kimi borcların tədiyyə balansı, pul-kredit sistemi və valyuta ehtiyatları ilə uyğunluğunu nəzarətdə saxlamalıdır. Uzunmüddətli iqtisadi artım ssenariləri ilə xarici borc stokunda dəyişmələrin proqnozlaşdırılması davamlı olaraq həyata keçirilməli, hökumət bu sahədəki riskləri dəqiq qiymətləndirməlidir. Ölkədə pul-kredit siyasəti həyata keçirən Mərkəzi Bank və xarici borcların idarə edilməsi ilə birbaşa məşğul olan Maliyyə Nazirliyi arasında koordinasiyanın güclü olması və bu sferada səlahiyyətlərin, xarici borc statistikasının dəqiq müəyyən edilməsi vacibdir. Mövcud xarici borc yükünün və gələcəkdə xarici borcların cəlb edilməsinin mümkün ehtimallarının müəyyən edilməsi, xarici borcların hansı valyutada alınması və gələcəkdə borc servisinin hansı valyutada aparılacağına proqnozlaşdırılması da əhəmiyyətlidir.

4.4. Azərbaycanın tədiyyə balansının strukturu və əsas risklər

Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələrinin qiymətləndirilməsindən biri hesablaşma balansının tərkib hissəsi olan tədiyyə balansının təhlilidir. Mal və xidmətlərin idxal-ixracını, xarici borcların ödənilməsini və kapital hərəkətini əks etdirdiyindən tədiyyə balansının strukturunun təhlil edilməsi, onun valyuta məzənnəsinə, pul kütləsinin həcminə və bütünlükdə ölkə iqtisadiyyatına təsirinin öyrənilməsi zəruridir.

Tədiyyə balansına iqtisadi ədəbiyyatlarda müxtəlif təriflər verilsə də, prinsip olaraq, onların mahiyyəti eynidir. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının metodoloji izahatında göstərilir

ki, ölkənin tədiyyə balansı – başqa ölkələrdən daxil olan pulun ümumi məbləği ilə digər ölkələrə pul tədiyyələrinin (ödəmələrin) məbləği arasındakı fərkdir. Azərbaycan Respublikasının tədiyyə balansı hesabat dövrü ərzində rezidentlər və qeyri-rezidentlər arasında bütün iqtisadi fəaliyyətin nəticələrini özündə əks etdirən statistik göstəricilər sistemidir. Tədiyyə balansının tərtib olunması respublikanın tədiyyə qabiliyyəti haqqında dolğun məlumatı əks etdirir. Tədiyyə balansı dövlətin makroiqtisadi siyasətinin əsas alətlərindən olan xarici ticarət, investisiya, valyuta tənzimləməsi, valyuta nəzarəti və məzənnə siyasətinin müəyyən edilməsində də böyük əhəmiyyət kəsb edir.¹

Tədiyyə balansı bir il müddətində bir ölkənin vətəndaşları ilə digər ölkələrin vətəndaşları arasında meydana gələn beynəlxalq əməliyyatları göstərən hesabatdır.² Tədiyyə balansı bir ölkənin digər ölkələrlə mal və xidmət ticarətini, bunun üçün nə qədər ödəmə edildiyini və ödəmə olmadığı halda nə qədər borclandığını göstərən cədvəldir.³ Tədiyyə balansı ölkə ərazisində yerləşən əhalinin, təşkilatların və müəssisələrin xarici ölkələrlə həyata keçirdikləri iqtisadi əməliyyatların sistemativ olaraq rəqəmlərlə əks etdirilməsidir.⁴ Bundan başqa, tədiyyə balansı ölkənin bütün rezidentlərinin il ərzində qalan dünya ilə bütün əlaqələrinin sistemativ cədvəlidir.⁵ Tədiyyə balansında qeyd edilən əməliyyatlar ölkədə yerləşən fiziki və hüquqi şəxslərlə xaricdə yerləşən iqtisadi vahidlər arasında aparılır. Tədiyyə balansı, ölkə iqtisadiyyatının vəziyyətini, digər ölkələrlə valyuta-maliyyə əlaqələrini əks etdirərək ölkənin beynəlxalq əmək bölgüsündə iştirakının səmərəliliyini göstərir. Konkret mənada, tədiyyə balansı ölkədə həyata keçirilən valyuta siyasətinin səmərəliliyini əks etdirən statistik cədvəldir.⁶

¹Metodoloji izahatlar. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı. Statistik Bülleten №1(119) 1/2010 ARMB 2010 s.50.

²W. Charse SAWYER and Richard SPRINKLE, International Economy, Pretence Hall, 2005, s. 199

³Kevin BUCKNALL, The Balance of Payments, October 2004, s.241, <http://www.zen40585.zen.co.uk/U6-3.BofP.pdf>

⁴Prof. Dr. Halil Seyidoğlu, Uluslararası Finans, İstanbul 2001, s.440.

⁵Həsənov R. İqtisadi İnkişaf və İqtisadiyyat. Bakı, 2001, s.74.

⁶Наговицин А.Г., Валютная политика, -М.: Экзамен, 2000, с. 256

Tədiyyə balansı ölkə iqtisadiyyatına və iqtisadi artıma ciddi təsir göstərdiyindən hər bir ölkədə onun ayrı-ayrı maddələrinin müxtəlif dövrlər üzrə təhlil edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Tədiyyə balansının vəziyyəti valyuta məzənnəsinin dəyişməsinə, valyuta ehtiyatlarına, xarici borclara, həmçinin iqtisadi siyasətin istiqamətinə ciddi təsir göstərir. Tədiyyə balansı ölkə iqtisadiyyatındakı disproporsiyanı özündə əks etdirdiyinə görə ona təsir edən amillərin də öyrənilməsi vacibdir.¹

Son illərdə Azərbaycanda yüksək tempfli iqtisadi artımın davam etməsi, investisiya mühitinin daha da yaxşılaşması şəraitində kapital axınının genişlənməsi, dünya bazarlarında neftin qiymətinin daha da artması və sair amillər tədiyyə balansının parametrlərinin əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşmasını şərtləndirmişdir. 1999-cu ildən başlayaraq tədiyyə balansında müsbət saldo yaranmış, 2004-cü ildən sonra isə sabit xarakter almışdır. Cədvəl 4.6-nın məlumatlarından görüldüyü kimi, 2004-cü ildə tədiyyə balansının müsbət saldosu 244 mln. dollar olmuşdur. 2012-ci ildə isə tədiyyə balansının müsbət saldosu 14.92 mlrd. dollar olmuş və 2005-ci illə müqayisədə 89 dəfə artaraq ÜDM-in 7.2%-nə bərabər olmuşdur.

Tədiyyə balansının müsbət saldoya malik olmasında əsas rolu neft-qaz sektoru mallarının ixracının artması oynamışdır. Ancaq 2006-cı ildən başlayaraq xarici investorların öz paylarına düşən mənfəəti aparması tədiyyə balansının aktiv hissəsinə mənfə təsir göstərmişdir. Ümumilikdə isə, 2007-2012-cu illərdə investisiyaların repatriyası 24.58 mlrd. dollar təşkil edib. Bu müvafiq dövr üçün ÜDM-in 7.9 %-ni təşkil edir. Bu meylin gələcəkdə daha da artacağı gözlənilir.

Əvvəlki illərdə olduğu kimi, 2012-ci ildə də xarici iqtisadi əməliyyatlar neft-qaz sektoru üzrə müsbət saldoya, qeyri-neft sektoru üzrə isə mənfə saldoya malik olmuşdur. Neft-qaz sektoru üzrə ümumi daxilolmalar neftin və təbii qazın ixracı və bu sektora cəlb edilən xarici kapitalın hesabına formalaşır. Bu sektor üzrə

¹Валютные регулирование в системе государственного управления экономикой: Учебник / Под общ. Ред. В.М. Крашенинникова. М.: ЗАО «Издательство Экономика», 2003, с.142

Cədvəl 4.6. Azərbaycanda tədiyyə balansının strukturu

	1995	2000	2005	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Cari hesab	-401	-168	167	9019	16453	10173	15040	17146	14916
Xarici ticarət balansı	-373	319	3299	15224	23012	14583	19730	24328	22216
Malların ixracı	612	1858	7649	21269	30586	21097	26476	34494	32634
Neft-qaz sektoru	305	1579	6883	20190	29143	19970	25108	32871	30701
Digər sektorlar	307	279	766	1079	1443	1127	1369	1623	1934
Malların idxalı	-985	-1539	-4350	-6045	-7574	-6514	-6746	-10166	-10418
Neft-qaz sektoru	-64	-147	-1927	-1292	-1064	-700	-838	-1134	-1043
Digər sektorlar	-921	-1392	-2423	-4753	-6510	-5814	-5908	-9032	-9375
Xidmətlər balansı	-132	-225	-1970	-2131	-2343	-1613	-1733	-2996	-2924
Neft-qaz sektoru		-150	-1657	-1967	-1970	-1206	-1241	-1594	-2097
Digər sektorlar	-132	-125	-75	-164	-373	-407	-492	-1401	-827
Nəqliyyat	-16	-62	-25	56	112	-139	-158	-191	-228
Tikinti	-17	-57	-86	-1425	-1332	-599	-124	-401	-240
Gəlirlər	-6	-12	-335	-5079	-5266	-3519	-3467	-4860	-4326
Cari transferlər	111	66	73	1005	1050	722	509	673	-50
Kapitalın və maliyyənin hərəkəti hesabı	563	924	442	-5760	-3557	-6019	-3590	-4020	-8082
Birbaşa investisiyalar (xalis)	155	591	29	-5103	-545	146	329	913	810
Azərbaycan iqtisadiyyatına	155	591	588	4291	3982	2899	3347	4443	5290
Xarici iqtisadiyyata			-1	-286	-556	-326	-232	-532	-1192
İnvestisiyaların repatriyası			-558	-9108	-3971	-2427	-2786	-2998	-3288
Neft bonusu	175	37	100	68	3	1	2	20	2
Portfel və digər investisiyalar	233	296	313	-725	-3015	-6165	-3935	-4971	-8906
Aktivlərinin dəyişməsi (-artım; +azalma)	-162	7	-274	-2898	-12050	-2691	-1046	-12356	-4955

ödənişlər isə mənfəətin və investisiyaların repatriyasını, avadanlıqların və xidmətlərin idxalını əks etdirir. 2012-ci ildə neft-qaz sektoru üzrə cari hesablar balansında yaranmış müsbət saldo 22.22 mlrd. dollar, gəlirlər üzrə mənfəi saldo 4.33 mlrd. dollar, ka-

pital və maliyyənin hərəkəti üzrə mənfə saldo isə 8.08 mlrd. dollar olmuşdur.

Tədiyyə balansının əsas maddələri üzrə saldonun təhlili göstərir ki, 1996-cı ildən başlayaraq ölkə iqtisadiyyatına xarici investisiya qoyuluşu müsbət saldonun yaranmasında mühüm rol oynayıb. 2000-ci ildən sonra neft hasilatı və ixracının artması cari hesablar balansının müsbət saldოსunu artıraraq, 2010-cu ildə ÜDM-in 29%-nə qədər yüksəlmişdir. Ancaq 2005-ci ildən başlayaraq xarici kapitalın geri qaytarılması və Azərbaycan şirkətlərinin, xüsusilə ARDNŞ-in xarici ölkələrdə investor kimi çıxış etməsi kapitalın hərəkətində mənfə saldo yaratmışdır. Qeyd edək ki, müəyyən edilməmiş məbləğin ÜDM-də xüsusi çəkisinin sürətlə artması və böyük xüsusi çəkiyə malik olması əsas məsələlərdəndir. Belə ki, 2008-ci ildə müəyyən edilməmiş məbləğin ÜDM-də xüsusi çəkisi 1.7%, 2009 və 2012-ci illərdə isə müvafiq olaraq, 3.3% və 2.7% olmuşdur.

Tədiyyə balansının gəlirlər hissəsinin artması ölkənin valyuta ehtiyatlarını artırsa da, valyuta bazarında dollar təklifini artıraraq manatın bahalaşmasına şərait yaratmışdır. Buna 2000-ci ilə qədər neft müqavilələri ilə əlaqədar olaraq xarici investisiya qoyuluşu şəklində valyuta daxil olmalarının artması, 2000-ci ildən sonra isə xarici ticarət dövriyyəsinin, əsasən də ixracın artması əsaslı təsir etmişdir. 2012-ci ildə valyuta bazarının həcmi 42 mlrd. ABŞ dolları olub. Bu, 2001-ci illə müqayisədə 21.2 dəfə çoxdur. İdxal malları üzrə ödənişlərin bank köçürmələri üzrə xüsusi çəkisi nağd köçürmələrə nisbətən artdığından valyuta bazarının banklararası segmentlərdə əməliyyatların həcmi 27% artmışdır. Təklif tələbi üstələdiyindən Mərkəzi Bank manatın daha da bahalaşmasının qarşısını almaq üçün sterilizasiya tətbiq etmişdir. 2009-cu ildə Mərkəzi Bankın müdaxiləsi satışıyönlü olsa da, 2012-ci ildə 1.6 mlrd. dollar həcmində valyuta sterilizasiyası həyata keçirmişdir. Ancaq buna baxmayaraq, Azərbaycan manatının real dəyəri 0.19 % bahalaşmışdır. Burada əsas problem ondan ibarətdir ki, milli valyutanın möhkəmlənməsi nəticəsində ənənəvi ixrac məhsullarının rəqabət qabiliyyətinin aşağı düşməsi

və qeyri-neft sektoruna aid ixracın səviyyəsinin azalması qaçılmaz olur. Digər tərəfdən, valyutanın real dəyəri artdıqca idxalyönümlü iqtisadiyyatda əhalinin fərdi istehlakı stimullaşır, eyni zamanda sektorlar arası iqtisadi əlaqələr pozulur. Təklifin mühüm hissəsi idxalın hesabına ödənilirdiyi üçün ölkədə yaranmış əlavə dəyər idxal olunan malların alınmasına sərf olunur, istehlak zənbilində ərzağın xüsusi çəkisi artır.

Tədiyyə balansının təhlili göstərir ki, Azərbaycanda xarici ticarətin ÜDM-də xüsusi çəkisi böyük olduğundan, xarici ticarət şərtlərində baş vermiş hər hansı dəyişiklik tədiyyə balansına və xarici iqtisadi əlaqələrdən əldə olunan gəlirlərə ciddi təsir göstərir. Ticarət şərtlərinin yaxşılaşması ölkənin beynəlxalq bazarda satışlarını artıraraq iqtisadi inkişafa təsir edir. Dünya ölkələrində bu göstəriciyə böyük önəm verilsə də, Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi yalnız son 4 ildə bu göstəricini hesablamağa başlayıb. 2004-2006-cı illərdə isə Azərbaycan Mərkəzi Bankının illik hesabatlarında idxal və ixracın fiziki həcm və qiymət indeksləri barədə qısa məlumat verilib. Belə ki, Mərkəzi Bankın hesablamalarına əsasən, 2004-cü ildə malların ixracı üzrə ümumi artımın 82.7%-i qiymət faktoru ilə bağlı olduğu halda, malların idxalı üzrə bu faktorun xüsusi çəkisi cəmi 40.6% təşkil etmişdir. Bunun əsas səbəbi ixrac mallarının orta qiymətinin idxal mallarının qiymətindən 7 faiz bəndi çox olmasıdır. Belə ki, 2004-cü ildə ölkədən ixrac olunan malların orta qiyməti 30% qalxdığı halda, idxal mallarının orta qiyməti cəmi 23% artmışdır. 2005-ci ildə isə ixrac üzrə ümumi artımın 59%-i qiymət faktoru, 41%-i isə fiziki həcm faktoru ilə bağlı olmuşdur. İxrac mallarının orta qiymətinin artım tempi idxal mallarının orta artım tempindən 33 faiz bəndi çox olmuşdur. Bu dövrdə ölkədən ixrac olunan malların qiyməti 51%, orta idxal qiyməti isə 18% artmışdır.¹

2012-ci ildə isə neft qiymətlərinin azalması hesabına ixrac qiymətlərinin artım tempi əvvəlki illə müqayisədə xeyli düşmüşdür. Belə ki, əgər 2011-ci ildə orta ixrac qiymətləri 39.8% artsa da,

¹Azərbaycan Mərkəzi Bankı illik Hesabat 2004, 2005, 2006, 2007, 2008, 2009, 2010

2012-ci ildə ixrac olunan malların qiyməti cəmi 4.4% olmuşdur. İdxal olunan malların qiyməti 2.1% artdığından ticarət şəraiti indeksi Azərbaycanın xeyrinə dəyişmişdir. Burada müsbət amillərdən biri odur ki, istehlak malları üzrə ixrac qiymətləri 3.3%, idxal qiymətləri cəmi 3.2% bahalaşmışdır (cədvəl 4.7).

Cədvəl 4.7. Azərbaycanda xarici ticarət şərtlərinin dəyişməsi

	2005				2010				2012			
	Cəmi	artma (+), azalma (-)	o cümlədən faktorlar üzrə dəyişmə		Cəmi	artma (+), azalma (-)	o cümlədən faktorlar üzrə dəyişmə		Cəmi	artma (+), azalma (-)	o cümlədən faktorlar üzrə dəyişmə	
			Fiziki həcm	Qiymət			Fiziki həcm	Qiymət			Fiziki həcm	Qiymət
İxrac	7649	3906	1594	2312	21360	6660	1643	5017	23908	-2663	-3670	1007
İdxal	4350	768	249	519	6601	474	208	266	9653	-103	-301	198
Xarici ticarət dövriyyəsi	11999	4674	1843	2831	27961	7134	1851	5283	33561	-2766	-3971	1205
Saldo	3299	3138	1345	1793	14759	6186	1435	4751	14255	-2560	-3369	809

Tədiyyə balansının əsas göstəricilərindən biri də xidmətlər balansıdır. Bura beynəlxalq turizm, miqrasiya, beynəlxalq nəqliyyat və rabitə xidmətləri aiddir. Xarici dövlətlərlə Azərbaycanın iqtisadi əlaqələrində qarşılıqlı xidmətlər əsas yerlərdən birini tutur və 2012-ci ildə həmin xidmətlərin ümumi həcmi 11.5 mlrd. dollar təşkil etmişdir (cədvəl 4.8). Bunun da 7.2 mlrd. dolları qeyri-rezidentlər tərəfindən Azərbaycanın rezidentlərinə, 4.3 mlrd. dolları isə Azərbaycan rezidentlərinin xarici ölkələrin rezidentlərinə göstərdiyi xidmətlərdir. Beləliklə, xidmətlər balansının saldosu mənfi 2.9 mlrd. dollar olmuşdur. Xidmətlər balansının əsas hissələrindən birini nəqliyyat xidmətləri təşkil edir. 2012-ci ildə qarşılıqlı xidmətlər dövriyyəsinin 14.9%-i nəqliyyat xidmətləri üzrə aparılan əməliyyatların payına düşür. Ümumi dəyəri 1.71 mlrd. dollar olan nəqliyyat xidmətlərinin 56.7%-i Azərbaycan rezidentlərinin xarici dövlətlərin nəqliyyat sistemlərindən istifadə etmələri ilə əlaqədardır. Bu vəsaitin böyük hissəsi TRASEKA layihəsi çərçivəsində ölkə ərazisi vasitəsilə Orta

Asiya ölkələri ilə Avropa ölkələri arasında tranzit yükdaşımalarının intensivləşməsi nəticəsində əldə edilmişdir.

Cədvəl 4.8. Azərbaycanada xidmətlər balansı

	2001	2005	2007	2009	2010	2011	2012
Xidmətlər balansı	-375	-1970	-2131	-1612.6	-1732.9	-2995.8	-2923.8
O cümlədən:							
Neft-qaz sektoru	-326.8	-1657.5	-1967.5	-1205.4	-1240.5	-1594.4	-2097.3
Digər sektorlar	-48.3	-312.5	-163.5	-407.2	-492.4	-1401.2	-826.5
Nəqliyyat xidmətləri	5.1	-139.7	57.1	-139.4	-156.7	-190.7	-228
Turizm xidmətləri	-66.3	-86.3	-82.6	-27.3	-124.3	-401.7	-43.5
Rabitə xidmətləri	7.2	23.2	23.6	25.5	22.7	-5.7	19.1
Tikinti xidmətləri	-179.9	-1489.4	-1425.3	-599.5	-172.6	-400.9	-240.3
Hökumət xidmətləri	19.4	30.4	21.5	19.7	13.1	9.4	28.2
Digər işgüzar xidmətlər	-160.4	-308.3	-603.6	-876.6	-1306.4	-1992.1	-2450.4

Tədiyyə balansının əsas istiqamətlərindən biri turistlərin fəaliyyəti ilə bağlı ölkəyə daxil olan və ölkədən çıxan valyuta vəsaitlərinin həcmidir. Statistik məlumatlara əsasən, 2012-ci il ərzində xarici ölkə vətəndaşlarına turizmlə bağlı göstərilən xidmətlərin dəyəri 2433.3 mln. dollar təşkil etmişdir. Tədiyyə balansının strukturunda əsas yerlərdən birini tutan cari transfertlər üzrə isə xarici ölkələrlə aparılan əməliyyatların ümumi dəyəri 2012-ci ildə 4 mlrd. dollar məbləğində qiymətləndirilmişdir. Bu məbləğin 49.4%-ni ölkəyə daxilolmalar təşkil edir. Ötən il xarici ölkələrdən daxil olan pul baratlarının, humanitar malların, texniki və digər yardımların ümumi dəyəri 1292.3 mln. dolları ötmüşdür. Bütövlükdə, cari transfertlər üzrə əməliyyatların müsbət saldosu 50.0 mln. dollar təşkil etmişdir.

Tədiyyə balansının təhlilində əsas məsələlərdən biri ölkədən kapital axınının məbləğidir. Statistik məlumatlara əsasən, 2012-ci

ildə Azərbaycana xaricdən cəlb olunmuş kapitalın ümumi həcmi 10.6 mlrd. dollar təşkil etmişdir. Birbaşa investisiyalar formasında xaricdən cəlb olunmuş sərmayələrin ümumi məbləği 5.3 mlrd. dollar olmuşdur. Bu investisiyaların strukturunda neft-qaz sektorunun xüsusi çəkisi yüksək olsa da, son illər azalmağa başlamışdır. Belə ki, 2005-ci ildə cəlb edilmiş birbaşa investisiyaların 77.7%-i, 2012-ci ildə isə 40.5%-i neft sektoru ilə bağlı olub. Əvvəllər cəlb edilmiş birbaşa investisiyalar əsasən iri neft-qaz layihələrinin, əsasən BP Eksploreyşn (Şah Dəniz) Ltd. layihəsi və Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkətinin Azəri-Çıraq-Günəşli yatağında görülən işlərin maliyyələşdirilməsi ilə əlaqədar ölkə iqtisadiyyatında istifadə olunmuşdur. Statistik məlumatlara əsasən, 2012-ci ildə qeyri-neft sektoruna cəlb olunmuş birbaşa investisiyaların ümumi məbləği 999.4 mln. dollar olmuşdur. Bu, ölkəyə cəlb olunmuş birbaşa xarici investisiyaların ümumi həcmnin 9.4%-ni təşkil etmişdir.

2012-ci ildə ölkə iqtisadiyyatında istifadə olunmuş xarici kapitalın ümumi həcmnin artmasının əsas səbəbi dövlət təminatı olmayan xarici kreditlərin, o cümlədən bankların cəlb etdiyi kreditlərin artması ilə bağlıdır. Əsas artım isə kreditlər və digər investisiyalar üzrə olmuşdur. 2012-ci ildə kreditlər və digər investisiyalar formasında cəlb olunmuş sərmayələrin həcmi əvvəlki illə müqayisədə 45.3% artaraq 5.3 mlrd. dollar təşkil etmişdir. Bu da əsasən, dövlət təminatı olmadan cəlb olunmuş kreditlərin kəskin artmasıdır. Bu dövrdə dövlət təminatı olmayan kreditlərin həcmi əvvəlki illə müqayisədə 10.4%, bankların cəlb etdiyi kreditlərin həcmi isə 87.9% artmışdır. Dünyanın bütün ölkələrində kapital axını, faktiki olaraq rəsmi statistikadan xeyli fərqlənir. Verilən məlumatlara əsasən, hazırda Azərbaycan kapitalının bir hissəsi qeyri-leqal yolla xarici ölkələrdə portfel investisiyalar, depozitlər qoyulması və əmlak alınmasına yönəldilir. Kapital axını ölkə iqtisadiyyatına müxtəlif neqativ təsirlər göstərir. Əvvəla, ölkənin investisiya resursları azalır. İkincisi, tədiyyə balansının göstəriciləri pisləşir. Üçüncüsü, daxili bazarda valyuta təklifi azaldığından manatın xarici valyutalara nisbətən məzənnəsinin real dəyərinin

müəyyən edilməsində çətinliklər yaranır. Dördüncüsü, ölkənin valyuta ehtiyatlarının artımı və xarici borclara xidmət çətinləşir.

Qeyd edək ki, Azərbaycanın tədiyyə balansında son illər baş vermiş müsbət dəyişikliklərə baxmayaraq, hələ də müəyyən risklər qalmaqdadır. Makroiqtisadi sabitliyin pozulması, milli valyutanın devalvasiyası, inflyasiyanın sürətlənməsi və əhalinin sosial vəziyyətinin pisləşməsi riskini qeyd etmək lazımdır. Azərbaycan iqtisadiyyatının, əsasən də xarici iqtisadi sferanın neft-qaz sektorundan asılı olması bu riski daha da artırır. Neft qaz sektoru üzrə ümumi daxilolmalar, əsasən neftin və təbii qazın ixracı və bu sektora cəlb edilən xarici kapitalın hesabına formalaşır. Bu sektor üzrə əsas ödənişlər isə mənfəətin və investisiyaların repatriasiyasını, avadanlıqların və xidmətlərin idxalını əks etdirir. Xarici ticarət balansının strukturu əsasən xam neftdən ibarət olduğundan neftin dünya bazar qiymətlərinin dəyişməsi ixracın həcminə və ümumilikdə tədiyyə balansına mənfi təsir göstərir. Bunun nəticəsidir ki, tədiyyə balansının saldosu neftin dünya bazar qiymətlərindən birbaşa asılıdır. Hesablamalara əsasən, neftin hər barelinin qiymətinin 10 dollar ucuzlaşması Azərbaycanın tədiyyə balansına 2 milyard ABŞ dolları məbləğində mənfi təsir göstərir.¹ Neftin dünya bazar qiymətləri isə dəyişkəndir. Məsələn, son 2 ildə Brent tipli xam neftin dünya bazar qiymətləri ciddi dalğalanmalarla üzləşib.

İkincisi, maliyyə-bank sistemində sabitliyin pozulması riskidir. 2008-ci ildə baş vermiş böhran göstərdi ki, Azərbaycanın maliyyə sistemi əhəmiyyətli psixoloji və iqtisadi təsirlərə məruz qalır. Dünya iqtisadiyyatında maliyyə böhranı ilə əlaqədar olaraq, xarici banklarda likvidlik probleminin yaranması Azərbaycan banklarından xarici vəsaitlərin geri çəkilməsinə səbəb olmuşdur. Bu, tədiyyə balansının passiv hissəsini artırmışdır. Belə şəraitdə təkcə Azərbaycan bankları 2009-cu il ərzində 1.2 milyard dollar həcmində borcu qaytardılar. Ancaq buna baxmayaraq, ölkənin bank sistemi yenidən xaricdən vəsait cəlb etməyə başladı. Stati-

¹<http://www.azerbaijan-news.az/archive/index.php?Lng=aze&year=2010&Pid=410>

stik məlumatlara əsasən, 2012-ci ildə Azərbaycan bankları xaricdən 1556.7 mln. ABŞ dolları vəsait cəlb ediblər. Bu, cəlb olunmuş ümumi xarici kapitalın 14.7%-ni təşkil edir. Buna baxmayaraq, dünya iqtisadiyyatında valyuta-maliyyə böhranları və regionda qeyri-sabitlik Azərbaycanda investisiya qoyuluşlarına mənfi təsir göstərdi. Odur ki, investisiyaların, əsasən də qeyri-neft sektoru üzrə xarici kapitalın geri çəkilməsi riski hələ böyükdür.

Üçüncüsü, ölkə daxilində istehsal edilmiş hazır məhsullar dünya və daxili bazarda az rəqabətqabiliyyətli olduğundan əhəlinin istehlakı əsasən idxal malları hesabına ödənilir. Bu, idxalın həcmi artırır və tədiyyə balansının vəziyyəti pisləşir. Statistik məlumatlara əsasən, 2011-2012-ci illərdə 8.26 mlrd. ABŞ dolları məbləğində istehlak malları idxal edilib. İstehlak mallarının idxalının ümumi idxalda xüsusi çəkisi 38-42% təşkil edib. İstehlak mallarının idxalının əsas səbəbi əhəlinin real gəlirlərinin artmasıdır.

Dördüncüsü, milli valyutanın xarici valyutalara nisbətən real dəyərinin bahalaşması idxalı stimullaşdırır və ixracın genişlənməsinə mane olur. Statistik məlumatlara əsasən, 2004-cü ildən başlayaraq manatın xarici valyutalara nisbətən real effektiv məzənnəsi bahalaşmışdır. Neftin ixracının həcmi və qiymətinin kəskin artması nəticəsində real valyuta məzənnələrinin bahalaşması ölkənin istehsal etdiyi məhsulların digər ölkələrdə istehsal olunan eyni məhsullarla rəqabət aparmaq qabiliyyətinin müvafiq dərəcədə aşağı düşməsi deməkdir. Nəticədə, bu amil tədiyyə balansına mənfi təsir göstərəcəkdir.

Beşincisi, Amerika və Avropada baş vermiş ipoteka böhranı əmlakların qiymətini kəskin aşağı saldığından Azərbaycanda bu əmlakların alınmasına yönələcək valyuta vəsaitlərinin artacağı ehtimalı var. Bu, tədiyyə balansına mənfi təsir göstərə bilər.

Altıncısı, Azərbaycanda daxili istehlakın müəyyən hissəsi xaricdə yaşayan Azərbaycan vətəndaşlarının göndərdiyi pul vəsaitləri hesabına maliyyələşdiyindən həmin ölkələrdə yaranmış böhran miqrantların göndərdikləri pul vəsaitlərinə ciddi təsir göstərir. Məsələn, xaricdə yaşayan soydaşlarımızın pul baratları 2008-ci ildə təxminən 1 mlrd. ABŞ dolları olmuşdur. 2009-cu il ərzində

bu baratların da həcmi həmin ölkələrdə olan problemlərlə əlaqədar 20%-ə qədər azalmışdır.

4.5. Azərbaycanın valyuta-maliyyə siyasətinin prioritetləri

Azərbaycan iqtisadiyyatında dayanıqlı inkişafın təmin edilməsində və dünya iqtisadiyyatına səmərəli inteqrasiya olunmasında strateji valyuta-kredit siyasətinin düzgün seçilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ölkənin xarici ticarət şəraitinin yaxşılaşdırılmasında və səmərəli xarici ticarət sisteminin formalaşmasında valyuta-maliyyə münasibətləri həlledici rola malikdir. Valyuta siyasəti antiinflasiya tədbirlərinin əsas aləti kimi çıxış etməklə yanaşı, həm də valyuta məzənnəsinin sabitliyinin qorunmasına xidmət edir. Dünya təcrübəsi və Azərbaycanın valyuta-kredit əlaqələrinin təhlili göstərir ki, Azərbaycanda həyata keçirilən valyuta-kredit siyasəti əsasən aşağıdakı məqsədlərə xidmət etməlidir:

- 1) ölkənin milli təhlükəsizliyinin təmin edilməsi;
- 2) tədiyyə balansının kəsirinin aradan qaldırılması;
- 3) valyuta məzənnəsinin makroiqtisadi vəziyyətə uyğunluğunun təmin edilməsi;
- 4) valyuta ehtiyatlarının artırılması;
- 5) dövlətin xarici öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinin təmin edilməsi;
- 6) xarici investisiyaların ölkə iqtisadiyyatına cəlb edilməsinə kömək edilməsi;
- 7) daxili istehsalın inkişafı və ixrac olunan malların, xüsusilə emaledici sənaye məhsulları ixracının genişləndirilməsi üçün əlavə şərait yaradılması.

Ölkənin valyuta siyasəti əsasən iki əsas prinsip əsasında formalaşmalıdır: 1) dövlət və cəmiyyətin maraqlarının qorunması; 2) milli iqtisadiyyatda və dünya əmtəə və kapital bazarında mövcud vəziyyətin nəzərə alınması. Valyuta-kredit siyasəti elə qurulmalıdır ki, dünyada baş verən maliyyə böhranı və dünyanın maliyyə bazarındakı dalğalanmalar Azərbaycana az təsir göstərsin.

Valyuta-məzənnə siyasətində əsas məsələlərdən biri düzgün valyuta-məzənnə sisteminin müəyyən edilməsidir. BVF valyuta məzənnə sisteminin 10 əsas növünü fərqləndirir. Ancaq ümumilikdə valyuta məzənnəsi sistemi sabit-tənzimlənən məzənnə sistemi (fixed) və sərbəst-dəyişkən məzənnə sistemi (freely fluctuating) olmaqla 2 qrupa ayrılır.¹ Sabit-tənzimlənən valyuta məzənnəsi sisteminə mərkəzi banklar milli valyutanın ucuzlaşması və ya bahalaşmasının qarşısını almaq məqsədilə valyuta bazarına müdaxilə edir və xarici valyutaların alqı-satqısını həyata keçirməklə xarici valyutaya tələb-təklifin kəskin fərqlənməsinə imkan vermir. Bu sistemin xarakterik xüsusiyyətlərindən biri də odur ki, milli valyutanın məzənnəsi beynəlxalq dönərliliyi qəbul edilmiş bir valyutaya, məsələn, ABŞ dollarına və ya bir neçə valyutadan ibarət səbətə bağlı olur və digər valyutalara nisbətən məzənnə isə ancaq çarpaz-məzənnə əsasında müəyyən edilir. Sərbəst-dəyişkən məzənnə sisteminə isə (bəzən buna «üzən» məzənnə sistemi deyilir) valyuta bazarına hökumətin heç bir müdaxiləsi olmur və milli valyutanın məzənnəsi bazarda xarici valyutaya olan tələb və təklif əsasında formalaşır. Hər iki sistemin mənfə və müsbət tərəfləri vardır.

Sabit-tənzimlənən valyuta məzənnəsi sisteminin mənfə cəhətləri əsasən aşağıdakılardan ibarətdir:

–əgər tədiyyə balansında kəsir artırsa, valyuta bazarında tarazlığı qorumaq üçün hökumət valyuta ehtiyatları tükənənə qədər istifadə edir. Nəticədə ehtiyatların qurtarması ilə valyuta bazarında baş verən kəskin dalğalanmalar milli valyutanın devalvasiyasına gətirib çıxarır;

–əgər ölkəyə xarici valyuta axını sürətli olarsa və valyuta bazarında təklif tələbi üstələyərsə, mərkəzi banklar milli valyutaya tələbi qarşılamaq üçün əlavə emissiya etməyə məcbur olurlar. Bu, pul kütləsinin artmasına gətirib çıxarır və nəticədə, ölkə daxilində inflyasiya qaçılmaz olur.

Sərbəst-dəyişkən valyuta məzənnəsi sistemlərinin isə mənfə

¹ С.Смирнов. Режимы валютного курса и стабильность экономики. «Вопросы экономики» №1, 2010, с.29

tərəfləri aşağıdakılardır:

–milli valyutanın xarici valyutalara nisbətən məzənnələrinin tez-tez dəyişməsi idxal-ixrac əməliyyatlarında və ölkə daxilində riskləri artırır. Bu isə xarici iqtisadi əlaqələri və əmtəələrin hərəkətini ləngidir;

–məzənnələrin dəyişməsindən istifadə edərək valyuta bazasında möhtəkirlik əməliyyatları genişlənir.

Maliyyə böhranları əsasən həyata keçirilən valyuta məzənnəsi siyasəti, bank iflasları və ödəmə qabiliyyətinin olmaması kimi səbəblər nəticəsində meydana çıxır. Əgər hər hansı bir ölkədə sabit məzənnə siyasəti yeridilirsə, o ölkənin Mərkəzi Bankının əsas vəzifəsi valyuta məzənnəsini sabit saxlamaqdır. Mərkəzi Bank riski öz üzərinə götürərək, valyuta bazarına xarici valyuta intervensiyası etməlidir. Bununla da xarici valyuta ucuzlaşaraq milli valyuta bahalaşır, ixrac azalır və cari hesablar balansında kəsir yaranır. Bu problemi aradan qaldırmaq üçün isə devalvasiya təhlükəsi yaranır və spekulyativ əməliyyatlar artır. Bu zaman banklar xarici bazardan qısa müddətli kreditlər almağa başlayır və valyuta mövqeyinin qorunması üçün xarici valyutada kredit verməyə başlayırlar. Nəticədə, valyuta məzənnəsinin dəyişməsindən yarana biləcək itkilər real sektora keçir. Sərbəst valyuta rejimində valyuta məzənnələri valyuta bazarındakı tələb və təklif əsasında formalaşır. Valyutanın tələb və təklifini müəyyən edən əsas ünsürlər həyata keçirilən pul və maliyyə siyasəti, iqtisadi tənzimləmə, dünya iqtisadiyyatında gedən proseslər və gözləntilərdir.

Ümumiyyətlə, sabit valyuta məzənnə siyasətini şərtləndirən müəyyən amillər vardır.¹ Dünya təcrübəsi göstərir ki, iqtisadi açıq ölkələrdə daha çox tənzimlənən sabit valyuta məzənnəsi siyasəti aparılır. Çünki bu ölkələrin valyuta məzənnəsi daha çox xarici təsirlərə məruz qaldığından, dalğalanan valyuta məzənnəsi daxili və xarici amillərin təsiri ilə tez-tez dəyişir. Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsinin ÜDM-də xüsusi çəkisi yüksək olduğundan

¹ Efficient Monetary Policy Options in Transition Economy: Collection of Reports of Second International Scientific and Practical Conference, Minsk, May 19 – 20, 2008 / Editional Board: P.Kallaur, A.Tihonov, Y.Vlaskin et al. Minsk: NBRB, 2008. 333 p.

və ölkə iqtisadiyyatı daha çox xarici təsirlərə məruz qaldığından, Mərkəzi Bank yaxın perspektivdə tənzimlənən valyuta məzənnə siyasətini davam etdirməlidir.

İqtisadiyyatda diversifikasiyanın mövcud vəziyyəti də valyuta məzənnə siyasətinin müəyyən edilməsində xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Yüksək diversifikasiya olunmuş iqtisadiyyatlarda adətən sərbəst valyuta siyasəti yerinə yetirilir. Azərbaycanda isə iqtisadiyyatın əksər hissəsi neft-qaz sektoru hesabına formalaşdığından, hələ ki, sərbəst valyuta məzənnəsi siyasəti yerinə yetirmək mümkün deyil.

Maliyyə bazarının inkişaf səviyyəsi də valyuta məzənnə siyasətinin müəyyən edilməsində mühüm rol oynayır. İnkişaf etmiş maliyyə bazarına malik olan ölkələr adətən sərbəst valyuta məzənnə siyasəti həyata keçirirlər. Azərbaycanda isə maliyyə və qiymətli kağızlar bazarı inkişaf etmədiyindən, tənzimlənən sabit valyuta məzənnəsi siyasəti daha məqsədəuyğundur. Digər bir amil, dollarlaşma səviyyəsidir. Dollarlaşma səviyyəsi yüksək olan ölkələrdə adətən tənzimlənən sabit valyuta məzənnəsi siyasəti mövcud olur. Statistik məlumatlara əsasən, Azərbaycanda xarici valyutalarda depozitlərin ümumi depozitlərdə xüsusi çəkisi 65% təşkil edir.¹ BVF-in hesablamalarına görə xarici valyutadakı əmanətlərinin pul kütləsində xüsusi çəkisi 35% olduqda, dollarlaşma səviyyəsi yüksək hesab edilir. Bu baxımdan, Azərbaycanın maliyyə sistemi hələ də dollarlaşmış hesab edilir və buna görə də sərbəst valyuta siyasətinin həyata keçirilməsi mümkün deyil.

Ölkədəki inflyasiya səviyyəsi partnyor ölkələrdəki inflyasiya səviyyəsindən yüksək olduqda və inflyasiya təzyiqləri artdıqda, tənzimlənən valyuta məzənnə siyasətinə daha çox ehtiyac duyulur. 2015-ci ildə Azərbaycanda mövcud inflyasiya səviyyəsi partnyor ölkələrdən çox olacağı proqnozlaşdırıldığından tənzimlənən sabit valyuta məzənnə siyasətinin həyata keçirilməsi indiki dövrdə daha optimaldır.

Azərbaycanın valyuta-maliyyə əlaqələrinin tənzimlənməsinin

¹ Azərbaycan Mərkəzi Bankı 2010-cu il illik hesabat, s. 39

və valyuta siyasətinin tərkib hissələrindən biri də valyuta məhdudyyətlərinin tətbiq edilməsidir. Valyuta məhdudyyətlərinin tətbiqi haqqında iqtisadi ədəbiyyatda müxtəlif fikirlər və mövqələr mövcuddur. 1990-cı illərdə Meksikada, 1997-1998-ci illərdə Cənubi-Şərqi Asiyada, 2000-2001-ci illərdə Argentinada baş vermiş maliyyə böhranları bunu deməyə əsas verir ki, belə böhranlar çox hallarda əvvəlcədən proqnozlaşdırılmır və gözlənilmədən baş verir. Müasir maliyyə bazarının dəyişkənliyi isə kifayət qədər risklidir. Dünya ölkələrində baş verən belə böhranlardan sonra aparılan araşdırmalarda həmin böhranların beynəlxalq maliyyə maqnatları tərəfindən dəstəkləndiyi aşkar edilir. Nəzərə alsaq ki, Azərbaycanda maliyyə və valyuta bazarı beynəlxalq maliyyə maqnatları və transmilli şirkətlər üçün çox kiçikdir. Odur ki, ölkənin valyuta qanunvericiliyinin iqtisadi təhlükəsizliyin bütün maliyyə-valyuta meyarlarına cavab verməsi ən əsas vəzifə olmalıdır.

Ancaq son illər istər elmi-iqtisadi ədəbiyyatda, istərsə də kütləvi informasiya vasitələrində valyuta qanunvericiliyinin liberallaşdırılması və valyuta məhdudyyətlərinin aradan qaldırılması barədə daha çox fikirlər səslənməkdədir. Məsələn, belə bir fikir mövcuddur ki, beynəlxalq valyuta-kredit və maliyyə əlaqələrinin liberallaşdırılması, yəni mal və xidmətlərin ticarəti sahəsində və valyuta sistemində məhdudyyətlərin aradan qaldırılması iqtisadi nəzəriyyədə artıq mübahisəsiz qəbul edilmişdir. Bu, praktikada özünü doğruldan müqayisəli üstünlüklər qanununun sərbəst işləməsinə şərait yaradır. İkinci mövqeyə əsasən, valyuta məhdudyyətlərinin yumşaldılması kapitalın beynəlxalq hərəkətini sərbəstləşdirərək ölkəyə dünya maliyyə bazarının vəsaitlərindən istifadə etmək imkanı verir. Müasir dövrdə beynəlxalq təşkilatların əsas tələblərdən biri də məhz ixracdan daxil olan valyuta gəlirlərinin məcburi satın alınmasının aradan qaldırılmasıdır. BVF-in məlumatına əsasən, 2000-ci ildə dünyanın 72 ölkəsində ixracdan daxil olan valyutanın, o cümlədən 42 ölkədə bütün daxilolmaların məcburi satılması qaydası qüvvədədir.

Azərbaycanda valyuta qanunvericiliyində bir sıra müsbət irəliləyişlər əldə olunmuşdur. Hazırda Azərbaycan MDB ölkələri

arasında valyuta sferasının liberallaşdırılması sahəsində öncül sıralarda gedir. Lakin Azərbaycanda xarici iqtisadi əlaqələrin və bütünlükdə iqtisadiyyatın inkişafına mane olan valyuta məhdudiyyətləri hələ də qalmaqdadır. Cari valyuta əməliyyatlarına tətbiq edilən məhdudiyyətlər yumşaldılsa da, valyutaların hərəkətinin lisenziyalaşdırılması, ölkənin hüquqi və fiziki şəxslərinə valyutanın aparılması və köçürülməsi üçün sərbəst rejimin olmaması, yerli rezidentlərə xarici banklarda hesablar açılmaması, qiymətli kağızlar əldə edilməsinə icazə verilməməsi və s. kimi bəzi məhdudiyyətlər aradan qaldırılmayıb. Bu baxımdan, sonrakı illərdə Azərbaycanın maliyyə-valyuta əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi üçün mühüm addım mövcud valyuta məhdudiyyətlərinin aradan qaldırılması ola bilər.

Valyuta qanunvericiliyinin liberallaşdırılması ölkənin valyuta-qızıl ehtiyatına təsir etməməli və milli valyutanın sabitliyini qorumaalıdır. Bu halda, valyuta-qızıl ehtiyatları idxalı maliyyələşdirməli, həmçinin xarici borcların vaxtında ödənilməsinə təmin etməlidir. Məhz buna görə də, müasir dövrdə ölkə daxilində maliyyə valyuta sabitliyini təmin etmək üçün mühüm göstəricilərdən biri kimi ölkənin qızıl-valyuta ehtiyatlarının məbləğindən istifadə olunur.

Dünya təcrübəsi sübut edir ki, rəsmi qızıl-valyuta ehtiyatları aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir:

- cari əməliyyatlar balansının kəsinin maliyyələşdirilməsi;
- dövlətin xarici borcunun maliyyələşdirilməsi;
- milli valyutanın sabitliyini qorumaq üçün Mərkəzi Bankların valyuta bazarına müdaxilə etməsi;
- ölkənin beynəlxalq likvidliyinin artırılması;
- əlavə gəlir əldə edilməsi.

Bu baxımdan, Azərbaycanda son illərdə toplanmış valyuta ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsi zəruri məsələlərdən biridir. Valyuta vəsaitlərinin hansı valyutada yerləşdirilməsi də əhəmiyyətlidir. Çünki dünyanın aparıcı valyutaları arasında məzənnə son illərdə ciddi dəyişikliklərə uğrayıb və bu dalğalanmalar davam etdiyindən, valyuta məzənnələrindəki fərqlər nəticəsində Azərbaycan valyuta itkilərinə məruz qala bilər. Məlum olduğu

kimi, Mərkəzi Bankın və Neft Fondunun ehtiyatları əsasən dünyanın aparıcı banklarında saxlanılır. Maliyyə böhranı ilə əlaqədar olaraq, bu vəsaitlərdən istifadə edilməsi vaxtaşırı çətinləşə bilər. Ancaq 2008-ci ildə dünya maliyyə bazarında dolların ucuzlaşması və digər valyutaların dəyərini artırması hökuməti valyuta səbətinin strukturunu dəyişməyə məcbur edib. Artıq dollardan uzaqlaşma, avroya üstünlük vermə tendensiyası hiss olunur. Avropadakı banklarda pul saxlamaq daha çox dividend əldə etməyə imkan verir. Bu baxımdan, həm Mərkəzi Bankın, həm də Dövlət Neft Fondunun bu ildən etibarən xarici maliyyə təşkilatlarında saxladığı valyutanın tərkibində dolların xüsusi çəkisi əhəmiyyətli dərəcədə azaldı.

Mövcud vəziyyətdə Neft Fondunun investisiya portfelinin məcmu dəyərini 50%-i ABŞ dollarında ifadə olunan aktivlərə; 40%-i AVRO-da ifadə olunan aktivlərə; 5%-i İngiltərə funt sterlinqində ifadə olunan aktivlərə; digər 5%-i isə dünya bazarlarındakı vəziyyətdən asılı olaraq aşağıda göstərilən istiqamətlər üzrə yerləşdirilə bilər:

–«A» (Standart and Purz, Fiç) və ya «A2» (Mudiz) kredit reytingindən aşağı olmayan uzunmüddətli ölkə (suveren borc) reytinginə malik olan ölkələrin valyutalarına;

–ABŞ dollarında və ya xüsusi çəkədəki mütənasiblik əsasında bölüşdürülərək ABŞ dolları, AVRO və İngiltərə funt sterlinqində ifadə olunan aktivlərə.

Fikrimizcə, valyuta ehtiyatlarının bir hissəsi Yapon iyenində yerləşdirilməlidir. Çünki son illərdə dünyanın maliyyə bazarındakı vəziyyət göstərdi ki, digər valyutalarla müqayisədə yapon iyesi daha çox bahalaşmaya istiqamətlənib və dünyadakı maliyyə böhranı digər inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə Yaponiyaya daha az təsir edir.

Dünyanın əksər ölkələri valyuta ehtiyatlarının əsas hissəsini qızıl da yerləşdirsə də, Azərbaycanın, demək olar ki, qızıl ehtiyatı yoxdur. Hətta heç bir təbii sərvətlərə malik olmayan Tacikistan və Gürcüstan kimi ölkələr də valyuta ehtiyatlarını qızıl da yerləşdiriblər. Son illər qızılın qiymətində kəskin artmalar onların

valyuta ehtiyatlarını məbləğ olaraq çoxaldıb, həmçinin beynəlxalq maliyyə bazarındakı dalğalanmalardan və itkilərdən qoruyub. Qeyd edək ki, təkcə 2010-cu ildə qızılın qiyməti 30% artaraq bir unsiyanın qiyməti 1420 ABŞ dolları təşkil edib.¹

Burada digər problem, valyuta ehtiyatlarının 65%-dən çoxunun Avropa ölkələrində saxlanmasıdır. Son illər Avropa Birliyinin əksər ölkələrində və maliyyə sistemində baş vermiş böhran Azərbaycanın bu ölkələrdə yerləşdirdiyi ehtiyatları təhlükə altında qoyur. Bu baxımdan, Azərbaycanda son illərdə toplanmış valyuta ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsi ən vacib məsələlərdən birinə çevrilməlidir. Ölkəyə sürətlə daxil olmuş əlavə valyuta vəsaitlərindən xarici borcların vaxtında qaytarılması və qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün istifadə edilməsi əhəmiyyətli ola bilər. Maliyyə böhranı ilə əlaqədar Avropa və Amerikada istənilən bankın likvidlik problemi ilə üzləşmə təhlükəsinin olması, Azərbaycanın valyuta ehtiyatlarını risk altında qoyur. Bu baxımdan, həmin vəsaitlərin bir hissəsinin ölkə banklarında yerləşdirilməsi kommersiya banklarının vəsait qıtlığını aradan qaldırır, həm də bu vəsaitlərin istifadəsinə dövlət nəzarəti imkanlarını genişləndirə bilər. Digər tərəfdən, ancaq tələb olunan səviyyədə, məsələn, strateji idxal, xarici borcların ödənilməsi və s. kimi ən zəruri ehtiyaclara valyuta resurslarından istifadə etmək lazımdır. Əgər iqtisadi artımın maliyyələşdirilməsi xarici mənbələr hesabına həyata keçirilirsə, o zaman gələcəkdə ölkənin maliyyə resursları dünya konyunkturundan asılı ola bilər. Məhz buna görə də, strateji baxımdan maliyyələşdiriləcək sahələrdə milli iqtisadi subyektlərin hökmran mövqə tutması üçün xüsusi mühit və şərait yaradılmalıdır.

Valyuta-məzənnə siyasətinin optimallaşdırılması üçün zəruri məsələlərdən biri də respublikada bank sektorunun inkişafıdır. Son illər Azərbaycanda bank sektoru sürətlə inkişaf etməyə başlayıb. Kommersiya banklarının xalis daxili aktivləri 2012-ci ilin sonuna 16530.4 mln. manat təşkil edib. Bu, 2000-ci illə müqayisə

¹ Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu, İllik hesabat 2010, Bakı 2011. s.26

sədə 20.9 dəfə çoxdur. Kommersiya banklarının daxili kredit qoyuluşları da bu müddətdə təxminən eyni miqyasda – 20.2 dəfə artıb. Buna baxmayaraq, Azərbaycanın bank sisteminin ümumi iqtisadiyyatda payı və ya rolu çox da yüksək deyildir. Belə ki, kommersiya banklarının aktivləri Azərbaycanda 2009-cu ildə ÜDM-in 13.2%-ni təşkil etdiyi halda, bu göstərici Qazaxıstanda 101.7%, Ukraynada 63.5%, Rusiyada isə 52.8%-dir.¹ Əhalinin hər nəfərinə düşən bank aktivlərinin məbləği də MDB-nin digər ölkələri ilə müqayisədə çox aşağıdır. 2009-cu ildə Azərbaycanda bu göstərici 630.2 ABŞ dolları olduğu halda, Qazaxıstanda 4567.3 dollar, Rusiyada 4651.8 dollar, Ukraynada 1793.0 dollar, Gürcüstanda 657.5 dollar təşkil edib². Bu baxımdan, ölkədə valyuta, pul-kredit siyasətinin başlıca hədəfi bank sektorunun daha da inkişaf etdirilməsidir.

Bank sektorunun inkişafı milli valyutanın möhkəmlənməsinə, ixracın artırılmasına, xarici pul köçürmələrinin asanlaşdırılmasına və bank tariflərinin aşağı düşməsinə gətirib çıxaracaqdır. Banklar arasında bərabər inkişaf templərinin yaradılması və rəqabət mühiyyətinin formalaşdırılması mühüm məsələdir. Hazırda Azərbaycanda kommersiya banklarının ümumi aktivlərinin 78%-i bir bankın (Azərbaycan Beynəlxalq Bankı) payına düşür. Bu, müəyyən qədər inhisarçılıq amillərini diktə edir. Ona görə də, digər bankların aktivlərinin artırılması, kapitalın genişləndirilməsi əsas vəzifələrdən biridir. Bu işdə əsas rol Mərkəzi Banka məxsusdur. Mərkəzi Bank kommersiya banklarına aşağı faiz dərəcələri ilə kredit verməklə və digər güzəştlər etməklə buna yardımçı ola bilər.

Bank sisteminin məcmu kapitalında xarici kapitalın payı da ölkənin xarici aləmə açıqlıq dərəcəsini xarakterizə edən mühüm göstəricidir. Bu sahədə də son illər xarici kapitalın fəallığı artmaqdadır. Bank sistemində liberallaşma siyasətinin nəticəsi olaraq, onun xalis aktivlərində xarici aktivlərin payı 2000-ci ildəki 74.1%-dən 2009-cu ilin sonuna 45.4%-ə düşdüyü halda, kredit qoyuluş-

¹Гаджиев Д.Ф. Денежно-кредитная система и международный банк Азербайджана. Москва: «Финансы и Статистика» 2008, 240 с.

² Azərbaycan Mərkəzi Bankı İllik Hesabat 2004, 2005, 2006, 2007, 2008, 2009, 2010

larında xarici kapitallı bankların payı 13.6%-dən 25.6%-ə yüksəlmişdir. Son illər ölkənin beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatları ilə maliyyə münasibətlərinin fəallaşması, özəl sektorun beynəlxalq kapital axınlarından bəhrələnmək imkanlarının genişlənməsi, daxili investisiya mühitinin yaxşılaşması baş verir. Beləliklə, ölkəyə xarici investorların marağının artması kapitalın hərəkəti üzrə beynəlxalq integrativ proseslərin güclənməsi ilə müşahidə olunmaqdadır. Xüsusilə, ölkənin neft sektoru beynəlxalq investisiya axınlarından maksimum dərəcədə faydalanmışdır.

Ölkədə bank sektoru inkişaf etməsə, nə mikro, nə də makro səviyyədə rəqabətqabiliyyətliliyə nail olmaq mümkün deyil. Kommersiya banklarının likvidliyinə, yeni bankların açılmasına və ya satılmasına qoyulan məhdudiyətlərin aradan qaldırılması, həmçinin həmin bankların xarici banklarla rəqabət aparmaq və biznesə lazım olan həcmdə kredit vermək imkanları əsas amildir. Kommersiya banklarının likvidliyi onların məcmu kapitalının həcmindən bilavasitə asılıdır. İnkişaf etmiş ölkələrdə, məsələn, Fransada kommersiya banklarının məcmu kapitalının həcmi ÜDM-in 15.4%-ni, Almaniyada 14.5%-ni və Çexiyada 21.3%-ni təşkil edir. Azərbaycanda bu göstərici 2009-cu ilin sonuna 5.8% təşkil edib.¹ Bu onu göstərir ki, Azərbaycanın bank sisteminin məcmu kapitalının artırılması prioritet məsələlərdən biridir.

Valyuta-kredit siyasətinin əsas məqsədlərindən biri də ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsidir. Bu istiqamət üzrə həyata keçirilməli olan tədbirlərdən biri də bank sektorunun xarici rəqabətdən qorunmasıdır. Belə ki, 2004-cü il yanvarın 1-dən xarici bankların Azərbaycan bank sektorunda iştirakına mane olan limitlər aradan qalxıb. Neft gəlirlərinin artması ilə əlaqədar olaraq ölkənin bank sektorunda fəaliyyətə başlamaq arzusunda olan bankların sayı artıb. Artıq bir neçə xarici bank, o cümlədən Almaniyanın Kommers bankı Azərbaycanda mövcud olan bankların səhmlərinə sahib olmaq istədiklərini bildiriblər. Bu proses 2008-ci ilin ortalarından başlayıb. Nəzərə almaq lazımdır ki, Av-

¹ Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı. Statistik bülleten №2(120) 2/2010, s.26; Azərbaycan rəqəmlərdə 2010, Bakı 2010, s.11.

ropa və Asiyanın nəhəng banklarının aktivləri Azərbaycanın ümumi bank sektorunun aktivlərindən 10 dəfələrlə çoxdur. Odur ki, onların birbaşa olaraq Azərbaycan banklarını nəzarətdə saxlaması ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyini risk altında qoyur. Çünki müxtəlif siyasi, iqtisadi və digər amillərin təsiri altında həmin bankların Azərbaycanın pul dövriyyəsinə əlavə pulların qoyulması və ya çıxarılması ölkənin iqtisadi inkişafına təhlükə yarada bilər. Buna misal olaraq, Azərbaycanda bəzi kommertiya banklarının öz xarici öhdəliklərini icra edərkən müəyyən problemlərlə rastaşdığını göstərmək olar. Belə ki, 2008-ci ildə Azərbaycan bankları xarici maliyyə mənbələrindən 2 milyard dollar sərbəst vəsait cəlb etmişdilər. Hal-hazırda belə sərbəst vəsaitlərin cəlb olunması prosesi xeyli çətinləşib. Çünki dünyada kreditlərin sərbəstliyi əsaslı şəkildə azalıb, faiz dərəcələri isə xeyli artıb. Artıq Azərbaycan kommertiya bankları xaricdən lazımi miqdarda kredit cəlb edə bilmirlər. Maliyyə böhranı xarici banklarda likvidlik problemi yaratdığından, onlar Azərbaycan banklarına verdikləri vəsaitlərin müddətini uzatmaqdan imtina ediblər. Odur ki, öhdəliklərin birdən birə icra edilməsi Azərbaycanın kommertiya banklarına müəyyən problemlər yaradıb.

Bu baxımdan, kommertiya banklarının xaricdən cəlb etdiyi kapital onun nizamnamə kapitalının məbləğinə uyğun olaraq limitləşdirilə bilər. Bu proses Azərbaycanın bank sisteminin xarici kapitaldan asılılığını azaldaraq, borcların geri qaytarılmasında yaranacaq riski minimuma endirəcək. Digər bir tədbir xaricdən cəlb edilmiş vəsaitdən məcburi ehtiyata ayırmaların müəyyən edilməsi ola bilər. 2008-ci ilin avqust ayında kommertiya banklarının xaricdən cəlb etdiyi vəsaitin 5%-i məbləğində məcburi ehtiyatlara ayırmalar tətbiq edildi. Lakin 2008-ci ilin oktyabr ayında dünyada baş vermiş maliyyə böhranı ilə əlaqədar bu ayırmalar ləğv edildi. Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, məcburi ehtiyata normaların tətbiqi ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi baxımından da əhəmiyyətlidir.

FƏSİL 5

XARICI İQTİSADI ƏLAQƏLƏRDƏ XARICI INVESTİSİYALI MÜƏSSİSƏLƏRİN FƏALİYYƏTİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

5.1. Xarici iqtisadi əlaqələrdə xarici investisiyalı müəssisələrin inkişafının xronikal-tarixi təsviri

Ölkədə real bazar münasibətlərinə əsaslanan milli iqtisadiyyatın dünya təsərrüfat əlaqələrinə sərbəst daxil olması üçün bütün imkanlar mövcuddur. Burada dövlətin əsas strateji məqsədi istehsalçıların tələbatının ödənilməsinə yönəldilmiş yüksək səmərəli iqtisadiyyat yaratmaqdan ibarətdir.

Azərbaycan Böyük İpək Yolunun kəsişməsində Şərqlə Qərb arasında mühüm strateji əhəmiyyətli ərazidə yerləşir. Böyük təbii və iqtisadi potensial «təbii» inteqrasiya rolu oynamaqda bir sıra üstünlüklər Azərbaycana əlavə imkanlar verir.

İnzibati idarə sisteminə malik SSRİ iqtisadiyyatının idarə edilməsi dövlətin tam nəzarətində olmaqla sovet bürokratiyasına və zəif qanunvericilik bazasına əsaslanırdı. SSRİ-nin dağılması Azərbaycanda bazar münasibətlərinin inkişafı, xarici ölkələrin qabaqcıl təcrübələrindən, müasir idarəetmə metod və modellərindən istifadə edilməsi xarici investisiyaların tətbiq edilməsi üçün geniş imkanlar açmışdır.

Bazar iqtisadiyyatının inkişafı xarici investisiyalar olmadan mümkün deyildir. Xarici kapitalın iştirakına görə müəssisələr iki yerə bölünür: Xarici investisiyalı və birgə müştərək müəssisələr. Xarici müəssisə dedikdə, müəssisənin yerləşdiyi dövlətin qanunlarına müvafiq olaraq tamamilə xarici investorlara məxsus müəssisələr başa düşülür. Müştərək müəssisə dedikdə, yerləşdiyi dövlətin qanunlarına müvafiq olaraq xarici kapitalın iştirakı ilə iki və daha çox hüquqi şəxslərin vasitəsi ilə yaradılan müəssisələr nəzərdə tutulur. Müştərək müəssisələrin əsas əlamətləri aşağıdakılardır: müştərək müəssisənin təşkilatçılarından biri mütləq xarici dövlə-

tin nümayəndəsi olmalı; müştərək müəssisənin kapitalında tərəfdaşların xüsusi çəkisi; fəaliyyət növü.

Tərəfdaşların məqsədlərindən asılı olaraq müştərək müəssisələr müxtəlif fəaliyyət sahələrində yaradıla bilər. SSRİ-də «müştərək müəssisə» termini 1980-ci illərin sonunda iqtisadi islahatlar keçirilməsi nəticəsində yarandı. Bu islahatlar müəssisə, firma, təşkilat və idarəetmə orqanlarına geniş səlahiyyət verilməsini nəzərdə tuturdu.

Müştərək müəssisələr yaradılması imkanları Sovet İttifaqı Mərkəzi Komitəsi və SSRİ Nazirlər Soveti 19 avqust 1986-cı ildə «Xarici iqtisadi əlaqələrin idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi tədbirləri haqqında» (19 avqust 1986-cı il Qərar №991) və «Sosialist ölkələri ilə iqtisadiyyatın və elmi-texniki əməkdaşlığın idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi tədbirləri haqqında» (№992), SSRİ ərazisində müştərək müəssisələr yaradılması haqqında SSRİ Ali Soveti 13 yanvar 1987-ci ildə «SSRİ ərazisində beynəlxalq birlikləri və təşkilatların, firmaların və idarəetmə orqanlarının yaradılması haqqında» 13 yanvar 1987 №48, «SSRİ ərazisində sovet təşkilatlarının, kapitalist və inkişaf etməkdə olan ölkələrin təşkilat və firmalarının iştirakı ilə müştərək müəssisələrin yaradılması haqqında» (№49) qərar qəbul etdilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, ölkələrin strateji mövqeyi, zəngin faydalı qazıntıları, kənd təsərrüfatı potensialı, əmək ehtiyatları və ixtisaslı işçi qüvvəsi, infrastrukturun inkişafı müştərək müəssisələrin yaradılması üçün əsas şərtidir.

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra respublika rəhbərliyi dünyanın inkişaf etmiş ölkələri və beynəlxalq təşkilatların (Dünya Bankı, Beynəlxalq Valyuta Fondu, İslam İnkişaf Bankı, OPEK) rəhbərliyi ilə ikitərəfli görüşləri müştərək müəssisələrin inkişafı üçün geniş imkanlar açmışdır.

Azərbaycan iqtisadiyyatına xarici investisiyaların cəlb edilməsi və səmərəli istifadə edilməsi xarici ölkələrlə iqtisadi əməkdaşlığın əsas istiqamətidir. Xarici investisiyaların köməyi ilə iqtisadiyyatın strukturunu təkmilləşdirmək, yüksək texnologiyalı istehsal yaratmaq, istehsal fondlarının modernləşdirmək, istehsal-

da menecment, marketinqin qabaqcıl təcrübələrini tətbiq etmək, daxili bazarı yüksək keyfiyyətli məhsullarla təmin etmək, xaricə ixrac edilən məhsulları çoxaltmaq ölkə iqtisadiyyatı qarşısında duran strateji məsələlərdir.

Mütəxəssis və iqtisadçıların fikrincə, xarici kapitalın köməyi ilə aşağıdakı məsələləri həll etmək mümkündür;

–İxrac potensialının səmərəliliyini artırmaq, onun xammal yönümlü istiqamətini dəyişmək, idxalı əvəz edən istehsal sahələrini inkişaf etdirmək;

–Ölkənin ixrac ekspansiyasını gücləndirmək və xarici bazarlarda onun mövqeyini möhkəmləndirmək;

–Yeni texnika və texnologiyalarla, mütərəqqi idarəetmə metodları ilə istehsalın elmi-texniki səviyyəsini yüksəltmək;

–Dövlət büdcəsinə vergi daxilolmalarını artırmaq;

–Geridə qalmış rayonlarının inkişafına təsir etmək və yeni iş yerləri yaratmaq və s.

Beləliklə, xarici investorlar milli iqtisadiyyatın inkişafı üçün obyektiv proses kimi çıxış edir, böhranı yumşaldır, maliyyə sabitliyini təmin edir, makroiqtisadi xarakterli strateji və taktiki məsələləri həll edir, inflyasiya ilə mübarizə aparır, iqtisadiyyatın strukturunu yenidən qurulmasını təmin edir, texnoloji və idarəetmə geriliyini aradan qaldırır. Bütün bu amillər xarici investisiyaları cəlb etməyin vacibliyini göstərir.

Əksər ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, xarici kapitaldan istifadənin dövlət tənzimlənməsi iqtisadiyyatın inkişafına pozitiv təsir edir. İntestisiyalar orta və aşağı iqtisadi inkişaf səviyyəli ölkələrdə sahibkarlığın formalaşması və möhkəmlənməsinə təsir edir, ciddi layihələrin reallaşması üçün kapital səfərbər edir.

Müştərək müəssisələr yaradan investorlar üçün əlverişli sosial, maliyyə-iqtisadi, hüquqi rejim yaradılır. Müştərək müəssisələr yüksək ixtisaslı işçi qüvvəsinə tələbatı artırır, bununla əlaqədar olaraq əhalinin həyat səviyyəsi yüksəlir, xarici investorlar yerli firma və müəssisələrə nisbətən daha yüksək əmək haqqı verirlər.

Müştərək müəssisələrin yaradılmasında çoxsaylı problemlər mövcuddur. Təhlil göstərir ki, ilk illərdə Azərbaycan təşkilatları

müştərək müəssisələrin yaradılmasına hazır deyildir. Bunun əsas səbəblərindən biri bu sahədə təcrübənin olmaması və hüquqi bazanın zəif olması idi. Buna görə də, Azərbaycan və digər MDB ölkələrində iqtisadiyyatı modernləşdirmək və istehsalda müasir texnologiya tətbiq etmək üçün investisiya çatışmazlıqlarına, xarici investisiya qoyuluşuna mane olan amil həmin ölkələrdə siyasi iqtisadi qeyri-sabitlik oldu. Xarici və ölkə sahibkarları investisiya fəaliyyətinin aktivləşdirilməsi üçün vergi siyasətinə mütərəqqi dəyişikliklər edilməsini, mərkəzi və yerli hakimiyyət orqanlarının səlahiyyətlərinin məhdudlaşdırılmasını, qeyri-müəyyənliyin aradan qaldırılmasını tələb edirlər.

Təşkilati-hüquqi xarakterli çətinliklərə aşağıdakılar aiddir: uzun müddətli və iri investisiyaların qoyulmasına təminat verilməməsi maliyyə və əmlak girovu qoyulması praktikasının olmaması, sığortanın yüksək səviyyəsi, eyni zamanda kommertiya informasiya infrastrukturunun lazımi səviyyədə inkişaf etməməsi. Müəssisələr bəzən yüksək ixtisaslı tərəfdaşlar tapmaqda çətinlik çəkirdilər. Yuxarıda göstərilən problemlərdən hər biri investisiya təkliflərinə mənfi təsir edirdi.

Qərb mütəxəssislərinin və investorların fikrincə, Azərbaycanda investisiya mühiti əlverişlidir. Lakin bununla bərabər, xarici kapitalın ölkə iqtisadiyyatına cəlb edilməsini çətinləşdirən bəzi səbəblər var idi: ölkənin müharibə şəraitində olması, korrupsiya, işsizlik, inflyasiya, qanunların təkmlil olmaması, xarici investitorlarda ölkə iqtisadiyyatı haqqında lazımi informasiyanın olmaması, yerli kreditlərin alınması şərtlərinin çətin və mürəkkəb olması, vergi dərəcələrinin yüksək olması, siyasi və iqtisadi risklərdən lazımi dərəcədə qorunmaq və s..

Müştərək müəssisələr yaradarkən dəqiq istiqamət, xarici investisiyalar cəlb etmək üçün fəaliyyət proqramı olmalı və bu proqram əsasında idarəetmə mexanizmləri yaratmaq, xarici investisiyalar cəlb etməyi stimullaşdırmaq tələb olunur.

Müştərək müəssisələr yaradarkən yerli resurslardan, yüksək ixtisaslı kadrlardan, əmək ehtiyatlarından istifadə etmək prioritet olmalıdır. Bu aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir:

– Onların məhsulları milli bazarları doldurmağı, idxalı əvəz etmə siyasəti həyata keçirilməli;

– Rəqabətqabiliyyətli məhsullar istehsal edilməli və ölkənin ixrac potensialı artırılmalı;

– Ölkə idxalında yüksək texnoloji məhsulların xüsusi çəlisinin artması və ixracda xammalın xüsusi çəkisinin azalması;

– İstehsalın genişlənməsi, yeni iş yerlərinin yaranması və əhəlinin məşğulluğunun artması;

– Büdcəyə daxilolmaların artması.

Müştərək əməkdaşlıq sferasına elə sahələr cəlb edilməlidir ki, onların inkişaf səviyyələri elmi-texniki potensial müəyyən edilir və bu sahədə ölkənin beynəlxalq əmək bölgüsündə iştirakı və milli iqtisadiyyatın sabitliyi təmin edilir.

Azərbaycanın milli maraqlarını nəzərə alaraq xarici investisiyaların iqtisadiyyatın aşağıdakı sahələrinə cəlb olunması məqsədə uyğundur: neft emalı, kimya sənayesi, maşınqayırma, avtomobil sənayesi, aqrar sənaye kompleksi, yüngül sənaye.

Müştərək müəssisələr beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığın daha mürəkkəb forması olub, müxtəlif ölkələrin təsərrüfat tərəfdaşlarının daha sıx əlaqələrini tələb edir. Bu öz ifadəsini müştərək müəssisə iştirakçılarının müxtəlif məhsullar istehsal etmək və xidmət göstərmək üçün maddi və maliyyə resurslarının birləşməsində tapır, gəlirləri birgə bölürlər, birgə risk edirlər, itki ilə üzləşirlər, istehsal və reallaşma risklərini birgə idarə edirlər, bütün istehsal proseslərində razılıq əldə edilir və idarəetməni birgə həyata keçirirlər.

Beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığın digər formalarından fərqli olaraq birgə müəssisələrin mühüm xüsusiyyəti fəaliyyət göstərdiyi ölkədə dəyişən siyasi-iqtisadi situasiyaya tez reaksiya verməsidir. Ölkədə siyasi sabitlik müştərək müəssisələrin yaradılması üçün əlverişli şərait yaradır, ölkəyə inamı artır, risk dərəcəsi azalır.

Beləliklə, müştərək əməkdaşlıq – birgə sahibkarlığın elə bir formasıdır ki, ümumi istehsal bazası yaranır, milli və xarici tərəfdaşların ümumi mülkiyyətlərində olan müəssisələrdə məhsul istehsal olunur, ümumi idarəetmə həyata keçirilir, mənfəət şərtlərə

əsasən bölünür, riskləri ümumi paylaşırlar.¹

Müştərək müəssisələr ölkəyə yeni mütərəqqi texnika və texnologiya beynəlxalq marketinq müasir idarəetmə metodlarını cəlb edir. Eyni zamanda müştərək müəssisələrlə xarici investisiyaların axını maddi və maliyyə resurslarının elmi-texniki tərəqqini təmin edən sahələrə yönəldilməsinə səbəb olur. Nəticədə onlar yüksək rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsal edirlər. Digər tərəfdən rəqabətqabiliyyətli müəssisələr yaradılması yerli tərəfdaşın xarici təcrübəsindən, iştirakçının ticarət, inzibati idarəetmə və digər üstünlüklərdən istifadə etməsinə imkan verir. Bu, dünya bazarında kəskin rəqabət şəraitində xüsusən mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Real bazar münasibətlərinin inkişafı milli iqtisadiyyatların dünya təsərrüfat sisteminə sərbəst daxil olması üçün bütün imkanlar olduqda mümkündür. Burada dövlətin strateji məqsədi yüksək səmərəli iqtisadiyyat yaratmaqdan ibarətdir.

Bununla əlaqədar olaraq bazar münasibətlərinin inkişafı investisiya problemlərinin həllini tələb edir. Ona görə də, müasir dövrdə investisiya fəaliyyətinin aktivləşdirilməsi nəticəsində real sektora geniş spektrli investisiyaların cəlbi tələb olunur.

İstehsalın texniki və texnoloji cəhətdən yenidən qurulması, maliyyə göstəricilərinin yaxşılaşdırılması, rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsalı və ixrac potensialının gücləndirilməsi Azərbaycan iqtisadiyyatının prioritet problemlərindəndir. Ona görə də, bu problemləri həll etmək üçün xarici investisiyaları cəlb etmək və beynəlxalq şərtlərlə əməkdaşlığı gücləndirmək tələb olunur.

Beynəlxalq müştərək əməkdaşlığın inkişaf meylinin öyrənilməsi bu prosesin aktivləşməsi üçün bir sıra obyektiv səbəblərin formalaşmasına imkan verir:

– Yeni mütərəqqi sahələrin və istehsal növlərinin yaranması böyük investisiya tələb edir, lakin bu hər bir ölkədə olmaya bilər. Müasir dövrdə hətta inkişaf etmiş ölkələrdə xarici kapital olmadan normal geniş təkrar istehsal prosesi həyata keçmir.

¹Клинов В.Г. Экономика России: итоги роста в контексте международный сопоставлений. Международная экономика. 2010. №9.

–Elmi-texniki tərəqqinin inkişafı, texnika və texnologiyanın təzələnməsi əlavə kapital qoyuluşu tələb edir. Lakin yerli imkanlar məhdud olduğundan xarici kapital maliyyələşmənin mühüm mənbəyi kimi çıxış edir.

–Təbii ehtiyatların və əmək resurslarının dünya ölkələri üzrə qeyri-bərabər paylanması. Bəzi ölkələr təbii sərvətləri mənimsəmək üçün investisiya qoyurlar, digərləri birgə müəssisələr yaradaraq təbii sərvətlərdən və sərfəli istifadə olunmayan resurslardan səmərəli istifadə etmək üçün müştərək müəssisələr yaradırlar.

–İstehsal məsrəflərinin azaldılması və istehlak bazarlarının genişləndirilməsi əməkdaşlıq edən tərəflərin imkanlarının birləşməsini tələb edir.

Göstərilən səbəblərdən müştərək əməkdaşlığın rolu müəyyən edilir, istehsalda mütərəqqi texnika və texnologiyanın marketinq və idarəetmədə «*nou-xau*»nun tətbiq edilməsi, valyuta vəsaitləri əldə etmək üçün tez xarici bazarlara çıxış, səmərəsiz idxal məhsullarının ixtisar edilməsinə, milli iqtisadiyyatın səmərəliliyinin artmasına səbəb olur. Müştərək müəssisələrin yaradılması ölkə iqtisadiyyatına xarici investisiyaların qoyulmasının mühüm istiqamətidir.

Müştərək müəssisələrin fəaliyyətlərinin təhlil göstərir ki, onların fəaliyyətində müəyyən problemlər mövcuddur. Bunlardan ən mühümləri tərəfdaşların inkişaf səviyyələrində kəskin fərqlərin olmasıdır. Tərəfdaşlardan biri digərindən «*nou-xau*» marketinq, kadrların ixtisas inkişaf səviyyəsinə görə geri qala bilər.

İnkişaf etmiş dövlətlərin qanunları investisiyalardan istifadə edilməsini ciddi tənzimləyirlər və idarəetmədə yerli tərəfdaşlara üstünlük verirlər. Bəzi ölkələrdə müştərək müəssisələr yaratmaq üçün xarici investitorlara icazə verilməsi xüsusi qanunvericiliklə tənzimlənir və bu kapital məsrəflərinin artırılması strategiyasının reallaşdırılması, gəlirlərin xaricə köçürülməsi, müəssisələrin və heyətin idarə edilməsini çətinləşdirir.

Müştərək müəssisələrin sabit inkişafını təmin etmək və müəssisələrin iqtisadi göstəricilərini yaxşılaşdırmaq üçün şərait yaratmaq lazımdır. Ona görə də, siyasi-hüquqi və təşkilati-iqtisadi sis-

temin təşkili üçün müəssisələri modernləşdirmək lazımdır. Bu məqsədi reallaşdırmaq üçün müştərək müəssisələrin səmərəli fəaliyyət göstərmələri üçün tədbirlər sistemi hazırlamaq tələb olunur. Müştərək müəssisələrin yaradılması və inkişafı mexanizmi milli maraqları və dövlətin beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemində daxil olmasını nəzərə almalıdır.

5.2. Birgə və xarici investisiyalı müəssisələrin fəaliyyətində beynəlxalq təcrübə

Dünya iqtisadiyyatında müştərək müəssisələrin ayrıca bir iqtisadi kateqoriya kimi xüsusiyyətləri və xarakterik əlamətləri vardır. Müştərək müəssisələrin yaradılmasının əsas məqsədi yeni bazarlara çıxmaqdır. Yerli regional bazarların potensialından uzun müddətli istifadə edilməsi üçün imkanla yaranır. Digər məqsəd məhsul istehsalına sərf olunan məsrəfləri azaltmaqdan ibarətdir.

Digər tərəfdən, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə müəyyən məhsul istehsalı üçün daha əlverişli şərait və hüquqi baza yaranır. Belə bir şəraitdə tərəfdaşın seçilməsi və onun potensial imkanlarının qiymətləndirilməsi xüsusən vacibdir. Bu prosesi üç əsas istiqamətə bölmək olar: tərəfdaşa tələblər və meyarlar hazırlanması, tərəfdaşların axtarılması və onun potensialının qiymətləndirilməsi. Tələbləri müəyyən edərkən aşağıdakıları nəzərə almaq lazımdır:

- Bazar şəraiti və fəaliyyət istiqaməti;
- Müəssisələrin gücü və resursları;
- Müəssisənin yerləşdiyi yeri və imkanları;
- Texnoloji standartlar;
- Müəssisəyə rəhbərlik metodları;
- Sahibkarlıq mədəniyyəti.

Müştərək müəssisələrin yerləşdiyi ölkələrin inkişaf səviyyəindən asılı olaraq spesifik meyarlar yaranır. Məsələn Şərqi Avropa və Çində müştərək müəssisələrin yaranmasına potensial tərəfdaşların dövlət orqanları ilə bağlanmış müqavilələri əhəmiyyətli təsir göstərir.

Kooperasiya və qarşılıqlı əlaqələrinin yaranmasına hər iki tərəfin tərəfdaş axtarması təsir edir (məqsəd və strategiyanın razılaşdırılması, mövqe və danışıqların aparılması metodları, qərarların qəbul edilmə prosesi). Bu göstərir ki, tərəflərin maraq və prinsiplərinin ahəngdarlığı müştərək müəssisələrin sabitliyinin və uzun ömürlüliyünün, potensial tərəfdaşın axtarılması üçün əsas şərtidir.

Müştərək müəssisələrin xarici investorlarla əməkdaşlığın inkişaf perspektivlərinin müxtəlif aspektli çoxsaylı amillərdən: müəssisələrin bazarda xüsusi çəkisi, onun inkişaf perspektivi, maliyyə vəziyyəti, elmi-texniki potensial, əmək ehtiyatlarının keyfiyyəti, xammal təchizat bazarına giriş imkanları, investorun qlobal strategiyasından asılıdır.

Xarici ölkələrdə müştərək müəssisələrin spesifik təşkilat hüquqi formaları vardır. Məsələn Fransada 1967-ci ildən şirkətlər iqtisadi maraqların birləşməsi imkanlarına malik oldular. Onlar təklif edirlər ki, təsisçilər yaradılacaq filiala haqq ödəməkdən hüquqi şəxs yaratmaq imkanı əldə etsinlər. Yeni şirkətlər öz adından müqavilə bağlamaq hüququna malikdirlər, lakin bununla bərabər, tərəfdaşlardan hər biri şirkətin götürdükləri öhdəliklərin yerinə yetirilməsi üçün birgə məsuliyyət daşıyırlar, mənfəət və gəlirlər şirkətin balansında əks olunur.

Cəmiyyətdə iqtisadi proseslər sahibkarlıq fəaliyyətinin formalarının inkişafı ilə bilavasitə əlaqədardır, bu isə öz növbəsində istehsalın, texnika və texnologiyanın inkişafında, ictimai təfəkkürün və dövlət siyasətinin strukturunda olan dəyişiklikləri əks etdirir. Bunların arasında müştərək sahibkarlıq lider mövqeyinə çıxır. Buna da iqtisadiyyat və siyasət, kommersiya və diplomatiya elmi tədqiqatlar və sənaye, ticarət və maliyyə-kredit sferasında əməliyyatlara əsir göstərir. Müştərək müəssisələrin yaradılmasının vacibliyini, ölkənin dünya iqtisadi sistemində daxil olması şərtləndirən, eyni zamanda bazar infrastrukturunun formalaşmasında mühüm rol oynayır. Müştərək müəssisələr üçün qabaqcıl texnologiya, yüksək əmək məhsuldarlığı və əmək haqqı xarakterikdir. Bütün bu amillər milli iqtisadiyyatın inkişafına əsaslı təsir edir.

Müştərək müəssisələr iki və daha çox xarici tərəfdaşlar arasında istehsal məsrəflərinin ixtisar edilməsi, riskin bölüşdürülməsi, tərəfdaşlar arasında əlaqələrin sadələşdirilməsi və bunun nəticəsində yüksək mənfəət əldə olunması təmin olunur. Burada mühüm amillərdən biri müştərək sahibkarlıqda iştirak edənlər arasında maraqların üst-üstə düşməsidir.

Birbaşa investisiyalar müştərək müəssisələrin yaradılması üçün əsas təşkil edir. Xarici investisiyalar və müştərək müəssisələr iqtisadi vahid kimi milli və dünya iqtisadiyyatında mühüm rol oynamaqla spesifik xüsusiyyətlərə və xarakterik əlamətlərə malikdirlər. Müştərək müəssisələrə kompleks baxmaq lazımdır. Xarici tərəfdaşlar müştərək müəssisələr yaradarkən aşağıdakıları nəzərə alırlar:

- Yeni bazarların mənimsənilməsi;
- İstehsal məsrəflərinin ixtisar edilməsi;
- Resurslar axını (yeni xammal mənbələrinin yaranması və istehsal bazalarının təzələnməsi);

Xarici tərəfdaşlar tərəfindən müştərək müəssisələr yaradılarkən mühüm motivlərdən biri yeni bazarlara çıxış üçün xammal və işçi qüvvəsidir.

Ölkələrin inkişaf səviyyələrindən asılı olaraq müştərək müəssisələrin spesifik xüsusiyyətləri yaranır. Məsələn MDB və Çində müştərək müəssisələrin yaradılması prosesinə potensial tərəfdaşların dövlət strukturları ilə əlaqələri əhəmiyyətli təsir göstərir. Kooperasiya əlaqələrinin yaranması üçün tərəfdaşın axtarışında hər iki tərəf cəlb olunmalıdır. Bu o deməkdir ki, tərəfdaşların maraq və prinsiplərinin harmoniyası müştərək müəssisələrin yaradılmasının sabitliyi və uzun müddətli olmasının əsas şərtidir. Bu xüsusi potensial tərəfdaşı axtaran, onu qiymətləndirən və seçən zaman mütləq nəzərə alınmalıdır.

SSRİ dağıldıqdan sonra müstəqillik əldə etmiş hər bir ölkə dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya olunmaq, müştərək müəssisələr yaratmaq üçün geniş imkanlara malik olmuşdur. Dünyada baş verən siyasi, sosial-iqtisadi, demoqrafik xarakterli proseslər

müştərək müəssisələrin yaranmasına təsir edir.

Azərbaycanda müştərək müəssisələrin yaradılması və inkişafı iqtisadiyyatın idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi və müasir tələblərə cavab verən, rəqabəqabiliyyətli məhsul istehsal etmək üçün perspektivli istiqamətlərdən biridir və ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında olan disproporsiyaları aradan qaldırmaq üçün mühüm rol oynayır.

Müştərək müəssisələr yaradılarkən hüquqi bazanın olması və məhsulun dünya standartlarına cavab verməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müştərək müəssisələrin yaradılması, ləğv edilməsi, təşkilati-hüquqi formaları və fəaliyyət rejimi qanunvericilik aktları ilə tənzimlənir.

Müştərək müəssisələr beynəlxalq sahibkarlığın nisbətən yeni təşkilati-hüquqi forması olmaqla ölkənin dünya iqtisadi sistemində daxil olmasına şərait yaradır, həmçinin bazar infrastrukturunun yaradılmasında mühüm rol oynayır. Müştərək müəssisələr üçün yüksək əmək haqqı, qabaqcıl texnologiya, mütərəqqi idarəetmə təcrübəsi və məhsulların rəqabəqabiliyyəti xarakterikdir, eyni zamanda ölkə iqtisadiyyatının yenidən qurulmasında, işsizliyin azaldılmasında, defisit mallar istehsalında, büdcəyə daxilolmaların artırılmasında, ixracın strukturunun təkmilləşdirilməsində, idxalı əvəzetmədə şəraitində valyuta daxilolmalarında mühüm rol oynayır.

Müasir dövrdə müştərək müəssisələrin qarşısında duran ən mühüm problem müəssisənin siyasi və iqtisadi riskdən sığortalanmasıdır. Əksər xarici sahibkarlar böyük məbləğdə investisiya qoymağa risk edirlər, yalnız öz sahibkarlıq fəaliyyətləri üçün strukturları formalaşdırırlar və böyük investisiya qoymaq üçün ölkədə situasiyanın sabitləşməsinə gözləyirlər. Xarici investisiyaları cəlb etmək, müştərək müəssisələri yartmaq üçün siyasi, sosial-iqtisadi xarakterli bir sıra maneələr mövcuddur.

–Konyunkturasını əvvəldən dəqiqliklə müəyyən etmək çətin-dir, real və potensial istehlakçıları və onların tələbatları məlum deyildir. Ona görə də hər bir müştərək müəssisə yaranan zaman risk mövcuddur. İşgüzar risk, qiymət, tələb, mənfəətin səviyyəsi

hər bir müştərək müəssisə yaranan zaman nəzərə alınmalıdır.

– Müştərək müəssisələrin sabitliyi bir sıra mühüm amillərlə müəyyən edilir. Praktikada müştərək müəssisələr 10-15 il daha çox yeni, mütərəqqi, istehsal sahələrində fəaliyyət göstərilir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə müştərək müəssisələr iqtisadi haqlarla, kredit sistemi, təbii-iqlim şəraiti ilə qarşılaşırlar.

– Tərəfdaşların qarşılıqlı razılaşmaları arasında müştərək müəssisələrin ümumi məqsədi müəyyən edilir, planı elmi cəhətdən əsaslandırılması və hazırlanması uzunmüddətli əməkdaşlığın əsasını təşkil edir.

Müştərək müəssisələr – qarşılıqlı münasibətdə fəaliyyət göstərən orqanizmdir. Ona görə də, onlar mürəkkəb struktura və idarəetmə mexanizminə malikdir. Bəzən bu strukturda tərəfdaşlar arasında mürəkkəb məsələlər yaranır. Bunun həlli üçün xeyli vaxt və vəsait tələb olunur. İnkişaf strategiyasının hazırlanması uzun müddətli əməkdaşlıq əsas şərtidir. Tədqiqatlar göstərir ki, müştərək müəssisələrin 50%-ə qədəri 6 il ərzində öz fəaliyyətlərini dayandırırırlar.

Xarici bazarlarda öz mövqelərini möhkəmlətmək və rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsal etmək üçün tərəfdaşlar öz şirkətlərinin məqsədlərini dəqiq bilməlidirlər. Digər mərhələ şirkətin strateji məqsədlərinin müəyyənləşdirilməsidir. Dəqiq məqsəd olmadan müştərək müəssisələr yüksək nəticələr əldə edə bilməzlər. Məqsəddə çatmaq üçün biznes-plan işlənib hazırlanmalıdır. Bu planda müəssisələrin məqsədi, vəzifələri, hər iki tərəfdən qoyulan vəsaitlərin miqdarı, satış bazası, həmçinin müəssisənin fəaliyyətini qiymətləndirmək üçün meyar müəyyən edilməlidir.

Müştərək müəssisələr yaradılarkən əksər məsələlər yüksək rəhbərlik səviyyəsində həll olunur. Müştərək əməkdaşlıq üzrə tərəfdaşlar böhran vəziyyətindən çıxmaq üçün strategiya hazırlamalıdır. Belə bir fikir formalaşmış ki, «yaxşı tərəfdaşlar – əməkdaşlıq yaranan zaman və ondan sonra öhdəliklərini yerinə yetirməlidir». Etibarlı müştərək müəssisələrin yaradılması birgə kapital yaradılmasının açarıdır. Müştərək müəssisələrin dəqiq taktika və strategiyası olmalıdır.

Keçid iqtisadiyyatlı ölkələrin xarakterik xüsusiyyətləri xarici iqtisadi əlaqələrin rolunun əhəmiyyətli dərəcədə artmasıdır ki, bu qabaqcıl xarici təcrübənin öyrənilməsinə, xarici kapitalın cəlb edilməsinə, elmi-texniki nailiyyətlərdən istifadə etməyə, beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsi hesabına istehsalın səmərəliliyinin artırılmasına imkan verir. Müştərək müəssisə yaratmaq üçün qərar qəbul edən sahibkar fəaliyyət planı hazırlayır. Bu planda aşağıdakılar nəzərdə tutulur:

- Müştərək müəssisənin profilinin müəyyən edilməsi;
- Müştərək müəssisə yaratmaq istəyən tərəfdaşların axtarılması;
- Niyət protokolunun imzalanması;
- Müştərək müəssisə yaradan zaman gəlirlərin bölgüsü;
- Təsis və qeydiyyatdan keçmək üçün lazım olan sənədlərin hazırlanması;
- Müştərək müəssisə yaratmaq üçün müqavilənin imzalanması;
- Dövlət qeydiyyatından keçmə;
- Müştərək müəssisələrin yaradılması haqqında müqavilənin imzalanması.

Müştərək müəssisələrin təsisçilər tərəfindən təsdiq olunmuş nizamnaməsi olmalıdır. Nizamnamə müəssisələrin fəaliyyətinin predmetini və məqsədini, yerləşdiyi məkanı, iştirakçıların, nizamnamə fondunun formalaşması qaydasını müəyyən edir, bu məsələlərin həlli, həmçinin müəssisənin ləğvi yekdillik tələb edir.

Müştərək əməkdaşlığın üstünlüyü yeni istehsal üçün əlverişli şəraitin olmasıdır. Müştərək müəssisələrin sabit inkişafı çoxsaylı amillərlə müəyyən edilir və xarakterik əlaməti istehsal olunan məhsulların və xidmətlərin ölkə və xarici tərəfdaşların ümumi mahiyyətində olmasıdır. İstehsal olunan məhsullar yerli və xarici bazarlarda reallaşır. İqtisadi ədəbiyyatlardan bir-birinə oxşar iki termin «qarışıq» və «müştərək» işlədilir. Qarışıq termini işlədilən zaman eyni ölkənin müxtəlif mülkiyyətində olan müəssisələrin birləşərək məhsul istehsal etməsi və ya xidmət göstərməsi nəzərdə tutulur.

Məsələn, dövlət – xüsusi, bələdiyyə, xüsusi dövlət-normativ və digər milli müəssisələr. Müştərək müəssisə dedikdə, müxtəlif ölkələrin təsərrüfat subyektlərinin birləşməsi nəzərdə tutulur. Müştərək müəssisələrdən başqa ölkə ərazisində tamamlı xarici şirkətlərə məxsus xarici investisiyalı müəssisələr də mövcuddur.

Deməli, müştərək müəssisələrin yaranmasının xarakterik əlamətlərindən biri mülkiyyətin xüsusi növüdür və bu beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığın inkişafı nəticəsində yaranmışdır.

SSRİ dağılıdıqdan sonra Azərbaycanda olduqca mürəkkəb siyasi-iqtisadi situasiya yaranmışdır. Ölkə iqtisadiyyatı iflic vəziyyətə düşmüşdür. Yeni müəssisələr yaratmaq, mövcud müəssisələri yenidən qurmaq üçün vəsait çatışmırdı. Belə bir şəraitdə ölkəyə xarici investisiyaların cəlb edilməsi və birgə müəssisələr yaratmaq tələb olunurdu. Müştərək müəssisələrin yaradılmasını müştərək müəssisələrin dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası, həmçinin bazar strukturunun formalaşması. Ölkə iqtisadiyyatına yüksək texnologiyaların cəlb edilməsini, yüksək əmək məhsuldarlığı və əmək haqqı, mütərəqqi idarəetmə təcrübəsi şərtləndirir. Bütün bu amillər milli iqtisadiyyatın inkişafına müsbət təsir göstərir.

İnzibati idarəetmə dövründə xarici iqtisadi fəaliyyət tamamilə dövlətin inhisarında idi. Lakin yenidənqurma illəri başlanan vaxtdan (1986) bu sahədə təcridən islahatlar keçirilməyə başlayır və 1990-cı ildən yalnız dövlət müəssisələri deyil, həmçinin sahə, respublika, biznes sahələri və xarici iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olmağa icazə verdilər.

Müştərək müəssisələrin xarakterik xüsusiyyəti – istehsal olunan məhsulların və göstərilən xidmətlərin ölkə və xarici tərəfdaşların ümumi nailiyyətlərində olmasıdır. İstehsal olunan məhsullar yerli və xarici bazarlarda reallaşır. Ona görə də, müştərək müəssisələr ölkələr arasında xarici iqtisadi əlaqələri ləngidən bütün maneələrin aradan qaldırılmasında mühüm rol oynayır. Belə olduqda müştərək müəssisələr istehsal kooperasiyasında iştirakçılarından birinə çevrilir.

Müasir şəraitdə müştərək müəssisələrin yaradılmasının ilkin şərti milli iqtisadiyyatın sosial-iqtisadi imkanlarının, istehsalın

carı və perspektiv problemlərinin öyrənilməsidir. Ölkə iqtisadiyyatının beynəlxalq iqtisadi münasibətlərə qoşulması imkanları yüksək olanlar daha çox səmərə əldə edirlər. Dəqiq düşünülmüş və iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış dövlət strategiyası onların tez yaradılması və fasiləsiz formalaşması üçün əsas şərtidir. Belə bir şəraitdə etibarlı və əlverişli xarici tərəfdaşın axtarılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Lakin müştərək müəssisələr yaradılan zaman çoxsaylı təşkilati, iqtisadi və hüquqi çətinliklər yaranır. Bu, ölkədə təcrübənin olmaması, hüquqi bazanın zəif olması ilə əlaqədardır. Həmçinin göstərmək lazımdır ki, uzun müddətli Azərbaycan-Ermənistan münaqişəsi bu prosesə neqativ təsir göstərir. Ölkədə əsasən ticarət və xidmət sahələrində kiçik və orta müəssisələr yaranır. Dünyanın mühüm transmilli şirkətləri bu prosesdə iştirak etmirlər.

Müştərək müəssisələrin inkişafını ləngidən digər mühüm amil əsas fondlarının fiziki və mənəvi cəhətdən köhnəlməsidir. Müştərək müəssisələr beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin mürəkkəb növü olmaqla yanaşı, onların inkişafında bir sıra problemlər yaranır. Bu problemlərin həlli bu prosesin necə təşkil olmasından asılı olur.

Xarici tərəfdaşların fəaliyyətlərini təhlil etməzdən əvvəl, onların maraqlarını öyrənmək lazımdır. İkincisi, zəngin yerli təbii resurslardan istifadə etməklə, ixrac potensialının artırılması, ucuz və yüksək ixtisaslı işçi qüvvəsindən istifadə edilməsi, istehsalda dünyanın mütərəqqi texnologiyalarının tətbiq edilməsi nəzərdə tutulmalıdır.

Hüquqi dövlətin fəaliyyət göstərdiyi cəmiyyətdə səmərəli bazar iqtisadiyyatı şəraitində müştərək müəssisələrdə iştirak edən yerli tərəfdaşların maraqları dövlət maraqları ilə üst-üstə düşməlidir.

XX əsrin 90-cı illərində milli iqtisadiyyatların inkişafına xarici investisiyaların cəlb edilməsi beynəlxalq siyasətin mühüm amilinə çevrilmişdir. Sahibkarlıq investisiyalarının idxalı kapital axınlarının artması ilə xarakterizə olunur. Məsələn 1990-cı ildə birbaşa investisiyaların idxalı 194 mlrd, 1995-ci ildə 180 mlrd. dollar təşkil

etmişdir. İnvestisiyaların axını, kapitalın təkmilləşdirilməsi, xüsusi maliyyə xidməti, energetikanın, rabitə, telekommunikasiya, əczaçılığın, yanacağıın inkişafı ilə əlaqədardır. İnvestisiyaların böyük his-səsi (85%) birbaşa investisiyaların payına düşür.

Müştərək müəssisələrin təsisçilərinin məqsədi situasiyadan asılı olaraq dəyişə bilər. Müştərək müəssisələrin yaradılması ideyasını irəli sürərkən danışıqların qurtarılmasına qədər olan dövrdə yüksək rəhbərlik və onun aparatı ciddi mövqə tutmalı və qarşıya çıxan məsələlərdə: rəhbərliyin işçilərlə müqavilələrində, texniki məsələlərin həllində, müştərək müəssisələrin ümumi siyasətinin müəyyən edilməsində, gəlirlərin bölüşdürülməsində ümumi razılığa gəlməlidirlər.

Təsisçi şirkətlər müştərək müəssisələrin müxtəlif fəaliyyətlərini əhatə edən problemləri həll edən zaman qəbul edilən qərarların meyarını daim yoxlayırlar. Aşağıdakı əsas dillemmə: müştərək müəssisələr yaradarkən mövcud müəssisələrdən istifadə etməli, yaxud yeni müəssisə tikməli, yaxud müəssisələr sərbəstlik verməli, mübarizə, yaxud əməkdaşlıq etməli, müəssisənin rəhbərliyinə öz nümayəndələrini təyin etməli, yaxud müştərək müəssisə rəhbərinə kadrları sərbəst seçməyə imkan verməli. Bütün bu məsələlər müştərək müəssisə təsis edilən zaman öz həllini tapmalıdır. Göründüyü kimi, müştərək müəssisələr mürəkkəb struktura malik olmaqla bir çox problemlərin həll edilməsini tələb edir.

5.3. Birgə (müştərək) əməkdaşlıq: prinsiplər və qanunauyğunluqlar

Müasir şəraitdə Azərbaycan iqtisadiyyatının xarakterik xüsusiyyəti ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında xarici iqtisadi əlaqələrin rolunun artmasıdır ki, bu da xarici təcrübənin mənimsənilməsinə, ölkə iqtisadiyyatına elmi-texniki potensialın, xarici kapitalın cəlb edilməsinə və beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsi hesabına istehsalın səmərəliliyinin artmasına səbəb olur.

Bu problemin həll edilməsinin ən geniş yayılmış formalarından biri kollektiv birliklər yaradılmasıdır ki, onlarda milli və xa-

rici təşkilatlar (firmalar) iştirak edirlər. Azərbaycanda sahibkarlığın, müştərək əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi üçün geniş perspektivlər açılmışdır.

Müştərək müəssisələr dedikdə, elə müəssisələr başa düşülür ki, onların nizamnamə fondu iki və daha çox təsisçilərin vəsaitləri əsasında yaradılır ki, bunlardan biri xarici hüquqi (daha çox) və fiziki şəxslər olur. Müştərək əməkdaşlığı həmçinin qarışıq müəssisə ilə qarışıq salmaq olmaz. Qarışıq müəssisələrin nizamnamə fondu bir ölkənin iki və daha çox hüquqi şəxsi tərəfindən formalaşması müəssisələr aid edilir.

– Müştərək müəssisələrin təsis edilməsi üçün hazırlıq görülməsi üçün direktor və ya məsul şəxsin təyin edilməsi;

– Müştərək müəssisə təsis etmək və qeydiyyatdan keçirmək üçün tələb olunan bütün layihələrin sənədlərinin hazırlanması;

– Müştərək müəssisələrin yaradılması üçün müqavilənin imzalanması və reallaşması;

– Müştərək müəssisə yaratmaq üçün nəzərdə tutulan müəssisənin bina, qurğu və kommunikasiya qurğularının qalıq dəyəri;

– Müştərək müəssisə yaratmaq üçün verilən topağın kadastr dəyəri;

– Müştərək müəssisə yaratmaq üçün istifadə olunan texnologiyaların, elmi araşdırmaların pulla qiymətləndirilməsi;

Kadastr – obyektlərin qiymətləndirilməsi və orta gəlirləri haqqında (torpaq, evlər, mədənlər) vergidir. Torpaq kadastrında torpaqlar keyfiyyətinə, yerləşdiyi yerə və istifadəsinə görə qruplaşdırırlar. Torpaq kadastrını maliyyə orqanları tərəfindən tərtib edilir və yerli hakimiyyət orqanları tərəfindən təsdiq edilir. Kadastrın iki – nəzərdə tutulan və real növü vardır:

Birinci, hər bir torpaq sahəsinin gəlirini, ikincisi isə bütün sahənin ümumi gəlirini müəyyən edir. Əksər sahibkarlar üçün daha çox iqtisadi səmərə verən intellektual mülkiyyətin pulla qiymətləndirilməsi olduqca mürəkkəblik törədir. İntellektual mülkiyyətin və onun verdiyi səmərələrinin pulla qiymətləndirilməsi müxtəlif məfhumlardır. İntellektual mülkiyyətin pulla qiymətləndirilməsi – bu onun qiymətidir. Bu göstəricini obyektiv qiymətləndirmək

üçün (bu və ya digər tərəfin nümayəndələrindən, həmçinin problem üzrə bir və ya bir neçə ekspertdən ibarət) komissiya yaradılır. Bundan sonra tərəflər intellektual mülkiyyəti satmaq (vermək) və almaq haqqında müstəqil qərar qəbul edirlər. Belə mülkiyyətin pulla qiymətləndirilməsi şəkildə və digər material qiymətləri müştərək müəssisənin nizamnamə fonduna köçürülə bilər. Həmçinin bunların dəyəri və digər material qiymətləri Qərb ölkələri tez-tez «birgə müştərək mülkiyyətə malik» müəssisə termini işlədirlər. Bununla bərabər, mövcud müəssisələrdən pay almaq olar. Belə müəssisələr hər hansı müəssisəyə uzun müddətli kapital qoymaqla yaradılır. Fiziki, hüquqi şəxslər, hətta dövlət də investor ola bilər.

Müştərək müəssisələrin iştirakçıları tərəfindən təsdiq olunmuş nizamnaməsi olmalıdır. Nizamnamə müəssisənin fəaliyyətinin predmet və məqsədini, onun yerləşdiyi ərazini, iştirakçıların tərkibini, nizamnamə fondunun formalaşması qaydasını, müəssisənin idarəetmə orqanlarının strukturu, səlahiyyəti, qərar qəbul edilməsi, həmçinin müəssisənin ləğvinə qaydaları müəyyən edir.

Müştərək müəssisələr qeydiyyatdan keçdikdən sonra müəyyən müddət ərzində öz paylarını müəssisənin nizamnamə fonduna keçirirlər. Bəzi hallarda xarici investor bu öhdəçiliyin yerinə yetirilməsini ləngidir. Xarici tərəfdaş bir il ərzində öz payını nizamnamə fonduna köçürməzsə, onda müştərək müəssisə yaradılmamış hesab olunur. Əgər müştərək müəssisənin nizamnamə fonduna xarici tərəfdaş öz payını tam ödəməzsə, onda müəssisənin idarə heyəti müəssisənin ləğv edilməsi, yaxud onun digər tərəfdaşa verilməsi və ya satılması haqqında qərar qəbul edir. İştirakçılar arasında vahid qərar qəbul edilmədikdə, onda Dövlət Arbitrajına və ya Beynəlxalq məhkəməyə müraciət edə bilər. Məhkəmə xərclərini xarici tərəfdaş ödəməlidir, ona görə ki, belə olduqda müştərək müəssisəyə dəyən zərərə görə o günahkardır.

İstehsal münasibətlərində radikal dəyişikliklərin həyata keçirilməsi iqtisadiyyatda idarəetmənin yeni səmərəli forma və metodlarını tələb edir. Belə bir şəraitdə respublikamızın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası, birgə əməkdaşlıq formalarının inkişafı,

milli iqtisadiyyatın inkişafında onun rolunun və fəaliyyətinin tənzimlənməsi ön sıraya çıxır və xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

İqtisadiyyatı inkişaf elətdirmək, istehsalın səmərəliliyini artırmaq, beynəlxalq əmək bölgüsündə aktiv iştirak etmək, istehsal prosesinə yeni texnika və texnologiyaları cəlb etmək üçün müştərək əməkdaşlıq fəaliyyətinin üstünlüklərindən istifadə etmək lazımdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasında bu problemlərin həlli xüsusilə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hazırda respublikamızda yaranmış iqtisadi və siyasi sabitlik bu problemlərin həlli üçün geniş imkanlar açmışdır.

Azərbaycan Respublikası keçmiş ittifaq iqtisadiyyatının tərkib hissəsi və xammal bazası kimi, inzibati-amirlik prinsiplərinə əsaslanan asılı iqtisadiyyatdan bazar iqtisadiyyatına keçmişdir. Müstəqil Azərbaycan iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası, təbii sərvətlərdən və böyük sənaye potensialından səmərəli istifadə etmək üçün respublika iqtisadiyyatının inkişafına investisiya axınının gücləndirilməsi, xarici texnika və texnologiyadan, mütərəqqi idarəetmə metod və prinsiplərindən istifadə edilməsi son dərəcədə aktual əhəmiyyət kəsb edir.

Dünya üzrə neft və neft məhsullarına tələbat artmaqdadır. Azərbaycan sənayesinin əsasını təşkil edən neft-qaz sənayesi isə müəyyən problemlər və çətinliklərlə qarşılaşmışdır. Xarici şirkətlərlə neft hasilatı eyni zamanda neft-kimya, neft maşınqayırması və iqtisadiyyatın digər sahələrinin yeni texnologiya inkişafına və modernləşməsinə, respublika milli iqtisadiyyatının inkişafına səmərəli təsir göstərir.

Respublika iqtisadiyyatının formalaşmasına müsbət təsir göstərən müştərək fəaliyyətə geniş imkanlar yaradılmışdır. Lakin yerli sahibkarlar hər hansı xarici sahibkar ilə rəqabət aparmaq və birliyi həyata keçirmək səviyyəsinə qalxmışdır. Bunun üçün müştərək müəssisələrin fəaliyyətinin tənzimlənməsinə dövlət himayədarlıq etməlidir.

Bazar iqtisadiyyatının formalaşması və inkişafı müştərək sahibkarlığın ölkə iqtisadiyyatında tutduğu mövqə ilə sıx əlaqədardır. Məhz bu xüsusiyyətlərə əsaslanaraq respublikada müştərək

müəssisələrin inkişafı üçün mühüm tədbirlər həyata keçirilməli, iqtisadi islahatlar və müəssisələrə investisiya cəlb olunması prosesi sürətlənməlidir. Buna uyğun olaraq bir sıra qanunlar qəbul edilməsi və dünya standartlarına uyğunlaşdırılması tələb olunur.

Bu məsələnin aktuallığı həm də onunla izah olunur ki, Azərbaycan Respublikasında müştərək əməkdaşlığın inkişafı üçün iqtisadi zəmin, real şərait, digər tərəfdən istehsal olunan məhsullara tələbat və zərurət vardır. Müştərək müəssisələr bütün dövlətlərdə, o cümlədən inkişaf etmiş klassik bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə dövlət tərəfindən himayə olunur. Dövlətin ayrı-ayrı qurumlarında məqsədyönlü şəkildə müştərək müəssisələrin problemlərinin həlli ilə məşğul olurlar.

Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemində müştərək əməkdaşlıq mühüm rol oynayır. Müştərək əməkdaşlıq eyni zamanda beynəlxalq əmək bölgüsünün inkişafına güclü təkan vermişdir. Belə ki, ixtisaslaşma və kooperasiya meyilləri bilavasitə müştərək əməkdaşlığın təsiri nəticəsində yaranmışdır.

Təsərrüfat həyatının beynəlmilləşdirilməsi yalnız ölkələr arasında əmtəə və işçi qüvvəsini deyil, həm də investisiya yerdəyişməsinə gücləndirir. Əmtəə və kapitalın ölkələr arasında hərəkəti mahiyyət etibarilə bir-birindən fərqlənirlər. Kapital ixracı əsasən dövlət və sahibkar kapitalının müxtəlif şirkət və bank kapitalının ixracından ibarətdir. Bu kapitalların ixracı başqa dövlətlərdə firmaların, törəmə şirkətlərin, müştərək müəssisələrin yaradılması məqsədi ilə uzun müddətli xarici investisiya rol oynayır.

Müştərək müəssisələr müstəqil təsərrüfat subyekti və sahibkarlıq fəaliyyətidir ki, bu da müxtəlif dövlətlərin, tərəf müqabillərini ümumi mülkiyyəti bazasında həyata keçirilir. Müştərək müəssisələrin yaradılması və fəaliyyətinin hüquqi əsasını dövlət qanunvericilik orqanları tərəfindən qəbul olunmuş qanunlar təşkil edir. Müştərək müəssisələr müstəqil balansla malikdirlər və onların fəaliyyəti tam təsərrüfat hesabına əsaslanır.

Müştərək müəssisələr dövlət müəssisələri ilə də yaradılır. Belə müəssisələrin yaradılması bilavasitə dövlətlərarası razılaşmalara əsaslanır. Əgər müqavilələr olmazsa, onda hüquqi-vətəndaş mü-

qavilələr, yəni bilavasitə iştirakçılar arasında da imzalana bilər. Müştərək müəssisələrin yaradılması bir sıra mərhələlərdən ibarətdir: müştərək sahibkarlıq fəaliyyətinin predmetinin müəyyənləşdirilməsi, əməkdaşlığın şərtlərinin dəqiqləşdirilməsi və tərəf müqavilələrin axtarılması, qeydiyyatdan keçməyə icazənin alınması.

Beynəlxalq təcrübədə müştərək əməkdaşlıq müxtəlif ölkələrin məhsul, iş və istehsalçıların əməkdaşlığının xüsusi bir formasıdır. Müştərək müəssisələr, tərəfdaşlıq edən tərəfə müqavilələrin təmsil etdikləri ölkələrin qanunvericiliyi üzrə hüquqi şəxs statusuna malik olurlar. Müştərək müəssisələrin yaradılmasının bir sıra prinsiplial xüsusiyyətləri vardır. Bu ilk növbədə müştərək əməkdaşlıq edən tərəflərə məxsus əsas və dövriyyə vasitələrinin yaradılması və tərəfdaşların mülkiyyətlərinin birləşdirilməsi, istehsal olunan məhsul və xidmətlərin reallaşdırılması, müəssisələrin müştərək idarə edilməsi, müştərək müəssisələrin gəlirlərinin razılaşdırılmış şərtlər əsasında bölüşdürülməsindən ibarətdir.

Deməli, müştərək əməkdaşlığın fəaliyyət göstərməsi yalnız gəlir götürmək deyil, eyni zamanda bir sıra iqtisadçıların qeyd etdikləri kimi, ölkəni iqtisadi cəhətdən inkişaf etdirmək və dünya bazarına keyfiyyətli məhsul çıxartmaq, istehsalda yeni texnika və texnologiyanın tətbiq edilməsi, məhsulların rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi və nəhayət, xammal və resurslardan səmərəli, qənaətli istifadə olunması üçün bir vasitədir.

Amerika iqtisadçısı R.Linq müştərək əməkdaşlığı iki və daha artıq şirkətin öz aralarında mülkiyyəti, məsuliyyəti, maliyyə risklərini və mənfəəti müstəqil bölüşdürülməsi kimi müəyyənləşdirir.

Həqiqətən dünya praktikasında müştərək əməkdaşlıq fəaliyyətinin mahiyyətindən görünür ki, bütün sahələrdə riskin tərəflər arasında paylanması iştirakçı tərəflərin daha səmərəli iş görməsinə imkan verir. Belə bir şəraitdə müştərək müəssisələrə nəzərət əsas yerlərdən birini tutur.

Müştərək müəssisələrin yaradılması və fəaliyyət göstərməsi zamanı yerli və xarici tərəf müqavilələrin maraqları və məqsədləri əsaslı sürətdə bir-birindən fərqlənir. Xarici tərəf müqabil kapital ixrac etməklə öz ölkəsində olduğundan daha çox mənfəət əldə

etmək məqsədi güdür. Yerli tərəf müqabillərin məqsəd və maraqları bir qayda olaraq öz ölkəsinin təsərrüfat və sosial maraqları ilə möhkəm bağlıdır. Bütün bunlarla əlaqədar olaraq K.Marks qeyd etmişdir ki, əgər kapital xaricə çıxırsa, bu o demək deyildir ki, həmin kapitalın ölkə daxilində istifadə olunması üçün imkan və ya şərait yoxdur, bu ona görə baş verir ki, həmin vəsait daha yüksək gəlir verə bilər.¹

Öz motivlərindən asılı olmayaraq müştərək müəssisələr işgüzar və iqtisadi məqsədlərə çatmaq üçün çıxış edirlər. Bu müştərək əməkdaşlığın əsas üstünlüyü və başlıca fərqləndirici xüsusiyyətidir. Bununla bərabər, müştərək müəssisələr yaradılarkən istənilən tərəf – müqabil istehsal proqramına uyğun olaraq iki kompleks məsələni aydınlaşdırır.

1. Hər hansı bir ölkədə müştərək müəssisə yaratmağın mənası varmı?

2. Həmin ölkədə müştərək müəssisələr kiminlə təşkil oluna bilər?

Birinci sualın cavabı adətən beynəlxalq regional tədqiqatların köməyi ilə araşdırılır. Bu zaman qoyulmuş investisiyaların perspektivi haqqında fikir yürütmək mümkün olur. Bununla bərabər ölkənin siyasi vəziyyəti, sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsi, tədiyyə balansı mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Müştərək müəssisələrin yaradılmasında əsas prinsiplərdən biri də müəssisələrin fəaliyyət göstərmələri üçün dövlətlərarası hüquqi müqavilələrin bağlanmasıdır. Belə müqavilələr bağlanılarkən dövlət öz üzərinə öhdəliklər götürür və dövlətin beynəlxalq hüquq normalarına əməl etməsi bilavasitə tələb olunur. Müştərək müəssisələrin yaradılması üçün əsas-müqavilə, öhdəlik və nizamnamədən ibarət olmalıdır ki, bu da bilavasitə müəssisə kapitalında tərəf-müqabillərin payını və müştərək müəssisələrin fəaliyyət normalarını, vəzifələrini və məqsədlərini möhkəmləndirir. Məqsədin dəqiq müəyyənləşdirilməsi isə bu istiqamətdə düzgün olmayan interpersiyaların azalmasına gətirib çıxarır.

¹K. Marks., F. Engels. Seçilmiş əsərləri, 23 cild. M.: 1985, s.351

Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər praktikasında müştərək müəssisələr səhmdar cəmiyyətləri, tam və məhdud məsuliyyətli müəssisələr formalarında yaradılır. Ümumiyyətlə, müştərək müəssisələrin yaradılması istehsal səmərəliliyinin yüksəldilməsində mühüm rol oynayır. Bu vasitələrdən Azərbaycan iqtisadiyyatının mənafeyi üçün istifadə etmək məqsəduyğundur.

Bazar münasibətlərinin inkişafına əsaslanan respublika iqtisadiyyatında müxtəlif mülkiyyət formaları yaranmışdır. Müştərək müəssisələr beynəlxalq sahibkarlığın nisbətən yeni təşkilati-sosial formasıdır. Müştərək əməkdaşlıqda maddi və maliyyə resursları üzərində ümumi mülkiyyət yaradılır və ondan istehsal, elmi-texniki, xarici ticarət və digər funksiyaları yerinə yetirmək üçün istifadə edilir. Müştərək müəssisələrin xarakterik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, istehsal olunan məhsullar və göstərilən xidmətlər xarici və yerli portnyrların (tərəfdaşların) ümumi mülkiyyətinə mənsub olur. İstehsal olunan məhsullar müştərək müəssisələrin yerləşdiyi ölkə ərazisində, istərsə də xaricdə satılır.

Müştərək müəssisələrin inkişafı və geniş yayılması onların sosial mahiyyətinin müəyyən edilməsini tələb edir. Eyni statusa malik mülkiyyətçilərin maddi və maliyyə vəsaitləri müştərək müəssisələrdə birləşdirilir və bunun bazasında mülkiyyətin müştərək forması yaranır və mülkiyyətçilər qoyduqları vəsaitə uyğun pay alırlar. Deməli, mülkiyyətin müştərək xarakteri müştərək müəssisələrin fərqləndirici xüsusiyyətidir. Başqa sözlə desək, müştərək müəssisələr mülkiyyətin spesifik növüdür və beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığın inkişafı nəticəsində yaranmışdır.

Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin əsas formalarından biri olan müştərək əməkdaşlıq nisbətən gec inkişaf etməsinə baxmayaraq, son illərdə daha sürətlə inkişaf etməyə başlamışdır. Bunun əsas səbəbi bir çox iqtisadi problemlərin ölkələrin təkbaşına həll edə bilmələridir. Belə ki, beynəlxalq əmək bölgüsü olmadan, yeni texnika və texnologiya tətbiq etməkdən dünya bazarına çıxmaq, yüksək keyfiyyətli məhsullar istehsal etmək mümkün deyildir. Belə olan halda müştərək əməkdaşlığın yaradılması obyektiv zərurətə çevrilir.

Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin daha mürəkkəb forması olan müştərək əməkdaşlıq müxtəlif ölkələrin təsərrüfat partnyorları ilə daha sıx əməkdaşlıq etməyi təmin edir. Bu isə öz ifadəsini onda tapır ki, müştərək əməkdaşlığın iştirakçıları özlərinin material, maliyyə, əmək ehtiyatlarını məhsul istehsal etmək və ya xidmət göstərmək üçün istifadə edir, itki və risk üçün birgə məsuliyyət daşıyır, istehsal və məhsulun realizasiya tsikllərini ümumi idarə edirlər.

Müştərək müəssisələr təşkil etməklə, tərəfdaşlardan hər biri öz maraqlarını reallaşdırır. Kapitalın hərəkətverici qüvvəsi mənfəətdir, müştərək müəssisələr yaradılarkən bu əsas məqsəddir. Bununla əlaqədar olaraq ölkə ərazisinə istiqamət götürmüş xarici investor daha çox mənfəət götürməyə, xarici ölkənin təbii və əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə etməyə səy göstərir, ölkənin ixrac potensialının artmasına çalışır. Deməli, iqtisadi nöqtəyindənərdən müştərək müəssisələrin yaradılması kapital ixracının xüsusi forması kimi çıxış edir.

Xarici investorlar öz hesabatlarında işçi qüvvəsinin dəyərini, eyni zamanda dövriyyə cəlb edilmiş torpağın, təbii ehtiyatların keyfiyyətinə, texniki və texnoloji parametrlərə daxili bazarın həcminə, ixrac imkanlarının genişlənməsinə və mənfəətin həcminə təsir edən digər amillərə xüsusi diqqət verirlər.

Kapital qoyulan ölkənin də öz iqtisadi maraqları vardır. Hər şeydən əvvəl müştərək müəssisələr ölkədə sosial-iqtisadi inkişafı sürətləndirməli, mal qıtlığını aradan qaldırmaq üçün məhsul istehsalını çoxaltmalıdır. Müştərək müəssisələr ölkəyə yeni texnika və texnologiya, beynəlxalq marketinqin müasir metodlarını və qabaqcıl idarəetmə təcrübəsini cəlb etməklə, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının sürətlənməsində müsbət rol oynayırlar. Qabaqcıl texnika və texnologiya əsasında yaradılan müştərək müəssisələrin mühüm üstünlüklərindən biri istehsal olunan məhsulların rəqabət qabiliyyətli olmasıdır. Digər tərəfdən, rəqabətqabiliyyətli müəssisələrin yaradılması xarici tərəfdaşların ticarət, inzibati və digər əlaqələrindən, onların kommertiya təcrübəsindən istifadə etməyə və məhsulların xarici bazara çıxarmaq üçün əlverişli şərait

yaradır. Bu xüsusən səmərəli fəaliyyət göstərən qərb firmaları üçün xarakterikdir. Müştərək müəssisələr xarici iqtisadi əlaqələri çətinləşdirən müxtəlif maneələri aradan qaldırmaq üçün mühüm rol oynayırlar.

Müştərək müəssisələr dünyanın əksər regionlarında xüsusən sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə və yeni sənaye ölkələrində geniş yayılmışdır. Lakin qarşılıqlı tərəfdaşlardan hər biri xarici investisiyaların axınına gücləndirmək üçün öz sistemlərini hazırlamışlar. Nəticədə mövcud qanunvericiliyə görə, müştərək müəssisələrin yaradılmasında yerli materiallardan və işçi qüvvəsindən istifadə edilməsi prioritet hesab edilir. İspaniyada müştərək müəssisələrin yaradılmasına o vaxt icazə verilir ki, ümumi investisiyada xarici investisiyanın xüsusi çəkisi 50%-i keçməsin. Türkiyədə hüquqi normalar müştərək müəssisələrin yaradılmasını stimullaşdırır. Eyni zamanda sənaye cəhətdən inkişaf etmiş Böyük Britaniya, Almaniya, Belçika İsveçrə kimi ölkələrdə xarici investisiyaların hüquqi cəhətdən stimullaşdırmaq üçün sistem yoxdur və xarici investorlar yerli sahibkarlarla ümumi əsaslar üzrə fəaliyyət göstərirlər.

Müştərək müəssisələrin yaradılması prosesini tənzimləyən normativ aktların həyata keçirilməsindən sonra ölkə ərazisində xarici kapitalın iştirakı ilə yaranan müştərək müəssisələr hüquqi status alırlar və onların fəaliyyəti təsisədi sənədlərdə göstərilir. Müştərək müəssisələr yerli müəssisələr kimi ərazidə olan təbii sərvətlərdən və əmək ehtiyatlarından istifadə edir, yerli müəssisələrlə əlaqəyə girir və əksək hallarda daxili bazar üçün işləyirlər.

Müştərək müəssisələr hər şeydən əvvəl investisiyanı mövcud müəssisələrin yenidən qurulmasına və istehsal miqyasının genişlənməsinə cəlb etməklə yaradılır. Bu mövcud müəssisələrin aksiyalarının müəyyən hissəsini xarici sahibkarların alması ilə, yaxud müəssisələrin əmlakını almaqla həyata keçirilir. Bununla bərabər müştərək müəssisələri yaradarkən ölkə sahibkarlarının əsas vəzifəsi tərəfdaşların maliyyə və elmi-texniki istehsal imkanlarının qiymətləndirilməsidir ki, yeni və mütərəqqi texnologiya tətbiq etməklə, ölkə müəssisələrinin məhsullarını dünya bazarına çıxar-

maq mümkündür olsun.

Bu yolla yaradılan müştərək müəssisələr özündə investisiya müqavilələrini birləşdirir. Tərəfdaşlar kapital tutumlu obyektlərin – sənaye müəssisələrinin, dəmir yolu və boru kəmərinin, körpülərin, infrastruktur obyektlərin və ya ayrı-ayrı istehsal sahələrinin tikilməsi və bu müəssisələrdə xarici investorların avadanlıqlarından və texnologiyadan istifadə edilməsi haqqında müqavilə imzalayırlar. Müqavilədə istehsalın miqyası, məhsul bölgüsü və satışı, vergilərin ödənilməsi qaydaları, idarəetmə sistemi və əməkdaşlıq müddəti nəzərdə tutulur.

Yeni müəssisələrin yaradılması və mövcud müəssisələrin əsaslı sürətdə yenidən qurulması və genişləndirilməsi böyük maliyyə resursları tələb edir, lakin bu resurslar iştirakçılardan heç birində olmaqda isə xarici bankları cəlb edirlər. Onlar obyektə layihələşdirmədən məhsul istehsalına qədər maliyyələşdirirlər. Bunun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, xarici maliyyə idarələri yerli hakimiyyət orqanlarının və banklarının zəmanəti olmadan həyat əhəmiyyətli investisiya qoyurlar və bu onlara gəlir gətirir. Bu işdə uduzmamaq üçün maliyyə məsləhətçiləri kreditorların layihələrini, onların iqtisadi parametrlərini əsaslı surətdə öyrənir və təhlil edir, tikintinin başa çatdırılmasına qədər ona nəzarət edirlər. Bu işin keyfiyyətinin yüksəlməsinə və obyektin maliyyələşdirilməsini təmin etməklə, tikintinin başa çatdırılmasını sürətləndirir.

Müştərək müəssisələr bir çox firmalarla əlaqəyə girə bilirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq münasibətlər sistemində treştələr, konsernlər, transmilli şirkətlər həlledici rol oynayırlar. Müştərək müəssisələrin nizamnamə fondu iştirakçıların ilkin və əlavə ödəmə vəsaitləri hesabına yaranır. Nizamnamə fonduna, ödəməni tərəfdaşların mülki valyutaları ilə, həmçinin, bina, qurğu, avadanlıq və digər və digər maddi qiymətlər formasında, bunlardan başqa torpaqdan, sudan və digər təbii resurslardan istifadə hüququ formasında icra edirlər. Adətən xarici investorların nizamnamə fondunda iştirakının, maşın, avadanlıq, mütərəqqi texnologiya, yerli istehsalçılar isə torpaq, təbii ehtiyatlar, bina və qurğuları qoyurlar. Ona görə də, hər iki tərəfin maddi dəyərlə-

ri dünya bazar qiymətləri nəzərə alınmaqla, müqavilə qiymətləri ilə müəyyən edilir. Əgər belə bir müqavilə yoxdursa, hər iki tərəfin əmlakının dəyəri tərəflərin razılığına əsasən müəyyən edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, xarici şirkət onun kapitalda iştirak səviyyəsinə uyğun ancaq nəzarət ilə deyil, eyni zamanda avadanlıq, ehtiyat hissələri, texnologiya və digər istehsal amilləri göndərmək ilə məşğul olur. Nəhayət bir cəhəti də nəzərə almaq lazımdır ki, xarici tərəfdaşı mülkiyyətin hansı formada olması deyil, əsasən hüquqi zəmanət maraqlandırır. Xarici investor elə təşkilati-hüquqi rejim istəyir ki, öz kapitalından maksimum iqtisadi səmərə götürsün.

Müştərək müəssisələr hüquqi şəxs olmaqla, müstəqil istehsal fəaliyyəti proqramı işləyib hazırlayır, həyata keçirir və məhsullarını satırlar. Müştərək müəssisələr öhdəliklərinə müvafiq olaraq öz əmlaklarına cavabdehirlər, onların fəaliyyətinə nəzarət edir, məsuliyyət daşıyırlar. Eyni zamanda onların əmlakları mütləq sığortalanıır və müvafiq qanunvericilik aktları ilə qorunur.

Müştərək müəssisələrin fəaliyyət sistemini müəyyən edən əsas məsələ gəlirlərin bölgüsündə onların iştirakıdır. Dövlət tərəfindən nəzərdə tutulmuş ehtiyat fonduna istehsal və sosial fonda ayrılmalardan sonra müəssisənin öhdəsində qalan mənfəət müqavilə şərtlərinə müvafiq olaraq bölünür. Hökumət xarici tərəfdaşlara öz mənfəətlərini valyuta şəklində xaricə aparmağa icazə verir. Ona görə də müştərək müəssisələrin xərcləri xarici bazarlarda reallaşan vəsaitlər hesabına ödənilməlidir.

5.4. Xarici iqtisadi əlaqələrdə birgə və xarici investisiyalı müəssisələrin fəaliyyətinin inkişafı

Müştərək müəssisələrin idarə edilməsinin mühüm xüsusiyyətlərindən biri tərəfdaşlar arasında funksiyaların bölüşdürülməsidir. Müəssisələrin fəaliyyətlərinin ümumi nəticəsi və tərəflərin maraqlarının təmin edilməsi bundan bilavasitə asılıdır. Ona görə də, müştərək fəaliyyətdə bu problemin həllinə ciddi yanaşırlar. Adətən, xarici investorlar müştərək müəssisələrin idarə edilməsində

əhəmiyyətli səlahiyyət tələb edir. Bununla bərabər, müştərək müəssisənin ali orqan idarəetmə şurasıdır ki, onuda iştirakçılar təyin edir. Müştərək müəssisələrin operativ fəaliyyətinə direksiya rəhbərlik edir ki, bu da yerli və xarici ölkə vətəndaşlarından təşkil olunur.

Hal-hazırda müştərək müəssisələr səmərəli təşkil olunmalı, mili iqtisadiyyatın imkanları yaxşı öyrənilməli, geniş təkrar istehsalın cari və perspektiv inkişaf problemləri dərinlən tədqiq ediləməlidir. Milli iqtisadiyyatın imkanları haqqında fikir formalaşdırma bilərlər, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərə qoşulanlar daha çox səmərə əldə edirlər. Bəzi hallarda müştərək müəssisələrin yaradılması mili əhəmiyyətli, digər halda isə region və yerli əhəmiyyətli məsələlər həll edilir.

Çin, Braziliya və sənaye cəhətcə inkişaf etmiş digər ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, müştərək müəssisələrin inkişafı, formalaşması və vasiləsiz fəaliyyəti üçün vacib şərt – elmi cəhətdən əsaslandırılmış dövlət strategiyasının olmasıdır. Belə strategiya xarici sahibkarları müştərək müəssisələrin yaradılmasına cəlb etmək üçün mühüm şərtədir. Tamamilə aydındır ki, bazar mexanizminin prinsiplərinin, amillərinin və qanunauyğunluqlarının öyrənilməsi və onların ölkə müəssisələrinin fəaliyyətinin səmərəliləşdirilməsinə yönəldilməsi bazar iqtisadiyyatının inkişafını sürətləndirir.

Müştərək müəssisələrin yaradılması müvəqqəti çıxış yolu deyil, uzun müddətli prosesdir və bu ölkə iqtisadiyyatının səmərəliliyini yüksəldir, onun beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığa daxil olmasını təmin edir. Buna görə də, ölkə müəssisələrinin etibarlı və əlverişli tərəfdaş seçməsi sosial-iqtisadi problemdir. Xarici tərəfdaşı tapana qədər ölkə müəssisəsi xarici ölkələrlə öz tələblərini ödəyəcək prinsipləri tapmalıdır. O, buraxılan məhsulun çeşidinin və həcminin çoxaldılmasını, mütərəqqi texnika və texnologiya tətbiq edilməsi, dünya bazarına çıxmasını, müəssisəyə rəhbərliyin yaxşılaşdırılmasını, dönerli valyutanı çoxaldılmasını müəyyən etməlidir. Konkret məqsədləri müəyyənləşdirdikdən sonra ölkə müəssisələri xarici şirkətlərlə əməkdaşlıq imkanlarını və prinsiplərini müzakirə etməlidir.

Xarici müəssisələr istehsal miqyasına, texniki inkişaf səviyyəsinə və maliyyə ehtiyatlarına görə müxtəlif olurlar. Ona görə də, müştərək müəssisə yaradan zaman xarici tərəfdaşın imkanlarını, mövcud problemlərin müəyyən hissəsinin onun həll edə bilməsini öyrənmək lazımdır. Bununla əlaqədar olaraq potensial tərəfdaşlara xüsusi diqqət verilməlidir. Xarici tərəfdaşların imici haqqında informasiyanı danışıqlar apararkən, müsahibə alarkən, onların haqqında məlumat sorğu kitabı oxuyarkən toplamaq lazımdır.

Göstərmək lazımdır ki, bəzi investorlar müştərək müəssisənin fəaliyyətində yalnız onları vergidən azad olan zaman iştirak edirlər, vergi güzəştlərinin vaxtı qurtardıqdan sonra öz fəaliyyətlərini dayandırılırlar. Ona görə də xarici tərəfdaşların maraqlarının düzgün müəyyən edilməsi ölkənin milli iqtisadiyyatının formalaşması və inkişafında müştərək müəssisələri etibarlı və əlverişli subyektə çevirir.

Əgər milli müəssisələrdə əmək münasibətləri yerli qanunvericilik aktları ilə nizamlanırsa, müştərək müəssisələrdə bu norma-lara sazişlərin şərtləri də əlavə olunur. Dünya ölkələrinin qabaqcıl təcrübəsi göstərir ki, müxtəlif yanaşmalar iqtisadi əməkdaşlığı mürəkkəbləşdirə bilər. Lakin praktika sübut edir ki, müştərək müəssisələrin fəaliyyəti hər hansı sosial-iqtisadi tənəzzülə səbəb olmur.

Səmərəliliyi artıq çoxdan sübut edilmiş müştərək müəssisələr iqtisadi əməkdaşlığın yeni mütərəqqi formasıdır, bu əməkdaşlıq hazırda dünyada geniş vüsət almış, dünya ölkələri arasında iqtisadi əməkdaşlığın mühüm amilinə çevrilmiş yeni formalarla zənginləşir.

Digər sosialist ölkələrindən fərqli olaraq, SSRİ-də müştərək müəssisələr gec yaradılmışdır. Keçmiş sosialist ölkələri öz ərazilərində müştərək müəssisələr yaratmaqla yanaşı, Qərbi Avropa və Amerika ölkələrinin ərazilərində də müştərək müəssisələr, firmalar yaratmışlar.

Macarıstan və Çində müştərək müəssisələr daha geniş yayılmış, əsaslı islahatlar daha tez başlamış və müştərək müəssisələrin fəaliyyəti üçün daha əlverişli şərait yaradılmışdır. 1972-ci ildə

Macarıstanda müştərək müəssisələr yaratmaq haqqında qəbul edilmiş qanunvericilik aktları sonralar dəfələrlə dəyişdirilmiş, əlavələr edilmiş və o, bazar iqtisadiyyatının real şərtinə uyğunlaşdırılmışdır. 1986-cı ildə Macarıstanda iqtisadiyyatın daha perspektivli (elektronika, hesablama texnikası, biotexnologiya) sahələrində müştərək müəssisələr üçün vergi imtiyazları müəyyən edilmiş və bütün məhdudiyyətlər aradan qaldırılmışdır. Çində 1979-cu ildə qəbul olunmuş «Müştərək müəssisələr haqqında» qanuna sonradan xeyli əlavələr və dəyişikliklər edilmişdir. Çində isə müştərək müəssisələrlə yanaşı, tamamilə xarici investisiyalı şirkətlər yaradılmasına icazə verilmişdir. «Açıq şəhər»lərdə yerləşən müştərək müəssisələrə bəzi imtiyazlar verilmiş, gəlirlərdən tutulan vergilər 30-dən 15%-ə endirilmiş, gətirilən xammal və mallara gömrük rüsumu qoyulmuş, nəticədə 10 il ərzində (1979-1998) Çində xüsusi kapitalın iştirakı ilə 10 min şirkət yaradılmışdır.

İnvestisiyaların böyük hissəsi turizm və ticarətə sərf olursa da, çoxsaylı sənaye obyektləri də istifadəyə verilmişdir. Şanxayda «Sentoriya» minik maşınları istehsal edən Çin-Almaniya müştərək avtomobil zavodu tikilib istifadəyə verilmişdir. Zavod ildə 100 min avtomobil istehsal edir. Pekində «Amerikan Motors» firması ilə müştərək «GİP» avtomobil zavodu, Yaponiya şirkətlərinin iştirakı ilə zəngin televizor və məişət elektronikasısı zavodu istifadəyə verilmişdir. Xarici investisiyalı şirkətlərin müəssisələrində ildə 30 mindən çox fərdi kompüter istehsal edilir.

Müştərək müəssisələrin yaradılması hər iki tərəf üçün sərfəlidir. Xarici firmalar zəngin təbii ehtiyatlarla, ixtisaslı işçi qüvvəsinə və istehsal potensialına malik bazarlara daxil olmaq imkanı qazanırlar. Yerli tərəfdaşlar isə mütərəqqi texnika və texnologiya və idarəetmə təcrübəsi əldə edirlər. Eyni zamanda xarici tərəfdaşlara əldə etdikləri gəlirləri xarici valyuta ilə öz ölkələrinə köçürməyə təminat verilir. Digər tərəfdən xarici firmalarla əməkdaşlıq iqtisadiyyatın yenidən qurulmasını sürtləndirir, beynəlxalq bazar çıxış asanlaşır və milli iqtisadiyyat kompleksi modernləşir.

Müştərək əməkdaşlıq – ümumiyyətlə gəlir əldə etmək məqsədilə iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə uzunmüddətli milli və xarici

investisiyaların qoyuluşundan ibarətdir. Müştərək müəssisələr həmçinin istehsalın texnologiyasının strukturunun təkmilləşdirilməsi, beynəlxalq əmək bölgüsünün üstünlüklərindən istifadə edərək iqtisadiyyatın inkişafında yüksək nəticələr əldə edilməsi, ehtiyatların səmərəli bölüşdürülməsi məqsədi güdən beynəlxalq iqtisadi münasibətlə formalarından biridir.

Müasir dövrdə kapitalın beynəlxalq miqyasda birləşdirilməsi əsasən iki istiqamətdə – birbaşa və portfel investisiyalar formasında biruzə verir. Birbaşa investisiyalar – bu forma kapitalın beynəlxalq birləşməsində investorların müəssisənin işində iştirak etməsidir. Portfel investisiyalar milli sərhədlərdən kənarında sənaye, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat, kredit və başqa sahələrə uzunmüddətli investisiya qoyulmasından ibarətdir. Adətən bu xarici səhmdar şirkətlərin səhm və istiqrazlarının alınması formasında icra olunur. Birbaşa investisiyalardan fərqli olaraq, portfel investisiyalarda investitorlara müəssisənin fəaliyyətinə nəzarət etməyə icazə verilir.

Müasir dövrdə inkişaf etmiş ölkələrdə müştərək müəssisələr kapitalın ixracı və idxalçısı kimi çıxış edirlər. Hər bir dövlətin xarici kapitalla münasibəti siyasi və iqtisadi amillərdən bilavasitə asılıdır. Müştərək müəssisələrin yaradılması və tənzimlənməsində «Xarici investisiyaların qorunması hüququnda» qanunun, ikitərəfli və ya çoxtərəfli sazişlərin bağlanması, investisiyaların milli rejiminin böyük rolu vardır.

Beynəlxalq iqtisadi münasibətlə sisteminin yeni forması olan müştərək əməkdaşlıq öz qanuni əsasını hələ SSRİ-nin mövcud olduğu dövrdə – 1991-ci ildə qazanmışdır. Həmin dövrdə bu sahədə ilk qanun «SSRİ-də xarici investisiyalar haqqında qanunvericiliyin əsasları» qəbul edilmişdir. Həmin qanunda müştərək müəssisələrin yaradılması və maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin forma və şərtləri müəyyənləşdirilmişdir. Bu qanunun qəbul edilməsinin əsas səbəblərindən bəri müştərək müəssisələr yaratmaq yolu ilə ölkə iqtisadiyyatına xarici kapitalın cəlb edilməsi zərurəti idi.

Azərbaycan iqtisadiyyatına investisiyaların qoyulmasına çox ehtiyatla yanaşan xarici investorların etibarını qazanılmasında

Azərbaycan Respublikasının bu sahədə qəbul edilən bir sıra qanunları, o cümlədən «Xarici investisiyaların qorunması haqqında»: «Məhdud məsuliyyətli müəssisələr haqqında» AR Qanunu müxtəlif ölkələrlə bağlanmış qarşılıqlı yardım və investisiya qoyuluşlarının qorunması və iqtisadi vergi qoymanın aradan qaldırılması haqqında ikitərəfli müqavilələr mühüm əhəmiyyətə malik olmuşlar.

Xarici investor hər hansı ölkəyə investisiya qoqmaqdan əvvəl oranı ətraflı öyrənir. Bu vaxt kapital qoyulacaq ölkədəki siyasi sabitlik, iqtisadiyyat sahəsində qanunvericilik aktlarının beynəlxalq səviyyələrə uyğunluğu, qoyulacaq kapitalın qrunmasına təminat və onun səmərəlilik göstriciləri ətraflı öyrənilir. Adətən xarici investisiyalara iki: mili və xüsusi əlverişli recim tətbiq edilir. Milli dedikdə, xarici investora da mili müəssisələ üçün mövcud olan rejimin tətbiq edilməsi nəzərdə tutulur. Xüsusi əlverişli rejim xarici investorlara ayrı-ayrı əlverişli güzəştlərin verilməsi özündə əks etdirir. Bu şərtlərin müəyyən edilməsi vergi güzəştlərinin verilməsi vasitəsi ilə təmin olunur.

Milli iqtisadiyyatların inkişafı xarici investisiyaların cəlb edilməsinin əsas yolu islahatların dərinləşdirilməsi və bazar iqtisadiyyatı strukturlarının inkişaf etdirilməsi və təkmilləşdirilməsidir.

Bazar islahatlarının həyata keçirilməsində aşağıdakı məsələlərin həll edilməsi tələb olunur:

1. Yeni təsərrüfat formalarının və mülkiyyət münasibətlərinin inkişafı;
2. Özəlləşdirmə və torpaq islahatlarının sürətləndirilməsi;
3. Struktur siyasətinin həyata keçirilməsi;
4. Maliyyə, pul-kredit və bank sisteminin yenidən qurulması.

Məhz bu məsələlərin həlli, müvafiq qanunvericilik bazasının formalaşdırılması xarici investisiyaları cəlb etmək üçün normativ-hüquqi baza yaradır.

Bazar münasibətləri sisteminə keçidlə əlaqədar olaraq xarici investisiyaların ölkə iqtisadiyyatına cəlb edilməsinin kompleks sistemini formalaşdırmaqla beynəlxalq iqtisadi əlaqələri inkişaf

etdirmək iqtisadiyyatın strukturunu təkmilləşdirmək, istehsal gəlirliyini aradan qaldırmaq, daxili bazarda əmtəə bolluğu yaratmaq, yeni iş yerlərinin açılmasına və əhalinin sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına nail olmaq olar.

Respublikamızda müştərək müəssisələrin yaradılmasında əsas etibarlı ilə Türkiyə, İran, Rusiya, ABŞ, Almaniya, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Böyük Britaniya, Niderland kapitalı iştirak edir. Əgər 1998-ci ildə Azərbaycanda 1247 müştərək müəssisə fəaliyyət göstərirdisə, 2006-cı ildə onların sayı 814 olmuşdur. Bu müəssisələrdən 525-i xarici mülkiyyətli, 289-u isə qarışıq mülkiyyətlidir.

Müştərək müəssisələrin əksəriyyəti ticarət və xidmət sahəsində yaradılmışdır. 1994-cü ildə 25,8%, 1998-ci ildə 23,6%-i, 2006-cı ildə 30%-i istehsal fəaliyyəti ilə məşğuldur.

Xarici investisiyaların qorunması Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunvericiliyi, habelə xarici dövlətlərlə bağladığı müqavilələrlə təmin olunur. İnvestorlar investisiyanı idarə, istifadə və ona xitam verməyə maneçilik törədə bilən ayrı-seçkilik xarakterli tədbirlə istisna edən, habelə qoyulmuş vəsaitin və investisiyaları respublikada bərabər hüquqlu recimlərlə təmin olunurlar.

Xarici investorlar aşağıdakı formalarda investisiya qoya bilərlər: respublikamızın hüquqi və fiziki şəxsləri ilə birgə yaradılan müştərək müəssisələrdə və təşkilatlarda pay iştirakçılığı, tamamilə xarici kapitalla məxsus olan müəssisələrin yaradılması, əmlakın o cümlədən səhmlərin və digər qiymətli kağızların alınması, müstəqil sürətdə və ya yerli müəssisələrlə və vətəndaşlarla torpaqdan və digər təbii sərvətlərdən birgə istifadə etmək hüququnun əldə edilməsi, Azərbaycanın hüququ və fiziki şəxsləri ilə müqavilələrin bağlanması, bunlardan ən geniş yayılmış forma müştərək müəssisələrin yaradılmasıdır.

Xarici investorla müştərək müəssisələrin yaradılması və ya onun digər hüquqi və fiziki şəxslərlə birgə təsis edilməsi, eyni zamanda mövcud müəssisələrin səhmlərinin alınması yolu ilə həyata keçirilə bilər. Bu zaman xarici iştirakçıların payının müştərək müəssisənin nizamnamə fondunun 30%-dən yuxarı olması məqsəduyğundur. Bu halda qanunvericilik normalarında müəssisələr

bir sıra malimyyətə və digər güxəştlər nəzərdə tutulur. Müştərək müəssisələr lisenziya almadan öz məhsullarını ixrac edir və məhsulun satışından əldə etdikləri valyuta - gəlirləri tamamilə onların sərəncamında qalır və istədikləri kimi istifadə edə bilirlər.

Keçmiş SSRİ məkanında iqtisadiyyata investisiya qoyuluşunun potensial investorlar üçün çox qeyri-müəyyən vəziyyət yaranmışdır. Onlar çox vaxt bilmirdilər ki, hansı qanuna istinad etsinlər, hansı orqanla iş görsünlər.

Lakin Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra həyat keçirilən islahatlar və tədbirlər respublikamızda əlverişli investisiya və maliyyə sabitliyinin yaranmasına, manatın məzənnəsinin möhkəmlənməsinə səbəb olmuşdur ki, bu da xarici investorların respublikamıza marağının artmasına səbəb olmuşdur. Dünya ölkələrinin qabaqcıl təcrübəsi göstərir ki, sosial-iqtisadi mexanizmin nə qədər demokratik olması, müştərək əməkdaşlığın yaranma imkanı o qədər böyük olur. Göstərmək lazımdır ki, Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra müştərək əməkdaşlığın inkişafına manne olan bütün problemlər aradan qaldırılmış, Azərbaycan Respublikası Prezidenti tərəfindən müvafiq fərmanlar imzalanmış, Milli Məclis tərəfindən qanunvericilik aktları qəbul edilmiş, ümumiyyətlə müştərək əməkdaşlığın inkişafı üçün əlverişli şərait yaranmışdır.

Müştərək müəssisələrin inkişafı üçün milli iqtisadiyyatın və xarici investorların mənafeləri uzlaşdırılmalıdır. Ona görə də, müştərək sahibkarlığın inkişaf etdirilməsinin kompleks proqramı hazırlanmalıdır. Hazırda Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafı xarici investisiyaların respublikaya axınından əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, dünya iqtisadiyyatında əksər ölkələr əlverişli iqtisadi və hüquqi baza yaratmaqla xarici investisiyaları öz ölkələrinə cəlb edirlər. Xarici şirkətlər buraya yeni texnologiyalar, mütərəqqi idarəetmə təcrübəsi gətirirlər.

Bağlanılan müqavilələr ölkənin iqtisadiyyatının inkişafında mühüm rol oynayırlar. Mütəxəssislərin fikrincə müştərək əməkdaşlıq Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafında hərəkətverici qüvvədir. Xarici şirkətlər sənayenin, kənd təsərrüfatının, infra-

struktur sahələrinin inkişafın investisiya qoyurlar.

Müasir dövrdə Azərbaycanın xarici iqtisadi fəaliyyəti, respublikanın iqtisadi inkişaf səviyyəsi rəqabət qabiliyyətli elmtutumlu məhsullar istehsalına imkan verir. Hazırda siyasi istiqlal qazanmış hər bir ölkənin qarşısında duran ən mühüm vəzifə daxili və xarici iqtisadi fəaliyyətdə islahatların aparılması ilə mümkündür. Şərq, Qərb yaxud ayrıca bir dövlətin təcrübəsindən istifadə etməklə, dövlətin və xalqın mənafeələrinə uyğun siyasət həyata keçirmək lazımdır. Məhz bu yolda ölkə iqtisadiyyatının sürətli inkişafına nail olmaq, xarici investisiyaların cəlb olunması və onlardan səmərəli istifadə edilməsi mümkündür.

Hazırda dünyada ölkənin daxili problemlərini həll etmək üçün xarici investisiyaların aktiv cəlb edilməsi zərurətə çevrilmişdir. Azərbaycan Respublikası da müstəqillik qazandıqdan sonra iqtisadi tənəzzülün dayandırılması və iqtisadiyyatın inkişafının sabitləşdirilməsi üçün xarici investisiyaların ölkə iqtisadiyyatına cəlb edilməsinə böyük diqqət vermişdir

Azərbaycan üçün başlıca vəzifə işgüzar fəaliyyətin stimullaşdırılmasından ibarətdir. Bu proses bazarın inkişafı üçün xarici kapital qoyuluşlarının olmasını tələb edir. Xarici firmalar sət rəqabət şəraitində yeni texnologiya tətbiq edilməsinə cəhd göstərirlər. Ancaq yeni texnologiya həmişə risk tələb edir. Buna görə də, xarici firmalar investisiya qoyuluşlarından riskin azaldılması məqsədilə müştərək əməkdaşlığa üstünlük verirlər.

Müasir dövrdə Azərbaycanın xarici iqtisadi fəaliyyəti, respublika iqtisadiyyatının inkişaf səviyyəsi müştərək əməkdaşlığın olmasını tələb edir. Hazırda respublikada istehsal olunan məhsullar dünya bazarında yalnız inkişaf etmiş ölkələrin firmaları ilə deyil, hətta inkişaf etməkdə olan ölkələrin firmaları ilə rəqabət apara bilmirlər. Ona görə də, dünya ölkələrinin qabaqcıl təcrübələrindən və müasir texnologiyadan istifadə etməklə dünya standartlarına uyğun məhsullar istehsal etməkdir. Buna görə də respublikanın xarici iqtisadi əməkdaşlığında əsas yerlərdən birini respublika iqtisadiyyatına xarici kapitalın geniş cəlb edilməsi, müştərək müəssisələr yaratmaqla respublikaya müasir texnika və

mütərəqqi texnologiya gətirilməsi dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindən birini təşkil edir.

İnkişaf etmiş ölkələrin Transmilli şirkətləri dünyanın müxtəlif ölkələrində özlərinin geniş şirkətlərini yaratmışlar və qlobal problemlərin həllində mühüm rol oynayırlar. Şirkətlər gərgin rəqabət nəticəsində yeni texnika və müasir texnologiya tətbiq edərək yüksək səviyyəli məhsul istehsal edirlər. Ancaq bu proses həmişə risk tələb edir. Buna görə də, firma və şirkətlər investisiya qoyuluşlarında riskin minimumlaşdırılması məqsədilə müştərək əməkdaşlığa üstünlük verirlər.

Eyni zamanda xarici investisiyaların cəlb edilməsi ilə yaradılmış müştərək müəssisələrin fəaliyyətlərinin tənzimlənməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu fəaliyyət sahəsinin tənzimlənməsində vergi əsas yerlərdən birini tutur. Ona görə də, «Xarici investisiyaların qorunması» və «Azərbaycan Respublikasında hüquqi şəxslərin ayrı-ayrı növ gəlirlərindən və mənfəətindən vergi» haqqında Azərbaycan Respublikasının qanuni qüvvəyə minmişdir. Bu qanunlar Azərbaycan Respublikasında yaradılmış müştərək müəssisələrdə vergi mexanizmini tənzimləyir.

Ümumiyyətlə, respublika ərazisində yaranmış müştərək müəssisələrdə xarici iştirakçıların nizamnamə fondlarında payı 30% və yuxarı olduqda mənfəətinin həcmindən asılı olaraq 25%-30% həcmində vergi tutulur.

Bununla yanaşı dünya praktikasında olduğu kimi, Azərbaycanda da müştərək müəssisələrə müəyyən güzəştlər edilir. 3 il müddətində vergidən azad olunurlar. Eyni zamanda müştərək müəssisələr vergi ödəmədiyi təqdirdə rəsmi xəbərdarlıqdan sonra iki il ərzində bu hal yenidən təkrar olunarsa, vergilər iki qat, növbəti dəfə belə qayda pozuntusu olarsa üç qat vergi ödəyirlər.

İnvestisiya siyasəti xarici kapitalın respublikaya gəlməsi üçün geniş stimullaşdırıcı xarakterə malik iqtisadi potensialdan daha səmərəli və geniş miqyaslı istifadəni təmin etməlidir. Cəlb edilən kapital əsasən istehsal təyinatlı olmalı, respublikada onun fəaliyyəti üçün əlverişli iqtisadi şərait yaradılmalıdır.

Digər tərəfdən respublikamıza investisiya ixracının texnika-

texnologiya forması üstünlük təşkil etməlidir. Bu dünyanın mütərəqqi texnika və texnologiyalarından istifadə, beynəlxalq standartlara uyğun istehsal mədəniyyətinə nail olmaq və respublikamızın iqtisadi potensialının aktiv hissəsinin daha da güclənməsi demək olardı. Bununla bərabər respublika ərazisində xarici müəssisələrin filiallarının yaradılması məqsədəuyğun olardı.

Azərbaycan iqtisadiyyatına xarici investisiyanı cəlb etmək, müştərək əməkdaşlığı inkişaf etdirməyin əsas vəzifələrindən biri istehsala mütərəqqi texnika və texnologiya cəlb etməklə, beynəlxalq standartlara cavab verən məhsul istehsal etməkdən ibarətdir.

İnvestisiya siyasəti xarici kapitalın respublikaya axını üçün stimullaşdırıcı tədbirlər görülməlidir ki, mövcud iqtisadi potensialından milli mənafə baxımından daha səmərəli istifadə olunsun. Cəlb edilən investisiyalar istehsal təyinatlı olmalı, respublikamızda onun geniş miqyaslı fəaliyyəti üçün əlverişli iqtisadi şərait yaradılmalıdır.

Digər tərəfdən respublikamıza investisiya axınının texnika-texnologiya forması üstünlük təşkil etməlidir. Bu qabaqcıl dünya texnologiyasından istifadə beynəlxalq standartlara uyğun istehsal hissəsinin daha da güclənməsinə səbəb olar. Bununla bərabər, xarici firmaların respublika ərazisində filiallarının yaradılmasına müəyyən güzəştlər edilməlidir.

Hazırdan Azərbaycan milli iqtisadiyyatına beynəlxalq əmək bölgüsünə və dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya olunmaq üçün ilk addımlar atır. Ona görə də, xarici investisiyaların müxtəlif formalarla cəlb edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Xarici kapital milli iqtisadiyyatın inkişafına cəlb edilməsində hələ də bir çox həll edilməmiş problemlər qalmaqdadır.

Azərbaycan Respublikasının xarici investisiya qoyuluşunun yüksək artım tempi ölkədə xarici investisiya siyasətinin düzgün aparılması ilə əlaqədardır. Lakin ölkə iqtisadiyyatının xarici investisiya qoyuluşunun coğrafiyasının genişlənməsinə böyük ehtiyac vardır. Bunun üçün ölkədə münbit və stimullaşdırıcı investisiya mühiti yaradılmalı, birbaşa və portfel investisiyaların prioritet sahələri müəyyən edilməli, etibarlı sığorta sistemi və siyasi sabitlik

yaradılmalı, xarici investitorlara dəqiq, çevik və ətraflı informasiya-məlumat xidməti göstərilməlidir. Azərbaycan iqtisadiyyatına xarici kapitalın cəlb edilməsi üçün dövlətin investisiya sahəsində tənzimləyici rolunu aşağıdakı əsas prinsip və istiqamətlər üzrə əks etdirilməlidir:

– Hər bir ayrıca götürülmüş, konkret layihə üçün xarici investisiyanın cəlb edilməsinin daha səmərəli formalarının istifadə edilməsi (müştərək müəssisə, konsepsiya müqaviləsi, xarici donör-lərlə investisiya razılaşması və s.);

– Xarici investisiyanın sığortası, müdafiə və zəmanət sisteminin təşkili, girov əməliyyatlarının inkişafı;

– İnformasiya və məsləhət təminatı sisteminin, investisiya proqramı və layihəsi marketinqinin inkişafı, mövcud investisiya layihələri üzrə məlumat bankının xarici investitorlar, investisiya şəraiti haqqında sorğu keçirilməsi;

– Xarici investisiyaların cəlb olunmasının müxtəlif təşkilati-hüquqi strukturların yaradılması⁶ beynəlxalq konsorsumlar, vencur fondları, lizinq şirkətlər və s.

– Beynəlxalq maliyyə institutları və təşkilatları ilə investisiya əməkdaşlığının inkişafı;

– Azərbaycandan pul vəsaitlərinin (kapitalın) təhlükəsiz və maneəsiz daşınması üçün əlverişli şərait yaradılması;

– Kapitalın hərəkəti ilə əlaqədar, xarici investitorların valyuta əməliyyatlarının aparılmasının norma və qaydalarının liberallaşdırılması.

Məlum olduğu kimi, investisiya fəaliyyəti və bu siyasətin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar hüquqlarının təminatı və onun qorunması müştərək müəssisələrin fəaliyyətinin təşkilində və tənzimlənməsində əhəmiyyətli rol oynayır.

Hazırda respublikamızda bir sıra müştərək müəssisələr yaradılmışdır, yeni xüsusi investisiyalı müəssisələr səhmdar cəmiyyətləri, məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlər, digər təsərrüfat cəmiyyətləri və ortaqlıqları şəklində, habelə Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyə zidd olmayan formalarda yaradılır. Bu vahid iqtisadi, elmi-texniki və sosial siyasət yeridilməsi məqsədi ilə həyata

keçirilir, respublika və yerli büdcələr hesabına maliyyələşdirilir.

Müştərək müəssisələr milli iqtisadiyyatımızda yeni hadisədir və bunların fəaliyyət mexanizmini bilmək, iqtisadiyyatımızda rolunu qiymətləndirmək lazımdır. Ümumiyyətlə, müştərək müəssisələrin xarici tərəfdaşlarının əsas məqsədi, baş müəssisədə istehsal olunan məhsulların, xidmətlərin, qabaqcıl texnoloji təcrübənin, kompleksləşdirici məmumat və avadanlıqların satış bazarlarının genişləndirilməsidir. Onlar üçün aşağıdakılar mühüm əhəmiyyət kəsb edir: Azərbaycanda əməliyyatların səmərəliliyi öz ölkəsindəki səviyyədə və ya firmaları olan ölkələrdən az olmamalıdır. Əks halda xarici investor ölkəmizə sərmayə qoymaz.

Azərbaycan iqtisadiyyatına cəlb edilən xarici kapitalın əsas funksiyalarından biri istehsala müasir, qabaqcıl texnika və texnologiya cəlb etməkdən ibarətdir. Eyni zamanda beynəlxalq standartlara müvafiq mili kadrların hazırlanması və müvafiq infrastruktura inkişaf etdirilməlidir.

2013-cü ildə ölkədə 1193 xarici və birgə müəssisələr fəaliyyət göstərmişdir. Onlardan 916-sı xarici mülkiyyətli, 277-si birgə mülkiyyətli müəssisələrdir.

Azərbaycanda xarici və birgə müəssisələr daha çox ABŞ, Almaniya, Böyük Britaniya, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, İran, Niderland, Türkiyə, Rusiya ilə yaradılmışdır.

Respublikada fəaliyyət göstərən xarici və birgə müəssisələrin 93,6%-i Bakı şəhərində yerləşir. Bunu hər şeydən əvvəl, Bakıda infrastrukturun yüksək inkişaf səviyyəsi, sahibkarlığın inkişafı üçün əlverişli şəraitin olması şərtləndirmişdir. Eyni zamanda Bakı şəhərində fəaliyyət göstərən müəssisələrin 71%-i şəhərin mərkəz rayonlarında (Səbail, Nəsimi, Yasamal, Nərimanov) yerləşmişlər.

Respublikanın rayonlarında Naxçıvan MR-da 17, Gəncədə 11, Sumqayıt və Lənkəranda müvafiq olaraq 7, Qəbələdə 5, Şamaxıda 4, Şəki və Zaqatalada müvafiq olaraq 3, respublikanın digər şəhər və rayonlarında 1-2 xarici və birgə müəssisələr fəaliyyət göstərirlər.

FƏSİL 6

AZƏRBAYCANIN ELM VƏ TƏHSİL SAHƏSİNDƏ BEYNƏLXALQ ƏMƏKDAŞLIĞI

6.1. Təhsil xidmətləri bazarı: mahiyəti, xüsusiyyətləri və dinamikası

Qloballaşma dərinləşdikcə təhsil xidmətləri sahəsində ölkələrarası əməkdaşlıq da genişlənir. Təhsil xidmətlərinin idxal və ixracı ölkələrin xarici iqtisadi əlaqələri sistemində mühüm sahələrdən birinə çevrilməkdədir.

Dünya təhsil xidmətləri bazarı çox sürətlə inkişaf edən sahədir. Son illərdə dünya təhsil xidmətləri bazarı 100 milyard ABŞ dolları təşkil edib¹. Ali təhsil xidmətlərinə aid olan xərclər bunun yarısını təşkil edir. Bəzi proqnozlar göstərir ki, 2015-ci ildə ali təhsil xidmətlərinin həcmi 200 milyarda, xaricdə təhsil alan tələbələrin sayı isə 5 milyona çata bilər². Təhsil xidmətləri bazarında aparıcı yerləri ABŞ, Böyük Britaniya, Almaniya, Fransa, Avstraliya, Çin, Yaponiya, Rusiya və Kanada tutur.

Artıq nəinki inkişaf etmiş ölkələrdə, hətta inkişaf etməkdə olan ölkələrdə xarici tələbələrin təhsili məsələsi dövlətin qarşısında dayanan əsas məsələlərdən birinə çevrilib. Xaricdə təhsil və xarici tələbələrin ölkədə təhsilinə şəraitin yaradılması nəinki siyasi, hətta mühüm iqtisadi məsələ kimi araşdırılmaqdadır. Hətta bu hadisəni ifadə edən Beynəlxalq akademik mobillik (BAM) anlayışı da artıq iqtisadiyyat elminə daxil olub.

Əsas məqsəd «təhsil xidmətləri bazarı» anlayışını dəqiqləşdirərək onun Azərbaycan kontekstində mahiyyətini və xüsusiyyətlərini, həmçinin Azərbaycanda təhsil xidmətləri bazarının rəqabətqabiliyyətliliyinə müsbət və mənfi təsir göstərən amilləri

¹Айдрус И.А., Филиппов В.М. Мировой рынок образовательных услуг. Москва 2008, стр. 6

²Арефьев А.Л. Российские вузы на международном рынке образовательных услуг. М.: Центр социального прогнозирования, 2007, -с.18

müəyyən etməkdən ibarətdir.

Təhsil xidmətinin idxal və ixracı kifayət qədər yeni iqtisadi əlaqələr sahəsi olmaqla yanaşı, həm də özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Təhsil xidməti – bilik və bacarıqların istehsalçıdan (tədris edən) istehlakçıya (təhsil alan) ötürülməsi prosesidir. Bu xidmət sahəsini digər sahələrdən fərqləndirən bəzi xüsusiyyətlər var.¹

–bu xidmətlərin istehsalı və istehlakı eyni vaxtda baş verdiyi üçün sonradan satış üçün saxlana bilmir;

–keyfiyyətin dəyişkənliyi (təhsil xidmətinin keyfiyyəti təhsil müəssisəsinin strukturundan və sair asılı olaraq dəyişir);

–Bu xidmətin keyfiyyətini qısa müddətində ölçmək və ya dəyərləndirmək xeyli çətin olur;

–bu xidmətin tam dəyərləndirilməsi yalnız xidmətin tam həyata keçirilməsi zamanı mümkün olur. İstehlakçı üçün onun istehlak dəyəri yalnız o zaman yaranır ki, təhsil xidməti tam başa çatmış olsun;

–Təhsil xidməti digər xidmət növlərindən fərqli olaraq xeyli vaxt tələb edən xidmətdir.

Digər xidmət növlərindən fərqli olaraq, təhsil xidməti nəinki istehsalçının və istehlakçının qarşılıqlı və aktiv əməkdaşlığının olmasını tələb edir, həmçinin istehlakçının əvvəlcədən müəyyən bilik və bacarıqlara yiyələnməsini tələb edir. Odur ki, «*təhsil xidməti bazarı*» deyiləndə təhsil xidmətinin alıcısının tələbinin və satıcısının təklifinin formalaşması zamanı bazar münasibətlərinin subyektləri arasındakı iqtisadi əlaqələr sistemi başa düşülür. Bu zaman təhsil xidmətinin satıcısı kimi mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün təhsil müəssisələri çıxış edir. Təhsil xidmətinin istehlakçısı isə vətəndaş və dövlətdir.

Təhsil xidmətləri ölkədaxili bazara və beynəlxalq bazara aid ola bilər. Birinci halda təhsil xidmətlərinin subyektləri, yəni satıcısı, həm də alıcısı eyni ölkəyə aid olur. Təhsil xidmətlərinin ya

¹ Почекина В.В., Якубук Ю.П. Международный рынок услуг. Минск: НО ООО «БИП-С», 2004. 141 с.

alıcısı, ya da satıcısı müxtəlif ölkələrə aid olarsa, belə xidmətlər bazarı beynəlxalq təhsil bazarına aid edilir. Belə bazar bu ölkələr arasındakı iqtisadi və siyasi əməkdaşlığa əsaslanır.

Xidmət Ticarəti üzrə Əsas Razılaşmaya (*GATS – The General Agreement on Trade in Services*) əsasən təhsil xidmətləri bazarı 4 üsulla reallaşır¹:

1) Hər hansı bir ölkənin göndərdiyi tələbələrin xaricdə təhsil alması ilə təhsil xidmətlərindən yararlanmaq;

2) tələbələrin birbaşa xaricə göndərilməsi olmadan təhsil xidmətlərinin xaricə göndərilməsi. Bu halda tələbələr açıq və distansion təhsil proqramları ilə təhsil alırlar;

3) Xidmət göstərən ölkələrin istehlak edən ölkələrdə birbaşa xidməti reallaşdırması. Bu halda xidmət göstərən ölkə istehlak edən ölkədə öz universitetlərini və ya məktəblərini açır (ofşor xarici universitetlər);

4) çox hallarda təhsil xidmətini təklif edən ölkə bu xidmətləri istehlak edən ölkəyə öz ixtisaslı kadrlarını göndərir.

Adətən təhsil xidmətlərinin ümumi dövriyyəsində birinci hal daha çox rast gəlinir və daha geniş yayılıb. Odur ki, təhsil xidmətlərinin bu yolla reallaşdırılması daha çox ixrac əməliyyatı kimi qəbul edilir.² Şübhəsiz ki, təhsil xidmətləri ilə bağlı ixracatın müvəffəqiyyəti təkcə ölkənin təhsil sisteminin yüksək keyfiyyəti ilə bağlı deyil, həm də ölkənin iqtisadi inkişafı, coğrafi mövqeyi, siyasi vəziyyəti, ölkədaxili təhlükəsizlik mühiti, iqlimi, yaşayış səviyyəsi və sair amillərlə də bağlıdır. Təhsil xidmətləri bazarında bu xidmətin qiyməti və satıcı ölkə ilə alıcı ölkə arasındakı münasibətlər də mühüm rol oynayır. Ölkənin təhsil bazarına müvəffəqiyyətlə daxil olması üçün tələb olunan şərtlər bəzi tədqiqatçılar tərəfindən belə müəyyən edilib³:

¹ Гедранович А.Б. Рынок международных образовательных услуг // Что дает Беларуси глобализация?: что на данный момент принесли Беларуси процессы глобализации и какие дискуссии ведутся вокруг них?: материалы Междунар. конф. / Минск: Изд. Центр БГУ, 2005. С. 83-100.

² Галаган А.И. Современное состояние мирового рынка образовательных услуг и положение на нем России // Социально-гуманитарные знания. 2004, №3, с.61-75.

³ Почечкина В.В., Якубук Ю.П. Международный рынок услуг. Минск: НО ООО

1) Baloniya prosesinə qoşulmaqla milli təhsil sistemlərinin qarşılıqlı əlaqələri çərçivəsində beynəlxalq əlaqələrin inkişaf strategiyasının işlənməsi;

2) Milli təhsilin keyfiyyətinin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması;

3) regional təhsil birliklərinin – «virtual universitetlərin» yaradılması;

4) təhsilin «online» və distansion texnologiyalara əsaslanan formalarının inkişaf etdirilməsi;

5) təhsil xidmətlərinin satılması prosesində müxtəlif innovativ yanaşmalardan istifadə edilməsi;

6) milli təhsil xidmətləri bazarına xarici əlaqələndiricilərin daxil olmasına yardım edilməsi;

7) milli ali təhsil alma imkanlarının genişlənməsi;

8) xarici tələbələr üçün xüsusi təhsil proqramlarının hazırlanması;

9) milli təhsil prosesində innovativ yanaşma imkanlarının aktivləşməsi və dəstəklənməsi.

Müasir dövrdə təhsil xidmətləri bazarında rəqabətin gücləndiyini nəzərə alsaq, ölkənin iqtisadi rəqabətqabiliyyətliliyinin bir göstəricisi kimi, təhsil sistemində innovasiya proseslərinin genişləndirilməsinə ciddi ehtiyac olunduğunu təsdiq edə bilərik.

Dünya təhsil xidmətləri bazarı müxtəlif ölkə vətəndaşlarının xaricdə reallaşdırdığı istehlakla, həmçinin xarici təhsil müəssisələrinin daxili bazarda göstərdikləri xidmətin daxildə istehlakı ilə xarakterizə olunur. Dünya təhsil xidmətləri bazarı bir neçə seqmenti özündə birləşdirir. Bura dil kursları, məktəb təhsili, ali təhsil, sənət təhsili və sair daxildir. Bu təhsil seqmentləri bir-biri ilə xeyli bağlıdır. Belə ki, xaricdə təhsil almaq üçün bu ölkənin ən azı tədris dilini bilmək vacibdir. Odur ki, hər hansı ölkədə təhsil almaq prosesi hər şeydən əvvəlki dil kursları ilə bağlı təhsil xidmətini istehlak etməyi tələb edir. Təhsil xidmətləri göstərən əksər ölkələr tələbələrin (istehlakçının) dil bacarıqlarına əmin olmaq üçün dil imtahanlarının ke-

çirilməsini tələb edirlər (məsələn TOEFL, IELTS, DALF, DELE, CELI və sair). Deməli, iki seqmentin, yəni ali təhsillə dil kursları seqmentlərinin qarşılıqlı əlaqəsi danılmazdır.

Dünya iqtisadi əlaqələrində təhsil xidmətlərinin yeri. ABŞ və Böyük Britaniyanın iqtisadi cəhətdən güclü olması səbəbindən ingilis dili artıq dünya səviyyəsində iqtisadi, elmi və mədəni əlaqələr dilinə çevrilib. İngilis dilinin belə geniş miqyasda yayılması bu dildə danışan və tədris edən ölkələrə təhsil xidmətlərindən xeyli gəlir gətirir. Hazırda dünyada ingilis dilində təqribən 1,5 milyard insan danışır. Nəzərə alsaq ki, bu insanlar əsasən elmin, texnologiyanın və iqtisadiyyatın geniş inkişaf etdiyi areallarda cəmləşiblər, onda mübaliğəsiz demək olar ki, ingilis dili beynəlxalq dil statusuna artıq yiyələnib. Elə bu səbəbdəndir ki, ingilis dilini öyrənmək məqsədilə «ingilis dilli» ölkələrə təhsil almaq üçün gələnlərin sayı ilbəil artır. İngilis dili kurslarını təşkil edən ölkələr isə, xüsusilə ABŞ, Kanada, Böyük Britaniya, Avstraliya, Malta, Yeni Zelandiya, Cənubi Afrika Respublikası, İrlandiya böyük miqdarda tələbə və maliyyə resursları cəlb edə bilər. Bu ölkələrdə yalnız dil kurslarında təhsil alanların sayı ildə təqribən 1,3 milyon nəfər olur. Təhsil xidmətlərinin bu seqmentindən gələn gəlirlər isə ildə 10 milyard ABŞ dollarından çox olur¹. Beynəlxalq ali təhsil bazarının potensialı təqribən 140 milyon tələbə hesab edilir. Bunların da təqribən 2,8 milyonu xaricdə təhsil alanlardır.²

Təhsil xidmətlərinin kəmiyyət göstəriciləri. Dünya təhsil xidmətləri bazarının miqyası və ayrıca götürülmüş ölkənin bu bazarda payı müxtəlif göstəricilərlə ölçülür. Bu göstəricilərə aşağıdakılar aiddir:

- Dünyada tələbələrə ümumi sayı və ayrıca götürülmüş ölkələrdə sayı;
- Xarici tələbələrin sayının artma və ya azalma tempi;
- Ayrıca götürülmüş ölkədə xarici tələbələrin sayının dünya

¹ Айдрус И.А., Филиппов В.М. Мировой рынок образовательных услуг. Москва 2008, стр. 7

² Всемирный доклад по образованию 2007

www.uis.unesco.org/template/pdf/ged/2007/GED2007_rus.pdf

üzrə bu göstəricidə payı;

- Xarici tələbələrdən ölkəyə gələn gəlir;
- Dövlətin təhsilə çəkdiyi xərclər;
- Dövlətin bir tələbəyə çəkdiyi xərclər;
- Xarici tələbələrin sayının ümumi tələbələrin sayında payı
- Xarici tələbələrin ali məktəblər və ixtisaslar üzrə paylanması;
- Xarici tələbələrin ölkələr üzrə paylanması;

Təhsil xidmətlərinin ixrac bazarının analizində aşağıdakı kəmiyyət göstəricilərindən istifadə edilir¹:

1. Xarici tələbələrin mütləq sayı;
2. Nisbi statistik göstərici-xarici tələbələrin sayının ümumi tələbə sayına nisbəti;
3. Təhsil xidmətlərinin orta qiyməti;
4. Tələbələrin orta yaşayış xərcləri.

Azərbaycanda təhsil xidmətləri ixracına müsbət və mənfi təsir göstərən amillər hansılardır?

Hələ Sovet İttifaqı dövründə Azərbaycan Respublikasının ali məktəblərinə xarici ölkələrdən xeyli tələbə təhsil almaq üçün gəlirdi. O zaman Azərbaycan təhsil sistemi Sovet təhsil sisteminin tərkib hissəsi olduğundan təhsil xidmətləri bazarı müstəqil deyildi. Azərbaycana təhsil almağa gələn tələbələrin əksəriyyəti Sovet İttifaqının maliyyə, siyasi və hərbi yardım etdiyi ölkələrdən idi. Odur ki, o dövrdə Azərbaycanda təhsil xidmətləri istehlakçılarının və istehsalçıların münasibətləri əsasən Sovet İttifaqının bütövlükdə dünya təhsil xidmətləri bazarındakı yeri ilə müəyyən olunurdu. Lakin bütün hallarda belə xidmətlərin göstərilməsi Azərbaycanın təhsil sistemində müəyyən təcrübələrin əldə edilməsinə müsbət təsir göstərdi.

1961-ci ildə Azərbaycan Dövlət Neft-Kimya İnstitutunun nəzdində yaranmış əcnəbi tələbələr üçün hazırlıq fakültəsi Sovet İttifaqında fəaliyyətdə göstərən 55 hazırlıq fakültəsi arasında M.V.Lomonosov adına Moskva Dövlət Universiteti və Lenin-

¹ Подготовка для зарубежных стран в России: состояние и перспективы развития. Информационно-аналитические и методические материалы, М., МО РФ, 1999, 160с.

qrad Politeknik İnstitutundan sonra 3-cü yeri tuturdu. İldə 500-dən artıq əcnəbi vətəndaş qəbul edən bu fakültənin məzunlarının çoxu ölkəmizin ali məktəblərinin müxtəlif fakültələrində təhsillərini davam etdirmək hüququ qazanırdı. Bu illər ərzində dünyanın 70-dən çox ölkəsindən olan minlərlə əcnəbi tələbə Azərbaycanın müxtəlif ali məktəblərinin diplomlarını fəxrlə daşıyaraq aldıkları ixtisasla ölkələrində yüksək səviyyəli mütəxəssis kimi çalışırdılar¹.

Müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycanın dünya təhsil xidmətləri bazarına daxil olması artıq bu ölkənin siyasi, iqtisadi, coğrafi və sosial vəziyyəti ilə, həmçinin regionda baş verən hadisələrlə ciddi şəkildə bağlıdır. Təhsil xidmətləri bazarındakı ciddi rəqabət tələb edir ki, ölkə iqtisadi və siyasi cəhətdən sabit olsun, onun təhsil və səhiyyə sistemi yüksək inkişaf etsin, ölkədə təhlükəsizlik və tolerantlıq hökm sürsün. Ölkədə yaşayış səviyyəsinin yüksək olması və təhsil xərclərinin qənaətbəxş olması da mühüm amillərdəndir. Bütün bunları nəzərə alsaq, Azərbaycanda təhsil xidmətləri bazarının müstəqillikdən sonra sürətlə inkişaf edəcəyini gözləmək olmazdı. Çünki regionda müharibələrin olması, ciddi inflyasiya, iqtisadi sistemin dağılması, təhsil və səhiyyə sistemində də ciddi çatışmazlıqlar yaratmışdı. Ermənistan tərəfindən Azərbaycan torpaqlarının işğal edilməsi, bir milyon qaçqın və köçkünün öz yurdlarından çıxarılması və onların əksər hissəsinin Bakıda məskunlaşması cəmiyyətdə ciddi sosial və psixoloji gərginlik yaratmışdı.

Azərbaycanda təhsil xidmətləri bazarına, xüsusilə ixrac bazarına müsbət və mənfi təsir göstərən amillər mövcuddur. Bu amillər həm də ölkənin təhsil xidmətləri bazarında rəqabətqabiliyyətliliyinə ciddi təsir göstərir. Bu bazara müsbət təsir göstərən amillər aşağıdakılardan ibarətdir:

–Azərbaycanda son 10 ildə nisbi sabit ictimai-siyasi mühit formalaşmış;

–Azərbaycanın beynəlxalq təhsil xidmətləri bazarına inteqrasiya etməsi üçün zəruri olan qanunvericilik beynəlxalq standartla-

¹ <http://edu.gov.az/view.php?lang=az&menu=134>

ra uyğunlaşdırılıb;

–Azərbaycan ali təhsil müəssisələrinin diplomlarının bir çox ölkələrdə tanınması sahəsində ölkələrarası razılaşmalar əldə edilib. Bu məqsədlə Azərbaycan 3 beynəlxalq konvensiyaya, o cümlədən 1997-ci ildə qəbul olunmuş Avropa regionunu əhatə edən Lissabon Konvensiyasına qoşularaq Azərbaycan ali məktəblərinin verdiyi diplomların digər dövlətlərdə tanınması üçün çox əhəmiyyətli hüquqi baza yaradıb;

–Azərbaycanda təhsil xərcləri bir çox Avropa ölkələri və bəzi MDB ölkələri ilə müqayisədə aşağıdır.

Sadaladığımız bu xüsusiyyətlər Azərbaycanın təhsil xidmətləri bazarında rəqəbətqabiliyyətliliyini xeyli artırır. Lakin bəzi problemlər var ki, onlar Azərbaycanın rəqəbətqabiliyyətliliyinə mənfi təsir göstərir. Bunalara aşağıdakıları misal gətirmək olar:

–təhsil dilinin əsasən Azərbaycan və rus dilində olması, cəmiyyətdə gündəlik istifadə dilinin Azərbaycan dilində olması əcnəbi tələbələrə müəyyən çətinlik yaradır. Təhsilə müəyyən qədər xərc qoyan ailələr elə tədris dilini seçmək istəyirlər ki, bu dildə daha asan ünsiyyət əldə etmək olsun. Seçilmiş təhsil dilinin təhsildən sonrakı dövrdə praktiki əhəmiyyətə malik olması çox mühümdür;

–Azərbaycan ali məktəblərində dünya standartlarına cavab verə bilən ixtisasların azlığı;

–Azərbaycanda gündəlik yaşayış xərclərinin digər MDB ölkələri ilə müqayisədə xeyli yüksək olması;

–Azərbaycanda, xüsusilə Bakı şəhərində mənzil xərclərinin yüksək olması və nəqliyyat sisteminin təşkilindəki çatışmazlıqlar da təhsil xidmətləri bazarına mənfi təsir göstərir.

–səhiyyə sistemindəki yüksək qiymətlər;

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra onun beynəlxalq əlaqələri xeyli genişləndi. Artıq Azərbaycan dünyanın əksər ölkəsi ilə iqtisadi əlaqələrə malikdir. Azərbaycan dünya təhsil xidmətləri bazarına əsasən aşağıdakı üsullarla daxil olub.

1) Azərbaycan vətəndaşlarının xarici ölkələrdə təhsil alması ilə təhsil xidmətlərindən yararlanması (təhsil xidmətlərinin idxa-

lı);

2) Azərbaycan vətəndaşlarının birbaşa xaricə getməsi olmadan açıq və distansion təhsil proqramları ilə təhsil alması (təhsil xidmətlərinin idxalı);

3) Azərbaycanda fəaliyyət göstərən xarici təhsil müəssisələrinin göstərdiyi xidmətlərdən bilavasitə yararlanma (təhsil xidmətlərinin idxalı);

4) Azərbaycana dəvət edilən xarici ixtisaslı kadrların yerli təhsil müəssisələrində fəaliyyətindən yararlanma (təhsil xidmətlərinin idxalı);

5) Xarici ölkə vətəndaşlarının Azərbaycanda müxtəlif ixtisaslar üzrə təhsilinin təşkili və stimullaşdırılması (təhsil xidmətlərinin ixracı);

6) Xarici ölkələrdə Azərbaycanın təhsil müəssisələrinin yaradılması (təhsil xidmətlərinin ixracı);

7) Xarici ölkələrdə Azərbaycan vətəndaşlarının ixtisaslı kadr kimi işlə təmin edilməsi və təhsil xidmətlərinin satılması (təhsil xidmətlərinin ixracı).

Bu variantların hər biri üzrə fəaliyyət Azərbaycan qanunvericiliyində təsbit olunub. 1-4 variantlar təhsil xidmətlərinin idxalını, 5-7 variantlar isə təhsil xidmətlərinin ixracına aiddir. Azərbaycan respublikasının Təhsil qanununun 15.1 və 15.2 maddələrinə əsasın əcnəbilər və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslər Azərbaycan respublikası ərazisində təhsil müəssisələri yarada və təhsil xidməti ilə məşğul ola bilər¹.

Azərbaycan respublikasının beynəlxalq təhsil xidmətləri bazarına daxil olması təhsil sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığı və xarici əlaqələri tənzimləyən Azərbaycan Respublikası Təhsil qanununun 43-cü maddəsində öz əksini tapıb. Bu maddəyə əsasən təhsil müəssisəsi qanunvericiliyə və özünün fəaliyyət xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq xarici ölkələrin elm və təhsil müəssisələri, təşkilatları, beynəlxalq qurumlar və fondlarla birbaşa əlaqələr yarada, əməkdaşlıq haqqında ikitərəfli və çöxtərəfli müqavilələr bağlaya,

¹ <http://edu.gov.az/view.php?lang=az&menu=72&id=302>

təhsil sahəsində fəaliyyət göstərən dövlət və qeyri-hökumət qurumlarına (ittifaqlar, birliklər, assosiasiyalar və s.) daxil ola və əməkdaşlığın digər formalarını həyata keçirə bilər. Həmçinin təhsil müəssisəsi beynəlxalq səviyyəli birgə elm və təhsil layihələrinin hazırlanması, fundamental elmi tədqiqat və layihə-konstruktor işlərinin, elmi-praktik konfransların, simpoziumların keçirilməsi, tələbələrin, magistrlərin, doktorantların, müəllimlərin və elmi işçilərin mübadiləsi, iddia sənədi, patent və ya onlarla bağlı hüquqların özgəninkiləşdirilməsi və bu qəbildən olan digər fəaliyyətlə müvafiq normativ hüquqi aktlarla müəyyən edilmiş qaydada müstəqil məşğul olmaq hüququna malikdir.

Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının xarici ölkələrdə, əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin Azərbaycan Respublikasında təhsil almaq hüququ da Təhsil qanununun 44-cü maddəsi ilə tənzimlənir. Bu maddəyə əsasən Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının xarici ölkələrdə, əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin Azərbaycan Respublikasında təhsilin hər hansı pilləsində təhsil alması və ya ixtisas artırması Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə uyğun olaraq, dövlət tərəfindən müəyyən edilmiş kvota və təhsil müəssisəsinin, hüquqi və fiziki şəxslərin birbaşa bağladığı müqavilələr əsasında həyata keçirilir. Həmçinin Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının xarici ölkələrdə, əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin Azərbaycan Respublikasında təhsil alması qaydaları, xarici ölkələrin ali təhsil sahəsində ixtisaslarının tanınması və ekvivalentliyinin müəyyən edilməsi (nostrifikasiyası) qaydaları müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən təsdiq edilmiş normativ hüquqi aktlarla tənzimlənir.

Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində beynəlxalq əlaqələrinin əsas istiqamətləri tələbə, şagird və magistr mübadiləsi, birgə elmi tədqiqatlar, beynəlxalq və regionlararası təhsil proqramlarına qoşulma və onların işində yaxından iştirak etməkdən ibarətdir. Əlbəttə, bu əlaqələr içərisində mühüm əhəmiyyət kəsb edənləri təhsil xidmətləri sahəsində idxal və ixrac əməliyyatlarıdır.

Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi bərpa ediləndən sonrakı dövrü əsasən iki iqtisadi mərhələyə ayırmaq olar. Birinci dövr

(1991-1996) tənəzzül dövrüdür. Bu dövrdə Azərbaycanda bütün iqtisadi sahələrdə, o cümlədən təhsil xidmətləri bazarında (həm idxal, həm də ixrac sahəsində) ciddi tənəzzül müşayiət olunub. İkinci mərhələdə isə (1996-cı ildən sonrakı dövr) iqtisadi dirçəlişi dövrüdür. Bu dövrdə neft iqtisadiyyatının ciddi inkişafı ilə əlaqədar olaraq Azərbaycanın ÜDM artması və həyat şəraitinin yaxşılaşması müşayiət olunur. İkinci dövrdə təhsil xidmətləri sahəsində də ciddi dəyişikliklər baş verib. Ölkəyə gələn əcnəbi tələbələrin sayı artmağa başlayıb. Təhsil xidmətləri sahəsində həm idxal, həm də ixrac əməliyyatları artmağa başlayıb. Bu dövrdə nəinki Azərbaycanda təhsil alan əcnəbi tələbələrin sayında xeyli artım olub, hətta Azərbaycandan yaxın və uzaq xarici ölkələrə təhsil almaq üçün gedən tələbələrin sayı kəskin artıb.

Cədvəl 6.1-dən görüldüyü kimi Azərbaycanda iqtisadi və siyasi sabitləşmə dövrü təhsil xidmətləri sahəsində xeyli canlanma yaradıb. Ölkədaxili sabitləşmə və təhlükəsizliyin bərpası, iqtisadi və sosial inkişaf, ölkədə təhsil, turizm, səhiyyə infrastrukturunun yaxşılaşması ölkəyə gələn əcnəbi tələbələrin sayına da xeyli təsir göstərib. Şübhəsiz ki, ölkədə iqtisadi və sosial inkişaf ali təhsil müəssisələrinin maddi-texniki bazasının gücləndirilməsinə də müsbət təsir göstərib.

Cədvəl 6.1. Son 10 ildə Azərbaycanda təhsil alan əcnəbi tələbələrin mütləq sayının dinamikası¹.

	2000-2001	2005-2006	2007-2008	2008-2009	2009-2010	2010-2011
MDB və digər ölkələrdən (nəfər)	1870	3073	5014	5585	5285	4723
O cümlədən MDB ölkələrindən	102	276	307	387	511	413
Digər ölkələrdən	1768	2797	4707	5198	4774	4310

Qeyd: Cədvəl Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəlliflər tərəfindən tərtib edilib.

¹ «Education, science and culture in Azerbaijan». Statistical publication of State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan. Baku, 2011

Azərbaycan Respublikası ali məktəblərində əcnəbi vətəndaşlar bakalavr, magistratura pilləsində, həmçinin aspiranturada dövlət hesabına və ya ödənişli əsaslarla təhsil alırlar.

Azərbaycan ali məktəblərində təhsil alan əcnəbi tələbələrin əsas hissəsi Türkiyə Respublikası (60%), İran İslam Respublikası (22%), Çin Xalq Respublikası (4%) və Rusiya Federasiyası (3%) vətəndaşlarıdır¹. Hazırda dövlət və özəl ali məktəblərin hazırlıq və əsas fakültələrində dünyanın 50-ə yaxın ölkəsindən olan əcnəbilər bakalavr, magistratura, aspirantura və doktorantura pillələrində 60-dək ixtisas üzrə təhsil alır.

Ali məktəblərin mövcud potensialı, cəmiyyətdəki ictimai-siyasi vəziyyət, ölkənin təbii şəraiti daha çox əcnəbi tələbənin Azərbaycanda təhsil almasına imkan verir. Lakin yataqxana probleminin mövcudluğu, ərzaq məhsullarının bahalığı müəyyən maneələr yaradır. Belə ki, Ermənistanın Azərbaycana hərbi təcavüzü nəticəsində respublikamızın işğal olunmuş ərazilərindən qaçqın və məcburi köçkün düşən bir milyondan artıq əhalinin müəyyən hissəsinin Bakı şəhərindəki ali məktəblərin tələbə yataqxanalarında məskunlaşması təhsil almağa gələn əcnəbilərin yataqxana ilə təmin olunmasına çətinliklər yaradır. Bu işə əcnəbi tələbələrin təhsil xərclərini xeyli artırır və Azərbaycanın təhsil xidmətləri bazarında rəqabətqabiliyyətliliyi azalır.

Digər problem dil ilə bağlıdır. Belə ki, əgər SSRİ dövründə Azərbaycanda təhsil alan əcnəbi tələbələr yalnız rus dilində təhsil alırdılarsa, respublikamız müstəqillik əldə etdikdən sonra əcnəbi tələbələrin bir hissəsi tədris dili olaraq Azərbaycan dilini seçməli olur. Dilin dünya bazarındakı yeri bu dildə təhsil alanların sayına da ciddi təsir göstərir. Azərbaycanda təhsil alan əcnəbi tələbələrin əsas hissəsinin Türkiyədən və İrandan olması da təsadüfi deyil. Belə ki, bu ölkələrdən gələn tələbələrin demək olar ki, hamısının Azərbaycan dilini əvvəlcədən bilməsi onların Azərbaycan cəmiyyətində tez bir zamanda inteqrasiyasına şərait yaradır. Gürcüstan və Rusiyadan gələn əcnəbilərin də xeyli hissəsi bu ölkələrin vətəndaş-

¹ Yenə orada

ları olan etnik azərbaycanlılardır. Odur ki, əsas təhsil dilinin Azərbaycan dili olması Azərbaycanın təhsil xidmətləri bazarına mənfə təsir göstərir və onun imkanlarını xeyli məhdudlaşdırır.

Azərbaycanda təhsil alan əcnəbi tələbə kontingentində ikinci yeri İran vətəndaşları tutur. İrandan olan tələbələr Azərbaycan dili və ədəbiyyatı, musiqisi, həmçinin memarlıq, mühəndislik və tibb ixtisaslarına daha çox üstünlük verirlər. 2009/2010-cu tədris ilinin göstəricilərinə görə onların sayı 1479 nəfərdir. Müqayisə üçün bildirək ki, bu göstərici 2005-2006-cı tədris ilində 400, 2006-2007-ci ildə – 732, 2007-2008-ci tədris ilində isə 1 230, 2008/2009-cu tədris ilində isə 1557 nəfər olub. Yəni, son dörd ildə onların sayı 4 dəfədən çox artıb. Bu, hər şeydən əvvəl, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi ilə İran İslam Respublikasının Elm, Tədqiqat və Texnologiya Nazirliyi arasında əməkdaşlıq haqqında 2002-ci ildə imzalanmış Memorandumun əsasında Azərbaycanın bir sıra ali məktəblərinin – Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyası, Azərbaycan Texniki Universiteti, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti, Bakı Musiqi Akademiyası və Azərbaycan Tibb Universitetinin diplomlarının İranda tanınması ilə bağlıdır¹.

Son illər əcnəbi tələbələr kontingentində digər ölkələrdən olan tələbələrin də sayının artması müşahidə olunur. Bu artım daha çox Çin, Hindistan, Banqladeş, Pakistan və Nigeriyadan olan tələbələrin sayı ilə bağlıdır.

Əcnəbi tələbələr kontingentində say çoxluğu baxımından üçüncü yerdə Çin Xalq Respublikasından olan tələbələr qərarlaşıb. Son bir neçə il ərzində Azərbaycanda təhsil alan çinli tələbələrin sayı böyük dinamika ilə dəyişməkdədir.

2002-ci ilə qədər Azərbaycan universitetlərində cəmi bir neçə çinli tələbə təhsil alırdı. 2004-2005-ci tədris ilində Azərbaycanda təhsil alan çinli tələbələrin sayı 143, 2005-2006-cı tədris ilində 164, 2006-2007-ci tədris ilində 219, 2007-2008-ci tədris ilində isə 173 nəfər olub. 2008-2009-cu tədris ilində bu ölkədən 228 tələbə Azər-

¹ <http://www.edu.gov.az/view.php?lang=az&menu=134>

baycanda təhsil alıb. 2009/2010-cu ildə isə 246 nəfər təhsil alır.

2003-2004-cü tədris ilindən başlayaraq Azərbaycanda təhsil alan əcnəbi tələbələrin sayı hər il təqribən 1000 nəfər artır. Belə ki, 2003-2004-cü tədris ilində 1 471, 2004-2005-ci tədris ilində 3 442, 2005-2006-cı tədris ilində 4 425, 2006-2007-ci tədris ilində 5 437, 2007-2008-ci tədris ilində 6 358, 2008-2009-cu tədris ilində 7 150, 2009-2010-cu tədris ilində 6813 nəfər əcnəbi tələbə Azərbaycan ali məktəblərində təhsil alıb. Bu, Azərbaycan ali təhsil sisteminin xarici ölkələr üçün kadr hazırlığı sahəsində ənənələri nəinki qoruyub saxladığını, həm də bu istiqamətdə əhəmiyyətli uğurlar əldə etdiyini deməyə əsas verir¹.

Təhsil xidmətləri bazarını, bu və ya digər ölkənin bu bazarda yerini öyrənmək məqsədilə istifadə edilən əsas göstəricilərdən biri də ölkədə təhsil alan xarici tələbələrin sayının ümumi tələbə sayına nisbəti, yəni nisbi statistik göstərici olan struktur əmsalıdır². Əgər struktur əmsalı 5-15% arasında olarsa, o optimal hesab edilir. Bu göstəricinin 25%-dən yuxarı qalxması universitetlərin strategiyasının keyfiyyətə yeniləşməsi deməkdir. Bu əmsalın 1%-dən aşağı olması isə universitetlərin fəaliyyətinin keçid dövründə olmasına işarədir. Belə halda demək olar ki, universitetlərdə əcnəbi tələbələrin təhsili dayanıqlı deyil və təsadüfi xarakterlidir.

6.2-ci cədvəldən görüldüyü kimi, əcnəbi tələbələr Azərbaycanda əsasən dövlət ali məktəblərində təhsil almağa üstünlük verirlər. Etiraf etmək lazımdır ki, hətta Azərbaycan cəmiyyətində qeyri-dövlət ali məktəbləri (bəzi qeyri-dövlət ali məktəbləri istisna olmaqla), dövlət ali məktəbləri ilə müqayisədə xeyli aşağı reytingə malikdir. Hər şeydən əvvəl bu onunla əlaqədardır ki, dövlət ali məktəblərin maddi texniki bazası daha genişdir. İkincisi, müstəqilliyin ilk illərində qeyri-dövlət ali məktəbləri çox aşağı səviyyəli tədris prosesinə malik idilər və belə ali məktəbləri bitirən məzunlar işlə təminatda çətinlik çəkirdilər. Başqa bir səbəb isə qeyri-

¹ <http://www.edu.gov.az/view.php?lang=az&menu=134>

² Т.И.Белова. Статистический анализ рынка международных образовательных услуг США. Сборник Научных Трудов НГТУ.-2004.-№2(36) 123-128

dövlət ali məktəblərin diplomlarının digər ölkələrdə tanınması qorxusudur. Belə ki, həm əcnəbilər, həm də Azərbaycan vətəndaşları son qövrələrə qədər qeyri-dövlət ali məktəblərin verdiyi diplomların öz ölkələrində tanınmasında ciddi çətinliklər çəkirdilər. Digər səbəb, qeyri-dövlət ali məktəblərin təhsil haqlarının dövlət ali məktəblərinə nisbətən yüksək olmasıdır. Məsələn, qeyri-dövlət ali məktəbi olan «Azərbaycan» universitetinin ilik təhsil haqqı 3000-3500 manat olduğu halda eyni ixtisaslar Bakı Dövlət Universitetində 1000-1500 manatdır.

Cədvəl 6.2. Azərbaycanın təhsil xidmətləri ixracında dövlət və qeyri-dövlət təhsil müəssisələrinin statistik əmsali

		2007-2008	2008-2009	2009-2010	2010-2011	2011-2012
Dövlət ali məktəbləri	Tələbələrin ümumi sayı	108238	115994	117934	120488	123530
	Əcnəbilər	4800	6468	6171	4500	4000
	Statistik əmsal (%)	4,43	5,57	5,23	3,73	3,24
Qeyri-dövlət ali məktəblər	Tələbələrin ümumi sayı	22192	20593	21260	19753	19616
	Əcnəbilər	214	682	637	223	231
	Statistik əmsal	1	3,31	3	1,13	1,18
Cəmi	Tələbələrin ümumi sayı	130430	136587	139194	140241	143146
	Əcnəbilər	5014	7150	6808	4723	4231
	Statistik əmsal (%)	3,84	5,23	4,89	3,37	3

Qeyd: Cədvəl Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəlliflər tərəfindən tərtib edilib.

6.2-ci cədvəldən göründüyü kimi Azərbaycanın dövlət ali məktəblərinin statistik əmsalları 2008/2009 və 2009/2010-cu illərdə 5-dən bir qədər yüksək olub. Digər illərdə isə statistik əmsal 5-dən bir qədər aşağıdır. Əlbəttə, nəzəri olaraq, bu illərdə dövlət ali məktəblərin təhsil xidmətlərinin «optimal» vəziyyətdə olduğunu iddia etmək olar. Lakin qeyri-dövlət ali məktəbləri bu sahədə xey-

li aşağı reytingə malikdirlər. Ümumilikdə təhsil xidmətlərinin ixracında Azərbaycan ali məktəblərinin statistik əmsalının 5-dən aşağı olması bu xidmət bazarında Azərbaycanın hələ rəqabətqabiliyyətli olmadığını açıq-aydın göstərir.

Azərbaycanda dövlət ali məktəblərin orta statistik əmsalının 5-dən bir qədər yüksək olması hələ bütün ali məktəblərdə təhsil xidmətləri ilə bağlı vəziyyətin qənaətbəxş olması demək deyil.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, hələ Sovet dönəmində Azərbaycanın bəzi ali məktəblərində xeyli sayda əcnəbi tələbə müxtəlif ixtisaslara yiyələnirdi. Ölkənin təhsil xidmətləri sahəsində rəqabətqabiliyyətliliyi həm də onun ali məktəblərində təhsilin keyfiyyətindən, təhsilin təşkilindən və sair proseslərdən asılıdır. Ayrı-ayrı ali məktəblərin statistik əmsalının hesablanması nəinki bu ali məktəbin təhsil xidmətləri bazarında rəqabətqabiliyyətliliyinə göstərir, həm də müvafiq ixtisaslara nə dərəcədə tələbin olduğunu bildirir.

6.3-cü cədvəldən görüldüyü kimi, 2008/2009 və 2009/2010-cu tədris illərində Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti (uyğun olaraq, 19,2 və 19,85), Bakı Musiqi Akademiyası (uyğun olaraq, 14,53 və 13,21), Azərbaycan Dövlət Tibb Universiteti (uyğun olaraq, 16,32 və 18,87) və Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyası (uyğun olaraq, 9,78 və 9,27) dövlət ali məktəbləri arasında ən yüksək statistik əmsallara malikdirlər. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti (uyğun olaraq, 2,28 və 1,32), Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (uyğun olaraq, 4,4 və 3,8), Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası (2008/2009-cu tədris ilində 0,32), Sumqayıt Dövlət Universiteti (uyğun olaraq, 1,19 və 1,8), Gəncə Dövlət Universiteti (uyğun olaraq, 0,68 və 1,11) və Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti (uyğun olaraq, 0,13 və 0,47) ən az statistik əmsala malikdirlər. Bu dövlət universitetlərində statistik əmsalın az olması müxtəlif səbəblərlə bağlıdır.

Əsas səbəblərdən birincisi ondan ibarətdir ki, bu universitetlərin bəzində tədris edilən ixtisaslar dünya təhsil bazarında aşağı reytingə malikdirlər. Məsələn, pedaqoji ixtisaslarının və ya idman ixtisaslarının reytingi dünya təhsil bazarında o qədər də yüksək deyil. Bu özünü Azərbaycanın təhsil xidmətləri ixracında da ciddi şəkildə göstərir.

Cədvəl 6.3. Əcnəbilərin təhsil aldıkları Azərbaycan ali məktəblərinin statistik əmsalları

	Ali məktəblərin adı	2008-2009			2009-2010		
		Tələbələr ümumi sayı	əcnəbilər	Statistik əmsal	Tələbələr ümumi sayı	əcnəbilər	Statistik əmsal
1	Bakı Dövlət Universiteti	17174	1249	7,27	17174	1097	6,39
2	Azərbaycan Texniki Universiteti	6793	444	6,54	6793	382	5,6
3	Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti	5038	967	19,2	5038	1000	19,85
4	Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti	2078	105	5,05	2078	100	4,81
5	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	8805	201	2,28	8805	116	1,32
6	Bakı Slavyan Universiteti	3290	223	6,78	3290	280	8,51
7	Azərbaycan Dillər Universiteti	4495	387	8,61	4495	289	6,43
8	Azərbaycan Tibb Universiteti	5654	923	16,32	5654	1067	18,87
9	Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyası	835	65	7,78	835	57	6,83
10	Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyası	6945	679	9,78	6945	644	9,27
11	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti	17025	747	4,4	17025	646	3,8
12	Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası	3690	12	0,32	3690	-	-
13	Bakı Musiqi Akademiyası	530	77	14,53	530	70	13,21
14	Azərbaycan Milli Konservatoriyası	228	19	8,33	228	18	7,89
15	Sumqayıt Dövlət Universiteti	4446	53	1,19	4446	80	1,8
16	Gəncə Dövlət Universiteti	4578	31	0,68	4578	51	1,11
17	Naxçıvan Dövlət Universiteti	3558	281	7,9	3558	256	7,2
18	Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti	3811	5	0,13	3811	18	0,47
19	Qafqaz Universiteti	2408	449	12,17	2408	452	12,25
20	Odlar Yurdu Universiteti	2184	32	1,46	2184	29	1,33
21	Azərbaycan Beynəlxalq Universiteti		29				
22	Qərb Universiteti	1211	23	1,9	1211	22	1,8
23	Xəzər Universiteti	1459	148	10,14	1459	132	9,05
24	Bakı Asiya Universiteti	331	1	0,3	331	-	-
25	Azərbaycan Universiteti	826	-	-	826	2	0,24

Qeyd: Cədvəl Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin və Təhsil nazirliyinin məlumatları əsasında müəlliflər tərəfindən tərtib edilib

Əsas səbəblərdən birincisi ondan ibarətdir ki, bu universitetlərin bəzində tədris edilən ixtisaslar dünya təhsil bazarında aşağı reytingə malikdirlər. Məsələn, pedaqoji ixtisaslarının və ya idman ixtisaslarının reytingi dünya təhsil bazarında o qədər də yüksək deyil. Bu özünü Azərbaycanın təhsil xidmətləri ixracında da ciddi şəkildə göstərir.

İkinci səbəb bəzi ali məktəblərin regionda yerləşməsi ilə bağlıdır. Belə ki, təhsil almağa gələn əcnəbilərin əksəriyyəti ölkənin paytaxtında yerləşməyə üstünlük verirlər.

Qeyri-dövlət ali məktəbləri arasında isə «Qafqaz» (uyğun olaraq, 12,17 və 12,25) və «Xəzər» (uyğun olaraq, 10,14 və 9,05) universitetləri yüksək statistik əmsala malikdirlər. Qeyd edək ki, bu iki qeyri-dövlət universitetlərin 2008/2009 və 2009/2010-cu tədris illərinə aid olan statistik əmsalları dövlət universitetlərinin müvafiq orta statistik əmsallarından (5,57 və 5,23) xeyli yüksəkdir. Əlbəttə bunun əsas səbəbi bu universitetlərdə tədrisin yüksək keyfiyyəti ilə bağlıdır. Qeyd edək ki, bu universitetlərdə təhsil haqqı da dövlət universitetlərindən xeyli yüksəkdir.

6.2. Azərbaycanın təhsil xidmətlərinin ixracı

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin verdiyi məlumatlara görə¹ Azərbaycan ali məktəblərində təhsil alan əcnəbi tələbələrin 18%-i pedaqoji, 19%-i humanitar və sosial, 3%-i mədəniyyət və incəsənət, 11%-i iqtisadiyyat və idarəetmə, 33%-i texniki və texnoloji, 1%-i kənd təsərrüfatı, 15% səhiyyə, rifah və xidmət ixtisasları qrupuna aiddir. Təbiət ixtisasları qrupuna daxil olan əcnəbi tələbələrin sayı xeyli azdır və ya yoxdur.

6.4-cü cədvəldən görünür ki, əcnəbi tələbələrin xeyli hissəsinin humanitar və sosial ixtisaslar qrupu və istiqaməti (19%), həmçinin iqtisadiyyat və idarəetmə ixtisasları qrupu və istiqaməti (11%) üzrə təhsil almalarına baxmayaraq ixtisaslar və istiqamətlər üzrə təhsil xidmətləri ixracında bu qrupların və istiqamətlərin statistik əmsalları xeyli azdır (uyğun olaraq 3.07 və 2,21).

¹ <http://edu.gov.az/view.php?lang=az&menu=134>

Cədvəl 6.4. Azərbaycanca təhsil xidmətləri ixracında ixtisasların statistik əmsalı

	2009-2010		
	Tələbələrin cəmi sayı ¹	əcnəbilər	əmsal
təhsil ixtisasları qrupu və maarif istiqaməti	19881	1226	6,17
humanitar və sosial ixtisaslar qrupu və istiqaməti	42118	1294	3,07
mədəniyyət və incəsənət ixtisasları qrupu	958	204	21,29
iqtisadiyyat və idarəetmə ixtisasları qrupu və istiqaməti	33937	749	2,21
təbiət ixtisasları qrupu, təbii elmlər istiqaməti	10574		
texniki və texnoloji ixtisaslar qrupu, təbii-texniki və texniki istiqamətlər	27135	2248	8,28
kənd təsərrüfatı ixtisasları qrupu və aqrar və balıq təsərrüfatı istiqamətləri	1217	68	5,59
səhiyyə, rifah və xidmət ixtisasları qrupu və ekologiya və təbiətdən istifadə istiqamətləri	3374	1022	30,29

Qeyd: Cədvəl Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin və Təhsil nazirliyinin məlumatları əsasında müəlliflər tərəfindən tərtib edilib

Müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycanın dünya təhsil xidmətləri bazarına daxil olması artıq bu ölkənin siyasi, iqtisadi, coğrafi və sosial vəziyyəti ilə, həmçinin regionda baş verən hadisələrlə ciddi şəkildə bağlıdır. Təhsil xidmətləri bazarındakı ciddi rəqabət tələb edir ki, ölkə iqtisadi və siyasi cəhətdən stabil olsun, onun təhsil və səhiyyə sistemi yüksək inkişaf etsin, ölkədə təhlükəsizlik və tolerantlıq hökm sürsün. Ölkədə yaşayış səviyyəsinin yüksək olması və təhsil xərclərinin qənaətbəxş olması da mühüm amillərdəndir. Bütün bunları nəzərə alsaq, Azərbaycanda təhsil xidmətləri bazarının müstəqillikdən sonra sürətlə inkişaf edəcəyini gözləmək olmazdı. Çünki regionda müharibələrin olması, ciddi inflyasiya, iqtisadi sistemin dağılması, təhsil və səhiyyə sistemində də ciddi çatışmazlıqlar

¹ «Education, science and culture in Azerbaijan». Statistical publication of State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan. Baku 2011 s. 150

yaratmışdı. Ermənistan tərəfindən Azərbaycan torpaqlarının işğal edilməsi, bir milyon qaçqın və köçkünün öz yurdlarından çıxarılması və onların əksər hissəsinin Bakıda məskunlaşması cəmiyyətdə ciddi sosial və psixoloji gərginlik yaratmışdı.

Təhsil xidmətlərinin ixrac bazarının analizində: 1) xarici tələbələrin mütləq sayı, 2) nisbi statistik göstərici-xarici tələbələrin sayının ümumi tələbə sayına nisbəti, 3) təhsil xidmətlərinin orta qiyməti, 4) tələbələrin orta yaşayış xərcləri kimi kəmiyyət göstəricilərindən istifadə edilir¹.

Təhsil xərcləri hər hansı ölkənin təhsil xidmətləri bazarında rəqabətqabiliyyətini müəyyən edən əsas göstəricilərdəndir. 2004-cü ildə dünyada təhsilə 2,4 trilyon ABŞ dolları xərclənib². Bu həmin ildə dünyada istehsal olunan ÜDM-un 4,4% təşkil edib. Təhsilə çəkilən xərclərin əsas hissəsi inkişaf etmiş ölkələrin payına düşür. UNESCO-nun 2007-ci ilə aid hesabatlarına əsasən beynəlxalq ali təhsil bazarının potensialı isə təqribən 140 milyon tələbədir. Bu tələbələrin təqribən 2,8 milyonu xaricdə təhsil alır³. Ekspertlərin rəyinə əsasən 2025-ci ildə bu rəqəm 4,9 milyona çata bilər⁴.

Təhsil xidmətləri bazarında ölkənin və ya təhsil müəssisələrinin rəqabətqabiliyyətliliyi təhsil xidmətlərinin orta qiyməti ilə yanaşı digər faktorlardan da asılı olur. Bu, hər şeydən əvvəl, ölkədə təhsilin səviyyəsi ilə, təhsilin ekvivalentlik probleminin həlli ilə, diplomların tanınması ilə, təhsil başa çatdıqdan sonra xaricdə bu təhsildən praktiki fəaliyyətdə istifadə imkanları ilə, təhsil şəraiti, məişəti, cəmiyyətdə təhlükəsizlik məsələləri ilə, ali məktəblərin nüfuzu və sair amillərlə də şərtlənir.

Təhsil xidmətləri bazarında ölkənin və ya hər hansı təhsil müəssisəsinin rəqabətqabiliyyətliliyinə təsir göstərən əsas amillərdən biri isə təhsil xidmətlərinin orta qiymətidir. Təhsil xidmətləri

¹ Подготовка для зарубежных стран в России: состояние и перспективы развития. Информационно-аналитические и методические материалы, М., МО РФ, 1999, 160с.

² Айдрус И.А., Филиппов В.М. Мировой рынок образовательных услуг: Учеб. пособие. М.: РУДН, 2008. С. 21

³ Всемирный доклад по образованию 2007.

http://www.uis.unesco.org/template/pdf/ged/2007/GED2007_rus.pdf

⁴ www.unesco.org/education

ixracında ölkənin və ya onun hər hansı təhsil müəssisəsinin təklif etdiyi xidmətlərin qiymətinin də mühüm əhəmiyyəti var. Təhsil xidmətləri bazarında rəqabətqabiliyyətliliyə təsir göstərən əsas amillərdən biri də məhz budur. Təhsil xidmətləri bazarında ölkənin və ya hər hansı təhsil müəssisəsinin rəqabətqabiliyyətliliyinə təsir göstərən əsas amillərdən biri isə təhsil xidmətlərinin orta qiymətidir. Əlbəttə belə hesablama yalnız təqribi məlumatların alınmasına imkan verir. Belə ki, təhsil xidmətləri ixracının və id-xalının həcmnin hesablanması ilə bağlı dəqiq və razılaşıdırılmış elmi metodologiya yoxdur. Odur ki, biz OECD tərəfindən hazırlanmış metodologiyaya əsaslanaraq belə hesablamaları aparmağa cəhd edəcəyik¹. Bu metodologiyaya əsasən təhsil xidmətlərinin ixrac həcmi 1) təhsil xidmətini təklif edən ölkəyə və geriyyə nəqliyyat xərclərinin qiyməti², 2) ölkədə yaşayış yerinə görə ödəmələr, 3) universitetlərə ödənilən birbaşa təhsil xərci, 4) ölkədaxili nəqliyyat xərcləri və 5) ərzaq və digər istehlak xərclərinin cəmindən ibarət olur. Azərbaycan üçün bu xərcləri təqribən aşağıdakı kimi (1-ci cədvəl) hesablamaq olar³.

6.5-ci cədvəldən göründüyü kimi, 2007-ci ildən başlayaraq Azərbaycanda təhsil xidmətləri ixracından gələn gəlirlərin miqdarı xeyli artıb. Lakin bu artım əcnəbu tələbələrin sayının artması hesabına yox, yaşayış xərclərinin ilbəl yüksəlməsi hesabın əmələ gəlib. Belə ki, ölkə üzrə istehlak xərcləri 2007-ci ildə adambaşına 1106 manatdan (1289\$) 2012-ci ildə 2423 manata (3085\$) qədər artıb⁴. Bu isə istehlak xərclərinin təqribən 2,4 dəfə artması de-

¹ OECD Working paper. Trade in educational services: Trends and emerging issues by Kurt Larsen, John R. Martin, and Rosemary Marris, May 2002.

² Məqalədə belə nəqliyyat xərclərinin həcmi və bu sahədən ölkə iqtisadiyyatına gələn gəlirlər nəzərdən keçirilməyib.

³ yaşayış yerinə görə xərclər 2004-cü ildə bir ayda bir nəfərə 20 ABŞ dollarından başlayaraq 100 ABŞ dollarına qədər idisə, 2012-ci ildə bu rəqəm, uyğun olaraq 100 ABŞ dollardan başlayaraq 300 ABŞ dollara qədər artır. Beləliklə, cədvəldə 2004-cü il üçün orta hesabla 60 ABŞ dolları, 2012-ci il üçün 200 ABŞ dolları hesablanıb. Cədvəldə aylıq xərclərin 12 misli hesablanaraq illik xərc göstərilir .

⁴ Bu hesablamalarda Azərbaycan manatının ABŞ dollarına nisbətən kursları Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən 1\$=0, 8581AZN (2007); 1\$=0, 8216AZN (2008); 1\$=0, 8037AZN (2009); 1\$=0, 8026AZN (2010); 1\$=0, 7856 AZN

məkdir. İstehlak xərclərinin bu qədər artması Azərbaycanın təhsil xidmətləri bazarında rəqabətqabiliyyətliliyini xeyli azaldır.

Bu illər ərzində yaşayış yerlərinin bir illik kirayə qiymətlərindəki ciddi artım, həmçinin təhsilə görə ödəmələrdəki artımlar da əcnəbi tələbələrin Azərbaycanda təhsil almalarına ciddi maneə olub. 6.5-ci cədvəldən görüldüyü kimi yaşayış yerlərinin bir illik kirayə qiymətləri 2007-ci ildə orta hesabla 1440 ABŞ dolları idisə, 2012-ci ildə bu rəqəm 2400 ABŞ dollara qədər yüksəlib. Belə ciddi yüksəliş təhsil haqlarında da baş verib. 2007-ci ildə təhsil haqlarının orta qiyməti 2000 ABŞ dolları olduğu halda, 2012-ci ildə bu rəqəm orta hesabla 3000 ABŞ dolları olub. Həm yaşayış yerinə görə illik ödəmələrdə, həm də təhsilə görə ödəmələrdə baş verən ciddi artımlar da Azərbaycanın təhsil xidmətləri bazarında ixrac potensialına mənfi təsir göstərüb və ölkənin təhsil xidmətləri ixracında rəqabətqabiliyyətliliyini xeyli zəiflədib. Azərbaycanda təhsil alan xarici tələbələrin əksəriyyəti üçün Azərbaycanda təhsil xərcləri xeyli bahadır. Belə ki, bu tələbələrin əksəriyyəti inkişaf etməkdə olan ölkə, xüsusilə Türkiyə, İran, Çin və Pakistan vətəndaşlarıdır. Bu ölkələrdə isə əhəlinin orta yaşayış səviyyəsi Azərbaycanla müqayisədə heç də yüksək deyil.

Azərbaycanın son 10 ildə ÜDM ciddi şəkildə artıb. Dünya Bankının məlumatlarına görə Azərbaycanın ÜDM-i 2003-cü ildə 7,3 milyard ABŞ dolları olduğu halda 2012-ci ildə bu rəqəm 68,7 milyard ABŞ dollarına qədər artıb¹. Lakin bu artım əsasən neft və qaz ixracı ilə bağlıdır. Ona görə də qeyri-neft sahələrinə aid olan xidmət sahələrinin inkişaf dinamikasının ÜDM sürətli artımı ilə əlaqəsini müəyyən etmək çətin olur. Belə ki, ÜDM ümumi həcmnin neft və qaz hasilatı, həmçinin ixracı hesabına artması Azərbaycanda bəzi iqtisadi sahələrə müsbət təsir göstərirdi halda, bəzi sosial sahələrə müəyyən dərəcədə mənfi təsir göstərir. Məsələn, adambaşına düşən ÜDM-in həcmnin artması ilə ölkə üzrə istehlak xərclərinin artması da baş verib. Ölkə üzrə istehlak xərclərinin artması isə ölkəyə gələn əcnəbi tələbələrin ya-

(2012) kimi götürülüb.

¹ <http://databank.worldbank.org/data/views/reports/tableview.aspx>

sayış xərclərinin artmasına səbəb olduğundan əcnəbi tələbələrin sayında ciddi artım müşahidə edilmir. 2007-ci illə müqayisədə 2012-ci ildə adambaşına düşən ÜDM-in təqribən 92% artmasına baxmayaraq, əcnəbi tələbələrin sayı cəmi 23% artıb.

Cədvəl 6.5. Təhsil xidmətlərinin ixracından gələn təmiz gəlirin dinamikası

	2007	2008	2009	2010	2012
Yaşayış yerinə görə illik ödəmələr ¹ (ABŞ dolları)	1440	1680	1680	1920	2400
Təhsilə görə illik ödəmə ² (ABŞ dolları)	2000	2000	2500	2500	3000
Ölkə üzrə orta istehlak xərcləri ³ (illik adambaşına, ABŞ dolları)	1289	1674	1935	2204	3085
Bir əcnəbi tələbənin illik orta xərci	4729	5354	6115	6624	8485
Əcnəbi tələbələrin sayı	5014	5585	5285	4723	6173
Əcnəbi tələbələrdən gələn ümumi gəlir (mln. ABŞ dolları)	23,71	29,90	32,32	31,29	52,38

ÜDM-in ümumi və adambaşına düşən həcmi ilə əcnəbi tələbələrin sayı arasındakı bu qeyri-müəyyən asılılıq onunla bağlıdır ki, ÜDM-in artımında əsas pay neft və qaz ixracı ilə bağlıdır. Əgər qeyri-neft sektoruna aid olan ÜDM-in ümumi və adambaşına düşən həcmi əcnəbi tələbələrin sayı ilə müqayisə etsək, daha aydın mənzərə hiss olunur. Belə ki, 2003-cü ildən 2012-ci ilədək qeyri-neft sektoruna aid olan ÜDM həcmi uyğun olaraq 4,5 milyard ABŞ dollarından 30,63 milyarda qədər artmışdır. Həmin illər arasında adambaşına düşən ÜDM-in həcmi uyğun olaraq 888,5\$-dan 7490,5 ABŞ dollara qədər (yəni 8,4 dəfə), qeyri-neft ÜDM-in adambaşına olan hissəsi isə 2003-cü ildə 544,2 ABŞ dollarından 2012-ci ildə 3316,7 ABŞ dollarınadək (yəni 6,1 dəfə) artmışdır.

6.6-cı cədvəldən görüldüyü kimi adambaşına düşən qeyri-neft ÜDM-un artımı ilə əcnəbi tələbələrin ümumi sayı arasında

¹ «Birja» həftəlik qəzeti. 2004-2013-cü illər

² Bu rəqəmlər ayrı-ayrı universitetlərdə müxtəlifdir. Ən aşağı ödəmələr dövlət ali məktəblərindədir. Burada verilən rəqəmlər dövlət və qeyri-dövlət ali məktəblərində təhsilə görə illik ödəmələrin orta qiymətidir.

³ <http://www.azstat.org/MEsearch/pdfdetSec.jsp>

müəyyən əlaqə olsa da bu əlaqəni «səbəb-nəticə» əlaqəsi kimi qiymətləndirmək mümkün deyil. Belə ki, son 10 ildə adambaşına düşən qeyri-neft ÜDM-in həcmnin təqribən iki dəfə artmasına baxmayaraq əcnəbi tələbələrin sayında ciddi dəyişikliklər olmayıb. Odur ki, ÜDM-in və ya qeyri-neft ÜDM-in ümumi həcmi ilə əcnəbi tələbələrin sayı arasında birqiymətli əlaqənin olduğunu təsdiq etmək mümkün deyil.

Cədvəl 6.6. Adambaşına¹ düşən ÜDM ilə əcnəbi tələbələrin sayı arasındakı əlaqə

İllər	2007	2008	2009	2010	2012
ÜDM ümumi həcmi (mln.ABŞ dolları)	33050,3	48852,5	44297	52909,3	68730,9
Adambaşına düşən ÜDM (ABŞ dolları) ²	3841,7	5603,3	5018,2	5922	7490,5
Qeyri-neft ÜDM ümumi həcmi ³ (mln. ABŞ dolları)	12325	18497	20811	23896	33306
Adambaşına düşən qeyri-neft ÜDM (ABŞ dolları) ⁴	1422	2106	2339	2656	3606
Əcnəbi tələbələrin sayı	5014	5585	5285	4723	6173

Qeyd: Cədvəl Dünya Bankının və Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəlliflər tərəfindən tərtib edilib.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz göstəricilər ölkəyə daxil olan maliyyə axınlarını qiymətləndirməyə imkan verir. Əcnəbi tələbələrin ölkə iqtisadiyyatına verdiyi iqtisadi gəlir xarici tələbələrin təhsil və yaşayış üçün ölkəyə gətirdikləri vəsaitlə ölkənin bu tələbələrin təhsilinə çəkdiyi xərclərin fərqi kimi hesablanır⁵. Məsələn, ABŞ

¹ <http://www.stat.gov.az/source/demoqraphy/>.1.4. Əhalinin sayının dəyişməsi

² http://www.stat.gov.az/source/system_nat_accounts/.10. Ümumi daxili məhsul - manat, dollar və avro ilə

³ http://www.stat.gov.az/source/system_nat_accounts/. 7.1. İqtisadiyyatın neft və qeyri-neft bölməsində ümumi daxili məhsul istehsalı

⁴ Adambaşına ÜDM hesablananda əhalinin sayı Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında 2007-ci ildə 8666, 1 min, 2008-ci ildə 8779, 9 min, 2009-cu ildə 8897 min, 2010-cu ildə 8997, 6 min, 2012-ci ildə 9235, 1 min götürülüb

⁵ http://www.nafsa.org/_/file/_/eis2011/usa.pdf

2005/06 ildə əcnəbi tələbələrədən 13,5 milyard dollar, 2006/07 ildə isə 14,5 milyard dollar, 2010/2011-ci ildə 20,232 milyard, 2011/2012-ci ildə isə 21,807 milyard dollar gəlir götürüb. Böyük Britaniya isə 2005/06 ildə 5 milyard ABŞ dolları gəlir əldə edib. Əlbəttə, Azərbaycanda xarici tələbələrin yaşayışına və təhsilinə dövlət tərəfindən xərclənən vəsaitlər haqqında dəqiq məlumat əldə etmək çox çətindir. Odur ki, təhsil xidmətlərindən ölkə iqtisadiyyatına gələn gəlirlər deyəndə biz 1-ci cədvəldə hesablanan məbləği nəzərdə tuturuq. Bu məbləğin ÜDM-in miqdarına və qeyri-neft ÜDM-in miqdarına olan nisbəti isə təhsil xidmətlərinin ixracından gələn gəlirlərin ümumi dinamikasını proqnozlaşdırmağa müəyyən qədər imkan verir.

6.7-ci cədvəldən görüldüyü kimi təhsil xidmətləri ixracından gələn gəlirlərin mütləq qiyməti 2007-ci ildən 2012-ci ilədək uyğun olaraq 23,71 milyon ABŞ dollarından 52,38 milyon ABŞ dollarına qədər artsa da ÜDM-da onun payı nəzərə alınmayacaq dərəcədə azadır (0,058%-dən 0,076%-dək). Qeyri-neft ÜDM-da isə təhsil xidmətləri ixracından gələn gəlirlər nisbətən sabitdir və 0,16% ətrafındadır. Müqayisə üçün deyək ki, ABŞ-da təhsil xidmətlərindən gələn gəlirlərin ÜDM-in ümumi həcminə olan nisbəti 2006/2007-ci ildə 0,11% olub. Böyük Britaniya da isə bu rəqəm 0,2% olub. Bu rəqəmlər Azərbaycana aid olan rəqəmdən uyğun olaraq təqribən iki və üç dəfə çoxdur.

Təhsil xidmətləri ixracından gələn gəlirlərin əhali sayına nisbətinin digər ölkələrlə müqayisəsi də Azərbaycanda təhsil xidmətlərinin ixracı ilə bağlı vəziyyəti qiymətləndirməyə imkan verir. Məsələn, Azərbaycanda 2007-ci ildə bu rəqəm 2,7\$, 2008-ci ildə 3,4\$, 2009-cu ildə 3,6\$, 2010-cu ildə 3,5\$, 2012-ci ildə isə 5,7\$ olub. Müqayisə üçün deyək ki, ABŞ-da bu rəqəm 2006-cı ildə 48,5 dollar olub. 2007-ci ildə Böyük Britaniyada isə bu rəqəm 79\$ olub. Bu müqayisə bir daha sübut edir ki, təhsil xidmətlərinin ixracından gələn gəlirlər Azərbaycan iqtisadiyyatında çox az çəkiyə malikdir.

Azərbaycanın təhsil xidmətləri ixracından əldə etdiyi gəlirləri ümumi ixrac və qeyri-neft ixracı gəlirləri ilə müqayisə etməklə də eyni nəticəyə gəlmək olar. Belə ki, son 5 ildə ümumi ixracda təhsil xidmətləri ixracından gələn gəlirlər ən aşağı olan 0,063%-dən (2008) ən yuxarı olan 0,39% (2007) qədər dəyişib. 6.8-ci cədvəldən

Fəsil 6. Azərbaycanın elm və təhsil sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığı

Cədvəl 6.7. Azərbaycanın təhsil xidmətlərinin ixracından əldə etdiyi gəlirlərin ölkənin ÜDM-da payı

	2007	2008	2009	2010	2012
Təhsil xidmətlərinin ixracı (mln \$)	23,71	29,90	32,32	31,29	52,38
ÜDM ¹ (mln. \$)	36128.2	51130.2	45352.2	54095.5	68783,4
Təhsil xidmətlərinin ixracı/ÜDM (%)	0,066	0,059	0,071	0,058	0,076
Qeyri-neft ÜDM (mln.\$)	12325	18497	20811	23896	33306
Təhsil xidmətlərinin ixracı/qeyri-neft ÜDM (%)	0,19	0,16	0,16	0,13	0,16

Qeyd: Cədvəl Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəlliflər tərəfindən tərtib edilib

Cədvəl 6.8. Azərbaycanın təhsil xidmətlərinin ixracından əldə etdiyi gəlirlərin ümumi ixrac və qeyri-neft ixracı gəlirlərində payı

	2007	2008	2009	2010	2012
Təhsil xidmətlərinin İxracı	23,71	29,90	32,32	31,29	52,38
Ümumi ixrac ² (mln. \$)	6058	47756	14700	21360	23908
Təhsil xidmətlərinin ixracı/Ümumi ixrac (%)	0,39	0,063	0,21	0,15	0,22
Qeyri-neft məhsulları ixracı ³ (mln. \$)	1127,012	1393,772	1061,889	1250,012	1648,802
Təhsil xidmətlərinin ixracı/qeyri-neft məhsulları ixracı (%)	2,1	2,1	3	2,5	3,2

Qeyd: Cədvəl Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəlliflər tərəfindən tərtib edilib

görsəndiyi kimi Azərbaycanın həyata keçirdiyi ixrac əməliyyatlarında əsas yeri neft və qaz ixracı tutduğundan təhsil xidmətlərinin ixracı kifayət qədər cüzi görsənir. Təhsil xidmətləri ixracının qey-

¹ <http://www.azstat.org/MESearch/pdfdetSec.jsp>

² <http://www.azstat.org/MESearch/pdfdetSec.jsp>

³ <http://www.azstat.org/MESearch/pdfdetSec.jsp>

ri-neft məhsulları ixracı həcminə olan nisbəti isə ən aşağı 2,1% -dən (2007 və 2008) ən yuxarı 3,2%-dək (2012) dəyişir. Təhsil xidmətləri ixracının mütləq qiyməti az olsa da qeyri-neft ixtacında nisbi payı cəlbedicidir.

İkitərəfli razılaşmalar əsasında təqaüdlər hesabına təhsil alan tələbələr istisna olmaqla, əcnəbi vətəndaşların böyük əksəriyyəti fərdi müqavilə əsasında ödənişli yolla təhsil alırlar. Bu isə ali məktəblərin büdcəsinə öz müsbət təsirini göstərir. Daha böyük maraq ölkənin və xalqın mədəniyyətinin, dilinin, mənəvi dəyərlərinin xarici ölkələrdə potensial daşıyıcılarının yetişdirilməsidir. Odur ki, Azərbaycanda təhsil alan əcnəbi vətəndaşların sayının artmasını yalnız təqdirəlayiq hal kimi dəyərləndirmək lazımdır.

Dünyada təhsil xidmətləri bazarının artma dinamikasını nəzərə alaraq, Azərbaycanın da bu bazarda rəqabətqabiliyyətliliyini artırmasına ciddi ehtiyac var. Əcnəbi vətəndaşların ölkə ali məktəblərinə cəlb edilməsi üçün xüsusi təşkilatlar, məsələn milli agentliklər, fondlar, beynəlxalq mübadilə mərkəzləri, akademik xidmətlər, informasiya mərkəzləri və sair yaradılmalıdır. Məsələn, ABŞ-da Beynəlxalq Təhsil Şurası, Beynəlxalq Təhsil İnstitutu və sair fəaliyyət göstərir. Böyük Britaniyada isə Britaniya Şurası bu funksiyaları yerinə yetirir. Belə təşkilatların funksiyalarına: 1) ölkə təhsilinin təbliğ edilməsi, 2) ölkə mədəniyyətinin təbliğ edilməsi, 3) xüsusi təqaüdlərin verilməsi 4) dil kurslarının təşkili 5) ali məktəblərə qəbulun asanlaşdırılması daxil edilə bilər.

6.7. Qloballaşma şəraitində beynəlxalq elmi-texniki əməkdaşlığın əsas istiqamətləri

Hazırda dünya iqtisadiyyatında qloballaşma ilə əlaqədar müəyyən keyfiyyət dəyişiklikləri, ölkələr, regionlar və firmalar arasında qeyri-bərabər inkişaf və rəqabət mübarizəsinin kəskinləşməsi kimi proseslər baş verməkdədir. Ölkənin dünya iqtisadiyyatında inteqrasiya strategiyası müəyyən edilərkən bu və digər iqtisadi və siyasi proseslərin inkişaf təmayülləri diqqətlə öyrənilərək nəzərə alınmalıdır.

XX əsrin ikinci yarısında biznesin beynəlmilləşməsi rəqabətin beynəlmilləşməsinə və qloballaşmasına səbəb oldu. İqtisadiyyatı və bazarı sağlam, ümumbəşəri dəyərlərə əsaslanaraq inkişaf edən dövlətin qüdrəti onun istehsalçılarının rəqabətqabiliyyətliliyi ilə müəyyənləşdirilir. Rəqabətqabiliyyətliliyin də təmin edilməsi məhz ölkənin, regionun və firmaların inkişaf strategiyalarının düzgün işlənilib hazırlanması əsasında mümkün olur. Firmaların rəqabət üstünlükləri yerli şəraitlə sıx əlaqəli şəkildə yaradılır və qorunur, ölkələr və regionlar sağlam rəqabət mühitində inkişaf edir. Burada dövlətin üzərinə bazar iqtisadiyyatının ən mühüm prinsiplərindən biri olan istehsalçılar və digər iştirakçılar arasında azad rəqabət mühitinin təmin edilməsi kimi mühüm funksiya düşür.

Elmi-texniki tərəqqinin inkişaf edərək dərinləşməsi nəticəsində inkişaf etmiş ölkələrdə istehsalın təmərəküləşməsi və mərkəzləşdirilməsi, kapitalın inhisarlaşması öz yüksək həddinə çatmışdır. Artıq dünya iqtisadiyyatı üzərində nəzarət iri transmilli şirkətlərin əlində cəmlənmişdir. Belə bir şəraitdə, dövlətlərin öz milli suverenlik maraqlarını qoruması, yerli istehsalçıların beynəlxalq rəqabətqabiliyyətliliyinin təmin edilməsi üçün müvafiq hüquqi və iqtisadi şərtlərin yaradılması, dünya bazarlarına çıxış, səmərəli iqtisadi əlaqələrin qurulması, insanların mal və xidmətlərlə keyfiyyətli təminatı kifayət qədər aktualıq təşkil edən məsələlərdir.

Qloballaşmanın mühüm elementlərindən biri dünya elmi-texnoloji məkanının formalaşmasıdır. Hazırda dünyada beynəlxalq elmi-innovasiya infrastrukturunun tərkib hissəsi olan standartların, sertifikatlaşdırma sisteminin, intellektual mülkiyyət hüquqlarını qorumaq mexanizmlərinin unifikasiyası sahəsində mühüm addımlar atılmışdır.

Azərbaycan Respublikası öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra dünyada gedən proseslərə getdikcə daha çox qatılmaqdadır. Belə ki, indi Azərbaycanın qarşısında öz təbii sərvətlərindən milli mənafeyə uyğun istifadə etmək, müstəqil daxili və xarici iqtisadi siyasət yeritmək və dünya təsərrüfat sistemində inteqrasiya üçün geniş imkanlar açılmışdır. Bu gün Azərbaycan dünya iqtisadiyyatının qloballaşması və beynəlxalq əmək bölgüsünün dərin-

ləşməsi şəraitində qapalı, inzibati iqtisadi sistemdən açıq iqtisadi siyasət yürüdən, qapılarını beynəlxalq aləmə daha çox açan, dünya ölkələri və beynəlxalq təşkilatlarla fəal iqtisadi, siyasi, mədəni, elmi-texniki və s. sahələrdə əlaqələr yaradan bir ölkəyə çevrilmişdir. Respublikanın aparıcı fəaliyyət sahələrinin dünya təsərrüfatına fəal inteqrasiyası iqtisadiyyatımızın səmərəliliyinin yüksəldilməsinin müasir yolu və zamanın tələbidir. İndi dünyada gedən proseslər bütün dövlətlərin iqtisadiyyatının və xalqların beynəlxalq aləmə inteqrasiya etmədən, həyatın bütün sahələrini əhatə edən qloballaşmaya qoşulmadan inkişaf etməsini mümkün-süz edir. Lakin getdikcə daha çox dərk edilir ki, bəşəriyyətin inkişafı üçün zəruri olan qloballaşmanın faydaları qeyri-bərabər bölüşdürülür. Təsadüfi deyildir ki, inkişaf etmiş sənaye ölkələri ilə inkişaf etməkdə olan ölkələr arasındakı fərq azalmaq əvəzinə daha da artır. Yeni inkişaf etmiş ölkələr və yeni kasıb ölkələr qrupu meydana gəlir. Bu da bir həqiqətdir ki, qloballaşma böyük dövlətlərin bayrağı altında həyata keçir. Müstəqil bir dövlət olaraq öz milli maraqlarını dərk etməyən və öz maraqların müdafiəsi üçün müstəqil strateji inkişaf planları hazırlaya bilməyən ölkələr sadəcə ümumi axına qatılmaq və başqalarının iradəsinə və milli maraqlarına xidmət etmək məcburiyyətində qalırlar.

Azərbaycanın iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatına dinamik inteqrasiya etmək üçün düşünülmüş söyləri ayrı-ayrı ölkələrin dünya iqtisadiyyatında baş verən global proseslərdə iştirakının, ilk növbədə isə rəqabətqabiliyyətliliyin və elmi texniki tərəqqinin dünya birliyi tərəfindən qəbul edilmiş effektivlik göstəricilərindən istifadə edilməsini zəruri edir.

Hazırda dünyada davamlı artan elmi-texniki tərəqqi beynəlxalq ticarətdə əhəmiyyətli və ən aparıcı amillərdən birinə çevrilmişdir. İnkişaf etmiş ölkələr dünya bazarına getdikcə daha çox texnoloji və elmtutumlu, mürəkkəb mallarla çıxırlar. Bu ölkələrdə belə məhsulların ixracatının artması həmin sahələrdə qabaqcıl texnologiyanın intensiv tətbiq edilməsinin nəticəsidir.

Yeni texnologiyanın xarici ticarətdə tətbiqi ilə əlaqədar nəzəriyyə (texnoloji uçurum nəzəriyyəsi) 1961-ci ildə ABŞ iqtisadçısı

M.Pozner tərəfindən irəli sürülmüşdür. Bu nəzəriyyəyə görə texnoloji yenilik istehsalda müxtəlif ölkələr arasında fərqlilik vardır və yeniliyin tətbiq edildiyi mal üzrə həmin ölkə mühüm müqayisəli üstünlük əldə edir. Sənayeləşmiş ölkələr arasındakı ticarətin böyük bir hissəsi yeni mal və istehsal proseslərinə əsaslanır. Bunların əksəriyyəti inkişaf etmiş ölkələrdə fəaliyyət göstərən innovator firmalar tərəfindən inkişaf etdirilir. Yeniliklər, patent və intellektual mülkiyyət hüququ qanunları ilə qorunur. Yeniliyi ilk dəfə ortaya çıxaran firma onun inhisarçısı olur.

Bu nəzəriyyəyə görə, yeni bir mal və ya istehsal prosesi kəşf edən sənayeləşmiş ölkələr, bu malların ilk ixracatçıları olurlar. Lakin zaman keçdikcə texnologiya təqlid yolu ilə sərbəst bir mal statusuna gələrək digər ölkələrin əllərinə keçdikdən sonra, o ölkələr ucuz işçi qüvvəsi və ya təbii resurs üstünlükləri səbəbilə bu mali ilk ixtira edən ölkələrdən daha ucuz istehsal edirlər. Mütəmadi olaraq yeni texnika və texnologiyaların yaradılması baş verdiyi üçün texnoloji üstünlük bir maldan başqa mala, bir ölkədən digər ölkəyə keçir və həmişə davam edir.

Texnoloji uçurum nəzəriyyəsinin inkişaf etdirilmiş variantı isə məhsulun həyat dövrü nəzəriyyəsidir. Bu nəzəriyyə 1966-cı ildə Raymond Vernon tərəfindən irəli sürülmüşdür. Nəzəriyyədə irəli sürülən fikrə görə, ölkələrin bir qismi mövcud əmtəələr, digər bir qismi isə yeni əmtəələr üzrə ixtisaslaşırlar. Əsas mahiyyət isə bundan ibarətdir ki, bir əmtəə yeni əmtəə vəziyyətindən köhnə əmtəə vəziyyətinə keçdikcə, yəni öz «həyatı»nın müxtəlif dövrlərini yaşadıqca istehsalın coğrafi yeri də dəyişir. R.Vernona görə, texnoloji yeniliklər və yeni malların işlənməsi inkişaf etmiş sənaye ölkələrində, xüsusilə də ABŞ-da baş verir.

Əmtəənin həyat dövrləri nəzəriyyəsinə görə, yeni mal ilk olaraq kiçik həcmdə istehsal edilir. İstehsal davam etdirildikcə istehsalla bağlı olan problemlər aradan qaldırılır və istehsal genişləndirilir. İlk mərhələdəki kiçik istehsal ixraca deyil, daxili bazarın tələbini ödəməyə yönəlir. Bundan başqa, başlanğıcda istehsalın istehlakçıya yaxın yerdə həyata keçirilməsi lazımdır. Çünki əmtəənin hansı istiqamətdə inkişaf etdirilməsi məhz istehlakçılardan

asıldır. Burada yalnız yerli firmalar yeni texnologiyaya sahib olduqlarından, istehsal yeniliyi icad edən firmanın ölkəsində həyata keçirilir. Bütün bunlar istehsalın ilk mərhələsinin xüsusiyyətləridir.

İkinci mərhələdə istehsal demək olar ki, tam sürətdə təkmilləşdirilir. Bu mərhələdə istehsal sürətləndirilir, satışlar ilk öncə daxili bazara istiqamətlənir, daha sonra isə əmtəənin ixracına başlanılır. Beləcə, əmtəənin daxili istehsalı və istehlakı artır, xaricdə inkişaf edən bir tələb mövcud olduğu üçün istehsalın artım tempi daha da yüksəlir. İstehsalçı firma hələ də yeni texnologiyanı özündə saxlayır.

Getdikcə istehsal sınaq mərhələsindən çıxır və istehsal texnologiyası standartlaşır, bununla da, üçüncü mərhələyə keçilir. Artıq yenilikçi firma daxildə və xaricdə texnoloji lisenziya verməyi mənfəətli hesab edir. Standart istehsalın dəyərini aşağı salmaq üçün istehsal məsələn, əmək haqlarının səviyyəsinin aşağı olduğu digər ölkələrə ötürülür. Əmtəəni icad edən ölkədə iş gücü yüksək dərəcədə ixtisaslı olduğundan istehsal dəyərləri də yüksək olur. Qısacası yüksək ixtisaslı əməyə ehtiyac olmayan bu mərhələdə istehsalın digər ölkələrə ötürülməsi daha məqsədəuyğun olur. Yenilikçi ölkədə hələ bir qədər əmtəə istehsal edilir. Lakin əmtəənin lisenziyasını əldə edən yeni istehsalçıların aşağı xərclərə malik olmaları səbəbindən ixrac bazarlarını ələ keçirmələri ilə yenilikçi ölkənin ixrac tempi azalır.

Yenilikçi ölkənin daxili bazarının ehtiyacının idxal yolu ilə təmin edilməsi başlayınca dördüncü mərhələyə qədəm qoyulur. Artıq texnologiya bütün dünya dövlətlərinə yayılmış və istehsal məhdudlaşdıran lisenziyaların müddəti qurtarmış, yəni texnologiya bir sərbəst mal vəziyyətinə gəlmişdir. Yerli sənaye xarici və daxili bazarları əldən buraxdıqca daxili istehsal sürətlə aşağı düşür.

Nəhayət, yenilikçi ölkə özünün daxili bazarını da tamamilə itirdikdən sonra məhsulun həyat dövrləri tamamlanmış olur. Ölkədə daxili istehlak var, lakin bu istehlak tamamilə idxal hesabına təmin edilir. Növbə artıq yeni texnologiyalarıdır. Əslində, bir

tərəfdən bu dövrlər bir-birini əvəz etdikcə, digər tərəfdən yeni texnologiyalar axtarışı davam edir. Yəni, yeniliklərin ortaya çıxması kəsilməz bir prosesdir.

Dünya iqtisadiyyatının qloballaşması ayrı-ayrı ölkələrin iqtisadiyyatları ilə yanaşı innovasiya sistemlərini də bir-birindən asılı vəziyyətə salmışdır («*İnnovasiya*» termini latın dilində «*innovato*» sözündən olub, «yenilənmə» və «yaxşılaşma» deməkdir. Termin elmi tədqiqatlarda XIX əsrlərdə istifadə olunmağa başlanılmışdır. «İqtisadi innovasiya» anlayışı XX əsrin əvvəllərində Avstriya iqtisadçısı Yozef Şumpeterin «*The Theory of Economic Development*» (1934) əsərindən geniş ictimaiyyətə daxil oldu. *İnnovasiya fəaliyyəti* iqtisadi inkişafı və rəqabətliliyi təmin etmək üçün yeni ideyaların, elmi biliklərin, texnologiya və məhsulların müxtəlif istehsal və idarəetmə sahələrinə tətbiq edilməsidir). Qloballaşma şəraitində bazarlarda rəqabətin artması, elm və texnologiyada sürətlə baş verən dəyişikliklər təsərrüfat subyektlərini innovasiyalardan sürətli istifadə etməyə məcbur edir.

Bazar iqtisadiyyatında innovasiya prosesləri hər şeydən əvvəl ölkənin özünün milli təhsil sistemində yaradılmış sağlam təmələ əsaslanmalıdır. Bu təməl ali təhsil müəssisələrində və dövlət elmi-tədqiqat mərkəzlərində daha çox dövlət vəsaiti ilə dəstəklənən tədqiqatlardır. Dövlət elmi-tədqiqat müəssisələrinin həyata keçirdikləri elmi fəaliyyət əsas etibarilə səhiyyəyə, ekologiyaya və milli təhlükəsiziliyin təmin olunmasına yönəldilməklə yanaşı təhsilin inkişafına, qabaqcıl elmi biliklərin yüksək inkişaf etdirilməsinə xidmət edir. Elm və təhsilin inkişafı texniki innovasiyanın əsas mənbəyidir. Firmalar bu mənbədən yeni texnologiya yaradılması üçün istifadə edirlər.

Xaricdən texnologiya idxalı modernləşmə prosesini sürətləndirə bilər. Lakin əksər dövlətlər bu halda ölkənin özünün tədqiqat və araşdırma qabiliyyətinin və müvafiq olaraq innovasiya gücünün itirilməsindən narahatdırlar. Ona görə də innovasiyaya kapital qoyan qlobal səviyyəli xarici şirkətlərlə əməkdaşlıq etmək faydalıdır. Lakin belə əməkdaşlıqdan fayda götürülməsi oyunun şərtlərindən asılıdır. Ölkənin iqtisadi səviyyəsi və onun dünyada

rəqabət mövqeyi, ilk növbədə, onun insanların keyfiyyətindən – insan kapitalından asılıdır¹.

Qlobal səviyyədə alimlərin və elmi qurumların fəaliyyəti daha çox dərəcədə ümumdünya təcrübəsinə söykənir, vahid beynəlxalq meyarlarla qiymətləndirilir və beləliklə, mütəxəssislərin beynəlxalq mübadiləsi geniş miqyasda artmışdır. Gələcək onillikdə yeni texnoloji nizamın başlıca inkişaf istiqamətləri olan bio və nanotexnologiyalar, süni intellekt sistemləri, qlobal informasiya şəbəkələri və yüksək sürətli nəqliyyat sistemləri, enerji qoruyan texnologiyalar, xüsusiyyətləri əvvəlcə verilmiş konstruksiya materiallarının istehsalı, nüvə energetikası daha da inkişaf edəcəkdir. İstehsalın daha çox intellektuallaşması, fasiləsiz innovasiya prosesinə keçid baş verəcəkdir.

Elmi-texniki əməkdaşlıq – beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığın bir formasıdır. Beynəlxalq elmi-texniki əməkdaşlıq (BETƏ) hazırda xarici iqtisadi əlaqələrin ən dinamik inkişaf edən sahələrindən biridir. Buraya əsasən, elmi-texniki problemlərin birgə araşdırılması, istehsalat təcrübəsinin və elmi yeniliklərin mübadiləsi, ixtisaslı kadrların birgə hazırlanması və s. daxildir. BETƏ-in sferası fundamental elmi tədqiqatlardan tutmuş praktik tapşırıqların həllinə qədər geniş spektrli məsələləri əhatə edir. Bu əməkdaşlıq elmi-texniki informasiyaların, alim və mütəxəssislərin mübadiləsi, birgə elmi tədqiqatların və elmi-texniki layihələrin yerinə yetirilməsi, yeni texnologiyaların yaradılmasını təmin edən birgə elmi kollektivlərin, laboratoriyaların, həmçinin innovasiya firmaları və təşkilatlarının formalaşdırılması, birgə seminar, elmi konfrans və işgüzar görüşlər keçirilməsi, həmçinin patent sənədləri, ixtiralar və standartlaşdırma sahəsində əməkdaşlıq, lisenziyaların ticarəti və s. vasitələrlə həyata keçirilə bilər. Belə əməkdaşlıq sahələrinin müxtəlifliyi ölkələrə öz milli maraqlarına və iqtisadi inkişaf xüsusiyyətlərinə daha uyğun olan formaları seçməyə imkan verir. Elmtutumlu sahələrdə BETƏ münasibətlərinin inkişafı XXI əsr dünya iqtisadiyyatının ən mühüm əlamətidir.

¹ Кастельс, М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура. 2000, 607с.: стр. 84.

BETƏ sferası fəaliyyətinin əsasında elm və texnologiya sahəsində əməkdaşlığı təmin edən hökumətlərarası müqavilələr durur. Tərəflər elmi-texniki əməkdaşlığı hüquq bərabərliyi və qarşılıqlı faydalılıq prinsipləri əsasında ölkələrin milli qanunvericiliyi çərçivəsində inkişaf etdirirlər. İkitərəfli elmi-texniki əməkdaşlığın istiqamətləri bu müqavilələri imzalayan tərəflərin dövlətlərinin maraqlarına uyğun olaraq müəyyən edilir.

Elmi-texniki əməkdaşlıq tərəf ölkələrin elmlər akademiyaları, elmi təşkilatları, ali təhsil ocaqları arasındakı ayrı-ayrı müqavilələr əsasında, səlahiyyətləri çərçivəsində və tərəflərin dövlətlərinin milli qanunvericiliyinə uyğun olaraq həyata keçirilir.

Azərbaycan Respublikası dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra yaxın və uzaq xarici ölkələrlə diplomatik münasibətlər qurulmuş, müxtəlif sahələr üzrə, o cümlədən elmi-texniki əməkdaşlıq sahəsində dövlətlərarası, hökumətlərarası və idarələrarası müqavilə və sazişlər imzalanmışdır. Hazırda respublikamızın bir sıra dövlətlərlə elmi-texniki əməkdaşlıq haqqında birbaşa hökumətlərarası müqavilələri mövcuddur. Belə dövlətlər sırasına həm əvvəldən elmi-texniki əlaqələri mövcud olmuş keçmiş sovet respublikaları, həmçinin qonşu və uzaq xarici ölkələr daxildir. Onlardan Rusiya, Ukrayna, Belarusiya, Gürcüstan, Latviya, Qazaxıstan, Özbəkistan, Türkmənistan, o cümlədən Bolqarıstan, Rumıniya, Çexiya, Slovakiya, Polşa, Türkiyə, İran, İraq, Pakistan, İsrail, Misir, Hindistan, Almaniya, Böyük Britaniya, İtaliya, Fransa, ÇXR və s. ölkələri misal göstərə bilərik. Eyni zamanda bir sıra dövlətlərlə (Avstriya, Yunanıstan, Hindistan, Suriya və s.) müvafiq sahələrdə hökumətlərarası birgə işçi komissiya fəaliyyət göstərir. Bundan başqa, respublikamızın Rusiya Federasiyasının tərkibinə daxil olan respublikalar (Tatarıstan Respublikası, Dağıstan Respublikası, Qaraçay-Çərkəs Respublikası və s.), həmçinin ayrı-ayrı vilayətlərlə təhsil və elmi-texniki əməkdaşlıq müqavilələri mövcuddur. Belə ki, sovet dövründə də iki ölkənin ayrı-ayrı elmi təşkilatları arasında əlaqələr nisbətən daha çoxsahəli və aktiv olmuşdur.

BETƏ sahəsində Azərbaycanın dövlət siyasəti xarici ölkələr,

regional və beynəlxalq təşkilatlarla müvafiq sahədə imzalanan müqavilələrin ölkəmizdə elmin, təhsilin inkişafı, beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi və biliklərin mübadiləsi, kadr hazırlığı, birgə elmi tədqiqatların və elmi-texniki layihələrin yerinə yetirilməsi və s. məsələlərin tamamilə milli mənaifələərə uyğunluğunu təmin edir. Azərbaycan hökuməti və dövlət orqanlarının ayrı-ayrı ölkələrlə təhsil, elmi-texniki əməkdaşlıq sahəsində imzladığı müqavilə və sazişləri, həmçinin müvafiq birgə komissiyaların protokollarını nəzərdən keçirdikdə qeyd olunan bütün məsələlərin ən mühüm, aktual, respublika üçün əhəmiyyətli mövzuları əhatə etdiyini görə bilərik. Burada bir sıra dövlətlərlə və təşkilatlarla müvafiq sahələrdə imzalanmış müqavilələrdə əhatə olunan ən mühüm məsələlər barədə məlumat vermək yerinə düşərdi:

– Azərbaycan Respublikası və Rusiya Federasiyası arasında - birgə elmi tədbirlərin, elmi-tədqiqat, təcrübə-konstruktor və layihə işlərinin həyata keçirilməsi yolu ilə təhsil, elm və texnika sahəsində əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi, təhsil, elmi dərəcə və elmi adlar haqqında sənədlərin qarşılıqlı tanınması və s. məsələlər;

– Azərbaycan Respublikası və Çexiya Respublikası arasında – elektron və elektrotexnika sənayesi; standartlaşdırma, metrologiya və uyğunluğun qiymətləndirilməsi; qaz və neft kəmərlərinin müasirləşdirilməsi və yenidən qurulması; elektrikötürücü şəbəkə də daxil olmaqla, elektrik stansiyalarının müasirləşdirilməsi və yenidən qurulması və s.;

– Azərbaycan Respublikası və Slovakiya Respublikası arasında – elmi-texniki problemlərin işlənməsi üçün müvəqqəti və daimi əsaslarla qarışıq elmi kollektivlərin yaradılması da daxil olmaqla, neft hasilatı, neft emalı, neftin və qazın nəqli, ekologiya və səhiyyə, həmçinin hər iki dövlətin sosial və iqtisadi inkişafının təmin edilməsi məqsədləri ilə tədqiqat layihələrinin həyata keçirilməsi sahəsində elmi-texniki tədqiqatlara və aparılan işlərə üstün əhəmiyyət verərək alimlər və mütəxəssislər, elmi təşkilatlar və müəssisələr arasında əlaqələrin və əməkdaşlığın inkişafına sənaye və əqli mülkiyyətin, birgə elmi-texniki işlərin nəticələrinin qorunması və s.;

–Azərbaycan Respublikası və İsrail dövləti arasında - hər iki ölkənin təhsil və peşə müəssisələri və institutları arasında əlaqələri və əməkdaşlıq, alim və mütəxəssislərin mübadiləsi, tibb elmi və səhiyyəyə aid yeni avadanlıq, əczaçılıq məmulatı və texnoloji inkişafa dair informasiya mübadiləsi və s.;

–Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Avropa Birliyinin Keçmiş Sovet İttifaqının Yeni Müstəqil Dövlətlərindən olan alimlərlə əməkdaşlığa yardım üzrə Beynəlxalq Assosiasiyası (İNTAS) arasında Elmi əməkdaşlıq haqqında Saziş;

–Avropa Nüvə Tədqiqatları Təşkilatı və Azərbaycan Respublikası Hökuməti arasında Yüksək Enerjilər Fizikası sahəsində elmi və texniki əməkdaşlığın daha da inkişaf etdirilməsi haqqında Əməkdaşlıq haqqında Saziş;

–Avropa regionu dövlətlərində tədris kurslarının, ali təhsil haqqında diplomların və elmi dərəcələrin tanınması barədə Konvensiya – Azərbaycan Respublikası 16 iyul 1996-cı ildən bu konvensiyaya qoşulmuşdur¹.

Respublikamızın xarici dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlarla elmi-texniki əməkdaşlıq sahəsində imzaladığı sazişlər və qoşulduğu beynəlxalq konvensiyalar haqqında siyahını uzatmaq mümkündür. Lakin buradan da görürük ki, bütün bu imzalanan sənədlər hazırda həm ölkəmizdə, həm də dünyada mövcud olan aktual problemləri əhatə edir və respublikamız üçün bu sahələrdə beynəlxalq əməkdaşlıq əlaqələri mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Son illərdə ölkəmizdə elm və təhsilin inkişaf etdirilməsi məqsədilə qəbul edilmiş əsas dövlət proqramları aşağıdakılardır (qeyd edək ki, müstəqillik illərində bu sahədə ümumilikdə 16 dövlət proqramı hazırlanılmış və həyata keçirilməkdədir)²:

«Xüsusi istedadla malik olan uşaqların (gənclərin) yaradıcılıq potensialının inkişafı üzrə Dövlət Proqramı (2006-2010-cu illər)»;

«2007-2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət Proqramı»;

¹ www.mfa.gov.az – Xarici İşlər Nazirliyinin rəsmi internet sahifəsi

² «Azərbaycan müəllimi» qəzeti, 23.09.2011. Təhsil naziri M. Mərdanovun çıxışı

«2008-2012-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin informasiyalaşdırılması üzrə Dövlət Proqramı»;

«Azərbaycan Respublikasında kitabxana-informasiya sahəsinin 2008-2013-cü illərdə inkişafı üzrə Dövlət Proqramı»;

«2009-2013-cü illərdə Azərbaycan Respublikasının ali təhsil sistemində islahatlar üzrə Dövlət Proqramı»;

«Azərbaycan Respublikasında rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə 2010-2012-ci illər üçün Dövlət Proqramı (Elektron Azərbaycan)»;

«Azərbaycan Respublikasında 2009-2015-ci illərdə elmin inkişafı üzrə Milli Strategiya». Bu strategiya Azərbaycan Respublikasında 2009-2015-ci illərdə elmi tədqiqatların prioritetlərinin dünya elminin inkişaf istiqamətlərinə və ölkənin mühüm ictimai-mədəni məsələlərinin həllinə uyğun müəyyənləşdirilməsinə, biliklərə əsaslanan yeni tipli iqtisadiyyatın formalaşdırılmasına, elm sahəsində idarəetmə sisteminin, elmi infrastrukturun modernləşdirilməsinə, elmi tədqiqat müəssisələrinin və bütövlükdə elmin maliyyələşdirilmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsinə, yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanmasına, elmi məktəblərin qorunması və elmdə varisliyin təmin edilməsinə, elmin, təhsilin və istehsalın inteqrasiyasına, elmi işçilərin sosial təminatının yaxşılaşdırılmasına, elmin normativ hüquqi bazasının və informasiya təminatının gücləndirilməsinə, Azərbaycan elminin beynəlxalq elm məkanına inteqrasiyasına yönəlmiş elm və texnologiyaların inkişafı sahəsində dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərinin, bu sahədə həyata keçiriləcək tədbirlərin məqsəd, prinsip və yanaşmalarının məcmusudur.

Azərbaycan Respublikasının BETƏ sahəsində əlaqələrin qurulması və inkişaf etdirilməsində Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası və elmi institutlar, Təhsil Nazirliyi, ayrı-ayrı universitetlərin böyük rolu vardır.

AMEA-nın beynəlxalq elmi əlaqələri xeyli genişlənmiş, bir sıra xarici ölkələrin elmi müəssisələri ilə əməkdaşlıq haqqında ikitərəfli müqavilələr imzalanmışdır. AMEA-nın alimləri bir sıra beynəlxalq təşkilatlarla, o cümlədən NATO, YUNESKO, Atom

Enerjisi üzrə Beynəlxalq Agentliyi, Fransanın Milli Araşdırma Mərkəzi, FAO, Amerika Milli Araşdırmalar Fondu, CERN və s. ilə əməkdaşlıq etdirlər. 2013-cü ildə AMEA-nın 900-ə yaxın əməkdaşı birgə elmi tədqiqatlar aparmaq, elmi-praktik konfranslarda, seminarlarda və digər beynəlxalq tədbirlərdə iştirak etmək məqsədilə xarici ölkələrdə ezamiyyətdə olmuşlar. Həmçinin AMEA-nın alimləri bir sıra müsabiqə və grantların qalibləri olmuşlar¹.

Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində beynəlxalq əlaqələrinin əsas istiqamətləri tələbə, şagird və magistr mübadiləsi, birgə elmi tədqiqatlar, beynəlxalq və regionlararası təhsil proqramlarına qoşulma və onların işində yaxından iştirak etməkdən ibarətdir.

Ölkənin təhsil sahəsində beynəlxalq əlaqələrinin əsas koordinasiya mərkəzi olan Təhsil Nazirliyinin səmərəli fəaliyyətinin nəticəsi olaraq Azərbaycan Respublikası təhsil sahəsində bir sıra beynəlxalq konvensiyalara qoşulub, beynəlxalq təşkilatlarla səmərəli əməkdaşlığın həyata keçirilməsi təmin edilib. Bunun nəticəsidir ki, Azərbaycanın təhsil müəssisələri YUNESKO, YUNİSEF, YUNEVOK, İSESKO, Avropa Təhsil Fondu, Avropa Şurası və Avropa İttifaqı kimi nüfuzlu beynəlxalq təşkilatların təhsil problemləri ilə məşğul olan qurumlarının işində fəal iştirak edir.

Hazırda Azərbaycanın ali məktəblərində 50-ə yaxın ölkədən 7000 nəfərə yaxın əcnəbi tələbə təhsil alır.

Azərbaycan təhsilinin beynəlxalq əlaqələrini tənzimləmək və daha da inkişaf etdirmək üçün lazımi hüquqi baza yaradılıb. Azərbaycan Respublikası artıq ali təhsil sahəsində təhsil sənədlərinin və elmi dərəcələrin tanınması ilə bağlı aşağıdakı beynəlxalq konvensiyalara qoşulub:

- Avropa regionu dövlətlərində ali tədris kurslarının, ali təhsil diplomlarının və elmi dərəcələrin tanınması haqqında YUNESKO-nun 1979-cu il Paris Konvensiyası;
- Asiya və Sakit Okean ölkələrində tədris kurslarının, ali təh-

¹ AMEA-nın 2013-cü ildəki fəaliyyəti haqqında hesabat. Bakı, Elm nəş-ri, 2014, 372 s.

sil sahəsində diplomların və elmi dərəcələrin tanınması haqqında YUNESKO-nun 1983-cü il Banqkok Regional Konvensiyası;

–Avropa regionunda ali təhsil sahəsində ixtisasların tanınması haqqında 1997-ci il Lissabon Konvensiyası.

«2007-2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət Proqramı» çərçivəsində həyata keçirilən tədbirlər xüsusilə diqqəti cəlb edir. 2007-2014-cü illərdə 5000-ə yaxın istedadlı azərbaycanlı gənc dünyanın müxtəlif ölkələrinin nüfuzlu ali məktəblərində təhsil almağa göndərilib. Dünyanın aparıcı universitetlərində müxtəlif mənbələr hesabına 10000-dən çox azərbaycanlı gənc təhsil alır. Azərbaycanın ali təhsil müəssisələrində təhsil alan əcnəbilərin sayı isə 7000-i ötüb¹.

Müstəqillik illərində ölkədə fəaliyyət göstərən ali təhsil müəssisələri də Azərbaycanın BETƏ-nin formalaşmasında və inkişaf etdirilməsində mühüm rol oynamışlar. Burada digər təhsil müəssisələrinin rolunu qətiyyənlə azaltmadan Bakı Dövlət Universitetinin son dövrlərdə beynəlxalq elmi əlaqələrinin inkişafını əks etdirən bir sıra faktları nəzərinizə çatdırmaq istəyirik.

BDU postsovet məkanının 100-dən artıq universitetini bir araya gətirən Avrasiya Universitetləri, Xəzəryanı ölkələrin Universitetləri, Qara Dəniz Universitetləri (QDU) Assosiasiyalarının üzvüdür. BDU 2002-2004-cü illərdə QDU Assosiasiyasına çox uğurla rəhbərlik etmişdir. BDU hazırda M.V.Lomonosov adına Moskva Dövlət Universiteti, Ortadoğu Texniki Universiteti, Nitsa Sofiya – Antipolis Universiteti, İndiana Universiteti, Kiyev Dövlət Universiteti, Vyana Universiteti və digər qabaqcıl universitetlərlə ikitərəfli müqavilələr əsasında hərtərəfli elmi-texniki, müəllim-tələbə mübadiləsi sahəsində səmərəli əməkdaşlıq edir. Hazırda dünyada elmi tədqiqat işlərinin maliyyələşməsi bir sıra beynəlxalq fondların proqramları çərçivəsində həyata keçirilir².

Hazırda Bakı Dövlət Universiteti dünyanın 50-dən artıq apa-

¹www.edu.gov.az/view.php?lang=az&menu=256 – Təhsil Nazirliyinin rəsmi İnternet səhifəsi

² Məhərrəmov A.M. İnsan kapitalının formalaşmasına xidmət edən mükəmməl strategiya. «Azərbaycan» qəzeti, Bakı, 2011, 15 sentyabr

rıcı universiteti ilə ikitərəfli əməkdaşlıq edir:

Rusiyanın Moskva Dövlət Universiteti, Moskva Dövlət Beynəlxalq Əlaqələr İnstitutu, Sankt-Peterburq Dövlət Universiteti, Rusiya Dövlət Humanitar, Həştərxan Dövlət Universiteti, Universiteti Türkiyənin Ankara Universiteti, Gazi Universiteti, Fırat Universiteti, Süleyman Dəmirəl Universiteti, Gebze Yüksək Universiteti, İstanbul Aydın Universiteti, Yıldız Texnik Universiteti, Bilkənd Universiteti, Rumıniyanın Avidos Universiteti, Buxarest Universiteti; Almanıyanın Azad Berlin Universiteti, Bon Universiteti, ABŞ-ın Minnesota Dulut Universiteti, İndiana Universiteti, Cekson Dövlət Universiteti Fransanın Sarbona Universiteti III, İnalko Universiteti, Qrenobol Universiteti; Varşava Universiteti, Tiflis Dövlət Universiteti, Belorussiya Dövlət Universiteti, Afina Milli Kapodistriyanın Universiteti, Dotentsk Dövlət Universiteti, Koreyanın Sanlin Universitet, Pay-Çay Universiteti, Albaniyanın Epoka Universiteti və digər universitetlərlə əməkdaşlıq müqavilələri əsasında namizədlik və doktorluq dissertasiyalarına birgə rəhbərlik, tədris təcrübəsinin, birgə elmi konfrans və simpoziumların təşkili, tələbə və müəllim mübadiləsi, elmi informasiya mübadiləsi, elmi kitabxanalar arasında əməkdaşlıq həyata keçirilir. Moskva Dövlət Universitetinin coğrafiya və biologiya fakültələrinin tələbələri müntəzəm olaraq 2 həftədən bir ay müddətinə qədər Azərbaycan Hirkan Milli Parkının və Qızıl-Ağac qoruğunun ərazisində tədris təcrübəsini keçirlər¹.

BETƏ-də iştirak ölkənin dünya iqtisadiyyatına səmərəli inteqrasiyası, iqtisadiyyatın davamlı inkişafı, rəqabətqabiliyyətliliyin artırılması, elmi-texniki, innovasiya və istehsal potensialının yüksəldilməsi üçün real alətdir. Xarici iqtisadi əlaqələrin bu forması yerli müəssisələrin rentabelliyyətinin artırılması və milli elmtutumlu məhsulların kommersiyalaşdırılması prosesinə müsbət təsir göstərir.

Azərbaycanın BETƏ-nin bütün formaları üzrə dünya iqtisadiyyatına səmərəli inteqrasiya etməsi dövlətin fəal dəstəyi olmadan mümkün deyildir. Bunun üçün ölkədə daxili və xarici resurs

¹ http://bsu.edu.az/az/content/bdunun_beyn_xalq_laqlri

və amillər səfərbər olunmaqla kompleks tədbirlər proqramının hazırlanılaraq həyata keçirilməsinə ehtiyac vardır.

Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki:

1. Azərbaycanın dövlət ali məktəbləri təhsil xidmətlərinin ixracı sahəsində müəyyən qədər «optimal» vəziyyətdədir, lakin dayanıqlı rəqabətqabiliyyətli deyil;

2. Azərbaycanın qeyri-dövlət ali məktəbləri təhsil xidmətlərinin ixracı sahəsində xeyli aşağı reytingə malikdirlər.

3. Azərbaycanın ali məktəblərinin (dövlət və qeyri-dövlət) əksəriyyətinin təhsil xidmətləri ixracında struktur əmsalı xeyli kiçikdir və Azərbaycanın əksər universitetləri hələ də keçid mərhələsindədirlər.

4. Azərbaycan ali məktəblərində (dövlət və qeyri-dövlət) tədris edilən ixtisasların və istiqamətlərin əksəriyyəti hələ də beynəlxalq təhsil xidmətləri bazarında rəqabətqabiliyyətli deyil.

5. Azərbaycanda təhsil xidmətlərinin orta qiyməti yüksəkdir və ölkəni təhsil xidmətləri bazarında rəqabətqabiliyyətli etmir;

6. Azərbaycanda adambaşına düşən ÜDM artdıqca təhsil xidmətlərinin ixracı hiss ediləcək qədər artmayıb. Digər tərəfdən, bu məbləğ ölkənin həm ümumi ÜDM həcmində, həm də qeyri-neft ÜDM həcmində çox kiçik paya malikdir.

7. Azərbaycanın təhsil xidmətləri ixracından gələn gəlirlər ÜDM artması ilə paralel artmışdır. Lakin bu artım ölkəyə gələn əcnəbi tələbələrin sayının artması hesabına deyil, daxili istehlak mallarının qiymətlərinin və xidmət haqlarının artması hesabına baş verib. Belə qiymət artımı gələcəkdə əcnəbi tələbələrin sayının artmasına deyil, əksinə azalmasına səbəb ola bilər;

8. Azərbaycanın təhsil xidmətləri ixracı həm ümumi ixracda, həm də qeyri-neft məhsulları ixracında çox kiçik paya malikdir.

9. Azərbaycanın təhsil xidmətləri sahəsində rəqabət qabiliyyətliliyini artırmaq üçün ciddi tədbirlər görülməlidir.

FƏSİL 7

AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATININ RƏQABƏT QABİLİYYƏTLİLİYİNİN TƏMİN EDİLMƏSİNDƏ BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏ

7.1. Azərbaycan iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətliliyinin iqtisadi aspektləri

Azərbaycan rəqabət qabiliyyətli iqtisadiyyatın təmin edilməsinin təkmilləşdirilməsi daim öz aktuallığını saxlayan məsələlər kateqoriyasına daxildir. Belə ki, beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemində dövlətlər yeni iqtisadi reallıqlarla üzləşirlər. Buna görə hər bir dövlət beynəlxalq iqtisadi prosesi yaxından izləməli və qloballaşan reallıqlara müvafiq bir şəkildə öz fəaliyyətini təkmilləşdirməlidir. Təbii ki, bunun üçün də dünya iqtisadiyyatında aparıcı yerlər tutan dövlətlərin təcrübəsindən yararlanmaq məqsədəuyğundur. Belə bir yanaşma prinsipini əsas alaraq burada diqqətimizi əsasən Avropanın aparıcı ölkələrin təcrübəsinin üzərində təmərküzləşdirəcəyik. Bu zaman bilinməsi lazımdır ki, Avropanın aparıcı ölkələri, Avropa İttifaqının da keçmiş postsovet məkanı ölkələri ilə iqtisadi münasibətlərin qurulmasına dair müəyyən mövqeləri vardır¹. Təbii ki, yazının yazılması zamanı bu aspektlər də nəzərə alınmışdır.

Son 30-40 il ərzində Avropa Birliyinin inkişaf etmiş dövlətləri, ilk növbədə Böyük Britaniya, Almaniya, Fransa dövlətlərinin beynəlxalq sferada iqtisadi əlaqələrinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi təcrübəsindən istifadə edərək Azərbaycan xarici iqtisadi əlaqələr üzrə dövlət tənzimlənməsi istiqamətlərini təkmilləşdirmək mümkündür.

Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatında rəqabət qabiliyyətinin gücləndirilməsi ilə bağlı dövlətin iqtisadi siyasətində

¹ Политика Евросоюза в отношении стран постсоветского пространства в контексте евразийской интеграции // Проблемы национальной стратегии. 2015, №29, с.9

xüsusi məqamlar vardır. Azərbaycan beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemində öz yerini gücləndirmək üçün iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətinin artırılması istiqamətində müəyyən işlər görür. Respublikanın inkişaf strategiyası ilə bağlı müvafiq dövlət sənədlərində iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin artırılması ilə bağlı olaraq kompleks tədbirlər planı işlənib hazırlanmışdır. Konsepsiya çərçivəsində qarşıya qoyulan sosial-iqtisadi hədəflər yüksək səmərə ilə fəaliyyət göstərən, dünya miqyasında rəqabətə qadir olan iqtisadi sistemin formalaşmasını şərtləndirir. Tarixi və müasir təcrübə göstərir ki, belə bir sistem yalnız sahibkar təşəbbüsünə və sərbəst rəqabətə əsaslanan bazar münasibətləri şəraitində yer ala bilər. Bununla bərabər, iqtisadi və sosial sahələrdə davamlı yüksək artım sürətinin təmin olunması bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlət tənzimləməsinin adekvat şəkildə qurulmasını, qlobal dünya iqtisadiyyatındakı son meylləri və istiqamətləri nəzərə almaqla, bu tənzimləmənin daha da təkmilləşdirilməsini tələb edir¹. Respublikamızın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası ölkə iqtisadiyyatında köklü kəmiyyət və keyfiyyət dəyişiklikləri ilə müşayiət olunur və rəqabət qabiliyyətli yüksək texnoloji məhsulların istehsalı sahələrinin olmasını tələb edir.

Milli sənayenin daxili və xarici rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi müasir mərhələdə, istər hökumət orqanlarının, istərsə də aşağı idarəetmə həlqələrinin ən mühüm vəzifələrindən biridir². Bütün bunlar iqtisadi inkişafın təmin edilməsində beynəlxalq təcrübənin istifadəsini zəruri edir.

Azərbaycanın Avropa Birliyi ölkələri ilə iqtisadi əlaqələrinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi, əsasən, 3 mərhələdən ibarətdir. Birinci mərhələdə inkişaf etmiş Avropa ölkələrində rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin təhlili aparılmış, ikinci mərhələdə rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat nəticələrinin – məhsul və xidmətlərin – beynəlxalq bazarlara çıxışı

¹«Azərbaycan-2020: gələcəyə baxış» inkişaf konsepsiyası. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir, s.13

²Elvin Bayramov. Beynəlxalq rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinə yönəldilmiş milli sənaye siyasətinin prioritet istiqamətləri. Azərbaycan vergi xəbərləri.2010, №9, s. 54

nın təmin olunmasında maliyyələşdirmənin rolu, üçüncü mərhələdə rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatın möhkəmləndirilməsi istiqamətində Avropa dövlətlərinin tənzimləmə mexanizmləri üzrə problemlər tədqiq olunmuşdur. Tədqiqatın nəticə hissəsində Azərbaycanın Avropa Birliyi ölkələri ilə iqtisadi əlaqələrinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi istiqamətləri verilmişdir.

7.2. İnkişaf etmiş Avropa ölkələrinin timsalında rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsi

1980-ci illərdən günümüzdə qədər dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində dövlətlər elmi-texnoloji və texnoloji inkişafın həyata keçirilməsində öz dəstəyini əsirgəməirlər¹. Dövlətin innovasiyaları və elmi yenilikləri dəstəkləməsi birbaşa özünün iqtisadi maraqlarına uyğundur².

Cədvəl 7.1-ə nəzər salsaq görərik ki, Avropa dövlətlərində məhz yüksək texnoloji istehsal sahələrində buraxılan məhsul artımı yüksəkdir. Belə istehsal sahələrinə kompüter, elektronika, cihaz, dəftərxana avadanlığı, rabitə vasitələri, kosmik cihazlar, təyyarə, avtomobil, kimya və dərman vasitələri istehsalı aiddir. Eləcə də, məhsul artımının aşağı səviyyəsi Böyük Britaniyada qara və əlvan metallurgiya, gəmiqayırma, və avtomobil istehsalı sahələrində, Qərbi Almaniyanın isə metallurgiya, toxuculuq, gəmiqayırma sənaye sahələrində özünü büruzə verir.

2000-ci illərdə hər bir inkişaf etmiş dövlət müəyyən sahədə prioritet üstünlüyə malik olmuşdur ki, Böyük Britaniyada bu elmi və tibbi cihazlar, elektronika, kompüter istehsalı, sığorta əməliyyatlarının yeni növləri, Fransada nüvə reaktorları istehsalı, nüvə enerjisi ilə işləyən AES, reaktorlar, kosmik aparatlar, nanotexnologiyalar, Almaniya nanotexnoloji proseslər, biotexno-

¹ Н. Б. Кондратьева Конкуренция в ЕС: экономика, политика, право. Доклады Института Европы №248 Москва 2009, с.10

² А.А. Голубев. Экономика и управление инновационной деятельностью: Учебное пособие. СПб : СПбГУ ИТМО, 2012, с.12

logiyalar, informasiya texnologiyaları üzrə təhlükəsizlik proqramlarının yaradılması, təhlükəsiz bankçılıq, İtaliyada yeni sahələr – qabaqcıl stomatologiya, dəri geyimlərinin istehsal sahələridir.

Cədvəl 7.1. **İstehsal olunan məhsul artımında sənaye sahələri¹**

Böyük Britaniya 1968-1985	ABŞ 1972-1985	Qərbi Almaniya 1972-1986	Yaponiya 1970-1985
İstehsal olunan məhsul artımının yüksək səviyyəsi			
Kompüterlər və idarə texnikası	Kompüterlər və idarə texnikası	Kompüterlər və idarə texnikası	Kompüterlər və idarə texnikası
Əmlak və işgüzar xidmətlər	Elektronika	Təyyarələr və kosmik cihazlar	Dərman istehsalı
Elektronika	Nəqliyyat və rabitə	Nəqliyyat və rabitə	Avtomobillər
Maliyyələşmə və sığorta	Cihazlar	Əmlak və işgüzar xidmətlər	Elektronika
Kömür istehsalı	Sosial təminat	Maliyyələşmə və sığorta	Nəqliyyat və rabitə
Dövlət	Maliyyələşmə və sığorta	Kauçuk və plastik istehsalı	Cihazlar
Başqa nəqliyyat Vasitələri	Qara metallar	Ağac emalı və ev avadanlığı istehsalı	Kömür istehsalı
Metal emalı Məhsulları	Başqa nəqliyyat vasitələri	Qara metallar	Gəmiqayırma
Gəmiqayırma	Başqa istehsal sahələri	Toxuculuq	Ağac emalı və istehsalı avadanlığı
Əlvan metallar	Əlvan metallar	Kömür istehsalı	Toxuculuq
Avtomobillər	Kömür istehsalı	Gəmiqayırma	Kənd təsərrüfatı
Qara metallar	Daş, gil və şüşə istehsalı	Neft emalı	Başqa nəqliyyat vasitələri

Cədvəl 7.2-yə diqqət yetirsək görərik ki, 1980-cı ildə ABŞ və Böyük Britaniyanın ETKLİ-nə (Elmi texniki və konstruktor layihə işləri) dövlət xərcləri daha çox hərbi və aerokosmos sahəsinə yönəlmişdir. Almaniya isə əksinə, energetika, nəqliyyat, rabitə, şəhərsalma sahəsinə yönələn xərclərin xüsusi çəkisi yüksək olmuşdur.

¹ Ferguson P.R. and Ferguson G.J. Industrial Economics. Issues and Perspectives. London, Macmillan, 1994, 309p.

Cədvəl 7.2. Ümummilli məhsula (ÜMM) faiz nisbəti qiymətlərində sahibkarlıq tədqiqatı və sənaye inkişafı xərcləri, müqayisəli qiymətlərlə¹

№	Sənaye sahələri	Böyük Britaniya	Fransa	Almaniya	Yaponiya	ABŞ
1.	Toxuculuq və ayaqqabı istehsalı sənayesi	0,3	0,4	0,6	1,3	-
2.	Ağac emalı və avadanlığı istehsal sənayesi	0,1	0,1	1,0	0,6	0,4
3.	Kağız emalı sənayesi və kitab nəşri	0,2	0,3	0,3	0,8	-
4.	Kimya sənayesi	6,6	8,9	8,6	10,6	5,5
5.	Dərman istehsalı	22,4	28,9	14,9	12,9	15,3
6.	Neft emalı	3,4	2,3	6,9	6,1	7,7
7.	Kauçuk və plastik istehsalı	0,7	4,2	2,2	3,6	3,2
8.	Daş, gil və şüşə emalı sənayesi	0,6	1,4	1,8	3,9	0,9
9.	Qara metallar	1,3	2,3	1,6	3,9	0,8
10.	Əlvan metallar	1,4	2,3	1,8	7,9	2,2
11.	Metal emalı məhsulları	0,8	0,7	2,2	1,2	1,4
12.	Elektriklə işləməyən maşınqayırma avadanlığı	1,9	2,1	4,9	3,2	1,9
13.	Kompüterlər	15,7	7,9	7,9	13,7	-
14.	Elektrik maşınqayırma Avadanlığı	3,2	2,6	8,7	4,4	1,1
15.	Elektronika	22,2	30,5	15,1	17,6	24,9
16.	Gəmiqayırma	0,1	1,0	2,0	20,0	-
17.	Avtomobilər	6,7	8,8	7,7	9,5	11,0
18.	Təyyarələr və kosmik cihazlar	1,86	44,3	39,6	0,5	43,2
19.	Cihazlar	5,4	4,7	5,8	14,6	7,7
20.	Ümum istehsal olunan məhsul	4,7	6,0	5,6	6,1	7,3

Məsələn, AFR-də şirkətlərin innovasiya fəaliyyətinə çəkdiyi xərclər son illər ərzində xeyli artmışdır. Buraya yalnız ETKLİ-ə çəkilən xərclər deyil, ideyanın yaranmasından, yeniliyə yönəlmiş layihənin tətbiq olunmasına qədər olan bütün mərhələlər daxildir.

¹ Ferguson P.R. and Ferguson G.J. Industrial Economics. Issues and Perspectives. London, Macmillan, 1994, 309p.

Şirkətlərin təqribi hesablamalarına görə bu artım davam etməkdədir.

İnnovasiya fəaliyyəti üçün əlverişli şəraitin mövcudluğuna görə də Almaniya dünyanın qabaqcıl ölkələri sırasındadır. Dünya İqtisadi Forumunun son illər üçün hazırladığı Qlobal Rəqabət-qabiliyyətlilik Hesabatına əsasən Almaniya ilk beşlikdədir. Almaniyanın iqtisadi inkişafında innovasiyalarla seçilməsi dünya iqtisadi böhranında onun pozitiv tərəflərini ortaya qoydu. Bu haqda istər Qərb, istər yaxın xarici¹, istərsə milli iqtisadi ədəbiyyatlarda araşdırmalar mövcuddur.

Avropa dövlətlərinin təcrübəsinə nəzər salsaq görürük ki, Fransada dövlətin hazırladığı və iqtisadiyyat sahələrinin inkişafına yönələn planlara, əsasən, ölkənin elektron və aerokosmos sənayələrində, nüvə energetikasında köklü dəyişikliklər əldə edilmiş və onlar iqtisadiyyatın bazis innovasiyalara yönəlmiş istiqamətini təmin etmişdir.

Fransa dövləti bu sahələrin nəinki maliyyələşdirilməsində, eləcə də həmin sahələrin proporsional şəkildə inkişafına tam nəzarət etmişdir ki, bu da innovasiya məhsulları və xidmətlərinə qiymətin formalaşdırılması, istehsal gücünün artırılması, ETKLİ və realizasiya məsələlərinin tənzimlənməsində mühüm rol oynamışdır. ETKLİ üzrə bütün mərhələlərdə sənaye kompaniyalarına maliyyə dəstəyi formalarından fəal istifadə edirlər.

Almaniya Federativ Respublikası öz növbəsində «Sənədləşdirmə və informasiya» adlanan iri proqram hazırlamışdır ki, onun əsasında informasiya texnologiyaları, kompüterlərin viruslardan müdafiə sistemi proqramlarının yaradılmasında köklü dəyişikliklər baş vermiş və AFR bu sahədə lider mövqeyə malik olmuşdur.

İtaliya digər Avropa ölkələrinə nisbətən öz proqressiv inkişafına 1970-ci illərdən sonra başlamışdır. Amma İtaliya iqtisadiyyatında şimal regionunun iqtisadi cəhətdən zəngin olması, cənub

¹ Игнатущенко Е. И. Инновационная Германия в экономике Европейского Союза в эпоху мирового экономического и финансового кризиса [Текст] / Е. И. Игнатущенко // Молодой ученый, 2012, №7, с. 78-82.

rayonunun isə zəif aqrar bölgə kimi qalması dövlətin ilk növbədə öz həllini gözləyən problemdir.

«Cənub» regionunun inkişafı üçün o sahəyə xarici özəl sərmayənin cəlb olunması və prioritet sahələrdə dövlət müəssisələrinin yaradılması İtaliya dövlətinin Vanoni planına daxil olmuşdur.

Böyük Britaniyada 1990-cı illərdən başlayaraq «Ağ vərəqlər» proqramı həyata keçirilir ki, bu proqramda ölkəyə mənsub olan iri- və orta həcmli bütün kompaniyalar və firmaların istehsal gücü, elmi-texniki potensialı və beynəlxalq əlaqələrdəki rolu (istehsal gücünün yüksək olması, bazarlardakı satış mövqeləri və istehlakçı kütlələrin həcmi kimi göstəricilər) qiymətləndirilir. Bunun əsasında dövlətin birbaşa qaygısı və nəzarəti altında həyata keçiriləcək tədbirlərə hansı kompaniya və firmanın müsabiqələrə qatılması məsələsi xüsusi komissiya tərəfindən seçilir.

Bundan əlavə 1990-cı illərdə Böyük Britaniyanın hər bir yerli idarəetmə orqanında R&D (tədqiqat və inkişaf) şöbələri yaradılır ki, onlar yeniliklərin tətbiqini diqqət mərkəzində saxlayır, onlara qaytarma şərtləri ilə 1%-dən artıq olmayan kreditlərin verilməsini təmin edir, yeniliklərin ölkədaxili bazarlara yayılması üçün informasiya bankları, kütləvi informasiya təbliğat vasitələri, yarmarka və sərəgilərin potensial imkanlarından fəal istifadə edir, eləcə də analoqu olmayan məhsulların xarici bazarlara çıxışını dəstəkləyir.

Qeyd etmək lazımdır ki, inkişaf etmiş ölkələrdə rəqabətqabiliyyətli məhsullar üzrə qabaqcıl mövqeni əldə etmək üçün inkişaf etmiş dövlətlərin innovasiya proseslərinə hüquqi və maliyyə dəstəyi nəticəsində həmin ölkələr bir sıra rəqabətqabiliyyətli üstünlüklər əldə etmişlər. İnkişaf etmiş ölkələrdə rəqabətqabiliyyətli məhsullar üzrə qabaqcıl mövqeni əldə etmək üçün Böyük Britaniyanın təcrübəsinə əsaslanaraq innovasiya proseslərinə dövlətin hüquqi dəstəyini nəzərdən keçirək.

Böyük Britaniyada fəaliyyət göstərən sahibkar öz məhsulunun satışını təmin etmək üçün reklama çəkiləcək xərcləri daim gələcək satışdan əldə olunan gəlirlə müqayisə etdiyinə görə istehlakçı tələblərinin öyrənilməsi kimi «konsümerizm (consumerism)» adlanan tədqiqata xüsusilə fikir verirlər.

Konsümerizm istehlakçılar, onların xüsusiyyətləri, psixoloji

cəhətləri və s. cəhətlərinin öyrənilməsinə yönələn cərəyan və ya hərəkətdir. Konsünerizm öz kortəbii xüsusiyyətləri ilə seçilir, alıcı və satıcıya xas olan təbii qüvvədən irəli gəlir, bir növ «bazar qüvvəsi» rolunu oynayır.

Konsünerizm hərəkəti:

- 1) intensiv və uzunmüddətli böhran;
- 2) sabit işsizlik;
- 3) ölkənin texniki və texnoloji üstünlüklərə şübhə ilə yanaşması;
- 4) insan üçün təhlükəli olan məhsul və xidmətlərin aşkar edilməsi ilə əlaqədardır.

Beynəlxalq bazarda dövlət, maliyyə qurumları, istehlakçılar və özəl şirkətlərin hər biri subyekt kimi çıxış edirlər. Beynəlxalq bazarın fəaliyyət mexanizmi beynəlxalq rəqabət üzərində qurulur və bazar qüvvəsi adlanan anlayış bazarda alıcılıq və satıcılıq qabiliyyəti, tələb və təklifdən asılı olaraq yaranır. İstehlakçılar yuxarıda sadalanan «bazar qüvvəsi» xüsusiyyətlərinə qarşı haqlı olaraq çıxış edir və neqativ halların qarşısını almaq üçün öz tələblərini irəli sürürlər. İstehlakçıların tələblərini nəzərə alan tədbirlər mexanizmi «Care» – qayğı adlanır və son zamanlar ictimaiyyət tərəfindən «Consumerism & Care» termini kimi işlədilir. Hal-hazırda «Konsünerizm və qayğı» anlayışı ümummill miqyasdan yerli miqyasa da keçmişdir. İctimai təşkilatlar və kooperativlər istehlakçı hüquqlarını yerli səviyyədə qorumaq, yəni insanların məhv olmasına və ya orqanizminə zərər yetirilməsinə təsir edən və edə biləcək hər növ məhsul və xidmətlərə qarşı çıxırlar və bu fəaliyyətdə istehlakçıların müdafiə qrupu ilə birgə zərərli məhsullar istehsal edən sahibkarlara birbaşa təsir göstəririlər.

Bundan əlavə konsünerizm fərdi istehlakçılar tərəfindən də inkişaf etdirilir. Hər bir alıcı öz hüquq və tələblərini müdafiə etməyə çalışır. «Konsünerizm və qayğı» proqramı inkişaf etdikcə, istehlakçıların təhsil və həyat səviyyəsi artdıqca reklamverən istehsalçı və tacirlər istehlakçı tələblərinin artmasını qəbul etməyə məcbur olurlar. Eyni zamanda reklam verilən məhsulun istehlakçıya təqdim olunmasında ilk növbədə onun zərərsizliyi qeyd olunur.

Yuxarıda qeyd edilənləri açıqlamaq üçün «Danone», «Rastişka» süd məhsullarının reklamını göstərmək olar. Beləliklə, klassik

bazar sisteminin qarşılıqlı mübadiləsində reklam olunan məhsul və xidmətin xüsusiyyətləri cəmiyyətdə gedən sosial-iqtisadi vəziyyətə birbaşa təsir göstərsə və bu dövlətin marağına zidd olursa, onda dövlət həmin fəaliyyəti tənzimləməyə məcbur olur¹.

Digər tərəfdən ictimai təşkilatlar dövlətə dolayısı yolla təzyiq edərək istehlakçı hüquqlarını qorumaq məqsədi güdən nümayişlər vasitəsi ilə ölkə miqyasında uyğun qanunvericiliyin yaradılmasına və insanlara qayğının artırılmasına təsir göstərirlər. Bundan əlavə konsünerizm fərdi istehlakçılar tərəfindən də inkişaf etdirilir. Hər bir alıcı öz hüquq və tələblərini müdafiə etməyə çalışır. Müəyyən müddətdən sonra istehlakçıların dövlətə təsiri güclənir ki, bu onların təhsil və həyat səviyyəsinin artması ilə əlaqəlidir. Bu zaman reklam verən istehsalçı və tacirlər istehlakçı tələblərinin artmasını qəbul etməyə məcbur olurlar.

Reklam olunan məhsulun analizi istehlakçıların öyrənilməsindən, yəni onların qruplara (qadın, kişi, gənc, qoca və s.) bölüşdürülməsindən sonra aparılır və daha sonra isə bazarın təhlili, region vasitələrinin tədqiqatı və təcrübədən (sınaqdan) çıxarılması həyata keçirilir. Reklam olunan məhsulun təhlili bazarların tədqiqatı ilə paralel aparılır. Satış üçün təklif olunan məhsul köhnə və yeni bazarlarda müxtəlif təsirlərə məruz qala bilər ki, onun tədqiqi cədvəl 7.3-dəki bazar seqmentlərinin qiymətləndirilməsi üzrə aparılır.

Cədvəldən görüldüyü kimi mövcud olan məhsulun istifadəsi dəyişilməz bazarlarda məsrəflərin aşağı salınması, eyni zamanda reklam fəaliyyətinin düzgün qurulması; məhsul üçün yeni istehlakçı qruplarının axtarışı; istehlak həcmının genişləndirilməsi üçün reklam fəaliyyətinin yerli miqyasdan ümummilliyə miqyasa keçirilməsi üzrə reklam fəaliyyəti və bazarlama prinsipinin kompleks şəkildə həyata keçirilməsi ilə bağlıdır. Mövcud məhsulun yeni bazarlara çıxışı reklam fəaliyyətinin həm yerli və milli, həm də beynəlxalq səviyyədə geniş vüsət alması ilə bağlı olur.

¹Abasova S.H. Texnologiyalar və yeniliklərin idarə edilməsi. B.: Azərneşr, 2007, 288s.

Cədvəl 7.3. Müxtəlif bazarlarda marketing variantları¹

Bazarda genişlənmə və realizasiyanın strateji variantları	Dəyişilməz bazarlarda	Yeni bazarlara çıxışı təmin etmə şərtləri
Mövcud olan məhsuldan istifadə etmə	1 Reklam və aşağı səviyyəli məsrəflər hesabına bazarın xüsusi çəkisinin artırılması	1 Bu məhsulun başqa rayonlarda yeni istehlakçıları hesabına coğrafi genişlənməsi
	2 Məhsulun istifadə etmə sahələri və istehlak həcminin genişləndirilməsi: yeni təbiiq üsulların axtarışı	2 Həmin regionda yeni seqmentlərin axtarışı
	3 Uyğun olan xidmətlər kompleksinin təbiiq	
Yeni model və məhsullardan istifadə etmə	1 Məhsulun təkmilləşdirilməsi, onun xüsusiyyətlərinin genişlənməsi	1 Məhsulun yeni model, növ, çeşidinə tələb yaradan yeni regionlarda yeni bazarların axtarışı
	2 Məhsul çeşidinin Genişlənməsi	2 Məhsulun yeni model, növ, çeşidinə tələb yaradan köhnə regionlarda yeni bazar seqmentlərinin axtarışı
	3 Məhsulun yeni modelinin Yaradılması	
	4 Həmin bazar üçün yeni məhsulun hazırlanması	

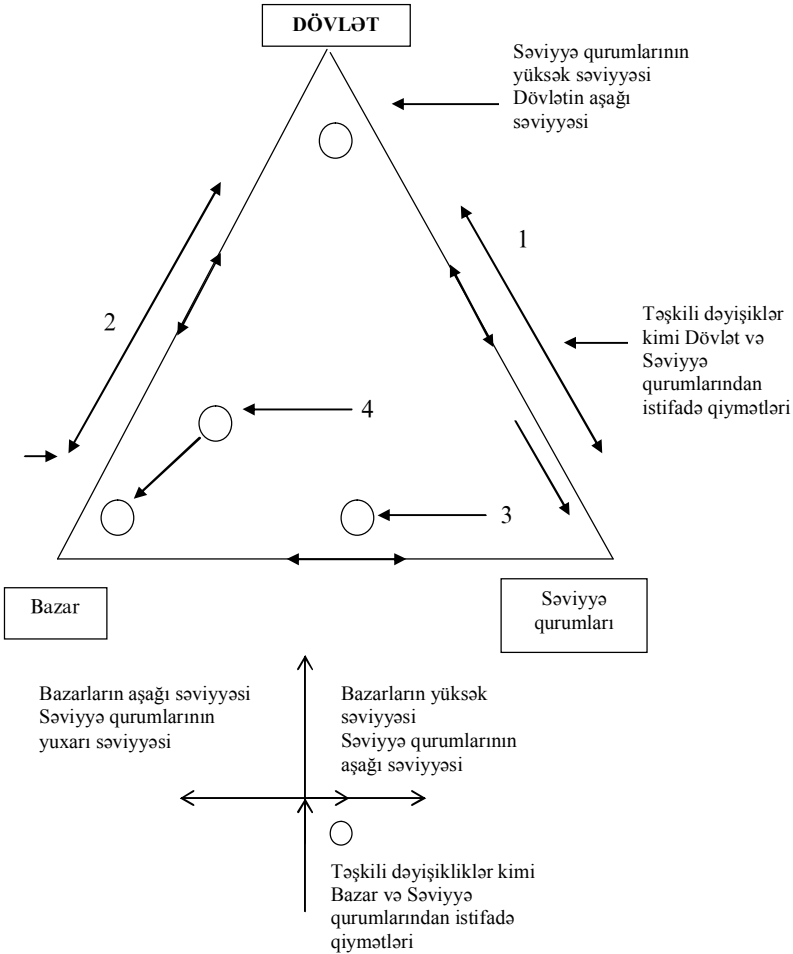
7.3. Beynəlxalq bazarlara çıxışının təmin olunmasında maliyyələşdirmənin rolu

Şəkil 1-dən görüldüyü kimi bazar, maliyyə qurumları və dövlət beynəlxalq iqtisadiyyatda mühüm rol oynayırlar. Əvvəlki fəsilə biz bazarın rolunu açmışdıqsa, bu fəsilə Maliyyə qurumlarının rəqabətqabiliyyətli məhsulların beynəlxalq bazarlara çıxışının təmin olunmasındakı rolu məsələlərinə baxacağıq. Son dövrlərdə rəqabətqabiliyyətli və inkişaf etmiş ölkələrdə maliyyə bazarlarının dövlət tənzimləmə məsələlərinə təsiri artmaqdadır.

2008-ci ilin maliyyə böhranına baxmayaraq Avropa Birliyi

¹Экономика и бизнес (Теория и практика предпринимательства). под ред. В.Д. Камаева. М.: Издательство МГТУ им. Н.Э.Баумана, 1993, 457с.

dövlətlərində son 14 ildə bankların innovasiya fəaliyyətinə çəkdiyi xərclər artmaqdadır. Bank təşkilati formasına malik olan maliyyə qurumları innovasiyaya yönələn məsrəflərin artmasından qorxmurlar və investisiyaların qaytarma əmsalı vasitəsilə gələcəkdə nəinki öz xərclərini qaytarırlar, hətta daha çox gəlir əldə edə bilirlər.

Şəkil 1. Təşkilati mexanizmin triadası¹

¹ Abasova S.H. Texnologiyalar və yeniliklərin idarə edilməsi. B.: Azərneşr, 2007, 288s.

Avropa dövlətlərindən biri olan Almaniya yenilik bazarında öz mövqeyini kifayət qədər möhkəmlədə bilmişdir. İstehsal və maliyyə xidmətləri sahəsində ümumi satış və xidmətlərin göstərilməsi 7,7 və 7,9% təşkil etmişdir.

Bu sıralanmış imkanlar və güclü cəhətlərlə yanaşı Almaniyanın innovasiya fəaliyyətinin müəyyən çətinlikləri də mövcuddur. Bu çətinliklər bu gün Almaniyanın yenilik bazarına təsir etməyə bilər, lakin bu problemlər bu gün aradan qaldırılmasa bir müddətdən sonra, təbii ki, SWOT təhlilinin zəif cəhətləri kimi öz neqativ təsirini göstərəcəkdir.

Məsələn, Almaniyanın innovasiya fəaliyyətində yeni texnologiyalardan istifadətmə yalnız avtomobil sənayesində kifayət qədər irəlidədir. Maliyyə xidmətləri, istehsal sahəsində yeni texnologiyanın tətbiqi çox zaman struktural dəyişikliklərə qarşı çətinliklər yaradır.

Almaniyada vençur kapitalı bazarı 2000-ci illərin əvvəllərində keçirdiyi geriləmədən sonra tam formalaşmadığından nisbətən kiçik innovasiya fəaliyyəti ilə məşğul olan maliyyə qurumları üçün vəsait çatışmazlığı problemi yaranmışdır. Almaniyada, həmçinin, biznes və bank subyektlərinin ödədikləri vergi dərəcələri də kifayət qədər yüksəkdir.

Yuxarıda qeyd olunan təhlükə və zəif cəhətlərin aradan qaldırılması məqsədilə Almaniya federativ hökumət dövlətin «*Wiemar Innovation Guidelines*» tədbirlər siyahısını hazırlamışdır. Bu tədbirlərin bəziləri aşağıda göstərilir:

–Yeni texnologiyaların mənimsənilməsi üçün: 2006-2008-ci illər ərzində ildə 100 mln. AVRO nanotexnologiya üçün, 134 mln. AVRO isə yalnız bank xidmətlərinin təkmilləşdirməsinə və yenilənməsinə xərclənmişdir. Bu rəqəmlər digər yeni araşdırmalar və texnologiyaların mənimsənilməsinə yönəldilmiş federal hökumət tərəfindən ayrılan vəsaitə əlavə olaraq müəyyən olunmuşdur.

–Yeni yaranan bank və maliyyə qurumları, kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri üçün həm federativ hökumət tərəfindən, həm də Avropa İnvestisiya Fondu tərəfindən eyni məbləğ – 250 mln AVRO ayrılmışdır.

–Təhsil səviyyəsinin artırılması üçün universitetlər arasında yarışma müəyyən olunmuşdur. Yarışmada qalib gələnlər əlavə yardım fondundan 1,9 mlrd AVRO həcmində yardım ala bilmək hüququna malikdirlər.

Beynəlxalq səviyyədə maliyyələşdirmə əməliyyatlarının bir neçə formaları mövcuddur:

- Lizinq;
- Françayzinq;
- Faktoring və s.;

Lizinq – maşın, avadanlıq və digər material vəsaitlərin 1 ildən artıq müddətə icarəyə verilməsinə deyilir. Lizinq maliyyə və operativ xarakter daşıya bilər. Maliyyə lizinqi isə elə kontraktlardır ki, bu zaman icarəyə götürənin kapital qoyuluşlarının tam amortizasiyası üçün kifayət olan və ona müəyyən qədər mənfəət gətirən icarə üçün götürülən pul vəsaitinin hissə-hissə nəzərdə tutulmuş müddətdə ödənilməsidir.

Operativ (cari) lizinq isə digər halları, yəni maşın və avadanlıqların amortizasiya müddəti qurtarmamış 1 ildən artıq müddətə icarəyə götürülməsidir.

Lizinq əməliyyatları üçün ən tutumlu bazarlar ABŞ, Böyük Britaniya, Yaponiya, Almaniya, Fransa, Avstraliyadır. Məsələn, ABŞ-də 1982-ci ildə nəqliyyat vasitələrinə investisiyalarda lizinqlərin xüsusi çəkisi 45 %, dəmiryol avadanlığına – 35 %, avtonəqliyyat vasitələrinə – 31 %, gəmilər üçün – 23 %, elektron texnikaya isə 15 % olmuşdur.

Beynəlxalq praktikada 2 növ lizinq əməliyyatları mövcuddur:

- xaricdən birbaşa lizinq;
- xarici ölkələrin nümayəndəlikləri vasitəsi ilə lizinq.

Xaricdən birbaşa lizinq iki müxtəlif ölkəyə aid firmaların lizinq müqaviləsi bağlaması deməkdir. **Xarici ölkələrin nümayəndəlikləri vasitəsi ilə lizinq** isə həm icarəyə verən, həm də icarəyə götürən hüquqi şəxslərin hər biri müəyyən bir ölkəyə aiddirlər, amma icarəyə verən bütövlükdə və ya qismən xarici kompaniyanın mülkiyyətindədir.

Faktoring maliyyə lizinqinin bir növüdür, orta və kiçikhəcmli

firmalar üçün tətbiq olunur. Faktoring əməliyyatları ilə xüsusi faktoring firmalar məşğul olurlar ki, onlar, adətən, banklar ilə sıx bağlı olurlar və ya onlardan törəmə filiallardır.

Faktoringin əsas fəaliyyət prinsipi budur: faktor firma öz müştərilərindən onların sifarişçilərinə olan ödəmə tapşırıqlarını satın alır, həmin tapşırıqda göstərilən pul məbləğinin 70-90 %-ni avans şəklinə 3 gün ərzində öz müştərisinə ödəyir, ödəniş tapşırığı sifarişçi vasitəsi ilə tam ödənildikdən sonra faktor-firma öz müştərisinə aid olan digər 10-30 % məbləği ona ödəməyə başlayır. Faktoring əməliyyatları bir növ maliyyə əməliyyatlarının sürətlə getməsinə stimül verir. Faktor-firmanın müştərisi sifarişçidən öz ödəniş tapşırığının ödənilməsinə gözləmədən tezliklə pul vəsaiti əldə edə bilər və onu yenidən istehsal prosesinə yönəldir. Bununla da müəssisənin likvidlik səviyyəsi yüksəlməyə başlayır.

İxrac əməliyyatları üçün faktor-firmalar 2 növ xidmət təklif edirlər:

- sakit və ya gizli faktoring;
- açıq faktoring.

Sakit və ya gizli faktoring zamanı müştəri özünün faktor-firması ilə faktoring müqaviləsi bağlayır və faktor-firmaya özünün bütün müqavilələri haqqında məlumat verir, bütün ixrac əməliyyatları üzrə sənədlərin surətini göndərir. İxrac əməliyyatları ilə məşğul olan müəssisənin müştərisinin bu barədə heç bir məlumatı olmur. Faktor-firma öz müştərisinə apardığı əməliyyatların həcmi 80%-nə qədər pul ödəyir. İxrac edən firmanın məhsullarını alan müəssisə öz öhdəliklərini ödədikdən sonra ixrac edən müəssisə müqavilədə nəzərdə tutulmuş məbləğin hamısını bankdan və ya faktor-firmadan alır. Amma ixrac məhsullarını alınan müəssisə öz öhdəliklərini ödəmədiyi halda ixrac edən müəssisə faktor-firmaya və ya banka 60 gündən sonra sessiya əməliyyatına xitam verir, yəni özünə çatacaq digər 20% pul vəsaitindən faktor-firmanın xeyrinə imtina edir. Bu zaman faktor-firma və ya bank öz vəsaitlərini geri almaq üçün məhkəməyə qədər müraciət edir.

Dünya üzrə faktoring əməliyyatlarını aparmaq üçün və bütün səlahiyyətlərə sahib olmaq üçün bütün faktor-firmalar «*Interna-*

tional Factors' Group» beynəlxalq təşkilatın üzvləridirlər.

İnkassonu da daxil etməklə ikinci faktoring əməliyyatı açığ *faktoring* adlanır. Bu zaman faktor-firmanın müştərisi bütün əməliyyat apardığı müəssisələri faktor-firma hesabından istifadə etdiyi haqqında məlumat verir.

Faktoring əməliyyatları yeni yaranmış müəssisələrin sürətlə inkişaf etməsinə, beynəlxalq bazarlarda aparılan marketing əməliyyatları üzrə hər bir riskdən qoruyur.

ETKLİ-nin əksəriyyətinin dövlət sərhədlərini aşaraq beynəlmiləl xüsusiyyət daşımada ərazi milli korporasiyaların (ƏMK) rolu böyükdür. ƏMK filialları bir necə dövlətin ərazisində yerləşir və onlar nəinki satış bazarlarına diqqəti artırır, eyni zamanda tədqiqat işləri və sınaq proseslərini də həyata keçirirlər.

Bundan əlavə daxili investisiyalardan yüksək səviyyədə istifadə etmək üçün dövlətin ixtiyarında üç mənbə vardır ki, bunlara aşağıdakılar daxildir:

- 1) gəlirlər;
- 2) vergilər;
- 3) borclar.

Məsələn, Almaniya Federativ Respublikasının (AFR) büdcəsinin 70%-ni vergilər, 5 %-ni dövlətin təsərrüfatçılıq fəaliyyətindən alınan gəlir, 10 %-ni isə kreditlər və digər hissəsini isə cüribəcür hesablar təşkil edir (AFR-də vergi kvotası, yəni sosial məhsulda vergilərin payı təxminən 25 %-dir).

İsveçrə, Norveç, İtaliya, İspaniya, Türkiyə və s. bu kimi bir çox Avropa dövlətləri innovasiya modelinin təşkilində sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsindən bütövlüklə və ya hissələrlə istifadə edirlər. Əsaslı elmi-tədqiqatlara və təzə məhsulun innovasiya dövrəsinin texnoloji zəncirini yaratmağa böyük həcmdə maliyyə vəsaiti xərcləyə bilmədiklərinə görə NOU-HAULAR və yüksək texnologiya yeniliklərini tətbiq etmək üçün onlar inkişaf etmiş ölkələrin lisenziyalarından istifadə edirlər. Bu həm də həmin ölkələrin büdcəsində elmi-tədqiqat və texnoloji inkişafa ayrılan vəsaitlərin aşağı səviyyəsi (0,6-1,0 %) və elmi-texniki potensialın zəif olması ilə bağlıdır. Müqayisə üçün qeyd edək ki,

ABŞ tədqiqat və inkişaf (T&İ) üçün hər il büdcə vəsaitinin 70%, Almaniya – 40%, Böyük Britaniya – 47, Fransa isə 25%-ni sərfləyir. Bundan əlavə həmin dövlətlər yeniliklərin tətbiq olunması üçün büdcədən kənar fondlar da yaradırlar.

Misal olaraq, İsveçrənin saat istehsal sənayesini götürək. İsveçrənin saat istehsal sənayesinin təzələnməsi həm yeni texnologiyaların, həm də yeni bazarların istifadəsinə əsaslanırsa bilər. Ucuz plastmas İsveçrə elektron və kvarts saatları robotlar vasitəsi ilə yaradılır və dəyişikliklərə uğrayırdı. «Dəbdə» olan sürətin ənənəvi İsveçrə keyfiyyəti ilə uyğunlaşması inkişaf etmək üçün qabağa addım atmağa imkan vermişdi.

Hal-hazırda dünya dövlətlərinin istehsal sahəsində texnoloji yeniliklərdən istifadə etmələrinə görə bir neçə texnoloji inkişaf ssenarisi mövcuddur. Bunlara aşağıdakılar aiddir:

- yenilikləri tətbiq etmək üçün xaricdən investisiyalar alma hesabına texnoloji inkişaf ssenarisi;
- sənayecə nisbətən inkişaf etmiş dövlətlərin innovasiya inkişaf ssenarisi;
- radikal innovativ inkişaf ssenarisi;
- bazis innovativ inkişaf modelinə əsaslanan texnoloji inkişaf ssenarisi.

Cədvəl 7.4-dən göründüyü kimi büdcədən kənar iqtisadi fondlar həm sənayedə texnoloji yeniliklərin tətbiq olunması, həm də regionların inkişafı üçün yeni müəssisələrin yaradılması və s. tədbirlər üçün xeyli miqdarda vəsait ayırırlar.

Elmi-tədqiqat fondları sənaye və tikintidə aparılan ETKLİ-ni, həmçinin fundamental tədqiqat aparən dövlət elmi mərkəzlərinin maliyyələşdirilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Cədvəl 7.5-də ABŞ və Böyük Britaniyada elmi-tədqiqat fondlarının maliyyələşdirmə mənbələri göstərilmişdir.

İnkişaf fondunun fondun vəsaitlərindən istifadə istiqamətləri aşağıdakılardır:

- Elmtutumlu xammal, material, məhsulun yaranması üzrə ETKLİ-nin maliyyələşdirilməsi;
- Yeni texnologiyaların yaranması və yaradılmış texnologiya-

ların təkmilləşdirilməsi üzrə tədqiqatların maliyyələşdirilməsi;

– Məhsulun standartlaşdırılması, sertifikatlaşdırılması və lisenziyalaşdırılması üzrə işlərin maliyyələşdirilməsi;

– Əməyin mühafizəsi və təhlükəsizlik texnikası sahələrində işlərin maliyyələşdirilməsi.

Cədvəl 7.4. ABŞ, Fransa, Yaponiyada fəaliyyət göstərən büdcədən kənar iqtisadi fondlar¹

Dövlətlər	Fondun adı	Yaranma mənbələri	İstifadə istiqamətləri
ABŞ	İqtisadiyyatın yenidən qurulması və inkişafı fondu	Federal büdcə vəsaitləri	Götürülən ssudaya zəmanət vermək yolu ilə özəl sənaye kompaniyalarının bank əməliyyatlarının sığortalanması
	İqtisadi və sosial inkişaf fondu	Ssuda kapitalı bazarında yerləşdirilən səhmlər	İnvestisiya proqramları və regional inkişaf planlarının maliyyələşdirilməsi üçün uzunmüddətli imtiyazlı kreditlər və subsidiyaların təqdim olunması
Fransa	Sənayenin uyğunlaşdırılması fondu	Mərkəzi büdcənin vəsaitləri	İqtisadi çətinliklər çəkən rayonlarda yerləşən müəssisələrə subsidiyaların təqdim olunması
	Konyunktura fondu	İstehsalın inkişafı müddətində ödənilən konyunktura vergisi	İstehsalın durğunluq vəziyyətində sənaye, kənd təsərrüfatı, sosial sferaya subsidiyaların təqdim olunması
Yaponiya	İnvestisiya büdcəsi	Əmanət, sığorta və pensiya fondlarının vəsaitləri	Subsiyalar və imtiyazlı kreditlərin verilməsi

Qeyd edək ki, Avropa ölkələrində yeni məhsul istehsalına

¹ Деньги, финансы, кредит. М.: Прогресс, 2001

müraciət edən hər bir sənaye müəssisəsi dövlətin büdcədənəknər iqtisadi və yeniliklərə yardım fondlarına müraciət edirlər.

Misal üçün, dövlətin büdcədənəknər iqtisadi fondu, həmçinin investisiya fondu və modernizasiya fondu da adlanır. Bu fondlar vasitəsilə dövlət və özəl kompaniyalara subsidiya və imtiyazlı kreditlər formasında maliyyə vəsaitləri verilir.

Cədvəl 7.5. ABŞ və Böyük Britaniyanın büdcədənəknər elmi-tədqiqat fondları¹

Dövlət	Fondun adı	Yaranma mənbələri	İstifadə istiqamətləri
ABŞ	Milli elmi fond	Federal büdcənin vəsaitləri. Sənaye müəssisələrinin mənfəətindən rüsumlar. Universitet və kolleclərin üzvlük haqları	Fundamental tədqiqatlar sahəsində proqramların maliyyələşdirilməsi üçün subsidiyalar
	Standartlar bürosunun elmi fondu	Federal büdcənin vəsaitləri	Sənaye müəssisələrinin istehsalda tətbiqi ilə məşğul olan təcrübəvi tədqiqatlarını maliyyələşdirmək üçün subsidiyaların verilməsi
Böyük Britaniya	Tədqiqatların inkişafı üzrə milli korporasiya fondu	Kəşflərdən istifadə etmək hüququna əldə etmək üçün satılan lisenziyaların gəlirləri. Dövlətin uzunmüddətli imtiyazlı kreditləri. Mərkəzi büdcədən ayrılan subsidiyalar	Elmi nəticələrini istehsalatda tətbiqi məqsədi güdən problemlərin həlli ilə məşğul olan dövlət universitetləri, özəl və dövlət firmaların laboratoriyalarına kapital qoyuluşlarını maliyyələşdirmək üçün subsidiyaların təqdim olunması

Keçid iqtisadiyyatlı ölkələrin innovasiya tətbiqinin təcrübəsinə birinci növbədə nəzər salmaq lazımdır. Misal üçün, Macarıstanın təcrübəsinə götürək. Macarıstan hökuməti islahatlar dövründə innovasiya fəaliyyəti üçün aşağıdakı dövlət siyasətini qəbul etmişdir. Bu ilk növbədə möhkəm dövlət idarəçiliyi və kiçik

¹ Деньги, финансы, кредит. М.: Прогресс, 2001

müəssisələrin hüquqi müdafiəsi məqsədi ilə «dəyişilməz tənzimləmə» sisteminin yaranması və rəqabətə davamlı sahibkarlığın inkişafında az saylı kiçik və orta həcmli müəssisələrin bazar şəraitində fəaliyyətinin idarə edilməsi üçün dövlət marağının «dəyişkən tənzimləmə» sistemi vasitəsi ilə ifadəsidir.

Maliyyəlaşdirmə – marağ nöqtəsinin daha başqa bir nöqtəsidir. Keçid dövründə Macarıstan bankları yeni texnologiyaların yaradılması və onların istehsalda tətbiq olunması üçün müəssisələrə 8 il müddətinə kredit verirdilər. Eyni zamanda dövlət siyasəti ölkə daxilində xammal və yarım fabrikatlardan istifadə edərək yüksək texnologiyaları yaradan və tətbiq edən müəssisələrə bank kreditləri üçün tarif dərəcəsinin 9 %-dən 4 %-ə qədər endirməyə zəmanət verirdi. Bununla həm milli iqtisadiyyatın dirçəlməsinə və möhkəmlənməsinə, həm də sahibkarların innovasiya tətbiqinə marağını artırmağa imkan verirdi.

Adətən, bazar yönümlü səviyyə qurumları kənardan pul vəsaitlərini cəlb etmək üçün hüquqi və fiziki şəxslərə qiymətli kağızların satışını təklif edirlər. Qiymətli kağızlar və sərmayə bazarının yaradılması, buraya yönələn həm hüquqi şəxslərin, həm də ayrı-ayrı dəllal maraqlarından istifadə edilmə, fond və əmtəə birjalarında diler və brokerlərin fəallığı, heciləşdirmə (heciləşdirmə – daxili bazarda mövcud olan ölkədaxili məhsulun xarici məhsullar ilə rəqabətdən qorunması üçün dövlətin müdafiə funksiyası deməkdir) siyasəti investisiya axınını cəlb etmək üçün zəmindir. Bundan əlavə səhmlər kimi gəlir mənbəyi olan maliyyə kapitalına daha aşağı vergi dərəcələri şamil olunur. Bu da bir daha dövlətin iqtisadi hüquqi mexanizmlər vasitəsi ilə investisiya mühitinin fəallaşdırma prosesində tənzimləyici rolunu bir daha sübut edir.

Texnoloji yeniliklərin həyata keçirilməsi üçün investorların axtarışı həm səviyyə qurumları, həm də dövlət tərəfindən informasiya yayım vasitəçiləri ilə aparılır. Səviyyə qurumları – bazar iqtisadiyyatında mövcud olan təşkili idarəetmə mexanizminin bir elementidir və maliyyə-kredit institutlarını, dövlət isə bazar iqtisadiyyatında mövcud olan təşkili idarəetmə mexanizminin digər bir elementidir və dövlət institutlarını təmsil edir.

Bundan əlavə Ərazi Beynəlmiləl Korporasiyalar (ƏBK) istehsal və sərmayənin beynəlmiləl xüsusiyyət daşımından irəli gələn yeni maliyyə təşkilatı formaları yaranır ki, onlardan biri də trans milli banklardır (TMB). Onlar öz müştərilərinə istənilən maliyyə xidmətlərini: anderyatınq, qiymətli kağızlarla alqı-satqı əməliyyatları, trast (etibaretmə), hecileşdirmə və s. – təklif edirlər.

Digər maliyyə təşkilatı formalarından biri fond bazarlarıdır. Onlar yeni yaranan kompaniyalar, yeni xidmətlər üçün yeganə maliyyə mənbələridir.

2000-ci illərə qədər Fransanın dövlət sərmayəsi tərəfindən nəzarət olunan 10 iri kompaniyası Fransanın digər 500 ən imkanlı özəl sənaye firmalarının əmlakı dəyərindən, demək olar ki, 2 dəfə artıq olan daşınan və daşınmaz əmlaka malik idi.

Fransanın dövlət və yarı dövlət müəssisələri iqtisadiyyatın bu və ya digər sahəsində hakim mövqə tuturlar. Məsələn, Fransanın «*Gaz de France*» dövlət müəssisəsi ölkə üzrə qaz istehsalının «*Electricity de France*» – elektrik enerjisinin, demək olar ki, hamısını təmin edirdi.

Dövlətə səhmlərinin 2/3 hissəsindən çoxu mənsub olan «*Societe Nasional Endustrial Aerospaciel*» adlı təyyarə və raket istehsalı ilə məşğul olan cəmiyyət iqtisadiyyatın avia sənayesi və raket istehsalı sahəsinə mənsub olan 80%-ni istehsal edirdi. Dövlət, həmçinin, «*Socieume Nasional de Siemen de fer Franciez*» kompaniyası vasitəsilə dəmiryol nəqliyyatının bütün səhmlərinə, «*Company Messajpi Marituim*» və «*Company General Transatlantic*» vasitəsi ilə dəniz nəqliyyatının 60% və «AIR-Frans» avia-kompaniyası vasitəsilə hava nəqliyyatının 60% səhmlərinə malik idi. Bu da öz növbəsində 1960-1980-cı illərdə dövlət inhisarçılığı yükü altında Fransa milli iqtisadiyyatının rəqabətqabiliyyətliliyinin aşağı düşməsinə səbəb olmuşdur.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Fransada dövlət nəzarəti altında olan material, istehsal, bank və sığorta şirkətlərinin fəaliyyəti isə səmərəli olmuşdur. Mürəkkəb dövlət maliyyə sistemi (əsas dövlət büdcəsi, xüsusi xəzinədarlıq hesabları, millətin sosial büdcəsi, yerli büdcələr) hesabına Fransa dövləti ölkənin milli gəli-

rinin yarısından çoxunu öz əlinə ala bilməşdir.

Dövlət ölkənin maliyyə vəsaitlərini əlində cəmləşdirdiyinə görə bu və ya digər innovasiya yönümlü layihələrin dövlət tərəfindən maliyyələşdirilməsi mümkün olmuşdur. Maliyyələşdirmənin birbaşa mənbəyi kimi dövlət fondları, dolayısı mənbə kimi investisiyalar çıxış edir. Həmin investisiyaların özü müəssisələrin vergiyə cəlb edilməsi, məhsul qiymətinin formalaşdırılması və özünüməliyyələşdirmə məsələləri sadalanan maliyyələşdirmə sistemləri tərəfindən yaradılır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi Fransa indikativ planlaşdırma sisteminin tətbiqində böyük bir təcrübəyə malikdir.

Böyük Britaniya elmi-tədqiqat fondları sənaye, tikinti sahələrində tətbiqi və fundamental tədqiqatları həyata keçirən dövlətin elmi mərkəzlərinin saxlanması üçün maliyyələşdirmə təşkilatı formasıdır.

Böyük Britaniya dövləti tərəfindən ölkə xüsusi vilayətlərə bölünmüşdür ki, orada iqtisadi fəaliyyət (*regional policy*) dövlət tərəfindən birbaşa maliyyələşdirməyə məruz qalır. Onun sayəsində 1988-ci ildən bu rayonlarda xüsusi sahibkarlıq subsidiyaları verilir, vilayət yerli orqanlarında xüsusi hüquqi xidmət - konsaltinq və reklam xidməti göstərilir. Bundan əlavə həmin reklamlarda bərqərar olan sənaye müəssisələri də dövlət qayğısından qıraqda qalmırlar.

1988-ci ilə qədər istifadə olunan reklamların inkişafı üçün subsidiyalar (*regional subsidies*) öz növbəsində dövlət tərəfindən o firmalara verilir ki, onlar xüsusi və inkişaf edən, eləcə də inkişaf etməkdə olan rayonlarda yeni sənayeyə yönələn investisiyalar (*investments*) qoyan müəssisələrə şamil edilirdi.

Yeniliklər tətbiq olunan sahələrə kömür istehsalı, qara metallurgiya, gəmiqayırma, ağır maşınqayırma, toxuculuq sənayesi sahələri və s. olmuşdur. 1990-cı illərdən başlayaraq ənənəvi iqtisadiyyat sahələri ilə yanaşı inkişaf etməkdə olan Böyük Britaniyanın Şotlandiya kimi regionunda elektrik sənayesi və informasiya texnologiyalarının başqa növləri də inkişaf etdirilmişdir. Həmin illərdən bəri orada müasir müəssisələr, banklar, xidmət sahələrinin inkişafı əldə olunmuşdur.

Zəif və inkişaf etməkdə olan regionlarda ənənəvi sahələrin modernləşdirilməsi ilə bərabər yeni sahələr - elektrotexnika və radioelektronika, avtomobil, hava nəqliyyatı istehsalı, cihaz-qayıрма və s. sahələr də meydana olmuşlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, 2001-ci ildən başlayaraq Avropa Birliyi rayonların qiymətləndirilmə dərəcəsiindən asılı olaraq Böyük Britaniyanın inkişaf etməkdə olan regionlarında fəaliyyət göstərən kompaniyalara həyata keçiriləcək layihələrin 20-30% həcmində yardım göstərir.

Avropanın sosial fondu da vəsaitlərinin əksər hissəsini Böyük Britaniyanın inkişaf etməkdə olan rayonlarında iqtisadiyyatın güclənməsinə ayırır. Böyük Britaniyada 20 ildən çox müddət ərzində fəaliyyət göstərən innovasiyaların təşkili və onların tətbiqi üzrə vilayət bələdiyyə orqanlarının nəzarət təcrübəsi diqqətəlayiqdir.

Maliyyə vəsaitlərinin cəlb edilməsi üçün Böyük Britaniya dövləti yerli idarəetmə orqanları: vilayət, şəhər bələdiyyələr vasitəsi ilə geniş təbliğat-təşviqat kompaniyaları keçirir. Hər bir bələdiyyə idarəsində elmi axtarışlar və onların tətbiqi üzrə, həm də investorların cəlb olunması üzrə xüsusi şöbələr vardır ki, ixtisaslaşmış kadrlar bu sahədə fiziki və hüquqi şəxslərlə geniş təbliğat və koordinasiya fəaliyyətini aparırlar. Pul vəsaitlərinin dövrüyyəyə buraxılması və iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində yatırılması sferasında bankların rolunu xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Fiziki və hüquqi şəxslərə verilən pul kreditlərinə simvolik tarif dərəcələrinin verilməsi, sənədləşmə proseduralarının rəmziliyi, vençur müəssisələrə hesablanan vergi və kreditin tarif dərəcələrinə cüzbəcür imtiyazların şamil edilməsi buna misaldır.

Böyük Britaniyada dövlət və ya maliyyə qurumları tərəfindən innovasiya layihələri maliyyələşdirilirsə, onda onları dövlətin yaratdığı və ekspertlərdən ibarət olan Xüsusi Komissiya qiymətləndirir. Qiymətləndirmə meyarlarına 3 əsas şərtin yerinə yetirilməsinə təsir edir:

1) müəssisənin elmi-texniki potensialının artırılma bacarığına;

2) həmin innovasiya layihəsini yerinə yetirə biləcək müəssisənin hansı resurslara, imkanlara malik olmasına;

3) həmin layihə üçün lazım olan təbii və süni resursların qiymətləndirmə əmsalına və həmin resursları əvəz edən digər resursların mövcudluğuna.

Avropa investisiya bankı işə inkişaf etməkdə olan rayonların xərclərinin 50%-ə qədər hissəsinə imtiyazlı subsidiyalar tətbiq edilir.

AFR-da ADR-ə mənsub olan ərazilərin Qərbi Almaniyadakı kimi inkişaf etdirilməsi proqramına əsasən dövlət büdcəsinin təxminən 40% innovasiyalara yönəlmiş tədbirlərin həyata keçirilməsinə aiddir. Almaniyanın iqtisadi siyasətinə əsasən neoliberal tənzimləmə metodlarına baxmayaraq dövlətin iqtisadi fəallığı yüksək səviyyədə qalması əsas vəzifələrdən biri sayılır. Almaniyanın büdcəsi hesabına ilk növbədə yerli icmalara yardım edilir. Sosial fondlara isə büdcənin 1/3 hissəsi düşür. Yerli icma fondları hesabına sosial xidmətlər, təhsil və mədəniyyət xərcləri, infrastrukturun yaxşılaşdırılması və kommunal xərclər ödənilir.

İtaliyada «Cənubun xəzinəsi» adlı proqrama əsasən Şimali İtaliyada yerləşən müəssisələrin maliyyə vəsaitləri hesabına cənub regionunda təbii, əmək, maliyyə, istehsal resurslarının cəmləşdirilməsi planı tədricən həyata keçirilir. Hal-hazırda Avropa Birliyinin struktur və regional fondları da İtaliyanın cənub hissəsinin sənayeləşdirilməsinə cəlb olunmuşlar.

Bundan əlavə qeyd edilməlidir ki, rəqabət qabiliyyətli iqtisadiyyatın gücləndirilməsi və onun beynəlxalq bazarlara çıxışı dövlət tərəfindən birbaşa və dolayısı yolla tənzimləyə bilər. Dövlət tərəfindən birbaşa tənzimlənmə məsələlərinə aşağıdakılar aiddir:

1) ETKLİ və innovasiya layihələrinə dövlət büdcəsindən pul vəsaitlərinin ayrılması;

2) intellektual mülkiyyət, patent-lisenziya sisteminin təşkili, müflisləşmə və sənasiya məsələləri üzrə, innovasiya fəaliyyəti zamanı qarşılıqlı əlaqəyə girən subyektlərin hüquqlarının qorunması;

3) innovasiya infrastrukturunun formalaşdırılması, yəni informasiya bankı, məsləhət mərkəzləri, innovasiya bazarı, dövlət

ekspertiza sistemi və s. bu kimi xidmətlərin təşkil olunması;

4) innovasiya fəaliyyətində iştirak edəcək kadrların – novatorçu alim və mühəndislər, novatorçu sahibkarlar, reklam işçiləri, dövlət orqanlarında çalışan mütəxəssislər və s. – bəslənməsinə qayğının artırılması.

Dövlət tərəfindən dolayısı yolla tənzimlənməsi məsələlərinə isə bunlar aiddir:

1. rəqabətqabiliyyəli iqtisadi fəaliyyət iştirakçılarının marağını gözləyən investisiyaların cəlb olunmasında nəinki dövlətin, həmçinin kommersiya institutları, bank, sığorta təşkilatları və pensiya fondları rolunun gücləndirilməsi;

2. dövlət tərəfindən müxtəlif vergi imtiyazlarının tətbiq olunması:

–mənfəət üçün vergi tətillərinin tətbiq olunması;

–rəqabətqabiliyyətli müəssisələri səhmlərindən alınan dividendlərə imtiyazlı vergi dərəcələrinin tətbiq olunması;

–patent, lisenziya, nou-hau və digər qeyri-material aktivlərdən istifadə nəticəsində alınan mənfəətə imtiyazlı vergi dərəcələrinin tətbiq olunması;

–ETKLİ-nin maliyyələşdirilməsinə yönələn mənfəət həissəsinə imtiyazlı vergi dərəcələrinin tətbiq olunması;

–ali məktəb, elmi-tədqiqat institutları və digər innovasiya müəssisələrinə alınan və onlara ötürülən avadanlıq və cihazların qiyməti həcmində vergiyə cəlb olunacaq mənfəətin azaldılması;

–fəaliyyəti innovasiya ilə bağlı olan xeyriyyə cəmiyyətləri, qeyri-hökumət təşkilatlarına keçirilən pulun miqdarı həcmində vergiyə cəlb olunacaq mənfəətin azaldılması;

3. dövlət kreditləri hesabına dolayısı yolla maliyyələşdirmə şərtlərindən və yaxud dövlətin bir sıra özəl banklara verdiyi və ya ötürdüyü öhdəliklərdən istifadə edərək innovasiya fəaliyyətinin stimullaşdırılması üçün uzunmüddətli kreditlərin verilməsi;

4. dövlətin stimullaşdırıcı tədbirləri vasitəsi ilə maliyyə lizin-qinin inkişaf etdirilməsi və yaxud yeniliklərin geniş bir areala yayılmasını təmin edən françayzinq əməliyyatların dəstəklənməsi;

5. innovasiya fəaliyyəti ilə məşğul olan kiçik və orta sahib-

karlığın inkişaf etdirilməsinə dövlət qayğısının artırılması.

Nəticə. Azərbaycanın rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat şəraitində beynəlxalq təcrübənin təhlili nəticəsində aşağıdakı nəticələr əldə olunmuşdur:

1. Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatında rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi üçün beynəlxalq təcrübədə olan innovasiyaların rəğbətləndirilməsi üsullarından müvafiq şəkildə istifadə etmək mümkündür;

2. Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatının hüquqi tənzimləmə bazasının beynəlxalq təcrübə, xüsusi ilə inkişaf etdirilmiş Avropa ölkələrinin təcrübəsi əsasında təkmilləşdirmək, müasir standartlara bir qədər də yaxınlaşdırmaq olar;

3. Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatında şəffaflığın artırılması ilə məşğul olarkən beynəlxalq təcrübəni, xüsusi ilə Avropa ölkələrinin institusional təcrübəsini istifadə etmək olar;

4. Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatında rəqabət qabiliyyətinin gücləndirilməsi üçün milli sahibkarlığın mötədil anti-diskriminativ əsaslarla inkişaf etdirilməsinə dövlət dəstəyinin verilməsində beynəlxalq təcrübəni əsas almaq olar;

5. Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatında qeyri-neft sektorunun rəqabət qabiliyyətinin artırılmasında beynəlxalq təcrübədən, eləcə də Avropa ölkələrində investisiyaların cəlb edilməsi təcrübəsindən istifadə etmək mümkündür.

FƏSİL 8

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA GÖMRÜK SİYASƏTİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

8.1. Azərbaycan Respublikası gömrük siyasətinin nəzəri tənzimləmə məsələləri

Gömrük siyasəti bazar münasibətlərinin formalaşması şəraitində siyasi və sosial-iqtisadi yenidənqurma tədbirlərinin dinamik həyata keçirilməsi məqsədilə dövlətin daxili və xarici iqtisadi maraq və məqsədlərinin müdafiəsi və realizəsinə yönəlmiş siyasi-hüquqi, iqtisadi, təşkilati və digər geniş miqyaslı tədbirlərin sistemi kimi müəyyən edilir. Gömrük siyasətinə verilən anlayış əksər hüquq ədəbiyyatlarında oxşarlıq təşkil edir. Dövlətin gömrük siyasəti bütün gömrük fəaliyyətinin əsasını təşkil edir və ölkədə bazar münasibətlərinin formalaşdırılması şəraitində siyasi, iqtisadi və sosial dəyişikliklərin dinamik həyata keçirilməsi vasitəsilə daxili və xarici iqtisadi maraqların və vəzifələrin müdafiəsinə yönəlmiş siyasi, hüquqi, iqtisadi, təşkilati və digər geniş əhatəli tədbirlər sistemidir. Qeyd etdiyimiz anlayış kifayət qədər mürəkkəbdir, ona görə də gömrük siyasətini xarici ticarətin, milli iqtisadiyyatın müdafiəsi və fiskal məsələlərin həllinə yönələn iqtisadi və digər gömrük-hüquqi tədbirlərin məcmusu kimi də qiymətləndirirlər. Bundan başqa, gömrük siyasəti dövlətin xarici ticarət dövriyyəsinin (idxal və ixracın həcmi, strukturu və şərtləri) gömrük sərhadindən mal və nəqliyyat vasitələrinin uyğun gömrük rejimlərinin müəyyən edilməsi vasitəsilə keçirilməsinin dövlət tənzimlənməsi üzrə məqsədyönlü fəaliyyət istiqamətlərini təyin edir. Gömrük nəzarəti, daxili bazarın müdafiəsi, milli iqtisadiyyatın inkişafının həvəsləndirilməsi və mal mübadiləsi tənzimi vasitələrinin istifadəsi effektivliyini təmin etmək məqsədilə dövlət tərəfindən həyata keçirilən tədbirlər sistemi gömrük siyasətinin məzmununa daxildir. Gömrük siyasəti dövlətin daxili və xarici iqtisadi

siyasətinin tərkib hissəsidir. Hər bir dövlətin gömrük siyasətinin əsas məqsədi onun iqtisadi maraqlarının təminatıdır. Gömrük siyasəti öz inkişafının hər bir mərhələsində müxtəlif iqtisadi funksiyalar yerinə yetirmişdir. Gömrük sisteminin qurulması mərhələsində fiskal siyasət üstün rola malik idi. Bu siyasətin əsas məqsədi dövlət fəaliyyətinin maddi cəhətdən təmin olunması üçün maliyyə resurslarının toplanmasına xidmət etməkdir. «Köhnə» konstitusiyaların çoxunda gömrük vergi qoyuluşunun əsas səbəbi bu məsələ ilə əlaqələndirilir. Müasir dövrdə gömrük tənziminin fiskal funksiyası öz əhəmiyyətini itirmişdir. Belə olduqda gömrük siyasətinin fiskal oriyentasiyası öz yerini tənzimləyici funksiyaya verdi. Tənzimləyici funksiya müasir dövlət mexanizmi fəaliyyətinin aparıcı istiqamətlərindən biridir. Tənzimləyici funksiyanı həyata keçirməklə gömrük orqanları ictimai istehsal prosesinin əlaqələndirilməsində iştirak edirlər. Gömrük siyasətinin «xarici» istiqaməti nəinki milli iqtisadi sistemin, hətta xarici iqtisadi əlaqələrin tənzimləyicisi rolunu oynamağa imkan verir.

Xarici iqtisadi əlaqələrin qurulmasında xarici iqtisadi siyasət mühüm yer tutur və əsasən aşağıdakı əsas istiqamətlərdə həyata keçirilir: xarici ticarət siyasəti ölkənin xarici ticarətinin nizamlanmasına yönəlmiş tədbirlər sisteminin məcmusu kimi xarici iqtisadi siyasətin aparıcı sahələrindən biri hesab edilir. Xarici ticarət siyasətinin əsas vasitəsi tarif və qeyri-tarif tənzimləmələridir; tədiyyə balansı siyasəti hökumətin ödəniş balansının müvazinətini təmin etmək üçün həyata keçirdiyi tədbirlər sistemi kimi nəzərdə tutulur; xarici investisiya siyasəti uzunmüddətli beynəlxalq kapital qoyuluşları sahəsində görülən tədbirlər sistemini əhatə edir. Bu kapital qoyuluşları özündə birbaşa xarici investisiyaları və uzunmüddətli maliyyə qoyuluşlarını birləşdirir; xarici yardım siyasəti bir dövlətdən və ya beynəlxalq təşkilatdan başqa dövlətə yardım göstərilməsi və alınması, habelə yardım alan ölkədə bu yardımın istifadəsi üçün müəyyənləşdirilən tədbirlər sistemini əhatə edir.

Ümumiyyətlə, dövlətlər öz gömrük siyasətlərini müəyyən edərəkən aşağıdakı amillərdən istifadə edilir: ümumilikdə dünya

ictimaiyyətinin, həmçinin dünya iqtisadiyyatının inkişaf səviyyəsi və təmayülü; müvafiq dövlətin iqtisadi vəziyyəti və onun sosial-iqtisadi inkişafı. Müvafiq dövlətin beynəlxalq əmək bölgüsü sistemində iştirakı, onun digər dövlətlərlə ticari-iqtisadi münasibətlərinin səviyyəsi, beynəlxalq və regional iqtisadi təşkilatlarda iştirakı və s. amillər təsir göstərir. Dövlətlərin gömrük siyasəti ilə xarici ticarət siyasəti əlaqəlidir. Xarici ticarət siyasəti dövlət tədbirləri sistemi olub, xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsinə yönəlməklə, maddi istehsalın strukturunda, iqtisadiyyatın idarə edilməsində baş verən real prosesləri əks etdirir.

Müasir dövrdə gömrük işinin öyrənilməsi və inkişafı prosesində dövlətlərin gömrük siyasətinin araşdırılmasına olan marağı daimi xarakterlidir. Bu artan marağın müxtəlif səbəbləri var. Birinci, dövlətlərin əksəriyyəti iqtisadi islahatlar həyata keçirməklə yeni bazar münasibətlərinə qədəm qoymuşdur. İkinci, dövlətlərin ticari-iqtisadi əlaqələri genişləndikcə, onların gömrük sistemində yeni institutlar, anlayışlar meydana gəlir, gömrük əraziləri və gömrük ittifaqları, azad iqtisadi zonalar formalaşır, gömrük rejimləri də dəyişir. Üçüncü, dövlətlərin dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası, ÜTT və digər iqtisadi təşkilatlara daxil olması onların xarici iqtisadi fəaliyyətinin dəyişməsinə səbəb olur. Bu isə öz növbəsində dövlətlərin gömrük siyasətində də dəyişikliklərin meydana gəlməsini labüd edir. Dövlətlər arasında xarici iqtisadi fəaliyyət və informasiya mübadiləsinin birləşdirilməsi, qanunvericilik və hüquqi bazanın, ticarət nomenklaturasının, gömrük siyasətinin prinsip və tədbirlərinin harmoniyasına ehtiyac yaranmışdı. Dördüncüsü, gömrük işinin inkişafı təhlükəsizlik, ekologiya, informasiya, mənaviyyət və digər dünyəvi problemlərlə də bağlıdır.

Gömrük siyasəti xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət tənziminin iqtisadi və inzibati metodları vasitəsilə həyata keçirilir. Tənzimləmənin bu və ya digər metodu xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət tənziminin konkret vasitələrini nəzərdə tutur və bunlar aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: gömrük-tarif vasitələri (idxal və ixrac tarifləri); kvazitarif vasitələri (gömrük yığımları; qeyri-vergi xarakterli gömrük ödənişləri, daxili vergilər; aksizlər və s.); valyuta-maliyyə

tənzimi; antidempinq və kompensasion rüsumlar, bu vasitələr milli istehsalçıların maraqlarının qorunması məqsədilə istifadə edilir; müəyyən mallarla xarici ticarətdə dövlət inhisarı; milli təhlükəsizlik standartlarına uyğun texniki maneələrin müəyyən edilməsi; xarici ticarət əməliyyatlarının kvotalaşdırılması; idxal və ixrac əməliyyatlarının həyata keçirilməsi üçün lisenziya verilməsi.

Bütün bunlara baxmayaraq, müasir dövrdə dövlətlər xarici ticarət fəaliyyətlərini inzibati vasitə və məhdudiyyətlərlə deyil, daha çox əlverişli iqtisadi şəraitin yaradılması ilə tənzimləməyə üstünlük verirlər. Yəni iqtisadi tənzimetmə vasitələrindən istifadə olunur. İqtisadi metodların özünü də iki qrupa ayırmaq olar. Birinci qrupa gömrük dəyərinə nəzarət, valyuta nəzarəti, maliyyə sanksiyaları, subsidiyaların ayrılması, ikinci qrupa müdafiə tədbirləri daxildir. İkinci qrupa xüsusi rüsumlar, antidempinq, kompensasion tədbirlər və tamamlayıcı gömrük qoyuluşları (buraya isə aksiz, əlavə dəyər vergisi və digər vergilər) daxildir.

Xarici ticarət fəaliyyətinin lisenziyalaşdırılması və kvotalaşdırılması dövlət tənzimetmənin digər vasitələri kimi dövlətin milli maraqlarının, yerli mal istehsalçıların və daxili bazarın müdafiəsi məqsədilə həyata keçirilir. Lisenziyalaşdırma müvafiq dövlət orqanları tərəfindən verilən icazə (lisenziya) vasitəsilə idxal-ixrac əməliyyatlarının dövlət tənzimi metodudur.

Kvotalaşdırma idxal və ya ixracın səviyyəsinin qlobal, fərdi, mövsümi, tarif və digər məhdudiyyətlərin köməyi ilə kütləvi şəkildə məhdudlaşdırılmasıdır. Kvotalaşdırma tədiyyə balansının və xarici ticarətin inkişafının balanslaşdırılmasına, daxili bazarda tələblərin və yanaşmaların tənzimi, daxili bazarın müdafiəsi və beynəlxalq öhdəliklərin yerinə yetirilməsi məqsədilə tətbiq edilir. İnzibati tənzimetmə tədbirlərinin digər kateqoriyası ixrac nəzarəti adlanır. Bu vasitə dövlətin gömrük sərhədlərindən ixrac edilən mal, xidmət, informasiya, əqli mülkiyyətin və s. üzərində nəzarətin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Qeyri-tarif tənziminin digər kateqoriyası texniki maneələrdir. Bu maneələr dövlətin gömrük sərhədindən ayrı-ayrı malların keçidi zamanı tətbiq edilir. ÜTT çərçivəsində Ticarətdə texniki maneələrin aradan qaldırılması üzrə Saziş öz təsir

qüvvəsinə malikdir. Onun əsas məqsədi texniki şərtlər və standartlar, sertifikatlaşdırma və sınaqların beynəlxalq ticarətə mane olan vəziyyətinin yaradılmasının qarşısını almaqdır.

Beləliklə, hər bir dövlət öz gömrük siyasətini müəyyən edərəkən nəzərə aldığı ən vacib məsələlərdən biri daxili bazarın qorunması ilə bağlıdır. Daxili bazarın qorunması, əmtəə istehsalçıları və istehlakçılarının maraqlarının müdafiəsi, iqtisadi sferada ümummilli maraqların müdafiəsi, iqtisadi təhlükəsizliyin təmini, beynəlxalq ticarət sisteminə inteqrasiyanın vacib strateji elementlərini təşkil edir.

8.2. Azərbaycanda gömrük işinin təşkilinin hüquqi bazası

Azərbaycan Respublikası beynəlxalq iqtisadi münasibətlərə daxil olmaq üçün böyük potensiala malikdir. Ölkədə həyata keçirilən iqtisadi islahatlar, bazar iqtisadiyyatına keçid, xarici iqtisadi əlaqələrin liberalaşdırılması ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının sürətlənməsində mühüm rol oynamışdır. Müasir dövrdə Azərbaycan Respublikası qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri xarici iqtisadi əlaqələrdən iqtisadiyyatın yenidən qurulmasında istifadə etmək və onun səmərəliyini artırmaqdır. Belə ki, xarici ticarətin ölkənin maliyyə sabitliyinin əsas amili olduğu artıq sübut edilmişdir. Xarici iqtisadi fəaliyyətdən daxil olmalar (gömrük rüsumları, yığımları və s.) dövlət büdcəsinin əhəmiyyətli hissəsini təşkil edir. Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi fəaliyyətin həyata keçirilməsində mühüm vəzifələrdən biri digər xarici ölkələrlə qarşılıqlı faydalı ticari-iqtisadi əlaqələrin qurulmasıdır.

Azərbaycan Respublikası xarici iqtisadi əlaqələrinin aktiv rolu aşağıdakı hallarda təzahür edir. İlk növbədə, beynəlxalq ticarətdə qarşılıqlı faydalı əlaqələrin artması istehlak malları dairəsinin zənginləşməsinə gətirib çıxarır. İkincisi, Azərbaycan iqtisadiyyatının beynəlxalq aləmdə səmərəli şəkildə ixtisaslaşması mövcud maddi, maliyyə, əmək və elmi ehtiyatdan səmərəli istifadə imkanlarını müəyyən edir. Üçüncüsü, xarici iqtisadi əlaqələrin düzgün qurulması xarici kreditlərin, xarici kapitalın, investisiya

qoyuluşu ilə əlavə vəsaitlərin cəlb edilməsinə gətirib çıxarır. Dördüncüsü, elmi-texniki əlaqələrin daha da inkişaf etməsi, beynəlxalq əlaqələrdə yeni texnologiyaların tətbiqi ayrı-ayrı sahələrin daha da inkişafına gətirib çıxarır.

Gömrük siyasətinin Azərbaycan Respublikası Gömrük Məcəlləsinin 2-ci maddəsi ilə dövlətin daxili və xarici siyasətinin tərkib hissəsi kimi müəyyən edilməsi Azərbaycan Respublikası dövlətdaxili qanunvericiliyinin də məhz inteqrasiya istiqamətində qurulmasını göstərir. Bütövlükdə, ölkədə iqtisadi islahatların müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi gömrük siyasətinin təşkilindən bilavasitə asılıdır və ya başqa sözlə, respublikamızda həyata keçirilən gömrük siyasəti iqtisadi islahatların reallaşmasında mühüm rola malikdir.

Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasında gömrük siyasətinin hansı istiqamətdə qurulması onun dünya təsərrüfatı sistemində yerini göstərir. Bu, bir tərəfdən AR-in dünya təsərrüfatı sisteminin müstəqil bir hissəsi kimi mövcud olmasına gətirib çıxarırsa, digər tərəfdən dövlətin milli iqtisadiyyatının formalaşmasına və daha da inkişafına xidmət etməlidir.

Gömrük siyasəti xarici ticarətin tənzimlənməsi, milli iqtisadiyyatın xarici təsirdən qorunması və digər maliyyə məsələlərinin həll edilməsi məqsədilə dövlətin iqtisadi və digər gömrük-hüquqi metodlarının sistemidir və xarici iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsinə yönəlmişdir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Gömrük Məcəlləsinin 2-ci maddəsinə əsasən gömrük siyasəti dövlətin daxili və xarici siyasətinin tərkib hissəsidir¹. Gömrük münasibətləri beynəlxalq iqtisadi münasibətlərə əhəmiyyətli təsir göstərir. Gömrük siyasəti isə xarici iqtisadi fəaliyyətin və dünya birliyi ölkələrinin maraqlarının möhkəmləndirilməsində əsas vasitədir. Məqsədyönlü gömrük siyasəti idxalın strukturunu yüksək keyfiyyətli əlaqələrin xeyrinə dəyişdirmək, təkə idxal edilən məhsulun deyil, eyni zamanda yerli məhsullarında qiymətinin aşağı sa-

¹Azərbaycan Respublikası Gömrük Məcəlləsinin 2-ci maddəsi

lınmasına kömək edir və bu sahədə gömrük orqanlarının mühüm funksiyası var. Bəzən gömrük siyasəti gömrük işinin tərkibinə daxil edilir. Fikrimizcə, gömrük siyasəti gömrük işinin tərkibinə daxil olan blok elementi hesab edilə bilməz. Bu, bir sıra mühüm səbəblərlə izah edilə bilər: Gömrük siyasətinin dövlətin daxili və xarici siyasətinin tərkib hissəsi olması; gömrük işi dövlətin gömrük siyasətinin realizəsinin elementi və vasitəsidir; gömrük siyasətinin məqsədlərinin təhlili.

Belə ki, gömrük siyasətinin məqsədləri aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilir: gömrük ərazisində gömrük nəzarəti və mal dövriyyəsinin tənzimlənməsi vasitələrindən daha səmərəli istifadənin təmin edilməsi; daxili bazarın qorunması; milli iqtisadiyyatın inkişafının stimullaşdırılması; iqtisadi siyasətdən irəli gələn vəzifələrin yerinə yetirilməsinə kömək edilməsi; AR Konstitusiyasına, Gömrük Məcəlləsinə və digər qanunvericilik aktlarına uyğun olaraq müəyyən edilən digər məqsədlər.

AR-də milli iqtisadiyyatın təkmilləşdirilməsinin əsasında duran vacib məsələlərdən biri də gömrük tarif tənzimlənməsinin lazımı qaydada həyata keçirilməsidir. Gömrük tarifi AR-in gömrük sərhədlərindən keçirilən və xarici iqtisadi fəaliyyətin əmtəə nomenklaturasına uyğun olaraq sistemləşdirilmiş əmtəələrin tətbiq edilən gömrük rüsumları normalarının məcmusudur.

AR-də gömrük siyasətinin inkişafı xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi mexanizminin beynəlxalq tələblərə uyğunlaşdırılması və milli iqtisadiyyatın maraqları ilə bağlıdır. Milli bazarı xarici rəqabətin zərərli təsirindən qorumaq və keyfiyyətsiz malların idxalının qarşısını almaq məqsədilə hərtərəfli düşünülmüş tədbirlər həyata keçirilməlidir. İndi AR-in ÜTT-yə üzv olmaq perspektivini nəzərə alsaq, bu baxımdan ölkəyə xarici kapitalın bir sıra vasitələrindən, o cümlədən istehsalın beynəlxalq kooperasiyası üçün münbit şərait yaradan emal gömrük rejimlərindən, sərbəst gömrük bölməsi və sərbəst anbar gömrük rejimlərindən istifadə oluna bilər. Bütövlükdə, bir sıra beynəlxalq təşkilatlarla sıx əməkdaşlıq edən AR-in hal-hazırda ÜTT-yə üzv olması istiqamətində danışıqlar gedir. Bu isə məhz gömrük siyasətinin bu istiqamətində

mətdə qurulmasını zəruri edir. Fikrimizcə, AR-in ÜTT-yüzv olması ölkəmizə aşağıdakı üstünlükləri qazandıra bilər: Azərbaycanın idxal-ixrac əməliyyatları ilə məşğul olan şəxsləri unifikasiyalaşmış hüquqi əraziyə çıxış əldə edəcək, həmçinin müvafiq tədbirlər və prinsiplərin zamanətilə digər dövlətlərdən beynəlxalq hüquqi dəstək qazanacaqdır; AR xarici dövlətlərin tətbiq edəcəyi daxili vergilərin, aksizlərin, gömrük yığımlarının diskriminasiyasından qorunmaq imkanı qazanacaq, texniki maneələrin istifadəsindən qorunacaq, xarici ticarəti gələcəkdə daha yaxşı inkişaf etdirmək və xaricdə idxal-ixrac ilə məşğul olan yerli iş adamlarının qorunmasını təmin edəcəkdir; AR özünün xarici ticarət və digər maraqlarının qorunması üçün mübahisəli məsələlərin həlli mexanizmindən istifadə hüququna malik olacaqdır.

Gömrük siyasətinin həyata keçirilməsi prosesində dövlət öz iqtisadi təhlükəsizliyini qorumaq məqsədilə gömrük orqanları vasitəsilə hüquq mühafizə fəaliyyətinin prinsiplərini müddəalarını əsas tutaraq qaçaqmalçılıq, gömrük qaydaları və vergi qanunvericiliyinin pozulması hallarına qarşı mübarizə aparır, narkotik vasitələrin, silahın, Azərbaycan xalqının bədii və arxeoloji sərvətlərinin eləcə də, əqli mülkiyyətin, nadir flora və fauna nümunələrinin qeyri-qanuni dövriyyəsinin qarşısını alır. Fikrimizcə, gömrük siyasəti ilə bağlı problemlərin qarşısını almaq üçün, ilk növbədə xarici iqtisadi fəaliyyətin liberallaşdırılması və gömrük siyasətinin formallaşdırılmasının elmi əsasları hazırlanmalıdır.

8.3. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi siyasətində beynəlxalq gömrük əməkdaşlıq məsələləri

Müasir mərhələdə Azərbaycan Respublikası qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri də Avropaya və beynəlxalq gömrük əməkdaşlığı ilə bağlı inteqrasiya proseslərinin daha da sürətləndirilməsidir. 1995-ci ildən başlayaraq, keçən dövr ərzində DGK vahid gömrük siyasəti nəticəsində öz beynəlxalq əlaqələrini keyfiyyətli səviyyəyə qaldıraraq nəzərə çarpacaq dərəcədə genişləndirmişdir. «Azərbaycan Respublikası gömrük sisteminin 2007-2011-ci illərdə

inkışafına dair «Dövlət Proqramı» dövlətin gömrük siyasətinin həyata keçirilməsində mühüm mərhələ olmaqla, qarşıdakı illərdə bu sahənin daha sürətlə inkışafı ilə bağlı əsas vəzifələri, istiqamətləri və yerinə yetirilməli olan tədbirləri müəyyən edir¹. Azərbaycan regionda gömrük xidməti sahəsində təşəbbüslərdə lider ölkədir. BMT Nizamnaməsinin qəbul edilməsi ilə əməkdaşlıq müasir beynəlxalq hüquqa görə əməl edilməsi məcburi olan digər prinsiplərin sırasında özünə yer tutmuşdur. Beynəlxalq gömrük əməkdaşlığı sahəsində atılan mühüm addımlardan biri Azərbaycan Respublikasının «Gömrük Əməkdaşlıq Şurasının yaradılması barədə Konvensiya»ya «BYD kitabçası tətbiq edilməklə beynəlxalq yük daşımaları haqqında Gömrük Konvensiyası»na (12 mart 1996-cı il), «Yüklərə sərhlərdə nəzarətin həyata keçirilməsi şərtlərinin razılaşdırılması haqqında beynəlxalq Konvensiya»ya (11 fevral 2000-ci il), «Malların Təsviri və Kodlaşdırılması üzrə Harmonikləşdirilmiş Sistem haqqında Beynəlxalq Konvensiya»ya (2 may 2000-ci il), «Gömrük hüquqpozmalarının qarşısının alınması, təhqiqatının aparılması və aradan qaldırılmasına dair qarşılıqlı inzibati yardım haqqında beynəlxalq Konvensiya»ya (19 fevral 2002-ci il) və «Gömrük Prosedurlarının Sadələşdirilməsi və Harmonizə edilməsi haqqında Beynəlxalq Konvensiya»ya (dəyişdirilmiş redaksiyada Kioto Konvensiyası) və «Gömrük Prosedurlarının Sadələşdirilməsi və Harmonizə edilməsi haqqında Beynəlxalq Konvensiya»nın dəyişdirilməsi haqqında Protokola (9 dekabr 2003-cü il) qoşulmasıdır.

Məlum olduğu kimi, 22-23 yanvar 2004-cü ildə Ümumdünya Gömrük Təşkilatının Azərbaycan Respublikasının Dövlət Gömrük Komitəsi ilə birgə təşkil etdiyi Böyük İpək Yolu dövlətlərində narkotik vasitələrin qanunsuz dövriyyəsinə qarşı mübarizə mövzusunda həsr olunmuş beynəlxalq konfrans keçirilmişdir. Konfransda Amerika Birləşmiş Ştatları, Fransa, Türkiyə, İran İslam Respublikası, Böyük Britaniya və Şimali İrlandiya Birləşmiş Krallığı, Rusiya, Belçika, Bolqarıstan, Çin, Gürcüstan Macarıstan, İtaliya, Qazaxıstan, Polşa, Türkmənistan, Özbəkistan,

¹Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2007-ci il 01 fevral tarixli 1925 nömrəli Sərəncamı

Qırğızıstan, Latviya, Moldova, Pakistan və Rumıniyanın məsul vəzifəli şəxslərinin gömrük xidməti rəhbərlərinin həmçinin, Ümumdünya Gömrük Təşkilatının BMT İnkişaf Proqramının Avropa Komissiyasının Cənubi Şərqi Avropa Əməkdaşlıq təşəbbüsünün, ABŞ-ın Narkotiklərə qarşı Mübarizə Agentliyinin nümayəndələri iştirak etmişlər. Beynəlxalq konfransın yekununda Bakı Bəyannaməsi qəbul edilmişdir. Ümumdünya Gömrük Təşkilatı ilə Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsi arasında səmərəli əməkdaşlığın davamı kimi 18 may 2004-cü il tarixdə Ümumdünya Gömrük Təşkilatı ilə Azərbaycan Respublikasının Dövlət Gömrük Komitəsi arasında Niyət Protokolu imzalanmışdır. Respublikamızın gömrük sahəsində bir sıra beynəlxalq tədbirlərə ev sahibliyi etməsi Azərbaycan Gömrük Xidmətinin dünya gömrük ailəsində öz layiqli yerini tutmasından, artan nüfuzundan xəbər verir.

Bundan əlavə Azərbaycan ÜTT, ÜGT, İKT, Aİ, GUAM, MDB, QDİƏT kimi təşkilatların üzvüdür. Respublikamız Narkotik vasitələr haqqında BMT Vahid Konvensiyasına (1971), Psixotrop maddələr haqqında BMT Konvensiyası (1988), Narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsinə qarşı mübarizə haqqında BMT Konvensiyasına qoşulmuşdur.

Dövlət Gömrük Komitəsi Birləşmiş Millətlər Təşkilatının müvafiq proqramları, Ümumdünya Gömrük Təşkilatı, İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (ECO), TASİS, TRASEKA proqramı çərçivəsində Avropa Gömrüyü, Asiya İnkişaf Bankı və digər nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığın genişləndirilməsi məqsədilə intensiv işlər aparmaqdadır.

Gömrük sferasında beynəlxalq əməkdaşlıq sahəsində ən mühüm addımlardan biri Milli Məclisin 3 may, 2000-ci il qərarı ilə Azərbaycan Respublikasının malların kodlaşdırılması və təsvirinin harmonizə edilmiş sistemi haqda Beynəlxalq Konvensiyaya qoşulması oldu. Bundan başqa Azərbaycan Respublikasının «Gömrükdə hüquq pozmalar və onların analizi üzrə qarşılıqlı administrativ kömək haqqında Beynəlxalq Konvensiyaya» (Noyabr, 9 iyun, 1977) qoşulması istiqamətində işlər görülür.

Digər dövlətlərin gömrük orqanları ilə qarşılıqlı əməkdaşlığın mühüm əhəmiyyətini və Azərbaycan gömrüyünün beynəlxalq avtoritetinin yüksəlməsinin, 5-8 dekabr 2000-ci ildə Ümumdünya Gömrük Təşkilatının Siyasi Komissiyasının Bakıda keçirilmiş 44-cü sessiyası təsdiq etdi. Sessiyanın işində gömrük əməkdaşlığının qlobal forumuna hazırlıq, gömrük reformalarının modernləşdirilməsi, gömrük qaydalarının sadələşdirilməsi məsələlərini müzakirə edən 24 ölkənin nümayəndələri iştirak etdi, eyni zamanda ÜGT-nin strukturunu analiz edərək 2001-2002-ci maliyyə ili üçün, büdcə planı nəzərdən keçirildi. 44-cü sessiyanın gedişində gömrük əməkdaşlığı şurası tərəfindən elektron ticarət haqqında Bakı deklarasiyasının layihəsi qəbul edildi.

Son illər ərzində Azərbaycanda uğurlu gömrük siyasətinin, gömrük işinin təkmilləşdirilməsi, gömrük orqanlarının maddi-texniki və normativ-hüquqi bazasının möhkəmləndirilməsi, ümumdünya gömrük sisteminə inteqrasiyası, beynəlxalq miqyasda gömrük əməkdaşlığının genişləndirilməsi və inkişaf etdirilməsi istiqamətində uğurlu addımlar atılmışdır. Dünyanın 40-dan çox ölkəsi ilə gömrük işi sahəsində əməkdaşlığın genişləndirilməsi və müqavilə-hüquq bazasının möhkəmləndirilməsi məqsədilə 70-ə yaxın saziş, protokol, memorandum və sair beynəlxalq sənədlər imzalanmış, həmçinin Azərbaycan Respublikası 15 dekabr 1950-ci il tarixli «Gömrük Əməkdaşlıq Şurasının yaradılması barədə Konvensiya»ya, 1 yanvar 1988-ci il tarixli «Malların Təsviri və Kodlaşdırılması üzrə Harmonikləşdirilmiş Sistem haqqında Beynəlxalq Konvensiya»ya, 21 may 1980-ci il tarixli «Gömrük hüquqpozmalarının qarşısının alınması, təhqiq edilməsi və aradan qaldırılmasına dair qarşılıqlı inzibati yardım haqqında Beynəlxalq Konvensiya»ya (Nayrobi Konvensiyası), 2 dekabr 1972-ci il tarixli «Konteynerlər haqqında Gömrük Konvensiyası»na, 14 noyabr 1975-ci il tarixli «BYD kitabçası tətbiq edilməklə beynəlxalq yük daşımaları haqqında Gömrük Konvensiyası»na və 18 may 1973-cü il tarixli «Gömrük prosedurlarının sadələşdirilməsi və uzlaşdırılması haqqında Beynəlxalq Konvensiya»ya (dəyişdirilmiş redaksiyada Kioto Konvensiyası) qoşulmuşdur. Bunlarla

yanaşı, 26 iyun 1990-cı il tarixli «Müvəqqəti İdxal Konvensiyası» (İstanbul Konvensiyası) Dövlət Gömrük Komitəsində Azərbaycan dilinə tərcümə edilərək təhlil edilmiş və bu Konvensiyaya qoşulma məsələsi ilə bağlı aidiyyəti tamamlama işləri həyata keçirilir.

Onu da xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Gömrük Xidməti 1995-ci ildən Ümumdünya Gömrük Təşkilatı ilə əməkdaşlığını davam etdirməkdədir. Ümumdünya Gömrük Təşkilatının Potensialın Gücləndirilməsi üzrə regionallaşma strategiyasına uyğun olaraq, hər bir regionda əlaqələndirici rola malik Potensialın Gücləndirilməsi üzrə Regional Ofisin yaradılması qərara alınmışdır. Ümumiyyətlə ÜGT-yə üzv ölkələr 6 regiona bölünmüşlər və hər bir regionda belə bir ofis fəaliyyət göstərir. Ümumdünya Gömrük Təşkilatının Potensialın Gücləndirilməsi üzrə Avropa Regional Ofisinin Azərbaycan Respublikasının Bakı şəhərində təsis edilməsi üzrə razılıq 2009-cu ildə Norveç Krallığının Bergen şəhərində Avropa Regionu Gömrük Xidməti Rəhbərlərinin Konfransında əldə olunmuş və bu barədə qərar Şura sessiyaları zamanı təsdiq edilmişdir. Bununla da «Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsi və Ümumdünya Gömrük Təşkilatı arasında Azərbaycan Respublikasının Bakı şəhərində Potensialın Gücləndirilməsi üzrə Ümumdünya Gömrük Təşkilatının Regional Ofisinin yaradılması ilə əlaqədar Anlaşma Memorandumu»nun müddəalarına müvafiq olaraq, ÜGT-nin Avropada yeganə Regional Ofisi fəaliyyətə başlamışdır. Bu ofis ən müasir tələblərə cavab verən yüksək standartlarla inşa edilmiş və buradakı sinif otaqları, konfrans zalı, texnologiyanın ən son yenilikləri ilə təchiz edilmişdir. Ümumilikdə, ofisin binası müasir dizayn xüsusiyyətlərinə malik olub, potensialın gücləndirilməsi fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün olduqca ideal şəraitə malikdir. Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsi ofisin təşkilatı və texniki işlərinin həyata keçirilməsini öz üzərinə götürmüşdür.

Potensialın Gücləndirilməsi üzrə Avropa Regional Ofisi üzv ölkələrin gömrük xidmətləri arasında sıx əməkdaşlığın təmin edilməsi, gömrük işi sahəsində yeniliklərin öyrənilməsi və gömrük xid-

mətinin müasirləşdirilməsi, gömrük islahatlarının aparılması, biznes-gömrük əlaqələrinin genişləndirilməsi, gömrük əməkdaşlarının biliklərinin və iş qabiliyyətinin artırılması, ümumilikdə, regionun inkişafına səbəb olan və milli gəlirlərin daha çox toplanması ilə nəticələnən güclü regional və beynəlxalq ticarətə aparan iqtisadi göstəricilərə nail olmaqla, Avropa regionu gömrük xidmətlərinin potensialının gücləndirilməsinə yardım edəcəkdir.

2012-ci il aprelin 12-13 tarixlərində Bakı şəhərində, «*Kempinski Hotel Badamdar*» mehmanxanasında Ümumdünya Gömrük Təşkilatı Avropa Regionu Gömrük Xidməti Rəhbərlərinin 2012-ci il konfransı keçirilmişdir. Konfransda 36 ölkənin nümayəndə heyəti, o cümlədən 18 ölkənin (Almaniya, Türkiyə, İsveç, İsveçrə, Danimarka, Norveç, Polşa, İspaniya, Makedoniya, Lüksemburq, Serbiya, İrlandiya, Estoniya, İslandiya, Çexiya, Malta və s.) gömrük xidməti rəhbərləri, ümumilikdə isə 84 nümayəndə iştirak etmişdir.

Konfransda Ümumdünya Gömrük Təşkilatının siyasi məsələləri – ÜGT-nin Strateji Planı, ÜGT-nin büdcəsi, Qlobal Gömrük Şəbəkəsi və ÜGT-nin Siyasi Komissiyasında təmsil olunma, eləcə də Avropa regionuna dair məsələlər – Rusiya Federal Gömrük Xidməti Regional Kinoloji Təlim Mərkəzinin və Avropa Regionu Regional Məlumat Əlaqələndirmə Qovşaqlarının (RİLO) fəaliyyəti barədə çıxışlar dinlənilmişdir. Aprelin 13-də işini davam etdirən konfransda öncə Ümumdünya Gömrük Təşkilatının 60 illik yubileyinin qeyd olunması barədə Böyük Britaniya Gömrük İdarəsinin sabiq rəhbəri, ÜGT-nin nəzarət və asanlaşdırma üzrə sabiq direktoru Duqlas Tvedlen çıxış etmişdir. Sonra Ümumdünya Gömrük Təşkilatının Bakı şəhərində yerləşən Potensialın Gücləndirilməsi üzrə Avropa Regional Ofisinin hesabatı dinlənilmiş, bu ofisin planları, büdcə və gələcək maliyyələşməsi, eləcə də digər məsələlər müzakirə edilmişdir. Eyni zamanda, tədbirdə ÜGT Avropa Regionu Gömrük Xidməti Rəhbərlərinin 2013-cü il konfransının Norveçin paytaxtı Oslo şəhərində keçirilməsi qərara alınmışdır. Konfransın sonunda isə Gürcüstan Gəlirlər Xidmətinin gömrük işi sahəsində islahatlar və Makedoniya Respublikası

Gömrük İdarəsinin gömrük işinin təkmilləşdirilməsi üçün informasiya-kommunikasiya texnologiyaları mövzusunda hazırladıkları məruzələr dinlənilmişdir. Tədbirin başa çatması mərasimində Ümumdünya Gömrük Təşkilatının Baş katibi Kunio Mikuriya ÜGT Avropa Regionu Gömrük Xidməti Rəhbərlərinin 2012-ci il konfransının Bakı şəhərində keçirilməsindən məmnunluğunu söyləyərək, tədbirin yüksək səviyyədə təşkilinə görə Azərbaycan hökumətinə, o cümlədən, Dövlət Gömrük Komitəsinə təşəkkürünü bildirmiş və Azərbaycan Gömrük Xidmətinin dünya gömrük ailəsində xüsusilə fəal olduğunu vurğulamışdır. Bütün bunlarla yanaşı Azərbaycan Respublikası gömrük əməkdaşlığında bir sıra Qərbi Avropa ölkələri ilə əməkdaşlıq xüsusi yer tutmaqdadır. Bunlar Böyük Britaniya, Almaniya, Fransa və İtaliyadır.

Azərbaycan-Böyük Britaniya iqtisadi əlaqələri. Azərbaycan Böyük Britaniyanın aparıcı tərəfdaşlarından biridir. 2005-ci ildə Azərbaycanın Böyük Britaniyaya ixracı 4,2 milyon funt sterlinq təşkil edib. Azərbaycan Böyük Britaniyadan idxalın həcminə görə ikinci yerdədir. Britaniya parlamentinin üzvü, Sənaye və Energetika məsələləri üzrə dövlət naziri Malkolm Viks 2007-ci ilin sentyabrında Azərbaycana səfər etmişdir. Avropa məsələləri üzrə nazir Cim Mörfi isə Azərbaycanda 2008-ci ilin may ayında olmuşdur. Britaniyanın ticarət məsələləri üzrə naziri Lord Diqbi Cons Bakıya 2008-ci ilin iyun ayında gəlmişdir. Azərbaycan Dövlət Neft Fondunun Prezidenti Samir Şərifov (2006-cı ildən maliyyə naziri vəzifəsində çalışır) 2005-ci ilin 17 mart tarixində Londonda keçirilən mineral ehtiyatların hasilatı ilə məşğul olan sənaye sahələrində Şəffaflıq Təşəbbüsü (MHŞT) üzrə 2-ci beynəlxalq konfransda iştirak etmişdir. 1994-cü ildən başlayaraq, Azərbaycan və Böyük Britaniya enerji sahəsində uğurlu əməkdaşlıq modeli yaratmışlar. Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri, «Şahdəniz» qaz layihəsi və «Azəri-Çıraq-Günəşli» neft yataqları, bütövlükdə, «*British Petroleum*» şirkətinin ən böyük xarici layihəsi hesab olunur. Hazırda Azərbaycanda təxminən 170-ə qədər böyük, orta və kiçik Britaniya şirkətləri fəaliyyət göstərir. Bu şirkətlərin əksər hissəsi neft və qaz sahəsində fəaliyyət göstərsə də, bu əməkdaşlıq

son illərdə pərakəndə satış, informasiya texnologiyaları, layihələrin idarə olunması, maliyyə-bank xidmətləri və kənd təsərrüfatı kimi sahələrə doğru genişlənilir. Bu gün Azərbaycanın modernləşməsində Britaniya təcrübəsi və sənayesinin imkanlarından istifadə olunur və heç də təsadüfi deyildir ki, paytaxt Bakıda aparılan əsas tikinti layihələri məhz Britaniyanın məsləhətçi və layihə idarəetmə şirkətləri tərəfindən idarə olunur¹.

Azərbaycan-Almaniya iqtisadi əlaqələri. Almaniya şirkətləri Azərbaycana birbaşa investisiya yatırmaqda maraqlıdır. Azərbaycan 150 ölkə ilə ticarət əlaqələri qurub və Almaniya Azərbaycanın mühüm tərəfdaşlarından biridir: «İki ölkə arasında ticarət-iqtisadi əlaqələr ilbəl inkişaf edir. Azərbaycan statistikasına əsasən, 2011-ci ildə tərəflər arasında ticarət dövriyyəsi 2010-cu ilə nisbətən 2 dəfə, bu ilin ilk 4 ayı ərzində isə ötən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 3 dəfə artıb». Azərbaycan və Almaniya ticarət və investisiya sahəsində əməkdaşlığa dair işçi qrup yaradıb. Bu qrupun ilk iclası ötən il Berlində keçirilib, ikinci iclası isə bu ilin noyabrında Bakıda keçiriləcək. Hazırda Azərbaycanda 100-dən çox Almaniya şirkəti fəaliyyət göstərir. Onlar əsasən infrastruktur sahələrini əhatə edir. Eyni zamanda Azərbaycan şirkətlərinin də Almaniya fəallığı artır². Almaniya Azərbaycana 20,1 mln. avro həcmində qrant, 40,5 mln. avro texniki yardım və 244 mln. avro həcmində kredit ayırır. Bu günədək Almaniya Azərbaycana 450 mln. ABŞ dolları həcmində investisiya yatırır. Hazırda ümumi həcmi 460 mln. avro təşkil edən 10 layihə üzrə Almaniya şirkətləri podratçı qismində çıxış edir. Azərbaycan Almaniyanın 7-ci neft tədarükçüsüdür³.

Azərbaycan-Fransa əlaqələri. Azərbaycan – Qafqaz ölkələri içərisində Fransanın ən sıx kommertiya əlaqələri yaratdığı ölkədir, bu, xüsusilə onun karbohidrogenlərlə təchizatı ilə əlaqədar

¹ Ömərov V. 2009-2012-ci illərdə Azərbaycan-Böyük Britaniya əlaqələri // Səs qəzeti. 28 fevral 2013

² Azərbaycan və Almaniya arasında ticarət dövriyyəsi artır.
<http://www.biznesinfo.az/news/economy/params/ln/az/article/66294>

³<http://aznews.az/news.php?id=5135#.UX2YkqJSi8E8>

dır. Azərbaycanla adətən yüksək olan və 2005-ci ildə 494 milyon olan ticarət dövriyyəsi, 2005-ci Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri, 2006-cı ildə Bakı-Tbilisi-Ərzrum qaz kəməri və Azəri-Çıraq-Günəşli yatağında istehsalın artması nəticəsində iki dəfə yüksəlmiş və 2008-ci ildə 1,8 milyard, 2011-ci ildə isə 3,2 milyard avroya çatıb, bu yüksəliş liviya neftinin Azərbaycan nefti ilə əvəz edilməsi nəticəsində olmuşdur. 2012-ci ildə ticarət dövriyyəsi yenidən aşağı düşmüş və 1,9 milyard avro təşkil edib (40%), 2008-ci il səviyyəsinə enib, Fransa idxalının 99%-ni təşkil edən karbohidratların alınmasının aşağı düşməsi nəticəsində olub. Bütün məhsullar nəzərə alınmaqla 2011-ci ildə Azərbaycanla ticarət əlaqələrində 2-ci yerdə olan Fransa 2015-ci ildə 5-ci yerə düşüb. İdxal 2012-ci ildə 1,76 milyard avro təşkil edib, ondan əvvəlki il isə 3,15 milyard avro olub, 1,75 milyard avroya neft alışı ilə Fransa Azərbaycanın 3-cü neft alıcısı olub. Azərbaycana ixracat 2008- ildə 150 milyon avro təşkil edib, sonrakı illərdə azalaraq 2012-ci ildə yenidən yüksələrək 164,9 milyon avro təşkil edib və Azərbaycana ixrac edən ölkələr arasında Fransa 10-cu yeri tutur. İdxalla müqayisədə Azərbaycana ixrac daha çox səhəlidir, əsasən təchizat avadanlıqlarından (50,6%) informatika və elektronika avadanlıqlarından, sənaye və /və ya kənd təsərrüfatı avadanlıqlarından, digər sənaye məhsullarından (28,7%), məsələn, kimyəvi, kosmetik, metal məmulatlarından ibarətdir. Neft və neft məhsullarından savayı, fransız müəssisələri bank, elektrik enerjisi və ətraf mühitin qorunması və istehlak malları sektorlarında fəaliyyət göstərir. Fransız müəssisələri neft və neft məhsulları sənayesində daha yaxından iştirak edirlər, Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin idarə edən konsorsiuma daxildirlər. Total bu konsorsiumun 5%-nə və Bakı-Tbilisi-Ərzrum qaz kəmərinin 10%-nə malikdir. 2009-cu il fevralın 27-də Total şirkəti Xəzərin Azərbaycan sektorunda «Abşeron» strukturunun birgə kəşfiyyatı və işlənilməsinin əsas prinsipləri haqqında PSA tipli müqavilə imzalayıb (Totalın pay iştirakı 40%), və az sonra müqavilə çox ümidverici olub. Sonralar GDF Suez şirkəti 20% pay iştirakı ilə konsorsiuma qoşulub. 2008-ci il dekabrın 15-də fransız CNİM şirkəti Bakıda zibil emalı zavodu-

nun tikintisi (346 milyon avro, 2012-ci ilin dekabrında işə salınıb) və zavodun 20 il ərzində istismarı (350 milyon avro) barədə müqavilə imzalayıb. Bu fransız müəssisəsinin Qafqazda imzaladığı ən mühüm müqavilədir. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, 2009-cu ilin mayında SYSTRA şirkəti Bakı metropoliteninin genişləndirilməsi mümkünlüyünü öyrənməyi nəzərdə tutan 5,85 milyon avro dəyərində müqavilə imzalayıb. 2010-cu il noyabrın 5-də ARIANSPACE şirkəti Azərbaycanın ilk kosmik peykinin buraxılmasını nəzərdə tutan 93 milyon dollar dəyərində müqavilə imzalayıb, peyk 2013-cü il fevralın 7-də buraxılıb. 2010-cu ilin oktyabrında AXA, Azərbaycanın Mbask sığorta şirkətinin səhmlərinin 51 %-ni alıb. 2011-ci ilin fevralında SADE şirkəti Dünya Bankı tərəfində maliyyələşdirilən, Şabran və Siyəzən rayonlarının su-kanalizasiya xətlərinin çəkilməsi, nasos stansiyalarının qurulması və çirkab sularının təmizlənməsinə dair 40 milyon avro dəyərində olan tenderin qalibi olub. 2012-ci ilin fevral ayında DASSAULT firması 85 milyon dollara bir ədəd *Falcon* təyyarəsi satıb. Aqrar və aqrar-yeyinti sahəsində əlaqələr hələ ki, cüzdür, amma imzalanması gözlənilən və minədək inəyin alınmasını nəzərdə tutan *Memorandum of Understanding* sayəsində genişlənəcək. Bununla yanaşı 2013-cü ilin birinci yarısı üçün proqramlaşdırılmış kommərsiya tədbirləri turizm və dağ idmanı, mülki müdafiə həcminin ilk dəfə 2015-ci ildə Azərbaycanda keçirilməsi nəzərdə tutulan Avropa olimpiya oyunlarına hazırlıq bizim müəssisələrin tanınmasına imkan verəcək. Onu da qeyd edək ki, Azərbaycan idxal edən müəssisələrin siyasi-kommərsiya risklərini sığorta edən «COFACE» İxrac Kredit Agentliyindən xidmətlərindən istifadə edə bilər. İqtisadi əməkdaşlığa dair birgə Fransız-Azərbaycan komissiyası, növbə ilə ildə iki dəfə, bu ölkələrin birində yığışır, komissiyanın qarşısında ikitərəfli əməkdaşlığı stimullaşdırmaq vəzifəsi durur. Birgə komissiyanın 6-cı iclası 2011-ci il sentyabrın 23-də Parisdə olub, 7-ci 2013-cü ilin ikinci rübündə Bakıda olacaq¹.

¹<http://www.ambafrance-az.org>

Azərbaycan-İtaliya iqtisadi əlaqələri. Azərbaycan-İtaliya iqtisadi əlaqələri çox uğurla inkişaf edir¹. Azərbaycan və İtaliya arasında mal dövriyyəsi 2012-ci ilin 10 ayı ərzində \$4,5 mlrd. təşkil etmişdir. Azərbaycanda İtaliya kapitalı ilə 28 şirkət fəaliyyət göstərir. Onlardan 7-si ümumi dəyəri \$800 mln. təşkil edən layihələrin həyata keçirilməsində iştirak edir. Son illər ərzində İtaliya şirkətləri Azərbaycan iqtisadiyyatına \$44 mln.-dan çox investisiya qoyublar. İki ölkə arasında 16 saziş imzalanıb. Bu sənədlər sayəsində iki ölkə sahibkarlarının əməkdaşlığı üçün əlverişli mühit yaradılıb. 2011-ci ilin yekunlarına əsasən, ölkələr arasında ticarət dövriyyəsi \$9,6 mlrd. təşkil edib. Bu göstərici İtaliyanın Avropa İttifaqının 11 ölkəsi ilə ümumi mal dövriyyəsini üstələyir. Azərbaycandan İtaliyaya ixrac edilən məhsulun 95%-ni neft və neft məhsulları təşkil edir. 2011-ci il dekabrın 6-da Bakı Biznes Mərkəzində İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin dəstəyi, Azərbaycanda İxracın və İnvestisiyaların Təşviqi Fondunun (AZPROMO) təşkilatçılığı ilə Azərbaycan-İtaliya biznes forumu keçirilmişdir. AZPROMO ilə İtaliya-Azərbaycan Ticarət İnstitutu, Azərbaycan Sahibkarlar (İşəgötürənlər) Təşkilatları Milli Konfederasiyası ilə İtaliya-Azərbaycan Ticarət İnstitutu, həmçinin Azərbaycanın «ASPI Holding» şirkəti ilə İtaliyanın «Usque ad Finem» şirkəti arasında əməkdaşlıq haqqında memorandumlar imzalanmışdır².

8.4. İxracın stimullaşdırılması və regionların inkişafı arasında qarşılıqlı əlaqə

İxracın stimullaşdırılması və eyni zamanda dövlətin iqtisadi maraqlarının qorunması mühüm məsələlər kateqoriyasına daxildir. Hər bir dövlət ixrac qabiliyyətinin artırılması və bununla da beynəlxalq bazarda mövqelərinin möhkəmləndirilməsində maraqlıdır. Lakin müasir iqtisadi proseslərin gedişində ixracın stimullaşdırıl-

¹ Azərbaycan-İtaliya iqtisadi əlaqələri çox uğurla inkişaf edir // Azərbaycan, 2008, 27 noyabr. s.2

² Azərbaycan ilə İtaliya şirkətləri arasında əməkdaşlıq haqqında memorandumlar imzalanmışdır. Xalq qəzeti, 8 dekabr 2012

ması məsələsi sırf olaraq inzibati metodlarla həyata keçirilə bilməz. Buna görə də iqtisadçılar qarşısında dayanan mühüm vəzifələrdən biri də liberal iqtisadi münasibətlər sistemində ixracın stimullaşdırılmasının innovativ yollarının tapılmasıdır. Bəllidir ki, Azərbaycan Respublikası artıq iyirmi ildən artıqdır bir vaxtda beynəlxalq iqtisadi və siyasi münasibətlər sisteminin müstəqil subyektidir. Bu illər ərzində Azərbaycan beynəlxalq bazara əsasən neft və neft məhsulları, habelə qaz ixracı ilə çıxmaqdadır (bu ixracda əsas üstünlük xammala məxsusdur). Ancaq məlumdur ki, pozitiv bir ixrac siyasətinin təşkili ilk öncə ixrac məhsullarının diversifikasiyasını tələb edir. Respublikamız yalnız karbohidrogen ehtiyatlarının hasili və ixracı ilə məşğul olması gələcəkdə bir sıra problemlərə gətirib çıxardaca bilər. Çoxçeşidli ixrac malik olmaq əslində iqtisadiyyatın geniş şaxəli bir inkişafa malik olması ilə bağlıdır. Qeyd edilən ehtiyacı nəzərə alaraq bu sahədə fəaliyyətin nizamlanması istiqamətində ölkənin siyasi hakimiyyəti tərəfindən müəyyən işlər görülmüşdür. Bu işlər öz əksini dövlət proqramlarında, həyata keçirilən müxtəlif layihələrdə tapmaqdadır. İxracın stimullaşdırılması deyərək, onun pozitiv xüsusiyyətləri kəsb etməsi üçün ilk öncə qeyri-neft məhsullarının ixracına fikir verilməkdədir.

Təbiidir ki, ixracın stimullaşdırılmasında əsas rolu regionların iqtisadi inkişafı oynayır. Pozitiv ixrac siyasətinin formalaşdırılması Azərbaycan Respublikası regionlarının ixrac qabiliyyətinin artırılması deməkdir. Oudur ki, regionlarda mövcud olan əmək ehtiyatlarından, təbii və iqtisadi potensialdan səmərəli istifadə etmək, iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunun inkişafını sürətləndirmək və aqrar sektorda islahatları dərinləşdirmək, əhalinin məşğulluğunu artırmaq, yoxsulluğun səviyyəsini azaltmaq, infrastrukturunu yeniləşdirmək, əlverişli investisiya şəraiti, müasir tipli sənaye müəssisələri, yeni iş yerləri yaratmaq istiqamətində sistemli tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2004-cü il 11 fevral tarixli Fərmanı ilə «Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət

Proqramı (2004-2008-ci illər)» təsdiq edilmişdir¹. Eyni zamanda, Quba-Xaçmaz, Şəki-Zaqatala, Dağlıq Şirvan, Lənkəran, Aran, Gəncə-Qazax və Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonlarına daxil olan şəhər və rayonların sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsinə dair əlavə olaraq 17 sərəncam imzalanmışdır.

Regionların sosial-iqtisadi inkişafı ilə yanaşı, Bakı şəhərinin ətraf qəsəbələrini abadlaşdırmaq, onların resurslarından daha səmərəli istifadəni təmin etmək məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2006-cı il 27 fevral tarixli 1338 nömrəli Sərəncamı ilə «Bakı şəhərinin qəsəbələrinin 2006-2007-ci illər üzrə sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsinə dair Tədbirlər Proqramı» təsdiq olunmuşdur. Bu Proqramda hər bir qəsəbə üzrə müxtəlif sahələri əhatə edən konkret tədbirlər müəyyən edilmişdir.

Hər iki proqramda nəzərdə tutulmuş vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəticəsində ölkədə qeyri-neft sektorunun davamlı inkişafı, yeni müəssisələrin və iş yerlərinin yaradılması, regionlarda, eləcə də ölkə paytaxtında kommunal xidmət və sosial infrastruktur təminatının həcmünün və keyfiyyətinin yüksəldilməsi, sahibkarlıq mühitinin daha da yaxşılaşdırılması, əhəlinin məşğulluq səviyyəsinin artırılması, yoxsulluğun azaldılması sahəsində əhəmiyyətli nailiyyətlər əldə olunmuşdur. Odur ki, «Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər)», eləcə də «Bakı şəhərinin qəsəbələrinin 2006-2007-ci illər üzrə sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsinə dair Tədbirlər Proqramı» çərçivəsində başlanmış işlərin davam etdirilməsi məqsədilə «Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı» hazırlanmışdır. Hazırda bu proqramın son ilinin tədbirləri həyata keçirilməkdədir. Bir daha qeyri-neft sektoru məsələsinə dönərək onu demək olar ki, qeyd edilən istiqamətdə də az işlər görülməmişdir. Azərbaycan Respublikasının 2010-cu il dövlət büdcəsi haqqında» Azərbaycan Respublika-

¹«Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər)» təsdiq edilməsi haqqında Prezidentin fərmanı. «Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı» (2004-2008-ci illər): Tammətənli elektron materiallar məcmuəsi. Bakı, 2007, s.7

sı Qanununun tətbiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2009-cu il 21 dekabr tarixli 187 nömrəli Fərmanının 6.4-cü bəndinə əsasən «2011-2013-cü illər üçün qeyri-neft məhsullarının ixracının stimullaşdırılmasına dair Tədbirlər Planı» təsdiq edilmişdir¹.

Azərbaycan Respublikası ixrac fəaliyyətinin qitələr üzrə ixrac dinamikası respublikamızın güclü bir Avrointegrasiya prosesi içərisində olduğunu deməyə əsas verir.

Cədvəl 8.1-dən göründüyü kimi, 2013-cü il üçün ixracın 12,933,748.7 dolları Avropaya aiddir. Lakin dünyanın Okeaniya istiqaməti ilə isə demək olar ki, yox səviyyəsindədir. Bu həmin istiqamətdə fəaliyyəti canlandırmağa təşviq etməlidir. Belə ki, ixrac marşrutlarının diversifikasiyası xarici iqtisadi fəaliyyətdə zəruri amildir. Afrika kimi böyük bir bazarla ixracın cəmi 475,064.9 dollar təşkil etməsi də iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsi istiqamətində diversifikasiyanın zəruriliyindən xəbər verir.

Cədvəl 8.1. İxracın coğrafi quruluşu (min ABŞ dolları)

Coğrafi regionlar	2012	2013
Cəmi	23,907,983.7	23,975,416.8
o cümlədən:		
Avropa	12,649,692.4	12,933,748.7
Asiya	9,198,923.3	9,573,360.5
Amerika	1,610,830.5	992,851.8
Afrika	417,244.0	475,064.9
Okeaniya	31,293.5	390.9

Cədvəl 8.2-dən görmək olur ki, 2013-cü ildə Azərbaycan Respublikası ixracının əmtəə strukturunda 92,8 faiz mineral məhsullar təşkil etmişdir. Potensialın olmasına baxmayaraq bəzi sahələrdə ixrac demək olar ki, həyata keçirilməmişdir. Buna görə

¹ Azərbaycan Respublikasının 2010-cu il dövlət büdcəsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2009-cu il 21 dekabr tarixli 187 nömrəli Fərmanı

Cədvəl 8.2. İxracın əmtəə strukturu (faizlə)

HS-kodu	Mal qrupları	2012	2013
	Cəmi	100.0	100.0
1	Diri heyvanlar və heyvan mənşəli məhsullar	0.0	0.0
2	Bitki mənşəli məhsullar	1.3	1.3
3	Heyvan və ya bitki mənşəli piylər və yağlar	0.9	1.0
4	Hazır ərzaq məhsulları, spirtli və spirtsiz içkilər, sirkə, tütün	1.3	1.4
5	Mineral məhsullar	93.2	92.8
6	Kimya sənaye məhsulları	0.7	0.2
7	Plastik kütlələr, kauçuk, rezin, onlardan hazırlanan məmulatlar	0.5	0.5
8	Emal olunmamış gön, aşılınmış dəri, təbii xəz, onlardan hazırlanan məmulatlar	0.1	0.1
9	Oduncaq, mantar və onlardan hazırlanan məmulatlar, hörmə məhsulları	0.0	0.0
10	Oduncaqdan hazırlanan kütlə, kağız və karton, onlardan hazırlanan məmulatlar	0.1	0.1
11	Toxuculuq materialları və məmulatları	0.2	0.2
12	Ayaqqabı, baş geyimləri, çətirələr, çəliklər, lələklər, süni güllər	0.0	0.0
13	Daş, gips, sement, asbest, slyuda, keramika və şüşədən məmulatlar	0.0	0.0
14	Mirvari, qiymətli daşlar və metallar, onlardan hazırlanan məmulatlar	0.3	0.3
15	Azqiymətli metallar və onlardan hazırlanan Məmulatlar	0.9	0.8
16	Maşınlar, mexanizmlər, elektrotexniki avadanlıqlar, aparatura	0.2	0.0
17	Quru nəqliyyat vasitələri, uçan aparatlar, üzən nəqliyyat vasitələri	0.2	0.4
18	Optik, fotoqrafik, kinematoqrafiya, ölçü, nəzarət, tibbi alət və aparatları, saatlar, musiqi alətləri	0.2	0.3
19	Müxtəlif sənaye malları	0.1	0.0
20	İncəsənət əsərləri, kolleksiya əşyaları və antikvariat	0.0	0.0

bizim Azərbaycanda ixracın pozitiv istiqamətdə stimullaşdırılması və milli iqtisadi maraqların qorunması istiqamətində aşağıdakı təkliflərimiz vardır:

1. Davamlı iqtisadi inkişafa nail olmaq istəyən hər bir ölkə ixrac potensialını artırmalıdır. İxrac potensialını artırma bilməyən ölkənin ümumi daxili məhsul istehsalında real artımı davamlı təmin etməsi qeyri-mümkündür. Bu mənada hər bir ölkə üçün ixrac potensialının artırılmasının əhəmiyyəti böyükdür;

2. İxrac potensialını artırmaq üçün ölkədə ixracyönümlü istehsal sahələrinin və xidmət bölmələrinin formalaşdırılması vacibdir. Dövlət hər zaman daha güclü sahibkarlar sinfinin formalaşmasına çalışmalı, iş adamlarına müxtəlif formada dəstək verməlidir;

3. İxrac potensialının tənzimlənməsində başlıca məqsəd milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafının təmini və makroiqtisadi sabitliyin qorunub saxlanmasıdır;

Digər tərəfdən, ixrac potensialının yüksəldilməsi, ondan milli iqtisadiyyatın inkişafı üçün səmərəli istifadə edilməsi makroiqtisadi sabitlik və davamlı inkişafda əsas şərtlər kimi çıxış edir. Bir sözlə, bu iki amil bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədədir. Buna görə də, ixrac potensialının tənzimlənməsi məsələlərini aydınlaşdırarkən makroiqtisadi inkişaf göstəricilərinin öyrənilməsi və iqtisadi inkişaf xüsusiyyətlərinin, milli iqtisadiyyatda müşahidə edilən tendensiyaların tədqiqi zəruridir.

Ümumiyyətlə, dünyada belə bir təcrübə mövcuddur ki, ixrac potensialından səmərəli istifadə edilmədikdə o gücünü təcridən itirir. Ölkələr bir qayda olaraq ixracda müəyyən sahələr üzrə ixtisaslaşır. Bütün sahələrdə istehsal edilən məhsulun ixracını həyata keçirmək mümkün deyildir.

İnvestisiyaların bir hissəsi mövcud istehsal sahələrinin inkişafına, o cümlədən də bu sahələrdə ixracın artımına yönəldilirsə, onların əsas hissəsi yeni istehsal, xidmət və infrastruktur sahələrinin yaradılmasına istiqamətləndirilir. Bu da öz növbəsində, ölkədə real iqtisadi artımı şərtləndirir.

Neft sektorunda əldə edilən nailiyyətlər, neftin dünya bazarına çıxarılması nəticəsində irihəcmli valyuta ehtiyatlarının əldə edilməsi, dövlət büdcəsi gəlirlərinin sürətli artımı son illər ərzində dövlət investisiyalarının həcmindən durmadan artmasını şərtləndirmişsə, xarici iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsi, ölkədə mak-

roiqtisadi maliyyə sabitliyinin möhkəmləndirilməsi xarici investisiyaların artımına, sahibkarlığın inkişafına rəvac vermişdir.

Həm yerli, həm də xarici sərmayələrin həcmnin artması ixrac imkanlarını artırır. Ölkəmiz daha geniş çeşiddə və çoxlu sayda mallar ixrac etmək iqtidarındadır ki, bunun üçünsə sadəcə olaraq, iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunda istehsal olunan məhsulların təkcə kəmiyyətcə deyil, keyfiyyətcə də artmasına nail olmaq lazımdır.

İxrac və idxal əməliyyatlarının aparılmasında və inkişafında xarici ticarətin dünya miqyasında toplanmış zəngin təcrübə əsasında maliyyələşdirilməsinin böyük əhəmiyyəti var. Bu prosesin qayda-qanunu beynəlxalq konvensiyalarla, müqavilələrlə, eləcə də ölkədaxili qanunvericilik aktları ilə müəyyənləşdirilmişlər. Bu sənədlərdə bir sıra prinsiplər nəzərdə tutulmuşdur:

Xarici ticarətin, əsasən, qeyri-nağd formada maliyyələşdirilməsi. Bu prinsip kiçik həcmli xarici ticarətdə bəzi hallarda nağd vəsaitdən istifadəni də istisna etmir.

Xarici ticarətin səmərəli olması üçün onun ehtiyatlarından yüksək səviyyədə istifadə. Hər bir kontraktı xarici ticarətin bir çox amilləri, o cümlədən sahibkarların, dövlətlərin, şirkətlərin və s. mənafeyi nəzərə alınmalıdır.

Xarici ticarətin maliyyələşdirilməsində istifadə olunan pulların təmizliyi. Bu yöndə xərclənən hər bir məbləğin mənbəyi açıqlanmalıdır. Əks halda o, gizli ticarətin, misal üçün, narkotiklərin, silahların qeyri-qanuni alqı-satqı vasitəsinə çevrilə bilər. Narkotik maddələrin və silahların gizli yolla alver dövriyyəsi külli miqdarda məbləğin meydana gəlməsinə səbəb olur və sonra bu çirkli pullar açıq ticarət vasitəsilə «yuyulur».

Xarici ticarətin maliyyələşdirilməsi zamanı riskin maksimum aradan qaldırılması. Yalnız daxili bazarda işləyən biznesmenlərdən fərqli olaraq idxalçılar və ixracçılar daha yüksək dərəcəli riskə məruz qalırlar. Bu, müvəqqəti ləngimələrlə, informasiyanın bahalığı və məsafə uzaqlığı ilə bağlıdır. Bu riski azaltmaq üçün yetərinə səmərəli akkreditiv sistem işlənilib-hazırlanıb. Bu sistem əməliyyatların miqyaslarına qənaət etməklə kredit verən çoxmillətli iri banklara onu maliyyələşdirmək və əlavə valyuta mübadilələri aparmaq yolu ilə qazanc əldə etmək imkanı verir. Akkredi-

tivlər çatışmırsa, biznesmenlər başqa metodlara əl ata bilərlər. Bazar sistemi zəif inkişaf etmiş ölkələrə iri layihələr ixrac etdikdə, yaxud kredit və valyuta mübadiləsi üçün bazar olmayanda forfeytinqdən bəhrələnmək məsləhətdir. Başqa hallarda kredit sığorta polisi və ya birbaşa hökumət təminatı almaq da əlverişli üsul sayılır. Bütün hallarda beynəlxalq ticarəti maliyyələşdirərkən riski minimuma endirmək lazımdır. Bundan əlavə, beynəlxalq qaydalara və məhdudiyətlərə riayət edilməsi, dövlətlərin, yerli bazarların marağının nəzərə alınması, xarici ticarətdə ümitsiz görünən əməliyyatlara yol verilməsi (barter sövdələşmələri) kimi başqa prinsiplər də mövcuddur.

8.5. İdxalın tənzimlənməsi metodları

Azərbaycan Respublikası xarici iqtisadi fəaliyyətinin təşkili üçün mühüm olan məsələlər sırasına həm də idxalın düzgün bir şəkildə təşkil edilməsi daxildir¹. Müasir iqtisadi inkişafın xarakterik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, hər bir ölkə üçün ixracla yanaşı idxalın da getdikcə əhəmiyyəti artmaqdadır. İdxalın düzgün bir şəkildə tənzimlənməsi milli bazarın inkişafına, eləcə də iqtisadi təhlükəsizliyə birbaşa təsir edir. İqtisadi təhlükəsizlik məsələləri isə Azərbaycan Respublikası milli təhlükəsizlik strategiyasında öz əksini tapmışdır. Bununla bağlı dövlət başçısı xüsusi fərman imzalamışdır².

Konsepsiyada qeyd edilir ki, müstəqilliyin ilk illərində hərbi təcavüzə məruz qalma, bazar iqtisadiyyatına keçid və beynəlxalq iqtisadi sistemə inteqrasiya ilə bağlı çətinliklər nəticəsində Azər-

¹ Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin sərbəstləşdirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı. Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyev. Bakı şəhəri, 5 aprel 1994-cü il. № 125. 14 iyun 2007-ci il tarixli 588 nömrəli Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Fərmanı (Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2007-ci il, № 6, maddə 601) 10 fevral 2010-cu il tarixli 216 nömrəli Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Fərmanı («Azərbaycan» qəzeti 11 fevral 2010-cu il, № 32, Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2010-cu il, № 2, maddə 80)

² Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik konsepsiyasının təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. // «Azərbaycan» qəzetində dərc edilmişdir (24 may 2007-ci il, № 112)

baycan Respublikası ötən əsrin 90-cı illərinin birinci yarısında ciddi iqtisadi böhran keçirmişdir. Buna baxmayaraq, Azərbaycan Respublikası bazar iqtisadiyyatına keçməkdə israrlı olmuş, qapılarını xarici sərmayələrə açmış və xüsusilə energetika sektorunda böyük uğurlar əldə etmişdir.

Daha sonra konsepsiyada iqtisadi və sosial inkişafın təhlükəsizlik aspektlərinə toxunulur. Ölkənin iqtisadi inkişafının davamlı olması hökumətin iqtisadi siyasətinin təməl prinsipidir. Bu həm iqtisadi, həm də sosial ölçülərin bərabər səviyyədə nəzərə alınmasını tələb edən kompleks bir məsələdir. Ona görə də Azərbaycan Respublikası bu istiqamətlərin hər biri üzrə sinxron və əlaqələndirilmiş proqram həyata keçirmək niyyətindədir.

Azərbaycan Respublikasında inflyasiya tempinin məqbul səviyyədə saxlanması və valyuta bazarında sabit və proqnozlaşdırıla bilən vəziyyət təmin edilmiş, strateji valyuta ehtiyatları əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Dövlət idarəetmə sistemində struktur islahatları həyata keçirilmiş, müəssisələrin böyük qismi öz fəaliyyətlərini bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun olaraq səmərəli təşkil edə bilmişdir¹.

Sürətlə artan neft və qaz gəlirlərindən həddən artıq asılılıq nəticəsində yarana biləcək iqtisadi qeyri-sabitliyin qarşısının alınması məqsədi ilə iqtisadi siyasət iqtisadi çoxsaxələliliyin təşviqinə yönəldilməlidir. Sahibkarlıq fəaliyyətində mühüm inkişaf müşahidə olunmuş, iqtisadiyyatın liberallaşmasının dərinləşdirilməsi istiqamətində nailiyyətlər əldə edilmişdir.

Artım tempi əhalinin rifah səviyyəsinin yüksəlməsi üçün görülən konkret tədbirlər, struktur-texnoloji müasirləşmənin həyata keçirilməsi və ölkənin rəqabət üstünlükləri sayəsində təmin edilməlidir. Sosial-iqtisadi inkişafda yeni nailiyyətlərin əldə edilməsi həm də islahatların aparılmasına, özəlləşdirmə zamanı şəffaflığın təmin edilməsinə, iqtisadiyyatın müasirləşməsinə, sosial dəyişikliklərin keçirilməsinə kompleks yanaşmanın davam etdirilməsini tələb edir. Həyata keçirilən regional iqtisadi siyasətin əsas məqsədi ölkəmizin bütün bölgələrinin mövcud potensialın

¹Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı. Maliyyə sabilliyi icmalı. 2012, IV rüb. N 4 (12), s.8

dan səmərəli istifadə etməklə qeyri-neft sahələrinin inkişafına, istehsal müəssisələrinin fəaliyyətinin daha da genişləndirilməsinə, ixracçıya məhsul istehsalının stimullaşdırılmasına, yerli sahibkarlığın inkişafı yolu ilə əhalinin həyat səviyyəsinin daha da yaxşılaşdırılmasına, məşğulluq səviyyəsinin, xüsusilə gənclərin faydalı əməklə məşğulluğunun artırılmasına və ölkə iqtisadiyyatının dinamik inkişafının təmin edilməsinə nail olmaqdır.

Təhlillərdən aydın olur ki, bu illər ərzində idxal edilən malların böyük əksəriyyəti Avropa məhsulları olmuşdur. Avropa mallarının üstünlük təşkil etməsi bir sıra amillərlə sıx surətdə bağlıdır. Bura birinci növbədə Azərbaycan Respublikasının avrointegrasiya prosesinə ciddi meyl etməsi, həmçinin idxal edilən malların keyfiyyət məsələləri daxildir. Tam əksinə ən aşağı idxal göstəriciləri isə keçid iqtisadiyyatlı ölkələr və mərkəzləşmiş planlı iqtisadiyyatlı ölkələrə məxsusdur. Bu da həmçinin onunla bağlıdır ki, qeyd edilən ölkələrdə istehsal edilən məhsullar Azərbaycanda keyfiyyətləri etibarilə o qədər də tələb edilmir. Həmçinin onu da vurğulamaq lazımdır ki, Azərbaycana idxal edilən mallar arasında Avropa malları daha geniş çeşiddə olur. Avropa ölkələrindən sonra Azərbaycana idxal əsasən dünyanın digər inkişaf etmiş ölkələri tərəfindən həyata keçirilir.

Öz növbəmizdə biz Azərbaycanda idxalın iqtisadi təhlükəsizliyimizə mənfi təsirini önləmək və yerli istehsalı stimullaşdırmaqla bağlı aşağıdakı təkliflər irəli sürülür:

1. İdxalın həyata keçirildiyi sahələrin təhlili onu deməyə əsas verir ki, bura daha çox istehsal məhsulları və texnologiyaların daxil olduğu nəzərə alınsın. Bu isə Azərbaycan iqtisadiyyatının gələcək inkişafı baxımından o qədər də pozitiv deyildir. Ona görə həmin mal və məhsulların Azərbaycanda istehsalının artırılması istiqamətində fəaliyyəti gücləndirmək lazımdır. Bu zaman yeni texnologiyaların cəlb edilməsi və inversitisiyalardan məqsədli istifadə etmək lazımdır;

2. Azərbaycana idxalda xammala üstünlük verilməsi daha münasib olardı. Belə ki, həmin xammal Azərbaycanda yeni istehsal sahələrinin yaranmasına şərait formalaşdıracaqdır. Bu isə öz növbəsində Azərbaycanın ixrac imkanlarını gücləndirəcəkdir.

Həmçinin əhalinin yeni iş yerləri ilə təminatına da təsirsiz ötüşməyəcəkdir;

3. İxracı təşviq edən idxala da üstünlük vermək bizim iqtisadi maraqlarımıza daxildir. Belə ki, müəyyən məhsulları və ya yarımfabrikatları idxal etməklə biz onları yenidən ixraca yönəldə bilərik;

4. İdxal edilən məhsulların ölkədə istehsal sahələrində durğunluq yaranmasına gətirib çıxartmaması üçün istehsal keyfiyyətinin artırılması da zəruridir.

8.6. Xarici iqtisadi əlaqələrin mövcud vəziyyətindən perspektiv çıxarışlar

1993-cü ildən başlayaraq Azərbaycanın xarici ticarətinin ümumi həcmi getdikcə artmağa başlamışdır. Bu ilk növbədə ölkədə siyasi və iqtisadi stabilliyinin formalaşdırılması ilə bağlı olmuşdur. 1994-cü ildə Ermənistanla atəşkəsin imzalanması ölkə rəhbərliyinə əsas diqqəti iqtisadi inkişafa yönəltməyə imkan vermişdir. Eyni zamanda «Əsrin müqaviləsinin» imzalanması ilə Azərbaycan mövcud olan aparıcı sahəsindən, neft-qaz sahəsindən gələn gəlirləri iqtisadiyyatın inkişafına yönəldə bilmişdir.

Beləliklə, 1999-cu ildə xarici ticarətinin ümumi həcmi 1962 mln. ABŞ dollarına çatmışdır ki, bu da 1993-cü illə müqayisədə 24% çoxdur. Əmtəə dövriyyəsinin orta illik artım sürəti təqribən 3,5% olmuşdur, ancaq bu, əsasən, idxal hesabına əldə edilmişdir. 1993-1999-cu illər ərzində ixracın fiziki həcmi 29,3 mln dollara qədər artmışdırsa, idxal 104,5 mln. dollara qədər artmışdır. 2001-2005-ci illərdə Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsi 3745,3 mln. ABŞ dolları olmuşdur, o cümlədən idxal 1431,1 mln. ABŞ, ixrac 2314,2 mln. ABŞ dolları təşkil etmişdir.

Beləliklə, gömrük siyasəti haqqında yuxarıda qeyd etdiklərimizi yekunlaşdıraraq, aşağıdakı nəticələrə gələ bilərik:

– gömrük siyasəti bu və ya digər dövlətin xarici iqtisadi və ticarət fəaliyyətinin tənzimlənməsinə yönəlmiş, dövlətin gömrük fəaliyyətinin əsasını təşkil edən siyasi, iqtisadi və təşkilati tədbirlərin məcmusudur;

–dövlət öz gömrük siyasətlərini müəyyən edərkən yerləşdiyi coğrafi mövqeyi, dünya iqtisadiyyatında mövqeyi, beynəlxalq təşkilatlara üzvlüyü, yerləşdiyi regiondakı vəziyyəti, qonşu dövlətlərlə münasibətlərin səviyyəsi, yəni dövlətin müharibə şəraitində olub-olmaması, onun xarici siyasəti və diplomatik əlaqələri, dövlətin iqtisadi inkişaf səviyyəsi kimi meyarları əsas götürməlidir;

–dövlət öz gömrük siyasətlərini uğurla həyata keçirməklə, həm daxili, həm də xarici iqtisadi inkişafına yardım etmiş olur, çünki, düzgün gömrük siyasəti həyata keçirməklə dövlət öz müəssisələrini həm xarici rəqabətdən qoruya, həm də öz yerli mallarını xarici bazarlara çıxara bilir;

–gömrük siyasətinə hüquqi yanaşma daha önəmli rol oynamağalıdır, çünki məhz hüquqi yanaşma zamanı gömrük siyasətinin hüquqi əsası, gömrük siyasətini formalaşdıran normativ baza və dövlət hakimiyyəti orqanları tərəfindən bu norma və qaydaların əməl edilməsinə nəzarət həyata keçirilir;

–gömrük siyasəti üçün onun yerinə yetirilməsi səmərəliliyi vacib məsələlərdən biridir. Bu məqsədlə dövlətlərin gömrük xidməti orqanlarının səlahiyyətləri genişləndirilməlidir;

–gömrük siyasətinin formalaşmasında əsas rol oynayan amillərdən biri də beynəlxalq müqavilələrlə nəzərdə tutulan müddəalardır. Çoxtərəfli müqavilələr, xüsusilə də GATT çərçivəsində imzalanmış sazişlər xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Dövlətlərin bu müqavilələrdə nəzərdə tutulmuş müddəaları öz qanunvericiliklərinə daxil etməsi və onların icrası üçün təminat vasitələrinin yaradılması məqsədə uyğundur;

–fikrimizcə, gömrük siyasətinin həyata keçirilməsində əsas amillərdən olan gömrük ittifaqlarının yaradılması dövlətlər üçün daha faydalıdır; fikrimizcə, AR-də gömrük siyasətinin həyata keçirilməsi zamanı beynəlxalq təşkilatlara inteqrasiya, xüsusilə də AR-in ÜTT-yə üzv olması qarşıya duran ən əsas məsələlərdən biri olmalıdır.

FƏSİL 9

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ BEYNƏLXALQ TURİZM ƏLAQƏLƏRİ

9.1. Avropa ölkələrində turizm sektorunun inkişaf istiqamətləri

Müasir dövrdə turizm dünya iqtisadi sisteminin mühüm sahələrindən biridir. Ölkələr bu sahənin inkişaf etməsində maraqlıdır və ona görə də, turizmin inkişafına xüsusi diqqət verirlər. Turizm mahiyyətə istirahət və səyahət demək olsa da, bu sözün başqa mənaları da var. Məsələn, turizm insanın istirahət etdiyi zaman bütün mürəkkəb prosesləri öyrənən, onları məqsədli şəkildə müəyyən istiqamətə yönəldən tənzimləyici bir amildir. Məlumdur ki, insan ömrü boyu işləyir, yaradır və bu proses nəticəsində itirdiyi enerjini bərpa etmək məqsədilə dincəlir, istirahət edir. İstirahət zamanı hər bir fərd özünün fiziki, psixoloji və intellektual ehtiyatlarının təkrar istehsalını təmin edir və bu proses rekreasiya adlanır. Göründüyü kimi, ümumi fəaliyyətin davamlılığının təmin olunması üçün istirahətin təşkili insan həyatının ayrılmaz tərkib hissəsi hesab edilir. İnsan cəmiyyətinin ilk illərində, ayrı-ayrı şəxslər öz təşəbbüsləri ilə istirahət edirdilərsə, hazırda bu proses təşkil olunmuş, kütləvi xarakter almışdır. Buna səbəb müasir dövrdə elmi-texniki inkişaf nəticəsində insanların həyatlarının gərginlənməsi, sənayenin sürətli inkişafı nəticəsində böyük yaşayış məskənlərində atmosferin həddən artıq çirklənməsi və nəticədə insanlarda müxtəlif xəstəliklərin çoxalması, ekoloji gərginliyin artması, və s.-dir. Sadalanan problemlər insanların istirahətə olan tələbatlarını kifayət qədər aktuallaşdırmışdır.

Eyni zamanda turizm dünya iqtisadi sisteminin mühüm sahəsidir. Hazırda dünya üzrə ümumi daxili məhsulun 10%-ni turizm xidməti təşkil edir. Dünyanın bir sıra ölkələrində turizm iqtisadiyyatın qabaqcıl sahələrindən birinə çevrilmişdir. Bu ölkələrdə turizmdən alınan gəlir milli gəlirin 35-40%-ni təşkil edir. Məsələn,

Yunanıstanda ölkəyə daxil olan valyutanın yarısı turizmin hesabına gəlir. Baham adaları, Meksika, Sinqapur, Tailandda milli gəlirin 80%-i turizmin hesabına formalaşır.

Beynəlxalq turizm dünyada qeyri-bərabər inkişaf edir. Bu, əsasən ölkələrin sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsinin müxtəlif olması ilə bağlıdır. Beynəlxalq turizm Qərbi Avropa ölkələrində daha çox inkişaf etmişdir. Bu regionun payına dünya turizm bazarının 70%-i, valyuta axınının 60%-i düşür. Turizm bazarının 20%-i Amerikanın və 10%-i Asiya, Afrika və Avstraliyanın payına düşür.

Avropada turizmin inkişaf etdiyi əsas ölkələrdən biri Fransadır. Fransada daxili turizm yüksək tempə inkişaf etməyə başlamışdır. Ölkənin Şengen razılaşmasına qoşulmasından sonra turizmin səmərəliliyi daha da artmışdır. Turizm sektoruna turizm naziri rəhbərlik edir və o geniş səlahiyyətlərə malikdir. Turizm Nazirliyi nəzdində 200 nəfərdən ibarət turizm üzrə Milli Şura yaradılmışdır. Bu məsləhət orqanı turizm sənayesi müəssisələrinin fəaliyyətini koordinasiya edir. Bu Şura müşahidəçi, maarifləndirici və razılaşdırıcı funksiyaları yerinə yetirərək, turizm sahəsində dövlət siyasətinin, layihələrin, qanunvericilik aktlarının hazırlanmasında fəal iştirak edir.

Qeyd edək ki, Avropa Birliyində inteqrasiya prosesinin sürətlənməsi və dərinləşməsi regionda turizmin inkişafının və turizm sənayesinin genişlənməsinin əsas amillərindən birinə çevrilmişdir. Vahid Avropa valyutasına keçid region ölkələrinin, o cümlədən Fransa turizm bazarının inkişafına güclü təsir göstərmişdir.

Fransa, turizm sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığı bir neçə istiqamətdə davam etdirir: turizm fəaliyyətinin təşkili, idarə edilməsi və tənzimlənməsi, peşəkar turizm təhsili, turizmin iqtisadi göstəricilərinin yüksəldilməsi və s. Ölkə beynəlxalq təşkilatlarda, xüsusilə, ÜTT-də və sosial turizm üzrə beynəlxalq bürodada (BİTS) fəal iştirak edir. Ölkədə turizm profilli 197 min müəssisə, o cümlədən 39 min otel və digər kollektiv yerləşmə müəssisəsi, 106 min restoran, 47 min kafe, 4 min turoperator və turaqent mövcuddur. Turizm sektoruna külli miqdar investisiya yönəldilir.

Fransızlar maddi cəhətdən yüksək səviyyədə təmin olunmuş millətdir və onlar xarici turizmə əhəmiyyət verən xalqlar qrupuna daxildir. Lakin fransızların 80%-i öz məzuniyyətlərini ölkə daxilində keçirməyə üstünlük verirlər. Bununla bərabər, fransızlar İspaniyada, İtaliyada, Böyük Britaniyada, Almaniyada istirahət etməyə daha çox meyl göstərirlər. Fransada daxili turizmin inkişafı iki əsas problemlə – istirahət yerində dincəlmə müddətinin qısaltılması və turizmin mövsümi xarakter daşması ilə qarşılaşır.

Fransa dünyada və Avropada turist axını çox olan ölkələr sırasındakı ilk onluğa daxildir və son illər liderlər qrupunda möhkəmlənmişdir. 1950-2005-ci illər ərzində ölkəyə turizm axınları 25 dəfə artaraq, 3 mln. nəfərdən 76 mln. nəfərə çatmışdır. Fransa ənənəvi olaraq regiondaxili turizm mübadiləsinə daha çox cəlb edilmişdir. Son dövrlər xarici turistlər Riveryer, Paris, Alp dağlarındakı dağ idman-istirahət mərkəzləri, Atlantik okeanı Akvatoriyası və Aralıq dənizinin Lanqedok-Russilion rayonuna səyahət etməyə üstünlük verirlər.

Fransada turizmin inkişafı bir sıra problemlərin hələndən asılıdır. Beynəlxalq turizm axınlarına görə, ölkə dünya liderlərindən olmasına baxmayaraq, beynəlxalq turizmdən daxilolmalara görə üçüncü yeri tutur. Perspektivdə dünya turizm bazarında Fransanın mövqeyi yeni turist kontingentinin, o cümlədən çoxsaylı tranzit turistlərin cəlb edilməsindən asılı olacaqdır. Beynəlxalq turizm marşrutlarının bir çoxu Fransa ərazisindən keçir. Bu prosesə nəzarət istiqamətində Fransa bir çox tədbirlər həyata keçirir. Bu tədbirlər perspektivdə turizm bazarlarının və əsas turist axını istiqamətlərinin (Cənubi Amerika, Mərkəzi Şərqi Avropa və Rusiya, Asiya, Çin, Hindistan, Cənub Şərqi Asiya) müəyyən edilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edəcəkdir.

Avropa Birliyinin aparıcı ölkələrindən biri olan Almaniyada turizm ölkənin ÜDM-nin 8%-ni təşkil edir. Turizm sferasında təxminən 3 mln. iş yeri vardır. Hər il Almaniya 18 mln. turist gəlir və bunlardan hər biri mehmanxanalarda orta hesabla 2 gün gecələyirlər. Almaniyada daha çox hollandlar, amerikalılar, ingilislər istirahət edirlər. Xarici turistlər arasında Berlin, Münhen,

Hamburq və Baden-Baden şəhərləri daha populyardırlar. Ölkə iqtisadiyyatında turizm avtomobil sənayesindən sonra ikinci yeri tutur. Ölkəyə turistləri cəlb edən əsas amillər sonrakılardır: sadələşdirilmiş viza rejimi, zəngin təbii turizm ehtiyatları, tarixi və mədəni abidələrin olması, müasir infrastruktur, yüksək keyfiyyətli servis və s.

İkinci dünya müharibəsindən sonra Almaniyada turizm sürətlə inkişaf etməyə başladı. Almaniyanın turizm infrastrukturunu demək olar ki, çox qısa müddət ərzində yenidən quruldu, müasir dövrdə yüksək səviyyədədir və getdikcə daha da təkmilləşir. Hazırda bütün kiçik turizm firmaları bir neçə iri turizm firmaları ətrafında birləşərək fəaliyyət göstərilir. Ölkədə tranzit və xarici turizm daha çox inkişaf etmişdir. Turizm sistemi İqtisadiyyat Nazirliyinin tabeliyindədir. Federal Turizm İttifaqının, nümayəndələri parlamentdə işləyirlər və Nazirliyin nəzdində turizm üzrə Milli Şura fəaliyyət göstərir.

Almanlar dünyada ən çox səyahət edən millətdir. Alman mentalitetinə görə, əgər Almaniya sakinləri iki il ardıcıl olaraq xaricdə dincəlməyibsə, üçüncü il mütləq xaricə turist səfəri edirlər. Birgünlük səfərlər almanlar arasında ən çox yayılmış səyahət formasıdır. Münhen Universitetinin hesablamalarına görə, ölkə ərazisində 2002-ci ildə 2,3 mlrd. birgünlük səfərlər olmuşdur ki, bu da əsasən iş və şəxsi məqsədlər üçün həyata keçirilmişdir. Almaniyada ən ucuz turizm səfərləri ölkə daxilindədir, aşağı gəliri olanlar vətəndə istirahətə üstünlük verirlər. Berlin, Hamburq, Bremen və Baden-Baden və s. region və şəhərlərdə şəhər turizmi daha çox inkişaf etmişdir. Hər il yerli və xarici turistlərin artımı müşahidə olunur. Şəhərlərdə turistlərə çoxsaylı çeşiddə xidmətlər göstərilir və tədbirlər təklif edilir ki, bu da çoxsaylı turistləri özlərinə cəlb edir.

Almaniya Avropanın mərkəzində yerləşməklə qərbi şərqə, cənubu şimalla əlaqələndirir. 1990-cı ildə iki alman dövlətinin birləşməsindən sonra qitənin ən çox əhalisi olan Almaniya, Avropanın 9 ölkəsi ilə həmsərhəddir. Bu cür coğrafi mövqe onun tranzit turizm ölkəsi kimi əhəmiyyətini daha da artırır. Almaniyanın iq-

lim şəraiti əhalinin yaşaması və təsərrüfatın inkişafı üçün çox əlverişlidir. Ölkə mülayim iqlim zonasında yerləşir. Dağlıq rayonlarda əlverişli iqlim qurşaqları mövcuddur. Almaniya zəngin ekskursiya proqramları ilə turistləri cəlb edir. Bavariyanın kirəmit dam örtüklü tarixi binaları, çoxsaylı orta əsr abidələri, mənzərəli Reyn düzənlikləri, Alp peyzajları və s. turistlər üçün kifayət qədər attraktiv elementlərdir. Hər il noyabrda 4 ay davam edən karnavallar başlayaraq, Köln, Bonn, Mayns, Düsseldorf və Münhen şəhərlərində daha geniş və təmtəraqlı qeyd edilir. Almaniya turizm sənayesi sahələrinin xidmət proqramları da çox zəngin olur. Turistlərə geniş çeşidli gastronomlar, yüksək keyfiyyətli otellər, geniş şəbəkəli mağazalar və ictimai nəqliyyat şəbəkəsi xidmət göstərir.

Qeyd etmək lazımdır ki, hazırda Almaniya dünyada ən populyar turizm ölkəsidir. Beynəlxalq Turizm təşkilatlarının məlumatlarına görə, son illərdə Almaniya xarici turistlərin qəbuluna görə dünyanın 10 lider ölkəsindən biridir. Turizmdən valyuta daxilolmalarına görə, ölkə dünyada 6-cı yeri tutur. Hər il dünyanın müxtəlif ölkələrindən buraya 20-25 mln. xarici turistlər gəlir. İl ərzində turizmdən gələn gəlir 15-20 mlrd. avro təşkil edir. Almaniya 4 min muzey, 8,8 min daimi və mövsümü sərgilər, 13 milli park, 6,2 min qoruq, çox saylı yerləşmə müəssisələri vardır.

Almaniya turizm sənayesi dinamik inkişaf edir. Bu sənayedə təxminən 2,8 mln. nəfər çalışır. Almaniyanın qonaqlarını yüksək inkişaf etmiş turist infrastrukturuna – 6197 muzey, 390 teatr, 310 müalicə kurortları, 27 iri əyləncə parkları, 101 təbii park qəbul edir. Hazırda, Almaniya bütün növ və kateqoriyalardan olan 53 min otel mövcuddur ki, onlar eyni zamanda 2,66 mln. turisti qəbul edə bilər. Almaniya dünya turizm bazarında populyarlığına görə, 3-cü Avropa ölkəsidir. Dünyada turistlərin 9%-i bu ölkəyə səyahət edir. Almaniyanı yalnız Fransa (10%) və İspaniya (13%) qabaqlayırlar. Ümumiyyətlə, dünya turizminin 50%-i Avropanın payına düşür.

Almaniya turizm sənayesinin imkanlarını, onun rekreasiya potensialını və ölkədə turizmin müasir inkişaf səviyyəsini təhlil

edərək belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, ölkə zəngin təbii və mədəni-tarixi resurslara malikdir ki, bu da turizmin inkişafını şərtləndirir.

Avropanın işgüzar bazarlarında Almaniya liderlik edir. O, işgüzar tədbirlərin keçirilməsinin sayına görə dünyada birinci yeri tutur. İşgüzar turizm bazarının strukturunda iki əsas seqmenti fərqləndirirlər: fərdi səfərlər, işgüzar məqsədlə sərgi və yarmarkalarda iştirak etmək. Turistlərin 83%-i işgüzar məqsədlər üçün gəlirlərdir. Fərdi işgüzar turistlər ölkəyə 2-10 günlük gəlirlər. Almaniya sərgi və ticarət yarmarkalarına görə dünyada liderlik edir. Dünyanın 33 iri sərgi mərkəzlərindən 9-u Almaniya yerləşir. Dünyada ən böyük sərgi mərkəzi Hannoverdədir və onun sahəsi 495255 m² təşkil edir. Keçirilən konqres və konfransların sayına görə, ölkə dünyada 4-cü yeri tutur.

Almaniya yalnız saraylar, orta əsr şəhərləri, sərgi mərkəzləri ilə deyil, eyni zamanda Alp dağlarında olan dağ xizək kurortları və termal su mənbələri ilə də məşhurdur. Qış aylarında dağ xizəkləri sürmək üçün dünyanın hər yerindən Almaniya çoxsaylı turistlər gəlir. Aktiv istirahət həvəskarları üçün burada yüksək tələblərə cavab verən dağ xizək trasları yaradılmışdır. Almaniya yuzlərlə kurort yerləri və xizək mərkəzləri mövcuddur ki, orada dincəlmək və dağ xizəklərində sürüşmək, qış idman növü yarışlarında aktiv və passiv formada iştirak etmək mümkündür.

Almaniya avtobus, qatarlar, təyyarə və avtomobillərlə səyahət etmək çox əlverişlidir. Turistlər Almaniya yüksək səviyyəli otellərdə və turist bazalarında istirahət etməklə, eyni zamanda ucuz və «alman keyfiyyətli» mallar alırlar. Kempers Konsaltinq firması Almaniyanın 156 şəhərində ən populyar küçə ticarəti təşkilatçısı olmaqla yüksək reytingə malikdir. Bu firma dünyanın ən məşhur brendlərinə məxsus geyim şeylərinin satışını təşkil edir. Hal-hazırda turist axınlarının əsasını qrup halında olan turistlər təşkil edir. Bu onu göstərir ki, turizm müəssisələri turist qrupları üçün turları güzəştli qiymətə təklif edirlər. Ölkədə təxminən 4,6 min turizm firma və şirkətləri vardır ki, onlar yüksək professional səviyyəyə malikdirlər. Bu firma və şirkətlər

ölkə ərazisi üzrə bərabər paylanmışlar.

Son illərdə Almaniyada xaricə turistlərin axını çoxaldığından daxili turizmin inkişafı zəifləməyə başlamışdır. Almanlar mehmanxana tipli binalarda qalmağa üstünlük verirlər. Son vaxtlara qədər özünə xidmət sektorunda dincəlmək müəyyən populyarlıq qazanmışdır. Onların əksəriyyəti Bavariyada yerləşir. 90-cı illərdə Şərqi Almaniyada beynəlxalq standartlara uyğun otellərə tələbat ödənilmədiyindən, turizm lazımı səviyyədə inkişaf etmirdi. Qərbi Almaniya Şərqi Almaniyaya birləşənə qədər müxtəlif məqsədlər üçün ölkəyə gəlmiş turistləri qəbul edirdi. Milli valyuta yüksək dəyərə malik olduğundan, səyahət edənlər üçün ölkədə aşağı qiymətə səyahət təşkil edilirdi.

Almaniyaya Böyük Britaniya, Fransa, İsveçrə və Yaponiyadan daha çox işgüzar səfərlər edilir. Hannover, Hamburq, Düsseldorf, Ştutqart, Münhen, Leypsik və s. şəhərlərdə ticarət yarmarkaları keçirilir və Alp dağlarına, Fransaya və Aralıq dənizi sahilı ölkələrə səyahətlər bu şəhərlərdən keçir. Ona görə də, ölkədə çoxsaylı tranzit səyahət marşrutları var ki, həmin turların iştirakçılarının müəyyən hissəsi Almaniyada gecələyirlər. Almaniyaya Şərqi Avropa ölkələrindən birgünlük turistlər daha çox gəlirlər.

Avropa ölkələri içərisində turizm sektorunun yüksək inkişaf etdiyi ölkələrdən biri də, Böyük Britaniyadır. Böyük Britaniya bilavasitə turizm biznesinin inkişafında xüsusi əhəmiyyətə malikdir. XVIII əsrin əvvəllərində bu ölkədə «turizm» termini meydana gəlmiş, turizm biznesi ayrıca sahə kimi formalaşmışdır. Səyahətlərin təşkili sahəsində ciddi addımlar da məhz İngiltərədə atılmağa başladı. Tarixdə ilk dəfə Bristol sakini Robert Smart 1822-ci ildə özünü ilk paraxodla səyahətin təşkilatçısı-agenti elan etdi. R.Smart Bristol kanalı ilə səyahət üçün sənişinlərin qeydiyyatını təşkil etməyə başladı və Bristol-Dublin (İrlandiya) marşrutu üzrə səyahətlər reallaşdı.

Müasir turizmin banisi sayılan ingilis Tomas Kuk 1841-ci ildə dəmir nəqliyyatı vasitəsilə 570 nəfərlik turist qrupunun səyahətini təşkil etdi. Lankasterdən Lanqoboruqa qədər 20 mil məsafəyə təşkil olunmuş bu səyahət zamanı turistlərə çay, şirniyyat paylanır,

onlara musiqi xidmətləri göstərilirdi. 1851-ci ildə T.Kuk Londonda keçirilən I Beynəlxalq Sənaye sərgisində iştirak üçün 165 min adamın səyahətini təşkil etdi. Sonra o öz müştərilərinin səyahətini Parisə (1855), 1866-cı ildə isə ABŞ-a təşkil etməklə, turizmdə səyahət və xidmətlər göstərilməsində nümunə yaratdı. Turist səyahətləri üçün ilk xüsusi biletlər də T.Kuk tərəfindən 1847-ci ildən yayılmağa başladı. Bütün bunlar turizmin ayrıca fəaliyyət və biznes sahəsi kimi formalaşması və inkişafının əsasını qoydu.

Böyük Britaniyanın ərazisində çoxsaylı bayramlar, festivalar, idman tədbirləri keçirilir. Mart ayında Şimali İrlandiyanın sakinləri təntənəli şəkildə Müqəddəs Patrik gününü qeyd edirlər. Londonda isə Oksford və Kembricin ən yaxşı avar çəkənləri yarışır. Apreldə Liverpulda məşhur Qrend Neşil Stiplceyz cıdır meydanında at sürənlərin yarışı keçirilir, mayda Mərkəzi Kral hospitalında Qırmızı Gül Şousu göstərilir. İyunun məşhur hadisəsi-şahzadənin ad günüdür. Eyni zamanda Belfastda caz festivalı və Uimblondonda tennis turniri, iyulda yelkənli qayıqla Henli rəqatı və ya Uelsdə aqrar şousu, avqustda Qlazqoda sərbəst güləşçilərin çempionatı, Edinburq incəsənət festivalı və s. keçirilir.

Ölkənin mehmanxana biznesində və iaşə sistemində 1,7 mln. insan məşğuldur. Bu sektorun illik dövriyyəsi 57 mlrd. funt sterlinq təşkil edir. Ölkədə 60 min yerləşmə müəssisəsi fəaliyyət göstərir. Böyük Britaniyanın sakinlərinə və turistlərə 51,5 min «ekspress» iaşə xidmətləri təklif edən müəssisələr mövcuddur. Onlar arasında «*Mak-Donalds*», «*Pissa Hat*» və «*Pissa Ekspress*», «*Bürger King*» və «*Key FESİ*» daha populyardırlar.

İllik dövriyyəsi 73 mlrd. funt sterlinq olan turizm, ölkənin xidmət sferasının mühüm sektorudur. Bu sektorda 2,1 mln. nəfər çalışır və burada 129 min şirkət (əsasən kiçik müəssisələr) fəaliyyət göstərir. Böyük Britaniya geniş inkişaf etmiş muzeylər və istirahət parkları şəbəkəsinə malikdir ki, hər il buraya 37-40 mln. nəfər baş çəkir. Bunlardan ən populyarları Alton Tauers, Madam Tyusko və Taler muzeyləridir. Bu muzeylərə ildə təxminən 5,5 mln. nəfər baş çəkir. Biletsiz muzeylər arasında Britaniya muzeyləri və Milli qalereya (10-11 mln. nəfər) liderlik edirlər.

Böyük Britaniya turizmdən daxil olan gəlirlərə görə, dünyada ABŞ, İtaliya, Fransa və İspaniyadan sonra 5-ci yerdə durur. Turistlərin 63,4%-i Avropadan, 17,9%-i Şimali Amerikadan gəlirlər. Böyük Britaniyadan xaricə 59,7 mln. nəfər səyahət edir ki, bunların 80,4%-i Avropaya, 19,6%-i isə dünyanın digər ölkələrinə gedirlər. Xarici turistlərdən ölkə büdcəsinə 11,8 mlrd. dollar vəsait daxil olur.¹

Böyük Britaniya dövlət turizmin inkişafını aktiv müdafiə edir. Turizmin inkişafının dövlət tənzimlənməsi Britaniya Turizm Agentliyinə həvalə edilmişdir. Bu agentliyin xaricdə 27 nümayəndəliyi vardır. Digər ölkələrdən Böyük Britaniyaya gələn və fəaliyyət göstərən turizm firmalarına ildə qrant formasında təxminən 35,5 mln. funt sterlinq ayrılır. Ölkədə Müstəqil Turizm Şurası fəaliyyət göstərir və daxili turizmi dəstəkləyir.

Böyük Britaniya beynəlxalq konfransların və sərgilərin keçirilməsinə görə dünyada üç lider dövlətlərdən biridir. Hər il ölkə ərazisində 1500-dək sərgi keçirilir. Onlardan bəziləri iştirakçıların sayına və ekspozisiyaların miqyasına görə unikaldırlar. Sərgi və konfransların keçirilməsinin əsas mərkəzləri iri sərgi mərkəzləri olan London və Birminhem, Kardiff, Edinburq, Qlazqo və Aberdindir.

Avropa ölkələrində turizm sektorunun təhlili onu göstərir ki, bu ölkələrdə artıq turizm iqtisadiyyatın əsas hərəkətverici qüvvəsinə çevrilməklə, ölkənin sosial-iqtisadi həyatında xüsusi rol oynayır. Birinci Dünya Müharibəsinə qədər dəbdəbə kimi, 1960-cı illərə qədər isə mədəni bir hərəkət olaraq qiymətləndirilən turizm, hazırda insanlar tərəfindən zəruri ehtiyac kimi qəbul edilir. Keçən əsrin 80-ci illərindən başlayaraq turizm dünya ölkələrinin, xüsusilə də inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadiyyatına əsaslı şəkildə təsir edir. İnternetin dünyada daha çox əhali tərəfindən istifadəsi, ölkələr haqqında məlumatın daha tez və asan əldə edilməsi, turizmin inkişafına əsaslı təsir göstərib.

¹ Həsənov A.N. Azərbaycanda regional turizmin inkişafı: problemlər, perspektivlər. Bakı, 2012.

9.2. Azərbaycanca turizm sektorunun müasir vəziyyəti

Son illər Azərbaycan iqtisadiyyatında baş vermiş iqtisadi artım birbaşa neft sektorunun inkişafı ilə bağlı olsa da, digər sektorların inkişafı üçün də, əlverişli şərait yaranmışdır. Azərbaycanda qeyri neft sektorunun potensial sahələrindən biri turizmdir.

Azərbaycanda turizm sektoru bəzi dünya ölkələri ilə müqayisədə zəif inkişaf etsə də, son illər bu sektorun inkişafı üçün müəyyən tədbirlər həyata keçirilib. Turizmin inkişaf tendensiyası ölkənin ali qanunvericilik aktlarında öz əksini tapıb. 1999-cu ildə Milli Məclisdə «Turizm haqqında» qanun qəbul edilib. Ölkədə turizmi inkişaf etdirmək və turizm ehtiyatlarından səmərəli istifadə etmək məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2002-ci il 27 avqust tarixli sərəncamı ilə «Azərbaycan Respublikasında 2002-2005-ci illərdə turizmin inkişafına dair Dövlət Proqramı» təsdiq olunmuşdur. Proqrama əsasən turizmin inkişafının əsas istiqamətləri aşağıdakılar hesab olunur:

–turizm ehtiyatlarının öyrənilməsi və onların genişləndirilməsi;

–turistlərin istirahəti, onların tələbatının ödənilməsi üçün zəruri olan xidmətlərin, ekskursiya və digər mədəni tədbirlərin çeşidinin genişləndirilməsi və müasir standartlara uyğunlaşdırılması;

–mehmanxanaların və digər turizm obyektlərinin tikintisinin genişləndirilməsi;

–turizm marşrutlarının artırılması, milli adət-ənənələri, Azərbaycan xalqının tarixi-mədəni irsini, ayrı-ayrı regionların və şəhərlərin tarixini əks etdirən materialların nəşr etdirilməsi və yayılması;

–milli sənətkarlıq və suvenir məhsullarının istehsalı və satışının genişləndirilməsi;

–Azərbaycanı turizm biznesi üçün əlverişli şəraiti olan ölkə kimi dünyada tanıtmaq məqsədi ilə reklam-təbliğat və məlumat-sorğu fəaliyyətinin canlandırılması;

–turizm inkişafı sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsi.

Dövlət Proqramının başlıca məqsədi Azərbaycanda yüksək iqtisadi, sosial və ekoloji tələblərə cavab verən müasir turizm sahəsinin formalaşdırılması və onun ölkə iqtisadiyyatının əsas inkişaf dayaqlarından birinə çevrilməsinin təmin edilməsidir. Bu məqsədə nail olunması aşağıdakı əsas vəzifələrin həllini nəzərdə tutur: ölkədə turizm infrastrukturunun beynəlxalq tələblər səviyyəsinə çatdırılması, daxili və xarici investisiyaların turizm sahəsinə cəlb edilməsi məqsədi ilə bu sahədə təşviqləndirici investisiya və biznes mühitinin formalaşdırılması, turizm sahəsində, səmərəli dövlət tənzimlənməsi və idarə edilməsi mexanizmlərinin yaradılması, ölkənin turizm sahəsinin təqdim etdiyi xidmətlərin keyfiyyət səviyyəsinin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması, dünya turizm xidmətləri bazarında ölkə turizminin rəqabət qabiliyyətinin artırılması.

Dövlət Proqramında nəzərdə tutulmuş tədbirlər Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinin vəsaitləri, o cümlədən qanunvericilikdə nəzərdə tutulan digər mənbələr hesabına maliyyələşdirilir. Dövlət proqramının həyata keçirilməsi üzrə tədbirlər planında turizm haqqında qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi, turizm və rekreasiya zonaları, turizmin müxtəlif növlərinin inkişafı, beynəlxalq əlaqələr, kadr təminatı, statistika və tədqiqat, tanıtma və marketinq nəzərdə tutulur.

Prezident İ.Əliyevin sərəncamı ilə 2011-ci ilin Azərbaycanda «Turizm ili» elan edilməsi bu sahənin daha da inkişaf etdirilməsi istiqamətində mühüm addım oldu. «2009-2018-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında kurortların inkişafı üzrə Dövlət Proqramı» ölkəmizdə yaxın gələcəkdə turizm-kurort sahələrinin planlı surətdə inkişaf etdirilməsinə və səmərəli istifadəsinə zəmin yaradır. Dövlət Proqramı bütün sərvətlərdən səmərəli istifadə etməklə turizmi inkişaf etdirməyi qarşıya məqsəd qoyub.

Həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində turizm sektoru ilbəl inkişaf etmişdir. Statistik məlumatlara görə, 2013-cü ildə ölkəmizə 2509 min nəfər və ya 2005-ci ildəkindən 2 dəfə çox xarici və

təndəş səfər etmişlər. 2013-cü ildə 4285 min nəfər və ya 2005-ci ildəkindən 2,3 dəfə çox Azərbaycan vətəndaşı şəxsi və işgüzar məqsədlərlə müxtəlif xarici ölkələrə səfər etmişlər (cədvəl 9.1).

Cədvəl 9.1. **Beynəlxalq turizm dövriyyəsi¹ (min nəfər)**

		2005	2009	2010	2011	2012	2013
1	Turizm məqsədilə Azərbaycana gələnlər	1262	1830	1963	2239	2484	2509
2	Turizm məqsədilə xarici ölkələrə gedənlər	1830	2362	3176	3550	3874	4285
3	Turizm dövriyyəsi	3092	4192	5139	5789	6358	6794
4	Gələnlərin turist dövriyyəsində payı, %-lə	41	44	38	39	39	37
5	Gedənlərin turist dövriyyəsində payı, %-lə	59	56	62	61	61	63

Respublikamızda ÜDM-in artması, əhalinin gəlirlərinin yüksəlməsi ölkədən xaricə səfərlər edən turistlərin sayını kəskin artmasına səbəb olmuşdur. Cədvəldən görüldüyü kimi, Azərbaycana gələnlərin sayının ümumi ticarət dövriyyəsindəki xüsusi çəkisi 41%-dən 37%-ə düşmüş və ölkəmizdən xaricə gedənlərin beynəlxalq turizm dövriyyəsindəki xüsusi çəkisi 59%-dən 63%-ə yüksəlmişdir.

Azərbaycanın turizm əlaqələrində əsas yeri Rusiya Federasiyası və Türkiyə Respublikası tutur. Belə ki, 2013-cü ildə qəbul edilmiş və göndərilmiş turistlərin 45%-dən çoxu bu ölkələrin payına düşür. Azərbaycan Respublikasına gələn turistlərin əsas hissəsi Rusiya Federasiyasının vətəndaşlarıdır. Azərbaycan vətəndaşlarının ən çox səfər etdiyi ölkə isə Türkiyə olub (cədvəl 9.2).

Cədvəl məlumatlarından görüldüyü kimi, Azərbaycanın turizm dövriyyəsində Avropa Birliyi ölkələrinin xüsusi çəkisi elə də yüksək deyil. Belə ki, 2013-cü ildə Birləşmiş Krallıq, Almaniya, İtaliya, Fransa qəbul edilmiş və göndərilmiş turistlərin sayı 91961 nəfər təşkil edir ki, bunun da 2284 nəfəri (2,5%-i) Birləşmiş Kral-

¹Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri 2006. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, Bakı, «Səda» nəşriyyatı, 305 s.

Fəsil 9. Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq turizm əlaqələri

lıq, 1598 nəfər (1,7%-i) İtaliya, 1420 nəfəri (2,5%-iz) Almaniya, 1137 nəfəri (1,2%-i) Fransanın payına düşür.

Cədvəl 9.2. 2013-cü ildə qəbul edilmiş və göndərilmiş turistlərin ölkələr üzrə sayı

	Cəmi		o cümlədən:			
			qəbul edilmiş		göndərilmiş	
	turistlərin sayı, nəfər	tur-günlərin sayı, adam-gün	turistlərin sayı, nəfər	tur-günlərin sayı, adam-gün	turistlərin sayı, nəfər	tur günlərin sayı, adam-gün
Cəmi	91961	670367	10605	58173	81356	612194
o cümlədən:						
Azərbaycan Respublikası	13085	86399	282	2115	12803	84284
Rusiya Federasiyası	21448	197842	5645	28030	15803	169812
Gürcüstan	1147	5728	84	139	1063	5589
Qazaxıstan	706	2976	154	640	552	2336
Ukrayna	1158	8474	27	99	1131	8375
Türkiyə	22940	152607	84	316	22856	152291
Birləşmiş Krallıq	2284	11960	171	444	2113	11516
Almaniya	1420	8142	486	2813	934	5329
İspaniya	668	3780	329	1970	339	1810
İtaliya	1598	8017	175	553	1423	7464
Fransa	1137	5340	31	79	1106	5261
Finlandiya	88	428	8	40	80	388
BƏƏ	10057	59511	70	177	9987	59334
Misir	89	361	3	19	86	342
İran	4490	41375	2024	17024	2466	24351
ABŞ	143	820	15	39	128	781
Çexiya Respublikası	1125	6070	20	36	1105	6034
Avstraliya	134	489	91	274	43	215
Çin	77	381	23	118	54	263
Digər ölkələr	8167	69667	883	3248	7284	66419

Respublikada qəbul edilmiş turistlər 10605 nəfər təşkil edir. Qəbul edilmiş turistlərin sayına görə Almaniya Avropa Birliyi ölkələri arasında 1-ci yeri tutur. Ölkəyə turizm məqsədi ilə Alma-

niyadan gələnlər 486 nəfər (4,6%), İtaliya 175 nəfər (1,7%), Birləşmiş Krallıq 171 nəfər (1,6%), Fransa 31 nəfər (0,3%) təşkil edir. Respublikadan göndərilmiş turistlər 81356 nəfər təşkil edir. Göndərilmiş turistlərin sayına görə 1-ci yeri Birləşmiş Krallıq tutur. Bu ölkəyə gedənlərin sayı 2113 nəfər olmaqla (2,6%), İtaliya 1423 nəfər (1,2%), Fransa 1106 nəfər (1,4%), Almaniya 934 nəfər (1,2%) təşkil edir.

1996-2013-cü illərdə Azərbaycana gələn və ölkəmizdən digər dövlətlərə gedənlərin məqsədləri üzrə də, strukturunda dəyişikliklər olmuşdur (cədvəl 9.3).

Cədvəl 9.3. 1996-2013-cü illərdə beynəlxalq turist axımları (min nəfər)¹

	1996-cu il	2013-cü il	1996-cı ilə nisbətən 2013-cü ildə
Azərbaycana gələn xarici ölkə vətəndaşlarının sayı, cəmi	210	2508.9	11.9d.
O cümlədən səfərlərin məqsədi üzrə: turizm səfəri	15	2129.5	141.9 d.
Onlardan: istirahət-əyləncə turizmi	–	75.2	–
İşgüzar turizm	167	648.9	3.8 d.
Müalicə turizmi	–	46.2	–
Dini turizm	–	13.7	–
Digər turizm məqsədilə (şəxsi)	28	41.8	1.4 d.
Digər məqsədlə	–	379.4	–
Xaricə gedən Azərbaycan vətəndaşları: cəmi	432	4284.7	9.9 d.
Turizm məqsədi	74	3306.7	44.6 d.
Onlardan: istirahət və əyləncə turizmi	–	1053.9	–
İşgüzar turizm	223	1290.9	5.7 d.
Müalicə turizmi	–	169.0	–
Dini turizm	–	82.5	–
Digər turizm məqsədilə (şəxsi)	135	130.5	96.6%
Digər məqsədlə	–	978.0	–

¹ Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri, 2014

Cədvəl 9.3-dən göründüyü kimi, 1996-2013-cü illərdə Azərbaycana gələn xarici ölkə vətəndaşlarının sayı 11.9 dəfə artmışdır. Lakin 1996-2003-cü illə və 2004-2013-cü illərdə artımın sürəti və keyfiyyəti müxtəlifliyi ilə seçilmişdir. Yəni 2004-cü ildən sonra artım yeni keyfiyyətə malik olmuşdur. Azərbaycana gələn xarici ölkə vətəndaşlarının sayının artması ilə yanaşı onların məqsədlərinin arealı xeyli genişlənmiş və xidmət sferasının səviyyəsi yaxşılaşmışdır.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti tərəfindən imzalanmış «Azərbaycan Respublikasında sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi tədbirləri haqqında», «Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramları», digər fərman və sərəncamlar ölkənin iqtisadi inkişafında yeni keyfiyyət dəyişikliklərinə nail olunmasına, investisiyaların cəlb olunmasına geniş şərait yaratmışdır. Nəticədə, 2004-cü ildən başlayaraq yeni turist müəssisələrinin yaranması prosesi daha da sürətlənmiş, onların fəaliyyəti genişlənmişdir. Bunu turist mehmanxanaları, bazaları, onlarda yerlərin sayı və il ərzində xidmət olunanların sayını əks etdirən aşağıdakı cədvəldən də görmək olar (cədvəl 9.4).

Cədvəldən göründüyü kimi, sanatoriya və istirahət ocaqlarının sayı 2011-ci ildə 2006-cı ilə nisbətən 1,1 dəfə, onlarda çarpayılardan (yerlərin) sayı 1,1 dəfə azalmışdır. Fəaliyyət göstərən müəssisələrin əksəriyyəti özəl müəssisələrdir. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, turist mehmanxanalarının və bazaların sayı turistlərə edilən xidmətin miqdarının artımını üstələmişdir. Sanatoriya və müalicə pansionatlarının sayı 40-dan 33-ə, onlarda çarpayılardan sayı da müvafiq olaraq 10198-dən 8368-ə enmişdir. Turist bazarının və digər istirahət ocaqlarının sayı da 27-dən 25-ə enmişdir. Onlarda yerlərin sayı 2523-dən 2204-ə enmişdir. Bunun da əsas səbəblərindən biri dünya standartlarına cavab verməyən turizm müəssisələrinə lisenziyaların verilməməsidir.

Azərbaycanda turizm daşımalarının nəqliyyat növləri üzrə də, dəyişikliklər baş vermişdir. Ölkəmizdə beynəlxalq turizm əlaqələri – avtomobil, dəmir yolu, hava və su nəqliyyatı vasitəsilə həyata keçirilir. Bunu aşağıdakı cədvəlin materiallardan görmək olar (cədvəl 9.5).

Cədvəl 9.4. Sanatoriyalar, istirahət müəssisələri və turizm bazarı ¹

	İllər			
	2006	2009	2010	2011
Sanatoriya və istirahət ocaqlarının sayı, cəmi (1-2 günlük daxil edilmədən)	84	75	75	75
Onlarda çarpayıların (yerlərin) sayı	13905	11277	11659	12215
Sanatoriya və müalicə pansionatların sayı	40	33	33	33
Onlarda çarpayıların sayı	10198	8377	8393	8368
Sanatoriya sayında uşaq sanatoriya sayı	18	14	14	14
Onlarda çarpayıların sayı	1485	1320	1320	1320
Sanatoriya profilaktoriyasının sayı	4	4	4	4
Onlarda çarpayıların sayı	65	65	65	65
İstirahət evlərinin və pansionatların	13	13	13	13
Onlardan yerlərin sayı	1119	1112	1030	1578
Turist bazarının və digər istirahət ocaqlarının sayı	27	25	25	25
Onlarda yerlərin sayı	2523	1723	2171	2204

Cədvəldən görüldüyü kimi, turist daşımalarının əksəriyyətini hava nəqliyyatı təşkil edir. Belə ki, 2013-cü ildə Azərbaycana gələnlərin 39,6%-i, gedənlərin isə 46,6%-i hava nəqliyyatından istifadə etmişlər. Əgər 2005-ci ildə Azərbaycan ərazisinə avtomobil nəqliyyatı ilə gələnlərin ümum daşımalarda xüsusi çəkisi 61.8% təşkil etmişdirsə, 2013-cü ildə bu göstərici 37%-ə düşmüşdür. Müvafiq olaraq hava nəqliyyatından istifadə edərək ölkəyə gələnlərin xüsusi çəkisi 20.8%-dən 39.6%-ə yüksəlmişdir. Gələcəkdə avtomobil və dəmir yol nəqliyyatında göstərilən xidmətlərin keyfiyyətini yüksəltməklə beynəlxalq turizm daşımalarında onların xüsusi çəkisini artırmaq olar.

Qeyd edək ki, Azərbaycanda turizm sektorunun inkişafında regionların rolu artmaqdadır. Əgər 2006-cı ildə region müəssisələrinin turizmdən əldə etdikləri gəlir respublika üzrə ümumi gəlirin 10%-ni təşkil edirdisə, 2013-cü ildə bu göstərici 28%-ə yüksəlmişdir.

¹ Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri, 2014, s. 12.

Fəsil 9. Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq turizm əlaqələri

Cədvəl 9.5. Beynəlxalq turizm daşımaları (min nəfər)¹

	2005		2010		2011		2012		2013	
	Cəmi	Cəma görə %-lə	Cəmi	Cəma görə %-lə	Cəmi	Cəma görə %-lə	Cəmi	Cəma görə %-lə	Cəmi	Cəma görə %-lə
<i>Azərbaycana gələn vətəndaşların sayı</i>										
<i>cəmi</i>	1282,1	100	1962,9	100	2239,2	100	2484,1	100	2508,9	100
<i>o cümlədən:</i>										
avtomobil	792,4	61,8	720,4	36,7	792,2	35,4	891,7	35,9	928,2	37,0
dəmir yolu	203,9	16,6	312,1	15,9	372,8	16,6	404,4	16,3	378,8	15,1
hava nəqliyyatı	275,7	20,8	645,8	32,9	795,5	35,5	946,4	38,1	993,5	39,6
su nəqliyyatı	10,1	0,8	14,1	0,7	19,9	0,9	21,2	0,8	26,6	1,1
digərlər	-	-	270,5	13,8	258,8	11,6	220,4	8,9	181,8	7,2
<i>Xaricə gedən vətəndaşların sayı</i>										
<i>cəmi</i>	1829,8	100	3175,6	100	3550,2	100	3874,4	100	4284,7	100
<i>o cümlədən:</i>										
avtomobil	1130,8	61,8	949,5	29,9	1239,0	34,9	1295,8	33,4	1382,5	32,3
dəmir yolu	303,4	16,1	543,1	17,1	578,7	16,3	666,4	17,2	655,6	15,3
hava nəqliyyatı	381,0	20,8	1155,9	36,4	1285,2	36,2	1503,3	38,8	1996,7	46,6
su nəqliyyatı	14,6	0,8	34,9	1,1	39,0	1,1	46,5	1,2	38,6	0,9
digərlər	-	-	492,2	15,5	408,3	11,5	362,4	9,4	211,3	4,9

Ümumilikdə isə, qeyd edilən dövrdə regionların turizmdən əldə etdikləri gəlir 15 dəfə artmışdır. Qeyd edək ki, ölkənin regionlarında turist zonalarının və marşrutlarının təşkil edilməsilə bağlı 7 marşrut istiqamətində proqramlar hazırlanmışdır. Bu marşrutlara aşağıdakılar daxildir:

1. Abşeron;
2. Qobustan-Şamaxı-Ağsu-Göyçay-İsmayılı-Kürdəmir-Zərdab-Ağdaş;
3. Xızı-Siyəzən-Dəvəçi-Xaçmaz-Quba-Qusar;
4. Qəbələ-Oğuz-Şəki-Qax-Zaqatala-Balakən;
5. Gəncə-Goranboy-Xanlar-Gədəbəy-Tovuz-Qazax;

¹ Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri 2014, Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, Bakı, «Səda» nəşriyyatı 2014, s. 316

6. Salyan-Masallı-Lerik-Lənkəran-Astara;

7. Naxçıvan-Şahbuz-Şərur-Sədərək-Ordubad-Culfa-Babək.

Bu istiqamətlər üzrə turizmin inkişafı əsas məqsəd kimi müəyyən edilib. Qeyd edək ki, beynəlxalq turizmin inkişafı qeyri neft sektorunun inkişafına təkan verməklə yanaşı bir sıra üstünlükləri ilə seçilir:

–qoyulan kapitalın yüksək dövretmə əmsalına malik olması;
–turizmə yönəldilən sərmayənin qısa müddətdə öz bəhrəsini verməsi;

–xidmət sahələrinin genişlənməsi;

–xammaldan istifadə edilmədən milli gəlirin artması, gəlirlərin konvertasiyası mümkün olan valyuta şəklində alınması;

–dövlət büdcəsinin formalaşması, ətraf mühitin mühafizəsi və s.

Ümumdünya Turizm Təşkilatının proqnozlarına görə, 2020-ci ildə dünyada turistlərin sayı 2 dəfədən çox artaraq 1,6 mlrd nəfərə çatacaq. Bunu nəzərə aldıqda, Azərbaycanda turizmin inkişaf etdirilməsi daha da aktuallaşır. Avropa və Asiyanın kəşidiyi ərazidə yerləşməsinə və böyük turist potensialına malik olmasına baxmayaraq, Azərbaycan dünya turizm bazarında zəif mövqeyə malikdir. Dünya təsnifatında xaricdən gələnlərin sayına görə, Azərbaycan axırıncı yerlərdən birini tutur və dünya üzrə gəlmə turizm bazarının 0,004%-ni təşkil edir. Hazırda Azərbaycanda turizmin inkişafına mane olan bir sıra amillər mövcuddur ki, bunu da aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1) Turizm günlərin sayının azlığı;

2) turistlərə xidmət edəcək dünya standartlarına və tələblərə uyğun infrastrukturun olmaması;

3) turizm mərkəzlərində və turagentliklərdə ixtisaslı kadrların çatışmazlığı;

4) turizm baxımından cəlbedici yerlərin xeyli hissəsinin işğal altında olması

5) Regionda münaqişələrin həll edilməməsi və dayanıqlı sülh müqaviləsinin bağlanmaması ;

6) regionlarda təhsil və səhiyyənin inkişaf etməməsi;

7) turizm sektoruna dövlət dəstəyinin kifayət qədər olmaması;

8) turizmin inkişaf etdirmək üçün dəqiq strateji planın hazırlanmaması;

9) Turizm sektorunda çalışan ixtisaslı kadrların olmaması;

10) turizm sahəsində marketing fəaliyyətinin olmaması və beynəlxalq turistləri cəlb edəcək yerlərin tanılmaması.

Qeyd edək ki, ölkədə turizm sahəsinin inkişaf etdirilməsi, onun maddi-texniki bazasının yeniləşdirilməsi və kadr potensialının hazırlanması işləri investisiya qoyuluşunu tələb edir. Respublikada xarici kapitalı bu sahəyə cəlb etməklə xaricə çıxışı olan kiçik turist müəssisələri yaratmaq olar. Turizm sahəsində sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə daxili imkanlardan istifadə olunması vacibdir.

9.3. Azərbaycanda turizm sektorunun inkişaf potensialı

Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun əsas istiqamətlərindən biri turizmdir. Turizmin inkişafının əsas əhəmiyyəti regionlar arasında qeyri bərabər inkişafın qarşısını alaraq yerli əhalinin işlə təmin edilməsində mühüm rol oynamasıdır. Azərbaycanda beynəlxalq turizmin inkişafı yalnız iqtisadiyyatın inkişafına və dövlətimizin beynəlxalq aləmdə imicinin artmasına deyil, eyni zamanda ölkəyə turist axını Azərbaycan vətəndaşının işlə təmin olunmasına, nəqliyyat, rabitə, kənd təsərrüfatı, yeyinti, yüngül sənaye sahələrinin, ticarət və digər sahələrin inkişafına güclü təsir göstərir. Beynəlxalq turizmin inkişafı həmçinin aeroportların, yolların, körpülərin mağazaların, kinoteatrların tikintisinə və modernləşdirilməsinə, şəhərlərin abadlaşdırılmasına, abidələrin, meşə massivlərinin bərpa edilməsinə, su hovuzlarının təmizlənməsinə təkan verir. Mehmanxanaların, körpülərin tikintisinə sərf edilən kapital qoyuluşu tikinti sənayesinin, o cümlədən tikinti materialları istehsalının, yeyinti sənayesinin inkişafına da əhəmiyyətli dərəcədə səbəb olur. Turistlərin bir qismi mehmanxana xidmətindən istifadə etmir, tanışlarının və qohumlarının mənzillərində yaşayırlar. Xarici turistlərin bu qrupu ancaq ərzaq məhsullarının alınmasına

pul xərcləyirlər. Xarici turistlərin yanacaq-sürtgü materiallarına xərclədikləri vəsaiti və avtomobil ilə səyahət edənlər üçün dondurulmuş yarımfabrikatların xüsusi dəstlərinin buraxılması tələb olunur. Deməli, beynəlxalq turizmin inkişafı ilə ölkədə yol tikintisinin, ictimai istehsal sahələrinin genişlənməsinə və strukturunun yaxşılaşdırılmasına, iqtisadiyyatın bir çox sahələrində, hətta turizmle birbaşa əlaqəsi olmayan sahələrdə əmək məhsuldarlığının yüksəlməsinə səbəb olur. Beynəlxalq turizm, həm də çoxsahəli iqtisadi prosesləri stimullaşdırır, qeyri-turist sahələrinin məhsulları üçün əlavə bazarlar açır, bununla da istehsalın artımına şərait yaratmaqla, yeni texnikanın və istehsalın yüksəlişinə səbəb olur.

Turizmin ənənəvi mahiyyətindən əmələ gələn bir üstün cəhəti də turist qəbul edən ölkənin özünü dünyaya tanıtması üçün əlverişli bir imkan qazanmasıdır. Bu uzun müddət qapalı bir sistemdə, informasiya blokadasında qalmış Azərbaycan Respublikasının mövqeyi üçün çox mühümdür. Buna görə də, ölkəmizə qarşı düşmənlərimiz tərəfindən aparılan məqsədli təbliğatı ifşa edib, Azərbaycan həqiqətlərini dünyaya çatdırmaq üçün beynəlxalq turizmin inkişaf etdirilməsi zəruri bir məsələdir.

Azərbaycan zəngin turizm potensialına malikdir. Respublikanın əlverişli coğrafi mövqeyi, torpaq-iqlim şəraiti, əmək və kənd ehtiyatları, zəngin təbii mineral-xammal, kənd təsərrüfatı məhsulları, güclü nəqliyyat infrastruktur bazası kiçik və orta sahibkarlığın turizm istiqamətində inkişafına hərtərəfli imkan verir. Bunu demək kifayətdir ki, turizm üçün nadir təbii-iqlim şəraitə malik olan ölkəmizdə planetin 11 iqlim növündən 9-u - tropik və savannadan başqa dünyanın bütün iqlim növləri vardır. Azərbaycanın ərazisində landşaft zonaları yüksək qarlı dağ qurşaqlarından başlayaraq, Xəzərin qumlu sahillərinə qədər ərazini əhatə edir. Bunlar beynəlxalq turizmin inkişaf etdirilməsi üçün ideal imkandır. Abşeron yarımadası yumşaq-isti iqlimi, 100 kilometrə qədər uzanan, ilin əksər vaxtlarında günəşli günləri olan kompleks kurort sərvətlərinə malikdir. Burada təbii sərvətlər içərisində müalicə əhəmiyyəti olan mineral sular xüsusi yer tutur. Qızılcum və gözəl müalicəvi kükürlü sular mövcuddur ki, bu da plyaj

turizminin inkişaf etdirilməsinin əsas şərtlərindən biridir. Respublikada geniş yayılmış müalicəvi suların, o cümlədən balneoloji istifadə üçün təsdiq edilmiş içməli suların, müalicəvi palçıqın və dünyada yeganə müalicəvi neft yatağı olan Naftalanın, Naxçıvanda duz mədənlərinin mövcudluğu da bu sahədə kiçik müəssisələrin yaranması və inkişafı üçün geniş imkanlar açır. Azərbaycanın bir çox regionlarında, o cümlədən Naxçıvan Muxtar Respublikasının Bata-Bat gölü ətrafında, Altağac, Gəncə, Göygölün sahilində, Nabran, Quba, Qala-Altı ətrafında, Qax və Lənkəran və s. turizmi inkişaf etdirmək üçün əlverişli şərait vardır.¹

Qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizdə Kəlbəcərin «İstisu», Laçının «Minkənd», Şuşanın «Şirvan» və «Turşsu» mineral su yataqları erməni təcavüzü altında olduğu üçün bu sular hasil edilmir. Lakin Şəmkir, Şabran, Xızı, Gədəbəy, Daşkəsən, Lerik, Yardımlı, Şahbuz, Babək, Culfa və s. rayonlarının ərazisində aşkar edilmiş mineral suların hasilatı üçün müvafiq müəssisələrin və müasir tələblərə cavab verən müalicə ocaqlarının yaradılması respublika büdcəsinə xeyli gəlir gətirməklə, həm də az kapital qoyuluşuna başa gələ bilər.

Beynəlxalq turizmin inkişafı üçün ölkəmiz zəngin fauna və flora aləminə malikdir. Azərbaycanda 12 təbii və tarixi qoruq, 17 müvəqqəti qoruq və ovçuluq təsərrüfatı mövcuddur. Belə ki, Azərbaycan ərazisinin böyük bir hissəsi meşə, çəmən, göl, yarım-səhra bitkiləri ilə əhatə olunub. Bura 12 min heyvan növü olan müxtəlif heyvanat aləmi ilə zəngindir. Göstərilən şərait turistlərə ölkənin nadir bitkiləri və heyvanat aləmi ilə yaxından tanış olmağa imkan verir. Respublika ərazisində yerləşən qoruqların əsasında yaradılan milli parklar da turizmin inkişafına təsir edə bilər. Belə parklar bir çox ölkələrdə turizm obyektinə kimi dövlətə xeyli gəlir gətirir. Ölkə ərazisində olan təbii bitkilərdən, meşələrdən səmərəli istifadə edilərsə, yüksək gəlir əldə etmək olar.

Beynəlxalq turizmin inkişafı üçün digər əsas şərt Azərbaycanın qədim tarixi və mədəniyyət mərkəzi olmasıdır. YUNESKO-

¹ http://www.e-qanun.az/files/framework/data/1/c_f_1615.htm

nun qərarı ilə 1999-cu ildə 1300 illiyi geniş qeyd olunmuş «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında Azərbaycanın qədim dövlət və geniş əraziyə malik olmasından xəbər verilir. Minillik tarixə malik olan Azərbaycan maraqlı, təkrar olunmayan arxitekturalıya, tarixi abidələrə malikdir ki, burada Qərb və Şərq mədəniyyət elementləri vəhdət təşkil edir. Qədim Azərbaycan torpağından onlarca turist marşrutları başlayır. Respublikamızın turist baxımından Bakı şəhəri və ətrafı, Gəncə-Qazax, Şirvan, Naxçıvan, Qarabağ, Quba-Xaçmaz, Şəki-Zaqatala, Lənkəran-Astara bölgələridir. Çoxsaylı təbiət abidələrinin (Azıx, Tağlar mağarası (Füzuli rayonu), Damcılı mağarası (Qazax rayonu Daşsalahlı kəndi), Qazma mağarası (Şərur rayonu), Qobustan və s.), ekzotik təbiəti olan ərazilərin, müxtəlif tarixi əsərlərdə məşhur adamların fəaliyyəti ilə bağlı çoxsaylı tanınmış yerlərin mövcud olması da turizm xidməti üzrə kiçik müəssisələrin yaranmasına və inkişafına şərait yaradır. Ölkəmizin ərazisində 6 mindən artıq memarlıq və mədəniyyət abidələri qorunub saxlanılır. Onlardan «Atəşgah» məbəd kompleksi, «İçəri şəhər» memarlıq kompleksi, Qız qalası, Şirvanşahlar Sarayı kompleksi, Məhəmməd məscidi (Bakı), Xəzəryanı müdafiə qurğuları, qalalar, karvansaralar və ovdanlar kompleksi (Xəzər dənizinin qərb sahili), Beşbarmaq səddi, Çıraqqala (Şabran rayonu), 11 və 15 tağlı Xudafərin körpüsü (Cəbrayıl rayonu), Lahic Dövlət Tarix-Mədəniyyət Qoruğu (İsmayilli rayonu), Möminə Xatun türbəsi (Naxçıvan şəhəri), Qarabağlar Tarix-memarlıq kompleksi (Şərur rayonu), Çalxanqala qalası və kurganları (Daşkəsən rayonu), Kış məbədi (Şəki rayonu), Səlbir qala (Qəbələ rayonu), Örenqala (Beyləqan rayonu), Əlincə qalası (Culfa rayonu), Gilgilçay istehkamları kompleksi (Şabran rayonu), Gülüstan türbəsi (Culfa rayonu), Ordubad Tarixi-Mədəniyyət Qoruğu (Ordubad şəhəri), «Yuxarı baş» Tarix-Memarlıq Qoruğu və Şəki Xan sarayı (Şəki şəhəri) və s.-ni qeyd etmək olar. Onlardan bir çoxu bizim eradan öncəyə aiddir. Ölkənin təbii, mədəni və tarixi irsi onun beynəlxalq turizm bazarına daxil olmasına real zəmin yaradır. Turizmin inkişafına dair Dövlət Proqramında göstəriləndiyi kimi ölkənin sosial-iqtisadi inkişafını

təmin edən vasitələrdən biri kimi turizm resurslarından səmərəli istifadə olunmasını tələb edir.

Qeyd edək ki, son illər ölkəmizin beynəlxalq münasibətlər sistemində turizm inkişaf edən bir prosesə çevrilmişdir. Lakin turizm sahəsinin sürətli inkişafını təmin edən işlərin görülməsinə ehtiyac vardır. Bu sahəyə investisiyaların cəlb edilməsinin stimullaşdırılması üçün məqsədyönlü tədbirlər həyata keçirilməlidir. Bununla əlaqədar Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyev 24 noyabr 2003-cü ildə «Azərbaycan Respublikasında sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi tədbirləri haqqında» və 2004-cü ilin 11 fevralında «Azərbaycan Respublikasında regionların sosial-iqtisadi inkişafının Dövlət Proqramı»nın (2004-2008-ci illər) təsdiq edilməsi barədə 2009-2013-cü ildə fərmanlar imzalamışdır. Bu sənədlərdə ölkəmizin regionlarının sosial-iqtisadi inkişafına nail olmaq üçün turizmin geniş potensialından istifadə edilməsi də nəzərdə tutulub və onun imkanlarından əhalinin sosial təminatının yüksəldilməsi məqsədilə istifadə zərurəti xüsusi vurğulanıb. Elə buna görə də, XXI əsrdə ölkəmizdə turizmin inkişafında təbii, mədəni və tarixi irsin qorunması və saxlanması əsas strateji vəzifədir. Bu vacib sahənin inkişafı üçün: informasiya-təbliğət, reklam işinin yaxşılaşdırılması ilə 7 rayonda (Şəki, Lənkəran, Şamaxı, İsmayılı, Naxçıvan, Quba və Xaçmazda) informasiya mərkəzlərinin yaradılması və Bakıdakı mərkəzlə əlaqələndirilməsi, turizm üzrə mütəxəssislərin hazırlanması və ixtisaslarının artırılması, Dövlət İnvestisiya proqramı vasitəsilə rayon və kəndlərdə turizm infrastrukturunun (yol, rabitə, elektrik enerjisi, qaz və s.) yaxşılaşdırılmasına vəsaitin ayrılması, turizmin regionlar üzrə inkişaf etdirilməsi məqsədilə əsasən geniş turizm potensialına malik olan Qusar, Quba, Şəki, Şamaxı, İsmayılı, Lənkəran, Gəncə, Xızı, Lerik, Masallı, Zaqatala, Xaçmaz, Qazax Qəbələ, Oğuz və Naxçıvanda yeni iş yerlərinin açılması ilə məşğulluq probleminin həll edilməsi, regionların turizm potensialının hərə-kətə gətirilməsi, turizm sahibkarlığının inkişafı üçün əlverişli investisiya mühitinin yaradılması, turizm sahəsində lisenziyalaşdırmanın sadələşdirilməsi, xarici turistlərin sayının artması zərur-

ridir.

Respublikada xarici turizmin inkişafı yüksək səviyyəli xidmət sahələrinin yaradılmasını tələb edir. Turizm xidməti üzrə kiçik və orta müəssisələrin yaranmasında, ölkəmizin milli, mədəni və mənəvi xüsusiyyətlərini ifadə edən suvenir malların istehsalının təşkili və insanların həmin sahədə yaradıcılıq fəaliyyətinin yüksəlməsinə müsbət təsir göstərərək, onların sosial-iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına şərait yaradacaqdır. Turizm sahəsində xidmətlərin genişlənməsi ilə yeni iş yerlərinin açılması müddəti başqa sahələrdən daha qısaadır. Dünya təcrübəsi göstərir ki, turizm xidmətlərinə tələbatın artması, turist sənayesinin inkişafı yeni-yeni insan resurslarını xidmət etmək üçün özünə cəlb edir, müxtəlif malların və xidmətlərin istehsalına və istifadəsinə səbəb olur.

Turizmin inkişafının əsas istiqamətləri – ölkənin iqtisadiyyatının müvafiq sahələri ilə sıx əlaqəsi olan turizm sənayesinin yaradılması və nəticədə rəqabətli turizm məhsulunun istehsalı və realizə edilməsi ilə səciyyələnilir. Turist sənayesi turist xidmətlərinin və turist tələbatlı mallarının satışı ilə məşğul olan istehsal, ticarət və nəqliyyat müəssisələrinin məcmu kimi başa düşülür. Bununla əlaqədar hökumət tərəfindən turizm sənayesinin inkişafının stimullaşdırılmasının həyata keçirilməsinə böyük ehtiyac vardır. Bu prosesdə özəl sektor üçün əlverişli şəraitin yaradılmasında dövlətin rolu böyükdür. Turizm sənayesi ölkənin inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb etməklə yanaşı gəlir əldə etmə imkanları baxımından, yoxsulluğun azaldılması strategiyasının digər əsas istiqamətləri ilə də sıx bağlıdır. Gələcəkdə turizm sənayesinin inkişafı, eyni zamanda bu sahədə yüksək səviyyəli mütəxəssislərin hazırlanması təkcə dövlət proqramının deyil, eyni zamanda onun əsasında yaradılacaq müəssisənin iqtisadi inkişaf proqramının olmasını və onun icrasına xüsusi nəzarət edilməsini tələb edir. Bu baxımdan ölkə iqtisadiyyatının bütün sahələri ilə sıx əlaqəsi olan turizm sənayesi yaradılmalı və rəqabətqabiliyyətli turizm məhsulunun hazırlanması və satışı təşkil edilməlidir. Turizm sahəsində kiçik və orta sahibkarlığı və işgüzar biznes fəaliyyətini genişləndirmək, sahənin maddi-texniki bazasını və kadr potensialını inki-

şaf etdirmək tələb olunur.

Bölgəyə turist axını, turistlərin yerləşdirilməsi, onlara dünya standartlarına uyğun mehmanxana, restoran, nəqliyyat, rabitə və sair xidmətlərin göstərilməsi, əyləncə və ticarət mərkəzlərinin yaradılması, internet klubların və elektron kart sistemli beynəlxalq telefon danışiq məntəqələri biznesin inkişafı üçün zəruri şərtləndir. Qeyd edək ki, son illərdə respublikada, xüsusilə Bakıda dünya standartlarına cavab verən turizm obyektlərinin sürətli tikintisi, turizm təşkilatlarının sayının artması bu sahənin böyük perspektivindən xəbər verir. Ölkədə həyata keçirilən kütləvi abadlıq və yaşıllaşdırma tədbirləri, magistral yolların əsaslı təmiri, yüksək rahatlığı olan obyektlərin («Həyat Park», «Həyat Recensisi», «Avropa Qrand oteli», «İSR Plaza», «Grand Naxçıvan», «Təbriz») beynəlxalq səviyyəli yarışlar keçirilən Olimpiya İdman komplekslərinin, beynəlxalq hava limanlarının istifadəyə verilməsi, gömrük-keçid məntəqələrində yaradılmış rahat şərait turizmin inkişafına təkan verir.

Turizmlə bağlı aparılan islahatların bariz nümunəsi kimi Azərbaycanın Ümumdünya Turizm Təşkilatına üzv olmasını, turizmin inkişafına dair dövlət proqramının qəbul edilməsini, turizmin təbliği sahəsində görülən işləri, daxili turizmin inkişafı üçün bölgələrdə həyata keçirilən tədbirləri, peşəkar kadrların hazırlanmasını göstərmək olar. Son illərdə yeni turist müəssisələrinin yaranması prosesi daha da sürətlənmiş, onların fəaliyyəti genişlənmişdir, eyni zamanda ölkəyə gələn turistlərin vaxtlarının səmərəli keçməsi və onların məqsədəuyğun istirahətini təşkil etmək üçün müxtəlif istiqamətlərdə tədbirlər görülür.

Turizmin inkişaf etdirilməsində tələb olunan mühüm cəhətlərdən biri də bu sektorun müxtəlif sahələrində fəaliyyət göstərəcək ixtisaslı kadrların, müxtəlif ali təhsilli mütəxəssislərin hazırlanmasıdır. Bu sahədə olan problemlərin həlli xaricdə və ölkəmizin ali məktəblərində turizm ixtisası üzrə təhsil alan gənclərin intellektual potensialından səmərəli istifadə olunması respublikada beynəlxalq turizmin inkişafını şərtləndirən müsbət cəhətlərdən biridir.

Azərbaycanda vacib və perspektiv turizm istiqamətlərindən biri sərhədyanı əməkdaşlıqdır. Azərbaycana gələn turistlərin əsasən qonşu dövlət vətəndaşları olduğunu və onların ticarət məqsədilə gəldiyini nəzərə alsaq, sərhədyanı ərazilərdə azad iqtisadi zonaların yaradılması ilə bərabər sərhədyanı turizmi inkişaf etdirmək üçün daha səmərəli olardı.

Turizm sahəsinin inkişafı üçün mühüm amillərdən biri tranzit potensialından səmərəli istifadənin və nəqliyyat xidmətləri bazarında ayrı-ayrı nəqliyyat növlərinin inkişaf etdirilməsidir. Respublikamızda turizmin inkişafı üçün Böyük İpək Yolunun fəaliyyəti xüsusi əhəmiyyətlidir. İqtisadi, nəqliyyat və turizm baxımından bu yolun bərpasının böyük əhəmiyyəti vardır. Böyük İpək Yolunun bərpası Çindən başlayaraq Avropaya uzanan magistral nəqliyyat yolunun əhatə etdiyi dövlətlərlə respublikamızın turizm əlaqələrinə daxil olmasına imkan yaradacaqdır. Beynəlxalq turizmin inkişafı üçün Asiyanı Avropa ilə birləşdirən beynəlxalq yolun yaradılmasında TRASEKA layihəsinin böyük potensial əhəmiyyəti olacaqdır.

Azərbaycanın turizm ehtiyatları bal göstəricilərinə uyğun əlverişli təbiəti və iqlimi, narın qumlu çimərlikləri, mineral sular və müalicəvi palçıqlar, landşaft ekzotikliyi, tarixi mədəni abidələri, nəqliyyat və başqa infrastruktur sahələri üzrə müsbət qiymətləndirilmişdir. Bu baxımdan respublikada turizmin inkişaf perspektivi bir sıra tədbirlərin yerinə yetirilməsi ilə reallaşa bilər: Azərbaycanın mədəni istirahət yerlərinə və tarixi şəhərlərə (Bakı, Gəncə, Şəki, Naxçıvan və digər) beynəlxalq turist cəlb etmək qabiliyyəti və işgüzar səyahətlərin miqyasının genişləndirilməsi, xarici rezidentlərin yaxud da yerli əhalinin hesabına ölkədə istirahət və sağlamlıq məqsədli turizm fəaliyyətini genişləndirmək və istirahət məqsədilə respublikaya turistləri cəlb etmək, nəqliyyat vasitələrinin təkmilləşdirilməsi, səyahətlərin ucuzlaşdırılması, xidmət sahəsinin mövcud imkanlara uyğunlaşdırılması, daşınma dairəsinin stimullaşdırılması və telekommunikasiya sahəsində müvafiq işlərin həyata keçirilməsi, turizm üzrə əməkdaşlığın və işgüzar əlaqələrin inkişaf etdirilməsi və s.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan Respublikasında turizmin inkişafını aşağıdakı istiqamətlərdə təmin etmək məqsəduyğundur:

–turizm ehtiyatlarının öyrənilməsi və onların genişləndirilməsi;

–turistlərin istirahəti, onların tələbatının ödənilməsi üçün zəruri olan xidmətlərin və digər mədəni tədbirlərin çeşidinin genişləndirilməsi və müasir standartlara uyğunlaşdırılması;

–mehmanxanaların və digər turizm obyektlərinin tikintisinin sürətlə genişləndirilməsi, turizm marşrutlarının sayının artırılması;

–milli adət-ənənələri, Azərbaycan xalqının tarixi-mədəni irsini, ayrı-ayrı regionların və şəhərlərin tarixini əks etdirən materialların nəşr olunması və yayılması;

–milli sənətkarlıq və suvenir məhsulların istehsalının və satışının genişləndirilməsi;

–respublikanı turizm biznesi üçün əlverişli şəraiti olan ölkə kimi dünyada tanıtmaq məqsədilə reklam-təbliğat və məlumat-sorğu fəaliyyətinin canlandırılması;

–turizm inkişafı sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsi və s.

Nəşriyyatın direktoru:
Şöhrət Səlimbəyli

Texniki redaktor:
Mail Xəlilov

**AZƏRBAYCANIN XARİCİ İQTİSADI ƏLAQƏLƏRİ:
PROBLEMLƏR VƏ PERSPEKTİVLƏR**

Bakı, «AVROPA», 2015, 332 səh.

Yığılmağa verilib: 02.05.2015
Çapa imzalanıb: 15.05.2015
Format: 60x84 1/16
20,75 ş.ç.v, Tiraj: 500